

Szép napunk támadt

A NÉPSZOKÁSOK FEJÉR MEGYÉBEN

A címlap egy ismeretlen német festő 1822-ből fennmaradt adonyi lakodalmat ábrázoló vízfestménye alapján készült.

FEJÉR MEGYE NÉPRAJZA
III.

Az István Király Múzeum Közleményei
Bulletin du Musée Roi Saint Etienne
A sorozat 30. szám – Serie A, nr. 30

HU ISSN 0491–9610
HU ISBN 963 7131 94 9

Szerkesztő – Redacteur
Kovács Péter

Segédszerkesztő – Redacteur adjoint
Varró Ágnes

Munkatársak – Collaborateurs
Botos József Kovács György

Lektorálta – Lecteur
Újváry Zoltán

Rajzok és borítóterv – Dessins et plan de la couverture
Ecsedi Mária

Kottagrafika – Graphique des notes musicales
Botos Józsefné

**FEJÉR MEGYEI MÚZEUMOK
KÖNYVTÁRA**

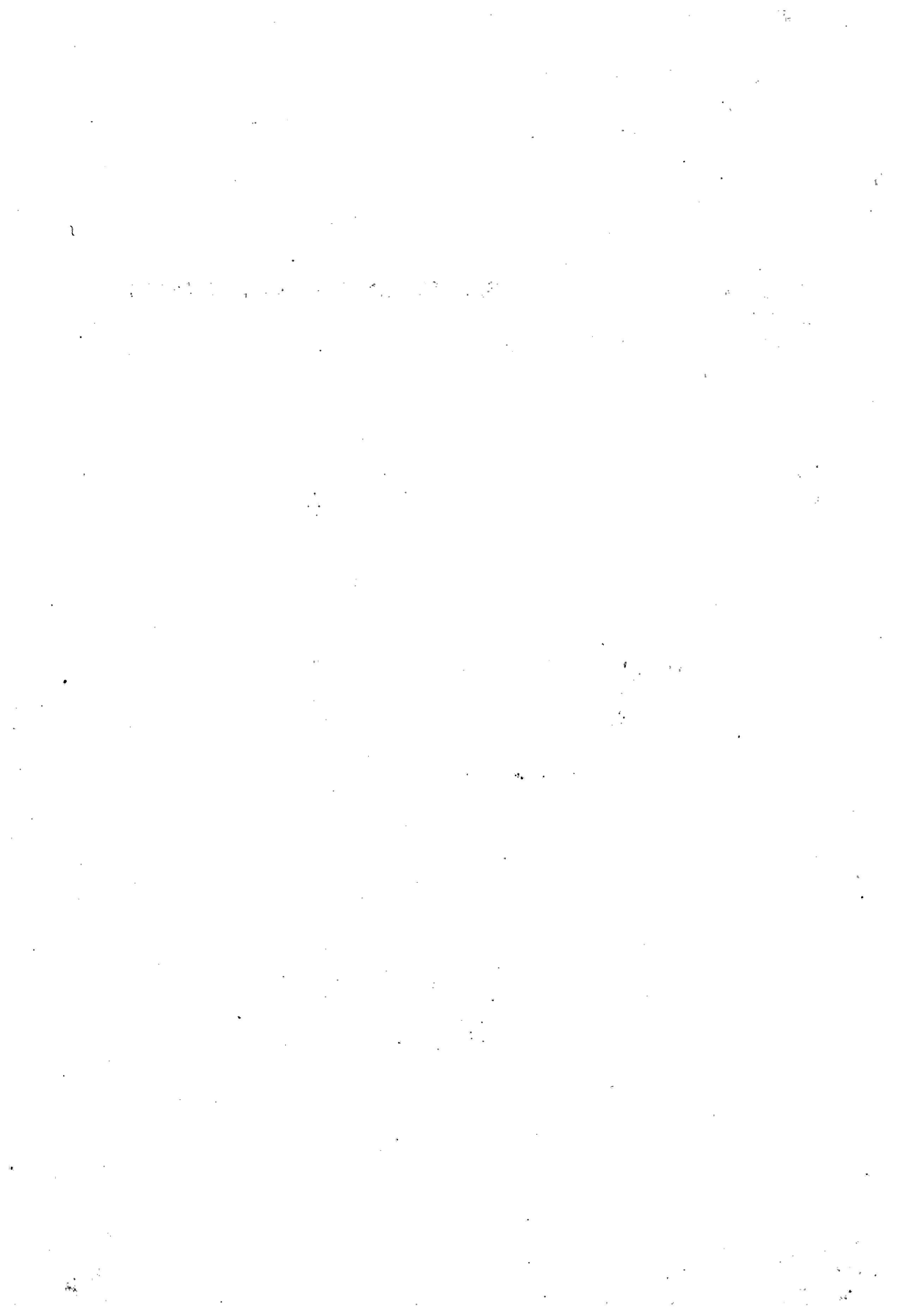
Leltári szám.: 3.6.115.

GELENCSÉR JÓZSEF-LUKÁCS LÁSZLÓ

**SZÉP NAPUNK TÁMADT
A NÉPSZOKÁSOK FEJÉR MEGYÉBEN**

SZÉKESFEHÉRVÁR, 1991

SEBESTYÉN GYULA EMLÉKÉNEK

TARTALOM

Előszó (<i>Pozsgay Imre</i>)	9
Szép napunk támadt	11
Népszokások Székesfehérváron a XVIII. században (<i>Lukács László</i>)	13
Székesfehérvár–Palotaváros szokásai (<i>Gelencsér József</i>)	25
Luca-napi szokások (<i>Lukács László</i>)	75
1. Luca-napi tilalmak, előírások	75
2. A baromfiakkal kapcsolatos varázsló cselekedetek	77
3. Luca-napi alakoskodók, köszöntők	79
4. Lucakalendárium, lucabúza, lucapogácsa	86
5. Férjjóslás	88
6. Lucaszék	89
Karácsonyi népszokások (<i>Lukács László</i>)	95
1. A karácsonyfa múltja	97
2. A karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal	102
3. Karácsonyi hiedelmek, varázsló eljárások	106
4. Karácsonyi köszöntés, kántálás	109
5. Betlehemes játékok	114
6. Christkindl-játék	143
7. István-nap, János-nap	151
8. Aprószentek	156
9. Szilveszter, újév	161
10. Vízkereszt	175
Farsangi népszokások (<i>Lukács László</i>)	181
1. Farsangi alakoskodó népszokások	184
2. Farsangi multságok, böngötemetés	195
3. Tuskóhúzás	212
A kakas-ütés emlékei (<i>Lukács László</i>)	215
Húsvéti sibálás (<i>Lukács László</i>)	227
Jeles napi szokások és hiedelmek a Móri-völgyben és a Zámolyi-medencé- ben (<i>Gelencsér József</i>)	241
Az emberi élet fordulóihoz fűződő szokások, hiedelmek a Móri-völgyben és a Zámolyi-medencében (<i>Gelencsér József</i>)	375
Munkaszokások a Móri-völgyben és a Zámolyi-medencében (<i>Gelencsér József</i>)	495
A szőlőművelés népszokásai (<i>Lukács László</i>)	527
1. Szőlőőrzés	527
2. Orbán-kultusz, Donát-kultusz	544
3. Szüret, szüreti bál	563
4. Szőlőhegyi multságok: pinceszere, asszonyfarsang, farsangolás.	570
Délszláv szokások és hiedelmek (<i>Gelencsér József</i>)	577
Irodalom	623

INHALT

Vorwort (Imre Pozsgay)	9
<i>Unser schöne Tag ist entstanden – Die Volksbräuche im Komitat Fejér (Weißenburg) (József Gelencsér, László Lukács)</i>	11
Volksbräuche in Székesfehérvár (Stuhlweißenburg) im 18. Jahrhundert (László Lukács)	13
<i>Volksbräuche der Palotaer Vorstadt von Székesfehérvár (József Gelencsér)</i> ...	25
Volksbräuche am Luzientag (László Lukács)	75
1. <i>Verbote und Vorschriften am Luzientag</i>	75
2. <i>Magische Handlungen in Verbindung mit den Hühnern</i>	77
3. <i>Maskenspiele, Heischebräuche am Luzientag</i>	79
4. <i>Luzienkalender, Luzienweizen, Luzienpogatsche</i>	86
5. <i>Die Wahrsagungen der Mädchen in Verbindung mit ihren zukünftigen Ehemännern</i>	88
6. <i>Luzienstuhl</i>	89
Weihnachtsbräuche (László Lukács)	95
1. <i>Zur Geschichte des Christbaumes</i>	97
2. <i>Weihnachtsabendessen, Weihnachtstisch</i>	102
3. <i>Weihnachtliche Aberglauben, magische Handlungen</i>	106
4. <i>Weihnachtsgruß, Weihnachtssingen</i>	109
5. <i>Weihnachtsspiele</i>	114
6. <i>Christkindspiel</i>	143
7. <i>Stephanstag, Johannestag</i>	151
8. <i>Unschuldige-Kinder-Tag</i>	156
9. <i>Silvester, Neujahr</i>	161
10. <i>Dreikönig</i>	175
Faschingsbräuche (László Lukács)	181
1. <i>Heischebräuche, maskierte Faschingsaufzüge</i>	184
2. <i>Faschingsunterhaltungen, Baßgeigebegräbnis</i>	195
3. <i>Blockziehen</i>	212
Hahnenschlagen (László Lukács)	215
Österliche Rutenzüchtigungen (László Lukács)	227
Bräuche und Aberglauben im Jahreslauf im Mórer Tal und Zámolyer Becken (József Gelencsér)	241
Bräuche und Aberglauben im Lebenslauf im Mórer Tal und Zámolyer Becken (József Gelencsér)	375
Bräuche und Aberglauben der bäuerlichen Arbeit im Mórer Tal und Zámolyer Becken (József Gelencsér)	495
Volksbräuche des Weinbaues (László Lukács)	527
1. <i>Weinhütten</i>	527
2. <i>Die Verehrung von Hl. Urban und Hl. Donatus</i>	544
3. <i>Weinlese, Weinleseball</i>	563
4. <i>Weinbergunterhaltungen: Kellerfeiern, Weiberfasching, Faschingsunterhaltungen</i>	570
Südslawische Volksbräuche und Aberglauben im Komitat Fejér (József Gelencsér)	577
Literatur	623

ELŐSZÓ

Nagy tisztelettel és elismeréssel adózom e kötet két szerzőjének, Gelencsér Józsefnek és Lukács Lászlónak. Kijár ez másfél évtizedes kutató-gyűjtő munkájuknak, s annak az építő gondolatnak, amely e tudós-néprajzos tevékenységen túl érvényes útbaigazítást ad sorskérdéseinkben is.

Ezek közül is számunkra talán a legfontosabb, hogyan, miként mehet végbe visszacsatlakozásunk abba az európai közösségbe, melynek alkotásában mi magunk is részt vettünk. Európa a II. világháború után másodszor került a megosztottság állapotába, s mi olyan mintát követtünk, amely nem volt azonos saját történelmünkkel. S nemcsak a könnyedség, lazaság volt az oka, hogy lassan csaknem föladtuk nemzettudatunkat a mindennapok és a kényszerítő máról holnapra élés oltárán. Nemzedékek nőttek föl egy rosszul értelmezett internacionalizmus iskoláján, miközben olyan korokat is megértünk, amikor tatárjárással felérő pusztítást szenvedtünk el, ilyen-olyan ideológiai buzgalomtól. A legenyhébb kifejezés, amit erre mondhatunk, hogy tévedés volt. Mert a lealacsonyított, kezelhetővé formált emberek sokaságából nem lesz nép, csak tömeg. S éppen az új dolgok szempontjából jelentett ez nagy veszteséget, hiszen a nemzeti folytonosság, az államiság, a nemzeti lét tudatának megszakadása – bekövetkezése esetén – végső tragédiába torkollhatott volna. Ahol a nép csak tömegként jelenik meg, ott nincs felelősség a társadalomban, az egyénben nincs belső hajtóerő a felemelkedéshez.

Meggyőződésem, hogy egy önmagát közösségnek valló társadalom a nemzetet, mint közösséget nem kapcsolhatja ki az emberi együttműködésből. S ez az egység akkor sem tekinthető illuzórikus közösségnek, ha önmagában esetleg súlyos ellentéteket is hordoz. S így saját nemzetét nem megkerülve (s ez által lealacsonyodva) helyezheti saját perspektíváit a nemzetek közösségébe, tudván, hogy az emberiséghez mint valóságos közösség, a nemzet lépcsőin át találhatja meg az utat.

Ez az egyik üzenet, s mindjárt ebből következik logikusan a másik: ez az integráció olyan nemzetfelfogás, nemzeti identitás alapján működik, amely nem törekszik kizárólagosságra. Nekünk magyarságunkhoz s önbecsülésünkhöz is szükséges az, hogy másoknak is meglegyen a szilárd erkölcsi alapokon és jogrendszeren nyugvó lehetősége azonosságuk kifejezésére. Szabad választás dolga lehessen hovartartozása, s ez a kötöttség-kötődés tartalmazza a különböző nemzetekhez való kötődés lehetőségét is.

E nemzet alkotóképessége, fogékonysága nem hunyt ki. Ez a kötet is segíthet egy olyan nemzettudat kialakításában, amely már nem a nemzeti sértettségből, hanem a nemzeti teljesítményből kiindulva fog hozzá az újabb alkotómunkához.

Budapest, 1989. április 22-én

Pozsgay Imre

Szép napunk támadt

Könyvünk címét a csákerényi *háromkirályoktól* kölcsönöztük. Vízkereszt hetében a csillaggal házról házra járó háromkirályok így énekeltek:

Háromkirályok napját,
Országunk egy istápját,
Dicsérjük énekekkel,
Vigadozó versekkel!
Szép Kelet, szép Nyugat,
Szép napunk támadt!
Szép Kelet, szép Nyugat,
Szép napunk támadt!

Ez a XVIII. század végén keletkezett egyházi ének megtalálható az 1861-ben megjelent bicskei énekeskönyvben, s egy változata legújabb római katolikus népének-tárunkba is bekerült. A templomokban évről évre felhangzó ének népszerűségét jelzi, hogy az a vízkereszt szokásnak is részévé vált. Refrénje az ünnepeken, jeles napokon a szertartásokat, népszokásokat megélő embernek a szellemi, lelki felemelkedés, megtisztulás fölötti örömét hirdeti.

Nekünk is szép napunk támadt, amikor a népszokások gyűjtésével, feldolgozásával foglalkozhattunk. Mivel mindketten Fejér megye szülőttei vagyunk, ezért nagyapáink, dédapáink szokásainak összegyűjtését, a jelen és a jövő számára történő megőrzését fontos feladatunknak tekintettük. A gyűjtést 1975 és 1988 között végeztük, amikor az utóbbi négy évtized *ideológiai tatárjárása* még tartott. Azokban az években, amikor, Pozsgay Imre szavaival: „keresztül-kasul járták az országot az *ideológiai buldózerek*, amelyek megtettek mindent, hogy a nemzettudat megszakadjon.” (1988, 6.) A nemzettudat leépítése során a hagyományos ünnepek, szertartások, szokások leértékelése, lebecsülése, tiltása is megtörtént. Hatására felgyorsult a népszokások elhalása, elhalványulása. E folyamat eredményeként a felnövekvő újabb nemzedékek már nem ismerhették meg a bensőséges ünnepeket, a szertartásokat, szokásokat megélő ember örömét, szellemi, lelki felemelkedését. Könyvünk anyagát így a romokból, széthullott népszokás-töredékekből, a ma élő legidősebb generáció emlékezetében megőrzött értékekből hordtuk össze. Megjelentetésével, az *értékmegőrző nemzettudat* erősítésével, célunk elsősorban az, hogy a nemzeti és egyúttal *helyi, közösségi értékeket* képviselő népszokásokat azoknak a fiatalabb generációknak, nemzedéktársainknak visszaadjuk, akik ezeket a hagyományból már nem ismerhették meg.

A kutatás, majd a feldolgozás során részben területi, részben tematikus elvet követtünk. A helyszínen gyűjtött adatokat a székesfehérvári István Király Múzeum, a dunaujvárosi Intercisa Múzeum, a budapesti Néprajzi Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoport adattáiraiban őrzött kéziratos gyűjtésekkel egészítettük ki. Nem hagytuk figyelmen kívül a szakirodalomban eddig közzétett, Fejér megyére vonatkozó népszokás adatközléseket sem. A magyar népszokásokon kívül, arányuknak és jelentőségüknek megfelelően, a Fejér megyei németek, szlovákok és délszlávok népszokásait is bemutatjuk. Kutatásainkat a mai és a történeti Fejér megye területén végeztük. Foglalkozunk a Veszprém megyétől hozzánk került egykori enyingi járás és Bakonycsernye, a tőlünk Pest megyéhez csatolt északkeleti

községek (Tárnok, Sósút, Érd, Százhalombatta környékének) és a ma Komárom megyéhez tartozó Bakonysárkány népszokásaival is.

Ha könyvünk tartalomjegyzékét az 1984-ben készült könyvtervezetünkkel összehasonlítjuk, akkor az derül ki, hogy összeállításunk korántsem teljes. A kutatás során olyan bőségen kerültek napfényre az értékes népszokások, hogy a feldolgozásnál hamarosan túlléptük a tervezett terjedelmet. Mivel sorozatunk, a Fejér Megye Néprajza, elsősorban anyagközlő jellegű, ezért az alapos szokásleírások, a rítusszövegek, dallamok, fotók és rajzok közléséről nem mondhattunk le. Mindez oda vezetett, hogy kötetünkéből néhány tervezett, összegyűjtött témát ki kellett hagynunk.

A Fejér megyében gyűjtött népszokások feldolgozása így majd az adventi koszorút, a virágvasárnapi zöldághordást, a virágvasárnapi koronát, a május elsejei népszokásokat, a pünkösdi zöldághordást, a székesfehérvár-felsővárosi lakodalmat, a pástorkodáshoz kapcsolódó szokásokat, a céhszokásokat, az iparosok hagyományait és a jogi népszokásokat bemutató második kötettel válik teljessé. E kötet megírását és kiadását – kedvező körülmények esetén – évezredünk végére tervezzük.

Fejér megye népszokásainak kutatását és feldolgozását a székesfehérvári István Király Múzeum és a Fejér Megyei Művelődési Központ sokoldalú, folyamatos támogatása segítette. Könyvünk megjelentetését e két intézményen kívül a Művelődési Minisztérium, az Alapítvány a Magyar Népművészetért és a Fejér Megyei Közművelődési Alap anyagi támogatása tette lehetővé. Segítségükért valamennyi érintett intézménynek köszönetet mondunk. A köszönet és az elismerés hangján szólunk Fejér megyei adatközlőinkről, akiknek segítsége nélkül gyűjtésünket nem végezhattük volna el. Könyvünket nemcsak a magunk, hanem adatközlőink szellemi teljesítményének is tartjuk, ezért nevüket gyakran említjük, a népszokásokkal kapcsolatos visszaemlékezéseiket személyükhöz kötötten idézzük. Hálával emlékezünk azokra az idős adatközlőinkre is, akik könyvünk megjelenését már nem érhatték meg. Gyermekük, unokáik talán büszkék lesznek arra, hogy elődjük hozzájárult Fejér megye népszokáskincsének megmentéséhez. Köszönettel tartozunk lektorunknak, Dr. Újváry Zoltán egyetemi tanár úrnak is.

Amikor könyvünket Olvasóink figyelmébe ajánljuk, egyúttal ítéletére bízunk, szeretnénk, ha olvasása, Fejér megye gazdag és értékes népszokáskincsének megismerése nyomán Olvasóinknak is szép napjuk támadna.

Székesfehérvár, 1989. március 15-én

A szerzők

NÉPSZOKÁSOK SZÉKESFEHÉRVÁRON A XVIII. SZÁZADBAN

Téli népszokásaink XVIII. századi történetének egyik becses emlékét őrzi Székesfehérvár szabad királyi város tanácsának jegyzőkönyve. Székesfehérvár tanácsa 1770. december 7-én határozatot hozott a városban gyakorolt babonás szokások üldözésére, büntetésére. A határozat ezzel a szöveggel került a tanács jegyzőkönyvébe: „Mivel a' nemes magistratusnak nem kevés fájdalomra jelentetett, hogy az ezen királyi városban lévő lakosok igaz keresztény római catholica hite ellen nem csak az körösztény hívek fölöttébb való botránkozásokra hanem eönnön egy lelkek veszedelmével Szt Lucza naptul fogva, karácsony és 3 királyok napjáig külömb külömb féle babonaságokat ell követni, ugy szintén Szent Miklós, Aprószentek és más e' féle napokon ruházattyukat váltosztván, avagy mustár magokat, azaz vesszőből font korbácsokat kezekbe vévén sok kárhosztató gonoszságokban vakmerőképpen ellmerülni szoktanak. Ahoz képest az illetén vétkek sokassétás által méltán reánk szállható Isteni haragnak valamennyire ezen nemes várostul teendő eltávoztatására nézve, determináltatott: Hogy valaki ennek utánna vagy efféle babonaságokat el követni, a' vagy Szent Miklós, Lucza és aprószentek napjain estvétjén, és éczakáján ruházattyukat változtatván jární, és így lélek kárhozattyára czélzó gonoszságokat ellkövetni merészelné az purger ember férfú, a' vagy aszony legyen az, előbbször tizenhét foréntokra, ha pediglen zsellér férfú, a' vagy aszonyi állatt légyen arestom mellett 32 pálcza, vagy korbács ütésekkel. Ha pediglen többször ezen magistratualis végzés ellen cselekedvén, aztot általhágni merészelnék nagyobb és súlyosabb büntetéssel okvetetlen büntetődni fognak.”

Eszerint Székesfehérváron a XVIII. század utolsó harmadában polgárok és zsellérek, férfiak és nők erősen gyakorolták a téli népszokásokat. Luca, Miklós napján elváltottatták ruházatukat, maskarába öltözve, házról házra járva alakoskodó népszokást üzték, aprószentek napján fűzfavesszőből font korbáccsal korbácsolni jártak. Ezek a népszokások minden üldözés, tiltás ellenére a székesfehérvári Felsőváros és Palotaváros földműves lakosságánál egészen századunkig fennmaradtak.

Századunk elején még mindkét városrészben jártak Miklós-nap reggelén a gyerekek Mikulást köszönteni. Nyolc-tíz év körüli fiúk párosával vagy hárman-négyen kenderkócból ragasztott bajusszal, szakállal, bekent arccal, láncot csörgetve jártak az utcákat, házakat, ijesztgették a kisebb gyerekeket. Köszöntésükért néhol pár fillért kaptak, máshol elzavarták őket. A Luca-napi szokásokkal többek között a baromfitartás hasznát igyekeztek biztosítani. A századfordulón Luca-nap reggelén még az ólban füstös bottal, pizskafával vagy söprűnyéllel *me glucázták, megpiszkálták* a tyúkokat. Közben ezt mondták: „Nekünk sokat tojzatok, a szomszédnak kotoljatok!” Akadtak, akik hasonló célból söprűvel cirógatták meg a tyúkokat (Gelencsér 1982, 46–47). Karácsony előtti hetekben a betlehemező csoportok, karácsonyeste vagy újévkor a köszöntő, adománygyűjtő pásztorok jártak házról házra. Felsővárosban aprószentek napján a legények fűzfavesszőből font korbáccsal megvirgálcoltak mindenkit, de főleg az eladósorban lévő lányokat. Közben ezt mondták:

Egészséges légy, keléses ne légy,
Jövő évben még frissebb légy!

Ha valamelyik lányt nagyon megütötték, azt dióval, almával engesztelték meg. A lányok között ilyenkor ez a mondás járta: aki a legtöbbet vert rájuk az lesz a kérőjük. Aprószentek napja után a korbácsot elégették, mert azt tartották róla, hogy bajt, kelést okoz. A karácsonyi ünnepekör utolsó napján, vízkeresztkor Székesfehérvár-Felsővárosban és Palotavárosban is az 1920-as években még 13–14 éves fiúk jártak a kiugratható csillaggal háromkirályok képében köszönteni.

A betlehemezés és a háromkirály-járás egyházi eredetű szokását nem kárhoztatta, nem is említette a tanácsi jegyzőkönyv. Pedig a betlehemezést és a háromkirály-járást már a XVIII. században ismerték, gyakorolták Székesfehérváron. 1767-ben a székesfehérvári gimnázium diákjai Székesfehérváron, majd 1768-ban Győrben mutatnak be magyar nyelvű betlehemes játékot, amelynek szövege a sárospataki református kollégium könyvtárának Herschmann-gyűjteményében illetve másolatban a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában maradt fenn. A szöveget Herschmann István (Pápa, 1742 – Lócut, 1798) cisztercita áldozópap írta le, aki a játékban a logicusok osztályának növendékeként Heródest alakította. A játék teljes szövegét a Néprajzi Múzeumban őrzött példány alapján mutatom be (Lelt. sz.: EA. 1974):

Háromkirályok 1767–68-ból

Három Szent Királyok utazása, az az Némely rendes Magyar Versek, mellyekben le irattatik az három sz. királyoknak Csillag vezérlése által Betlehembe az újonnan született Királynak, Jesusnak köszöntésére és imadására való utazások, mellyet leg elsőben Székes fejér vári Magyar népnek kívánságára, az után Nagy Győr Városának nagyobb vígasságára illendő pompával szolgálai kötelességekből repraesentálták némely érdemes ifjak Deákok Ao. 1767 és 1768-dik esztendőben.

* * *

Három Sz. Királyok utazását repraesentáló ifjaknak Nevek.

Angyal – Josephus Broskovits prim.

Boldisár – Mikeczka – Theol.

Gaspar – Czilling – Theol.

Herodes – Herschman Steph. – Logicus.

Menyhárd – Wlaszaty Andr. – Logicus.

Katona: Huszár Joan. – phys.

Pásztor Choridon – Hegyesi Jos. – Theol.

Pástor Tubalka – Fülel Joan. logicus.

Bujtár Menáelás – Wusits Joan. Physic:

Pastores erant, simul etiam musici.

A katona leg elsőben magányosan bé menván és audentziát kérvén, székeket készít a királyoknak. Az után az Angyal is magányosan bé menván imigyen verseit kezdi:

Saba Arabia Persia királyok,
Kiknek adattattam én mostan postájok,
Majd hozzátok jönnek ime meg látjátok,
Született Messiást vélek imádgjátok.

4.

Hogy én is el menvén, veletek meg lássom,
le borulván őtet szivből imádhassam,
kintses tárházombul ajándékozhasam,
hiv szolgálatomat néki mutathassam.

Menyhárd

Igen is el megyünk és majd föl keressük
föl találván néked mingyárt hirül tesszük,
mostan botsánatot fölségedtül kérünk
szép jó akaratodat minyájon köszönyük.

Herodes

Békességgel jo szerencsével járjatok jo királyok.

Herodes

Az három királyok el butszuzás után szörnyű haraggal föl gyulladván az ujonnan születet királyt el veszteni magában el rendeli, mely dolognak végbe vitelére katonáit hivatván ilyen képpen szöll:

1.

Én vagyon kegyetlen Herodes királytok,
még is hogy uj király született mondgyátok,
talán allattomban föl koronáztátok,
de föl kerestetem valoban tudgyátok.

2.

Föl lobbant az vérem immár tagjaimban
reszkednek inaim szörnyű haragomban,
vér ontást kívánok boszu állásomban,
de meg vivom véle hidgye meg valoban.

3.

Hogy ha nem tudhatom születése helyét
mind öszve járotom bethlehemnek földét,
a holy találhatom kisedek seregét
mind koncra vágotom ártatlanok testét.

Azért házotokat ki tisztogassátok
Szakács, kulcsár, kukta jól forgolódgyatok,
az el fáradtaknak híven szolgálatok,
úgy léssen a kiseded Jesus jutalmatok.

Azután az katona ajtót nyit és minyájon rendel bé mennek a' királyok, a pásztorok kin
maradnak és minek utána Herodes rendelt székire a két katona között le üll az Gaspar
igy szol Herodeshez

Gaspar

Szerencsés napokat mi te fölségednek
kivánunk Istentől ate személyednek,
ki vagy nagy királya zsidó nemzetségnek
hallyad meg kérését mi jövevényeknek.

Uj király születni mostan mi érettünk
kinek csillagátul ide vezettettünk,
azért fáradsággal te hozzád bé tértünk,
hogy holy születtetett mutatná meg nekünk.

Mert mi buzgo szivel kíványuk azt látni,
mint menyei királyt böcsülni s-imádni,
aranyal tömjényel myrhával tisztelni,
és ugy ismét viszont hazánkba meg térni.

Ezeket halván Herodes tettetü magát mint fija, jó szivel látná az kiseded Jesusrul
kérdézeskedő királyokat mondván:

Herodes

Kedves jó királyim szép köszöntéseket,
tőletek jó szivel veszem mind ezeket
szolgálni is kívánok halván kérésteket,
tessék nyugosztalni fáratt testeteket.

2.

Én nékem még eddig semmi ollyas hírül,
nem adatott ugyan az az uj király felől
hogy született volna mostan véletlenül,
ki engem ki dulna királyi székemből.

3.

De mind azon által kérlek jó királyok,
oly jó akaratot hozzám mutassatok,
keressétek ti föl, s-ha föl talállyátok,
leg ottan én nékem hiremmé adgyátok.

4.

Azért sietséggel szolgák gyorsasággal,
Betlem tartományát irgalmatlansággal,
fussátok helyéit nagy boszorkodással,
fössétek a földet szörnyű vér ontással.

5.

Aholy kisdedeket midőn találjátok,
Sirását anyoknak meg ne halgassátok,
bölcsőjökéből őket mind ki rángassátok,
és ott konczrul konczra föl darabolljátok.

Katonák

Ezeket halván Herodestül hü szolgálatyokat mindenekben ajánlák mondván:

Tudgyad azt jó király
hogy hívségünkben áll
vérünk kiontásáig
Melletted föl kelni
és boszudat állani
életünknek fottáig.

Más királyt heletted
bizonnyal el hidgyed
nem kívánunk éltedig.
Nagyobb el hitelre
akar bagoly hitre
majd előtted esküszünk.

Gáspár

Minek utána az katonák el végzik beszédgyeket az három királyok az házban lévő oltárhoz vagy képhez fordítják magokat és Gaspar minyájok helyet így kezdi köszöntését:

Üdvözlégy oh régtől kívánt föl kelt napunk,
üdvözlégy ujonnan született királyunk,
ime te éretted hazánkbul fárodtunk,
azért most minyájon elejbed borulunk.

2.

Én Gáspár mind hatalmasnak
aranyot adok uramnak
ajándékul királyomnak
engedgy meg kérlek szolgálódnak.

Menyhárd

Én Menyhárd tömjényel áldom
Kis Jesust uramnak mondom
noha szegénységét látom
még is istenségét vallom.

Boldisár

Én Boldisár myrhát hoztam
melyben hittem és vallottam
hogy Isten emberré lett tudtam
és kenettel bizonyítottam.

Gáspár

Alázatossággal oh kiseded Jesusunk
már el következünk mert hoszus az utunk,
kérünk buzgo szível emlékezzél rolunk
légyen ez világbul boldog ki mulásunk.

Angyal

Midón az három királyok el bucsuznak és a
kiseded Jesushoz hazájokban meg térni akarnak,
igy szollitya az Angyal őket mondván:

Sába Arabia Persia királyok,
egy kevésse kérlek meg állapodgyatok,
hogy szerencsés légyen vissza utazásunk
általam az Isten mit kívány hallátok.

Gonosz Herodeshez visza ne térjeteK,
hanem hazátokban más uton mennyeteK,
mert ölni kíványa ki lett ödvösségeK,
azért erre gyorsan én vélem jöjjetek.

Angyal

Ezek után az feküvő pásztorokhoz fordulván és azokat az ujonnan született Jesus
köszöntésére söréngetvén imígyen szöll mondván:

Gloria in Excelsis Deo et in terra pax
hominibus bonae voluntatis.
Ditsósség menyekben az nagy Ur Istennek
békesség az földön az jó embereknek.
Kellyetek föl pásztorok
Ime az Istentől jöttem hozzátok
betlehemben menyetek
ott született néktek
örök üdvösségeK, menyetek.

Choridon első pásztor

Az angyal éneklésére mély álmából föl sörkenvén így beszélget magával csudálkozva mondván:

Oh, oh, oh, én Istenem, én Istenem ih, ih,
ih, ih, ih, ihon bizony meg értem Je, Je
Jesusomat, kiről még gyermek létemben szollottak
az én régi öreg atyáim, hogy Betlehembe fog születni,
ki léssen az én üdvösségem, de lám iholy bizony
meg értem.

Ezeket fekve mondván föl kelni igyekezik és így szól:

De hallátok e majd mit mondok, csak hogy bizony
már öreg a legény. – Miulta ez az én meg öszült
szakállom ilyen nagyon meg nyólt, és mintha az én
gircses görcsös görbe tompa elmém az hátomba szállott,
és miulta az szegény vén Lia anyám e' világra szült
volt, ugyan csak sok vigságos gajdolást, dudálást
hallottam ám már, de soha ily gyönyörűségés álmat nem
láttam, mert talán Angyal szót is hallottam.

Choridon

Itten föl kelti az második pásztor az hátát jól meg konditván botjával.

Haj, haj kel föl tehát hajnal hasító, csillag szalajtó
Tubálka barátom, mert amint értem az Angyal szavából,
Betlehembe köll mennünk parancsolatyából.

Tubalka

Hiszen mind jól vannak a nyájok.

Choridon

Nem azt mondom ostoba, ércsed jól szavamat Betlehembe mennyünk.

Tubalka

Szined előtt mondom hogy még az estve meg olvastam őket.

Choridon

E bizony mind eddig is nem hally, de majd a fülébe rikkantok néki, kel föl ércsd meg
szavamat betlehembe mennyünk, siessünk, mennyünk.

Tubalka

Nem megy oda a farkas, mert meg őrzi őket a talpas Kormos.

Choridon

Kel föl mikor mondom, mert olyant sujtok a hátodon, hogy még a tegnapi evett pempő is keserűvé válik benned.

Tubalka

Haj, haj, szegény öreg apos, haj, most érted álmas beszédedet, azt gondoltam hogy a régi öreg matragula szállotta meg az vén agyadat, ha úgy van, hogy Isten minket szegényeket kegyelmébe vészen szegény bűnösöket, mennyünk el tehát mind Isten fiához vigyünk egy báránkát az Jesuskának, hiszen talán ő is meg ajándékoz minket, csak hogy ki lesz igaz addig a mi nyájunkhoz.

Choridon

Hadgyuk it a Gyurkot,
akinél vagyon a negyven esztendős göcsörtös furko,
meg őrzi nyájunkat az Azinus Lurko,
jo nemzetségből valo mint az apja Kurko,
de bezzeg nagy cigány vala mint az bátya Lulo.

Tubalka

Kell föl tehát Gyurko serkeny föl álmadbol,
mert mi a mint érténk az Angyal szavából
Betlehembe menyünk parancsolatyából,
azért tehát jól meg őrizz a' nyájunkat.

Bujtár – Menáelás

Jól vagyon jó édes gazdám, ha jó árosim jönnek ugyan
jól el adok benne, bezzeg lesz énnékem új ködmenyem,
új szűrőm, pipés bocskorom, zsiros bundám, ugyan csak
szép széllel bélelt köntösöm, de ha elmentek tehát,

köszöntsétek én általam a kisdéd királyt,
aki énnékem az atyámnál gratiát talált,
mikor ebből a gyarlo testből a lélek penderedik
adgyon boldog halált.

Ennek utána az három pásztorok az éneklésre öszve borulván musika szóval imigyen kezdik verseit mondván:

Menyből az Angyal, le jött hozzátok, pásztorok,
Hogy Betlehembe, sietve menve, lássátok,

A ki születet az Isten fia jászolban,
Az léssen néktek üdvözétötök valóban.

Mellette vagyon az édes Anyja Mária,
Barmok közt fekszik, jászolba nyugszik szent fia.

Azt mongya Pásztor, az ki leg első sietve
mennyünk minyájon, jó napot mondgyunk nékie.

El indulának és bé jutának botokkal,
szép ajándékokat vévén kezekben magokkal.

Egyik egy báránt vévén a másik egy juhót
harmadik tejet, negyedik adott egy sajtót.

Az Istenfiát a kiseded Jesuskát imádgyák
az nagy ur Istent ő szent voltáért így áldgyák.

El indulának ők hazájokban nagy bátron
egy a nagy titkot mindenüt mondgyák nagy vigan.

Angyal

Ezek után el bucsuszván imigyen kezdi verseit mondván:

Kedves jo Uraim Isten már hozzátok
mert utunk van tovább magatok tudgyátok,
Kölcségteket tőlünk ne sajnálljátok,
Ki pusztult erszényünk ihol jól láttjátok.

Kiért az Ur Isten ez uj esztendőben
tartson meg benneteket hitben reménségben
tsendes békességben égő szeretetben
halál után vigyen örök ditsóságben

Amen.

Az 1767-ből ránk maradt székesfehérvári betlehemes játék az egyik legrégebb ismert magyar nyelvű karácsonyi játék. Nála korábbi a XVII. század végéről, az 1684–1694 közötti évtizedből származó ecsegi (Nógrád m.) betlehemes játék. A székesfehérvári betlehemes játékban a játékcselekmény már kezd elválni a liturgiai misztériumok ünnepélyesen komoly világtól, s mindjobban a népi eredetű játékos jelenetek vidámságát ölti magára. Ez a hamisítatlan népi humorral átítatott stílus nemcsak a pásztorok, hanem Heródes és a katona, valamint az angyal és a háromkirályok szövegeire is jellemző. A székesfehérvári betlehemes játék az ecsegihez hasonlóan vegyesen tartalmaz a háromkirályokról szóló vízkereszti cselekményt és a pásztorok imádatával kapcsolatos karácsonyi elemeket. A két játékelem csak később különül el. A székesfehérvári játék tehát a liturgiai elemektől való eltávolodás után, de még a két cselekményrészre különülés előtt keletkezett (Mathia 1954, 20, 27).

A XVIII. század óta minden esztendőben megünneplik a felsővárosiak a Sebestyén-napi búcsút. A XVIII. század elején a városban dúló pestisjárványtól való megszabadulás emlékére a tanács és a város lakossága 1739-ben Szent Sebestyén tiszteletére böjttel, körmenettel kapcsolatos és örök időkre szóló fogadalmat tett, amelyet ünnepélyesen okiratba foglaltak és a belső tanács jegyzőkönyvében is megörökítették. A fogadalom négy pontja így hangzik: „Először: Hogy a budai külvárosban fennálló Szent Sebestyén tiszteletére szentelt roskatag kápolna égetett téglából és kövekből Szent Sebestyén, Rókus és Xaveri Szent Ferenc, úgy szent Rozália, mint kiváltképpen a pestistől megoltalmazó védszentek tiszteletére újólag és a mint csak lehet minél előbb újra felépíttessék, a legjobb állapotba helyeztessék és minden időben fentartassék... Másodszor: E városnak összes és minden egyes polgára s lakója... Szent Sebestyén napja előestéjén kötelesek lesznek kenyéren és vízen böjtolni, ez pedig mindaddig meg fog tartatni, míg a pestis ezen országban teljesen meg nem szűnik. Harmadszor: Maga a Januárus 20-ára eső Szt. Sebestyén napja ezen város minden egyes lakója által örök időközön át meg fog ünnepeltetni, úgy, hogy az adózóktól beszédendő büntetés terhe alatt valamennyien minden, még a legcsekélyebb munkától is tartózkodni kötelesek lesznek. Negyedszer: Magán Szent Sebestyén napján pedig az előbb említett módon évenként megünnepelendő napon szintugy örök időközön át ünnepélyes körmenet fog a fentjelzett kápolnához vezetetni, s ott egy énekes- és két csendes szent mise szolgáltatni.” (Károly 1898, 211–212). A fogadalom értelmében építették 1739–41 között a Szent Sebestyén kápolnát, amit 1800–1807 között egy nagyobb templommá építettek át. Székesfehérvár–Felsővárosban a *Sebestyén-napi búcsút* minden család megünnepelte. Reggel ünneplőbe öltözve a templomba mentek misére. Ünnepi ebédet főztek, amiből a farsangi fánk elmaradhatatlan volt. Ezen a napon lemondtak a munkáról, a rokonok, barátok vendégszolgálatot tölthették az időt, ebédre hívták alsóvárosi, vízivárosi vagy palotavárosi rokonaikat.

Székesfehérváron a múlt században már régi szokásnak tartották a húsvéthétfői *Emmausba vándorlást*, ezért feltételezhetjük, hogy már a XVIII. században is gyakorolták. Húsvéthétfő délutánján a legtöbb család kirándult a város középkori eredetű szőlőhegyére, *Óreghegyre*. Akiknek nem volt szőlője, azok is felkeresték a város határának szép helyeit, ahol legalább tavaszi friss levegőt szívhattak. Az Emmausba vándorlást valószínűleg Székesfehérvár német eredetű polgársága hozta

magával a XVIII. században régi hazájából, ám az sem kizárt, hogy a középkori magyar kultusz élt tovább (Gelencsér 1986, 8). A fehérvári *Csutora temető* kápolnájának *Emmaus* a titulusa. Kálmán János felsővárosi plébános építtette 1862-ben. A hívek egészen áldozócsüdtörtökig minden vasárnap kora hajnalban a Szentháromság szobor körül gyülekeztek, innen a dicsőséges olvasót imádkozva vonultak a kápolnához. Megérkezve a *Feltámadt Krisztus e napon* kezdetű énekkel kezdték az éneklést, imádkozást, amely egész reggelig tartott (Bálint 1973, 312).

A jeles napokkal gyakran mint határnapokkal találkozunk a XVIII. században. Székesfehérváron ugyanúgy, mint Budán, Sopronban, Pozsonyban vagy Bécsben a városi polgár saját borát házában szabadon kimérhette olyan időszakban, amikor a város nem mért bort. 1702-ben a tanács úgy határozott, hogy a szőlősgazdák *Lőrinc-napig* (augusztus 10.) a szőlőhegyen is felállíthatták bormérő bódéikat. 1722-ben *karácsonyig*, 1723-ban *Márton-napig* (november 11.) a lakosság nem hozhatott be idegen bort és mustot a városba (Kállay 1971, 47–48). A szőlőműveléshez kapcsolódó *Donát-kultusz* is XVIII. századi eredetű Székesfehérváron. Az öreghegyi Donát kápolnát a polgárság kérelmére 1733-ban építették. Egészen a II. világháborúig Donát napján (augusztus 7.) a belvárosi és a felsővárosi templomokból körmenet indult a szőlőhegyi kápolnához. A szőlőművelés-bortermelés népszokásaihoz tartozott a *János-napi borszentelés* is. János napján (december 27.) a szőlősgazdák egy kis üveg bort vittek a felsővárosi templomba, amit a főoltár jobb oldalán álló kis asztalra tettek. A megszentelt borból minden hordóba öntöttek egy kicsit, mert azt tartották, hogy a szentelt bortól nem virágosodik meg a bor.

Az emberi élet nagy fordulóihoz kapcsolódó szokások közül a Palotavárosban élő, görögkeleti-ortodox rákok temetés utáni vendégeskedéseit igyekezett eltiltani a városi tanács 1787-ben. A városi tanács 1787. május 7-én a megye és a helytartótanács rendeletei alapján: „a görög nem egyesülteknek már korábban megiltott temetések alkalmával véghezvitt vendégeskedések ismételen leállítatnak.” A tanács egyéb rendelkezést nem is hozott, csupán Korherr urat, a görögkeletiek tanácsi biztosát utasította, hogy a megye és a helytartótanács rendeletét hozza a görög nem egyesültek tudomására. A tiltó rendelkezést természetesen soha nem tartották be. Így a fehérvári rákok temetkezési szokásai napjainkig fennmaradtak. A temetést halotti tor (*daća*) követte. Sokan nem is várták meg a temetési szertartás végét, hanem mentek a torba. A tor mindenekelőtt a vidéki rokonság megvendéglésére szolgált. A halottas háznál a temetés után kezet mostak, az étkezéshez fogtak. Gyakori étel volt a sertéspörkölt krumplival, hozzá hosszú kenyeret ettek, amit *lepinjanak* neveztek. Borral is megkínálták a vendégeket. 1973-ban a Tésics családban még tartottak tort. A temetés utáni reggelen páratlan számú hozzátartozó, három vagy öt asszony parazsat vitt ki bőgrében a sírhoz. Útközben egy szót sem szóltak. A földet érintve háromszor körbejárták a sírt, mintegy kaparva a kezükkel. Közben tömjénnel füstöltek, végül a parazsat és a tömjént a sírra öntötték. Hazafelé menet akivel találtak, azt a magukkal vitt pálinkával megkínálták. A temetés után hat héttel, ezután fél évvel vagy egy évvel a halott lelkéért a *zadušnica* nevű emlékűnnepet tartották a templomban. A *zadušnicára* a halott hozzátartozói *koljivot* készítettek, amit a templomba vittek. A *koljivot* a *zadušnica* előtti két napon készítették. Az első napon a búzát megfőzték, leszűrték, fehér abroszon kiterítették. A második napon cukorral, citromhéjjal, mazsolával, szegfűszeggel, dióval, mézzel keverték. Felpúpozva tálba rakták, gyertyát állítottak a közepébe. A misén a pap imádkozott a halottért, a

végén a koljivot kiosztották a jelenlevőknek. A zadušnicát is a legutóbbi évekig megtartották.

1771-ben a városi tanács szigorúan megtiltotta a székesfehérvári pékeknek a mindenszentek napjára sütött fonott kalács (*Heilige Stritzl*) készítését (Juhász 1938, 84). Ausztriában, Németországban hasonló nevű (*Allerheiligenstriezel*, *Seelwecken*, *Seelenlaibl*) ünnepi kalácsot mindenszentekre ma is sütnek, s az adománygyűjtő gyerekeknek adják (Schmidt 1972, 270–271; Burgstaller 1970).

Lukács László

SZÉKESFEHÉRVÁR-PALOTAVÁROS SZOKÁSAI

Palotaváros múltja és társadalma

Székesfehérvárnak az 1970-es évek végétől lebontásra került nyugati városrésze, a *Palotaváros* középkori eredetű. A terület magában foglal két, korábban külön névvel jelölt külvárost is: a déli fekvésű *Szigetet* és a nyugati elhelyezkedésű *Rácvárost*.

Sziget a Johannita lovagrend révén a 12. század közepétől 1543-ig töltött be jelentős szerepet, míg a Rácváros éppen a 16. század közepén alakult ki. A rácok már a hódoltság első éveiben megjelentek itt, mint a törökök martalócai.

A török hódoltság idején a földműves, iparos magyarság jobbára a Szigetben, Palota- és Rácvárosban lakott. Az oszmán uralmat követően az első telepések közt jelentős számban voltak magyarok, akik azonban a Belvárosba alig jutottak, így elsősorban a Palota- és Rácvárost ülték meg, s csak később szivárgott közéjük némi német elem. A patakokkal, árkokkal sűrűn szabdaltnak különösen alkalmas volt a vízigényes iparágak megtelepedéséhez. A 19. század folyamán a három külváros egymással illetve a Belvárossal összeépült.

A szegényebb iparos és mezőgazdasági népesség megtelepülése révén a városrésznek sajátos képe alakult ki. Ilyen tekintetben Palotaváros nem egyedülálló a magyar városfejlődésben. Veszprém, Szeged, Debrecen, Kolozsvár esetében is megfigyelhető, hogy az említett rétegek a külvárosokban telepedtek meg.

A 19. század második felében, illetve századunk első ötven esztendejében a városrész meghatározó tényezője egyrészt a kisbirtokos-kisbérő (paraszti), másrészt a kistermelő-polgári középréteg volt. Az ittlétük által kialakított település képe, élete sok tekintetben inkább falut, mintsem várost idézett.

Az egész magyar társadalom, így Palotaváros társadalmának széles alapját képező parasztság az egykori külvárosnak a *Sárrét*, illetve Várpalota felé eső részét lakta, ahol a házhoz és udvarhoz jelentős nagyságú, a melléképületek elhelyezésére, illetve földművelésre, kertészkedésre alkalmas terület csatlakozott. A parasztság a városon belül a kevésbé módos részhez tartozott, s maga is rétegződött. Negyed, fél vagy egész belterületi ingatlannal, hozzá művelésre alkalmas, jó bevételt biztosító kerttel, esetleg egy-két *buzafölddel* (kb. 2,5 kh) bírtak. Elsősorban a kertből és a rétből éltek. Az utóbbi sokszor nem is a sajátjuk volt, hanem a közelben, a kertsáv (*Aranykertek*) alatt, a *Sári réten vették ki bérbe*, és szénáján, sarjúján nevelték fel egy-két tehenüket, melyek mellett jobbára csak sertést és baromfit tartottak. Mindössze néhány gazdának tellett lóra. Még a szántóföldön is folytatták a kertészkedést, e célból többen összeálltak, egy-egy búzaföldet béreltek. A csekély birtoknagságot tehát bérlettel és intenzív földműveléssel igyekeztek ellensúlyozni. Megélhetésük biztosítására még a *Városháza-terén* vasárnap délelőttönként vagyonosabb gazdáktól munkát vállaltak. A téren csoportosulva várták a *szóllítást*, hogy napszámomunkába hívják őket. Nyaranta ők adták az *arató* és *cséplőbandák* tagjait. Lányaik a Belvárosba mentek *szógányi* vagy *bejáróként* keresték meg a *staférungot*. A palotavárosi parasztság (vagy ahogy a legöregebbek emlegették magukat: *a mi nyájunk*) nemcsak a munkában, viselkedésben, viseletben mértéket, mintát adó, hagyományait leginkább őrző *fölsővárosi* parasztságnál volt szegényebb, hanem

elmaradt az *alsóvárosiak* és a szórványosan élő *vízivárosiak* mögött is. A paraszti városrészek építkezési módja, lakóházainak berendezése, viselete, a jeles napokhoz és a családi ünnepekhez kapcsolódó szokásanyaga lényegében megegyezett, illetve közel állt egymáshoz, de az anyagi lehetőségek miatt némi eltérés is mutatkozott. A Palotavárosban maradt meg legtovább a nyitott kéményes konyha, a cserép, illetve öntöttvas edények használata, itt volt leghiányosabb a gazdasági felszerelés, gyengébb állatokat vittek a vásárra, kevesebb étel jutott az asztalra, pedig a parasztsaládok itt voltak a legnépesebbek.

A jólétükből fakadóan rátartóbb felsővárosiak hozzájuk képest *hegyesek* voltak, a kertészkedés nyomán a palotavárosiakat *zóccséghegyezőknak* csúfolták. A palotavárosiak több tekintetben inkább az alsóvárosiakhoz kötődtek. Az Alsóvároson túl feküdtek földjeik, s a fehérvári parasztság közös ünnepi megmozdulásain is hozzájuk csatlakoztak. (Hasonló különbségek megfigyelhetők más városok, így Szeged paraszti városrészei közt is. – Bálint 1977–1980. I. 79, 93–96.)

A felsővárosiak idősebb generációja napjainkig megőrizte népviseletét, melyből a palotavárosiak már a két világháború között kezdtek kivetkőzni. Addig a két városrésznél ugyanazok a *varrónék* készítették a *testhőzállót*, a *lekötőt*, a *bőszoknyát*, a *kötényt*, és ugyanazoktól a *szabóktól* vették a férfiak ruháit. Az egész városban egységes parasztviseletet elhagyva – akár az alsóvárosiak – a palotavárosi férfiak *urassan*, az asszonyok *mesteremberesen* kezdtek járni, öltözködésük polgári jellegű lett. A *csizmás* felsővárosiakkal szemben a palotavárosiak *pantallósok* lettek.

A palotavárosi magyar parasztkatolikus vallásúak voltak, a *Nagytemplomba*, régiesebb formájában *Öregtemplomba* (püspöki székesegyház) vagy a *Barátok* (ferencesek) *templomába* jártak, a *Hosszi* (Szentháromság) vagy a *Szedres-temetőbe* temetkeztek.

A 18. század végétől a török alól felszabadított városban egymás után alakultak a céhek, nőtt az iparosok száma. A század utolsó éveiből fennmaradt két, a mesterekről készült jegyzék bizonyítja, hogy abban az időben az iparosok főleg a Palotavárosban és a Budai külvárosban (ma Felsőváros) éltek. (Varga 1968, 263–67) A részben középkori utcanevek szintén utaltak az itt gyakorolt tevékenységekre, a mesterek megtelepedési helyére. (Sütő, Tobak, Csapó, Horog, Halász, Szömörce, Selyem utcák és Cserepes köz) A 19. század második felében a város mestereinek egynegyede élt itt, s különösen jelentősek voltak a bőriparral foglalkozók (tobakosok, tímárok, vargák, csizmadiák, szíjgyártók, szűcsök), továbbá a gyapjút feldolgozó csapók.

A 19. század végi–20. század eleji ipari struktúra Székesfehérváron nélkülözte a modern gyáripárt, főleg a környék lakossági ellátását biztosította kis- és kézműipari szinten. Jelentős számaránya ellenére az iparosság és vele a kereskedők rétege gazdasági erőtlensége miatt nem képezte a polgárosodás társadalmi erejét. Saját műhelyben, sokszor alkalmazottak nélkül dolgoztak, részben mezőgazdasággal is foglalkoztak. Századunkban a város egészén belül a palotavárosi kisipar aránya csekélyebb súlyú lett, mint a korábbi két évszázadban volt. A régi, nagy múltú foglalkozások képviselői számban igen visszaestek (szűrszabók, takácsok, szűcsök); a bőrfeldolgozásban a kisipart gyárak szorították ki, a csizmadiák szerepét a szűcsök vették át; s csak az élelmiszeripart folytatók tartották magukat (pékek, hentések).

A palotavárosi szokások mindenekelőtt a városrészen élt parasztság szokásait jelentették, azok egy része természetesen megvolt az iparos-kispolgári réteg körében is. Az igazi ismerője, gyakorlója, továbbörökítője azonban a legutóbbi időkig a parasztság maradt.

Jeles napi szokások és hiedelmek

Téli hiedelem és szokáskör

A téli ünnepkör első jelentős napja *Katalin* (nov. 25.). A városrészben a legutóbbi időig mondogatták az általánosan használt időjósítás valamelyik változatát, mely szerint ha Katalinkor fagy, sáros karácsony lesz, s ennek fordítottjában is hittek:

Ha Katalin kopog,
Karácsony locsog.

Ha Katalin locsog,
Karácsony kopog.

Rusztikusabb hatást keltenek az *Erzsébet-naphoz* (nov. 19.) is fűződő variánsok:

Ha Böske kopog,
Kati lotyog.

Ha Böske lotyog,
Kati kopog.

Ha az egyik lotyog,
A másik kopog.

Katalin az utolsó jeles nap az adventi időszak előtt, melybe már sem lakodalom, sem bál nem eshetett. Így országszerte, minden társadalmi rétegnél nagyon népszerű volt a Katalinkor tartott multság. Székesfehérvár centrumában, a *Szent István teremben* (ma művelődési központ) az alsó- és palotavárosi parasztság is ezen a napon, közösen tartotta a nagy eseménynek számító *Katalini-bált*, melyre elsősorban az új párok, a farsangban összeházasodottak mentek. A felsővárosiak ugyancsak báloztak ekkor, de elkülönülve, saját városrészükben.

November 30-a *András nap*, mely régóta országszerte a szerelmi jóslás ideje. András apostol és vértanú napján a palotavárosi lányok 13 *gombócot* főztek, mindegyikbe egy-egy *cédulát* tettek, melyre előbb férfineveket írtak. Úgy tartották, amelyik gombócot a víz utoljára veti fel, az tartalmazza a lány jövődöbelijének nevét. Mások egy pohárba 13 cédulát dobtak, s abból emeltek ki Luca napjáig egyet-egyet. Amelyik legénynek a neve utoljára maradt, arra lehetett férjként számítani. Voltak akik *ólmot öntöttek*, abból próbálták megtudni, ki lesz a házastársuk.

András napja, pontosabban az utána következő vasárnap a karácsonyig tartó *adventi* időszak kezdete, melyben lakodalmat, bált nem tartottak, hangos multságba, tivornyába nem mentek. Az adventben végzett *tollfosztás* viszont lehetőséget adott némi mulatozásra. A tollfosztó leányok, asszonyok körül hamar megjelentek a legények, férfiak is.

Ugyancsak vidáman teltek a *disznótorok*. Az évi, s különösen a karácsonyi hús- és zsírszükséglet biztosítása érdekében adventben ölték meg a *hízót*. A parasztagdaságok tehetségük szerint egy vagy két disznót neveltek levágásra. A rokonok, szomszédok segítségével, *parasztböllér* irányításával a háznép kívánsága, ízlése szerint darabolták föl az állatot, fűszerezték a töltelékeket. (Lukács 1981, 50.) A hidegben végzett munka nehézségeit reggel pálinkával, napközben forralt borral

1. ábra. Karácsonyi vásár. (Székesfehérvári Friss Újság 1901. december 17.)
Gelencsér Ferenc reprodukciója

enyhítették. Délre megsült a friss pecsenye, a munka végeztével, vacsorára töltött káposztát, sült kolbászt, hurkát, májat fogyasztottak. Beszélgetve szórakoztak, sőt a bőséges vacsorát néha nótázás követte. A rokonoknak, ismerősöknek a disznótor napján vér nélküli *kását*, kis hússal, májjal, borsos-hagymás *szafttal*, valamint másnap *kóstolót* küldtek. Fehérvári disznóvágást követő bőséges vacsora ihlette Petőfi Sándor Disznótorban c. versét. Az akkor még vándorszínész költő 1842-ben meghívtást kapott egy torba, és hogy ott mennyire jól érezte magát, elárulja ismert felköszöntő költeménye.

A karácsonyi ünnepet megelőző, előkészítő négyhetes adventi időszakban főleg a parasztasszonyok, kisebb számban az iparosfeleségek mentek a hajnali misére, a *rorátéra*. Ilyenkor már sötéttel népesek lettek az utcák. Elsősorban a *Nagytemplomba* és a *barátiokhoz* jártak, de az iparos családokból többen elmentek a *zirciekhez* (a belvárosi cisztercita templomba).

Napjaink egyik legerjedtebb népszokása december 6-hoz, Szent Miklós püspök, cseh eredetű szóval *Mikulás napjához* fűződik. Az osztrák kapcsolatokra utaló, városi eredetű, újabb keletű, a mainál jóval szerényebb *ajándékozást* a legidősebb korosztály – az emlékezet szerint – már gyerekként megismerte. Az ablakba tett kifényesített cipőkbe a sok gyerek miatt azonban kevés cukor, kicsi mikulásfigura jutott. A szokás polgári eredetű elemei itt, a városban még közvetlenebbül érték a parasztságot. Elegendő megemlíteni, hogy a helyi üzletekben már a századfordulón „eredeti mikulásokat” és „Mikulás Képeskönyveket” árultak, melyeket újságban is hirdettek. (SZFU 1901. dec. 4. illetve SZV 1908. dec. 3.)

Inkább a paraszti hagyományok körébe tartozik az, ahogy a palotavárosi gyerekek mentek *Mikulást köszönteni*. A 8-10 év körüliek párosával vagy 3-4-en összeállva, magukat bekenve, bajuszt-szakállt ragasztva, láncsal járták a várost. Pár mondatukért némelyik helyen kaptak valamit, de sokszor csak a kisebbeket ijesztgettek, ezért a felnőttek elzavarták őket. A szokás Fehérváron nagy múltra tekint vissza, hiszen a város tanácsa 1770. december 7-én hozott végzésével – többek közt – Miklós napjára a ruházat elváltoztatását is eltiltotta (Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár város tanácsuléseinek jegyzőkönyve 653.). Hasonló 18. század végi tilalom, s lényegében azonos alakoskodók az utolsó száz évből a magyar nyelvterület nyugati és északi részéről ismeretese, bizonyítva a középkori eredetet és a nyugat-európai hagyományhoz kapcsolódást. (Bálint 1977. I.46, Dömötör 1972,47.)

A palotavárosi parasztember is nagymértékben kötődött a természethez, melytől jócskán függött. Az új esztendő megelőző időszakban igyekezett a természeti erők várható viselkedését kifürkészni, egyben azt befolyásolni, hogy a következő évre minél nagyobb termést, állatszaporulatot biztosítson magának.

Luca napjához (dec. 13.) az egész magyar nyelvterületen nagyszámú szokás, hiedelem, jóslás fűződik. Palotavárosban az eljövendő évre vonatkozóan egyrészt idő, másrészt szerelmi jósló eljárásokat végeztek. December 13-tól karácsonyig figyelték, hogy melyik nap milyen időt hozott (esett vagy sem, hideg vagy melegebb volt stb.), s azt várták a következő esztendő megfelelő hónapjában.

A magyarságnál elterjedt a „Luca-cédulával” történő házassági jóslás. Egyik változataként Palotavárosban Lucától karácsonyig az eladó lányok minden este egy-egy férfinévvel írtak *cédulára*, majd összehajtván kalapba dobták. Karácsony este ki-ki a magából kihúzott egyet, hogy megtudja jövődóbelije nevét. Ugyanezt tették a legények leánynevekkel.

Az említett 1770. évi tanács határozatban eltiltották „Szt. Lucia naptul fogva... külömb külömb féle babonásokat.” A végzés kapcsán azokra a századunkban még élő tilalmakra és előírásokra kell gondolni, melyek a baromfitartás hasznát biztosították. Lucakor a házból semmit nem volt szabad kiadni, különösen a mosogatóruhát nem, mert ellenkező esetben *mezbabonázták* a tyúkokat. Élt a varrási tilalom, hogy „be ne vargyák a tyúk seggit”. Ha valaki elővette a tűt, már megszidták. A mai legidősebb korosztály szülei, nagyszülei kora reggel, még az ólban, kieresztés előtt füstös bottal megpiszkálták, *mezglucázták* a tyúkokat, hogy sokat tojjanak. Mások hasonló termékenységvarázsló célzattal *sóprúval cirógatták meg* a baromfiakat.

Hallomásból tudják, hogy a *Luca székét* karácsonyig darabonként kell összeállítani, minden nap készítve valamennyit. Az éjféle misén ráülve a készítő megláthatta, hogy ki a boszorkány a templomban lévők közül.

Lucakor tányéron megkezdtek a *buza* csíráztatását is. Természetvarázsló szerepe

2. ábra. Szegény gyerekek karácsonya. (Székesfehérvári Friss Újság 1901. december 28.) Gelencsér Ferenc reprodukciója

feledésbe merült, viszont beépült a liturgikus hagyományba. Karácsonykor a templomban a betlehemi jászol két oldalára tették. Figyelemreméltó, hogy a franciskánizmus nyitotta meg templomait először a lucabúza előtt (Bálint 1977.I.78.), mely rendnek a fehérvári parasztság körében is nagy befolyása volt.

A városrészben *karácsony* (dec. 25–26.) a téli ünnepekörön belül a legnagyobb ünnepnek számított, de az egész évi szokásanyagban is a karácsonykor gyakorolt szokások és a hozzá kapcsolódó hiedelmek a legbőségebbek. A készülődés, elsősorban az asszonyok részéről, már az előző napokban megkezdődött. *Szenteste* együtt volt a család, mindenki, még a gyerekek is ünneplőbe öltöztek, csendben, áhítattal vártak. Az asztalt fehér abrosszal terítették le, alá eredendően mágikus céllal egy pohár búzát öntöttek, amit elsimítottak. A karácsonyi vacsorát, illetve karácsony napját egyrészt a böjti ételek, másrészt a gazdag étrend kettőssége jellemezte. December 24-én vacsoraként elmaradhatatlan volt a *tőtöttkáboszta*, a *diós-* és *mákoskalács*. Az iparos családoknál *halat* ettek.

Adventben, de leginkább a karácsonyt megelőző héten volt a *bötlehemezés*. A magyarság körében legnépszerűbb paraszti misztériumjátékot a Palotavárosban élő szereplőkkel adták elő. Az egy utcabeli fiúk, különösen a Rác utcaiak, négyen-öten a 10–14 éves korúakból összeálltak, mentek *betlehemet köszönteni*, *betlehemet jártak*. Szegényebb földművelők, napszámosok, esetleg iparosok gyerekei közül kerültek ki. Járták a Palotavárost, esetenként az Alsóvárosba, a Széchenyi utcába is eljutottak. *Pakundepliből* (keménypapírból) vagy faládából készítették a *betlehemet* (a legöregebbek nyelvén *bötlehemet*), mely elől nyitott házat vagy istállót formázott, benne jászol, szalma vagy széna, azon a kis Jézust jelképező alak – szobrocska vagy szentkép. A betlehem falára templomban kapott vagy üzletben vett szentképet, Máriát, Józsefet, barmokat, bárányokat, szamarat, a tetőre angyalt, csillagot ábrázoló képet ragasztottak. Némelyik képet talpára is lehetett állítani. A *betlehemesek* közül az egyik, *Szent Józsefként* vitte elől a csengőt, mögötte egy vagy kettő a betlehemet. Ez utóbbiak sokszor fehér ingbe, *angyalnak* öltöztek. Esetenként fehér

3. ábra. Karácsony este a századfordulón. (Székesfehérvári Friss Ujság 1901. december 25.) Gelencsér Ferenc reprodukciója

4. ábra. Sebestyén napi fánk. Székesfehérvár-Felsőváros. Gelencsér József felvétele, 1985.

ruhás kislányok is lehettek angyalok. Két-három kócbajuszú-szakállú, botos, kifordított bundájú, -kucsmájú *pásztor*, közülük az egyik a *vén Dadó* vagy *vén Dade*, tartozott még a csoporthoz. A század elején még sok csoport alakult, akik nagy kutyaugatástól kísérvé mentek egyik helyről a másikra, ügyelve arra, hogy egymás útját lehetőleg ne keresztezzék. Ahol világosságot láttak, *beszóltak* vagy *becsöngettek*: „Szabad-e betlehemet köszönteni?” Engedélyre („Szabad”) bementek, ha nem kapták meg, továbbálltak. Először Szent József és az angyalok majd – az öreg kivételével – a pásztorok léptek a házba. Közismert karácsonyi énekeket, verseket adtak elő, melyeket az idősebbektől vagy a templomban tanultak. Az ének végeztével kikiáltottak társuknak: „Gyere be te vén Dadó, mer odakinn megfagyó!” A befele induló öreg pásztor az ajtóban megbotolva rögvest elvágódott, okot adva némi derúre. A játék további részét az ő köszöntése, földre fekvése, társaival folytatott párbeszéde tette ki. A szereplők végezetül újra énekeltek, boldog karácsonyi ünnepeket kívántak az egész háznak, s mindezekért kalácsot, diót, pár fillért kaptak, amit később *feleztek*. Az utolsó betlehemezők a II. világháború után néhány évvel jártak, de a szokással kapcsolatban már 1945 előtt egyre inkább az adományszerzésre került a hangsúly.

5. ábra. Virágvasárnapi barkaágak. Székesfehérvár-Felsőváros. Gelencsér József felvétele, 1985.

Apoltavárosiak dramatikus játéka a dunántúli betlehemes játékok típuscsoportjába sorolható. A játék gerincét a pásztorok cselekménye, különösen az öreg pásztorral való évődés, az ő humoros viselkedése szolgáltatta. Neve az antikizáló Koredonból, Kolidóból egyszerűsödhetett Dadóvá, vagy cigány eredetű. A játék népszerűségét nagymértékben elősegítette, hogy Jézus születésének körülményeit a paraszti világhoz közel álló tárgyak (jászol, állatok) és személyek (pásztorok) bemutatásával idézték fel. A betlehemes játék más, Székesfehérváron ismert formáit, a *bölcsőcskét* (Volly 1945.II.78; 81.) és a *bábtáncoltatót* Palotavárosban nem gyakorolták.

Karácsony vigiliájának kezdetét harangszó nem jelezte, de amint szürkülni kezdett, már *durrogatott a tehenes* és a *kanász*. Az állattartó gazdákhöz mentek *köszönteni*, mely után étellel, méginkább borral kínálták őket, de volt amikor pénzt kaptak. Amelyik pásztornak az est folyamán nem sikerült felkeresni minden házat, az elfelezte, a másik részhez újévre ment. A pászortartás és így a szokás az 1960-as évek elején elrendelt kihajtási tilalommal szűnt meg.

Az est folyamán díszítették föl az ünnep nélkülözhetetlen kellékét, a *karácsonfát*. A századfordulón született nemzedék gyerekkorában már csaknem minden háznál állítottak legalább egy kicsi fát. Igaz, a legszegényebbeknek csak *üres karácsonfája* – cserépbé állított fenyőág – volt. Az elzászi eredetű karácsonyfaállítás szokása pedig nálunk nem nagy múltra tekint vissza. Országunkban a 19. század közepén jelent meg főúri körökben. Lehetséges, hogy éppen a martonvásári (Fejér

megye) Brunswick család díszítette fel az első fenyőt. Ismert, hogy a szokás ezután a városokban terjedt el, s természetes, hogy a palotavárosi iparosoknál, parasztnál előbb jelent meg, mint a környező falvakban, nevezetesen már a múlt században. A helyi sajtó a századfordulón már a karácsonyest természetes kellékének tekintette és rajzon is megjelenítette a kivilágított karácsonyfát, alatta az ajándékokkal (SZFU 1901. dec. 25.).

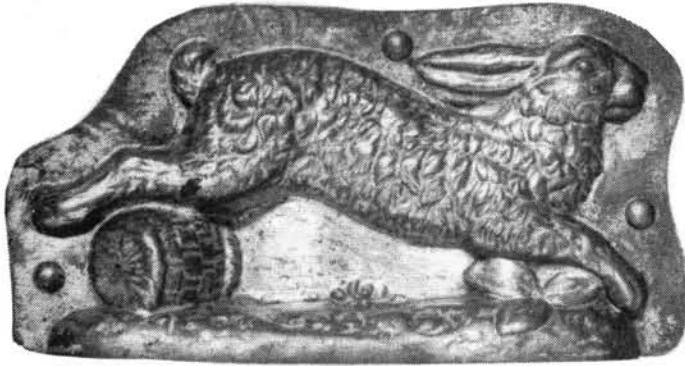
A 20. század első éveiben már nagy keletje volt a fenyőfáknak, melyeket a *piarcon*, előbb a *Városháza terén* (ma Szabadság tér), majd a két világháború között a *Ponty vendéglő* előtt, a *Mária-képnél* (ma Piac tér) árusítottak. A korabeli tudósítás szerint „az örökzöld fenyők már fogynak a székesfehérvári piacon, s a túlevelű fácskák egész erdeje virul a templom előtti téren... Rövid egy hét alatt rengeteg fenyőfa fogyott el a székesfehérvári piacon.” (SZV 1913. dec. 23.) Érzékletes képet festettek az 1920-as években: „Minden esztendőben szent Karácsony előtt a barátok temploma mellett kizöldül a karácsonyfa vásár. Némelykor két héttel hamarabb, mint szent este, máskor meg csak egy héttel. A templom oldalához vannak támasztva a nagy fák, halomba hevernek a kisebbek. Minden karácsony előtt pontosan ugyanazon helyen árulják. Ez már vásári tradíció.” (SZFU 1925. dec. 18.)

A palotavárosi gyerekek hiedelme szerint a fát a *Jézuska hozta, az angyalok díszítették*. Szüleik a karácsonyfát parasztcsaládoknál az asztalra, a négyfiókos *sublótra*, iparosoknál, kereskedőknél a szoba központi helyére vagy a földre tették. Titokban díszítették fel. Elmaradhatatlan kellék volt a *szaloncukor*. Háborús, inséges időkben, szegényebb családoknál azonban nem boltban vették, hanem maguk főzték, dióval, kakaóval ízesítették. Melegen szeletelték fel, papírba csomagolták, úgy rakták a fára. A ferencesek temploma előtti *siflissátorban* vásárolt *mézesbábokat* szintén felakasztották. A színes *sifli* (mézeskalács) figurák Jézuskát, Máriát, bölcsőt, lovat, lovas huszárt, babát, katonát ábrázoltak. A diót arany vagy ezüst sztaniolpapírba csomagolták, belészúrt gyufaszálon függesztették fel. A piros almákból is került a fára. A dió és az alma jellegzetes gyümölcssei voltak karácsony ünnepének. Mindegyik ősi keresztény jelkép. (Bálint 1976. 83,87.)

Gyertyák, csillagszórók, habkarikák tették hangulatosabbá a fát. Vagy amint egykor írták: „Örökzöld fenyőfácska, az apró égő gyertyákkal, csillogó dísszel, cukorkával, aranyos dióval bőven megrakva.” (SZV 1913. dec. 23.). Alá a módosabbaknál füge, narancs, szentjánoskenyér is került. Az ajándékozás szokása a jobb módú parasztcsaládoknál csak a II. világháború előtt jelent meg, s kizárólag a gyerekek részesültek benne.

Székesfehérváron – a nyugat-európai nagyvárosok példáját követendő – 1910 körül tettek kísérletet a karácsonyi vásár meghonosítására. A város az engedélyt meg is kapta rá, de nem alakult ki a sátrak szokásos utcája a nagy kínálattal és forgalommal. A néhány felállított sátor rövid idő után eltűnt. (SZV 1913. dec. 16.). Aki tehette, a belvárosi üzletekben vette meg a fáravalót. A századfordulón a bolttulajdonosok buzgón hirdették, hogy „Karácsonyfa díszítéshez szükséges színes arany és ezüst papírok, ezüst és réz színű csillogó szálak, dió aranyozáshoz való arany”, (SZFU 1901. dec. 21.) karácsonyfára cukorkák, díszek, karácsonyi játékok, különösen babák és hintalovak kaphatók (SZFU 1905. dec. 25.).

A 19. század végi hallgatás után a századfordulón hirtelen megsokasodó hírlapi tudósításokról, hirdetésekről nyilvánvaló, hogy elsősorban nem a paraszti réteghez és nem róluk szóltak, a rájuk gyakorolt városi hatás miatt azonban figyelmet érdemlőek.

6. ábra. Nyúl nyomóforma a Viniczai család cukrászműhelyéből. Gelencsér Ferenc felvétele

7. ábra. Nyúl nyomóforma a Viniczai család cukrászműhelyéből. Gelencsér Ferenc felvétele

A vacsora és a karácsonyfa megcsodálása után a felnőttek az *éjjeli miséig* az országos gyakorlatnak megfelelően *dióba kártyáztak*. (A 18. század végén még a bécsi udvarban is mogyoróra, dióra kártyáztak a császári család tagjai, persze nemcsak karácsonykor. – Vay 1986, 98.). Misére a *barátokhoz* igyekeztek, kiknek temploma zsúfolásig megtelt. Onnét hazaérkezve kocsonyát fogyasztottak, mivel a bőjt letelt.

A parasztszaládokat igazából az idős asszonyok tartották össze, akik *szenteste* igyekeztek maguk köré gyűjteni mindenkit. Másutt a karácsonyi ünnep két napjában látogatták egymást a rokonok. Az étkezés alapját ilyenkor a karácsony előtt levágott disznó vagy a baromfitartás nyújtotta.

Két karácsony között, tehát újévig különösebb munkát nem végeztek, de nem is nagyon adódott, legfeljebb segíteni kellett valamelyik disznóvágásnál. Karácsonykor, illetve a vízkeresztig terjedő időszakban megnézték a templomi betlehemeket. A Ferences-templomban keleties, a székesegyházban magyaros öltözetű figurákból állt össze a kép. Az utóbbi helyen az egyik király térden állva, mint I. István magyar király ajánlja fel a koronát.

Újév (jan. 1.) napján akár a téli ünnepekör egész időszakában szóval, cselekedettel az elkövetkezendő esztendő bőségét kívánták elérni. A gyerekek pár fillérért verset mondtak, köszöntöttek, a férfiak a rokonságon belül kívántak boldog új évet. Az asszonyok, leányok vigyáztak, hogy ők ne kívánjanak, mivel az nem hozott szerencsét.

Az újévi ételekhez különösen gyakran fűződtek mágikus-analógiás cselekedetek, bőségvarázsló hiedelmek. Az év első napján ebédre lencsét, babot, aprópogácsát, mákos ételt készítettek, hogy sok pénzüik legyen az új esztendőben. Hiszen az ételek formája, nagysága az aprópénzt idézte. Csirkét, kacsát nem volt szabad enni, mert az kikaparja a szerencsét, ezzel szemben a sertés betúrja. A városrész módosabb földművesei, iparosai el sem tudták képzelni az újévi ebédet malachús nélkül. Szilveszter-tájt a piacon a környező falvak lakóitól élő *malacot* vásároltak. A korabeli hangulatról szemléletes képet festett a hírlapi tudósító. „Tele van a város – malacsivítással. Emberrel, vagy inkább asszonnal, művészet ma találkozni az uccán, akinek ne lenne újévi malaca. Égtelen sivítások keresztezik egymást a piac felé vezető úton. A Simor-uccai piac végén pedig annyi kismalacot látni, hogy a jámbor halandó azt hiszi, hogy minden tyúk és liba a mai heti vásárra tojás helyett malacot tojt. A malac az újévben várandó szerencse izgékony, mozgékony szimbóluma. Aki szatyra mélyén, kabátja zsebében malacot cipel vagy gomblyukába malacot tűz, az feltétlenül szerencsés lesz az új esztendőben.” (SZFU. 1925. dec. 31.) A malacot azután a hentessel megpucoltatták, szájába krumplit vagy almát tettek és valamelyik jó nevű pékmesternél (Folkert, Mohai, Weisz) megsüttették. Az ínycsiklandó malac dinsztelt káposztával került az asztalra. Az iparos-kereskedő réteg körében kedvelt újévi étel volt a virsli is.

Vízkereszt (jan. 6.) az egyház egyik legrégebbi ünnepe, a vízszentelés napja. A palotavárosiak a barátoknál megszentelt vizet üvegben vitték haza, mindig tartottak otthon belőle. Az *első szoba* ajtaja mellett (vallásos iparosoknál az üzletben is) a falra erősítették fel a legtöbbször búcsúban vett *szentótvíz tartót*, melynek mindig tele kellett lenni. A magyar nép életének sokféle ügyében-bajában, az esztendő és az emberélet nehéz pillanataiban fordult a szenteltvíz használatához. (Bálint 1976. 154.) A palotavárosiak gonoszűző, gyógyító, rontást megelőző szerepet tulajdonítottak neki. A kísértő, visszajáró halott ellen a szoba négy sarkába ilyen vízből hintettek; s ha az állatnak valami baja támadt, szintén ebből kapott, ívóvizébe öntöttek. Mélyen

8. ábra. Bárány nyomoforma a Viniczai család cukrászműhelyéből. Gelencsér Ferenc felvétele

vallásos iparos családoknál, a hosszú útra induló gyerek homlokára az édesapa szenteltvízzel rajzolt keresztet.

A vízen kívül régen a tömjént is január 6-án szentelték, mely gyakorlatból fejlődött ki az emberi hajlékok megszentelése (Bálint 1976. 136.). Palotavárosban *háromkirálykor* csak külön hívásra jött a pap *házat szentőnyi*. Imát mondott, amibe belekapcsolódott a háznép is. A szentelés végeztével krétával az ajtóra írta a három napkeleti király (Gáspár, Menyhért, Boldizsár) nevének kezdőbetűjét és az évszámot. Ahova papot nem hívtak, valamelyik családtag írt a konyha vagy előszoba ajtaja fölé.

A bibliai *háromkirályokat* megszemélyesítő alakoskodók köszöntő felvonulása az 1920-as évek elején még élt a Palotavárosban. Az országszerte tipikusnak mondható módon, rendszerint három 8–14 éves fiú, fején *papirosból* készült díszes *koronával* ment *háromkirályokat köszönteni*. Fontos kelléküket, a *kiugratható csillagot* egyikük vitte, de volt úgy, hogy mindegyikük kezében bot volt, végén hatágú papírcsillaggal. Bekopogtak a házakhoz, s ha engedelmet kaptak, énekeltek. A játék egykori dramatikus voltára csak a jelmezek utaltak. A magyar nyelvterületen a 16. század óta dokumentált, a betlehemezéssel azonos tőről fakadó szokás Székesfehérváron is nagy múltra tekint vissza. A már idézett 1770. december 7-i tanácsi határozat ugyanis a „3 királyok napjáig” tartó különféle babonaságokat is eltiltotta. Vízkeresztkor lebontották a karácsonyfát, kitétték az udvarra vagy eltűzelték.

Sebestyén, az egyik legismertebb ökeresztény vértanú, a pestis ellen védelmező szent, és Fábián pap napja január 20-a. *Fábián-Sebestén* vagy ahogyan röviden emlegetik *Sebestén napja* máig a felsővárosiaknak a karácsonnyal, húsvétal egysorba tartozó jelentős ünnepe. Eredendően azonban az egész város fogadalmi ünnepe volt. 1739-ben a város polgársága és lakossága a pestistől való megmenekülés örömeire ünnepélyes fogadalommal kötelezte magát, hogy Szent Sebestyén roskatag kápolnája

9. ábra. A Boldogasszony szobor. Gelencsér József felvétele, Székesfehérvár, 1982.

helyére templomot épít, Sebestyén nap előestéjén böjtöl és imádkozik, a vértanú egész napját megünnepli, s körmenetet tesz. (Károly 1896–1904 II. 290–213.) A század eleji tudósítás szerint „minden évben megtartja Székesfehérvár városa az... üneppé avatott Sebestyén-napját. Ma van Sebestyén napja s a régi hagyományokhoz hűen megünnepezték azt. Különösen a felsővárosiak nagy ünnepe ez, ahol egyházi körmenetet is tartottak.” (SZV 1916. jan. 20.) A palotavárosiak útjára is rávilágít egy másik, 1934-es híradás: „A Fábíán Sebestyén névnapján... a székesegyházból a reggeli fél 8 órai szentmise után körmenet indult a felsővárosi templomba, ahol Szent Sebestyén tiszteletére szentmise és szentbeszéd lesz.” (F. 1934. jan. 18.) Az ünnep rangjához méltóan rendszerint a püspök misézett.

A felsővárosiak az előző napokban a piacon vagy a Városháza terén, amikor találkoztak palotavárosi rokonaikkal, meghívták őket az ünnepre, a *Fősváros bucsujára*. Közele rokonok, komák nem maradhattak el. Az egyházi szertartás után a templom körül felállított sátraknál siflit, szentképet, kegytárgyakat vásároltak, majd mentek az ünneplő családhoz. A rokonság együtt költötte el az ebédet, mely természetesen bőséges volt: *husleves, sűthus* és az elmaradhatatlan *fánk* adta a gerincét. A fiatalok este a *Sebestén-bálban* vagy *bucsubálban* szórakoztak Ceni illetve Gász *rezesbandájának* polkájára, valcerére, csárdására, mazurkájára. (Pesovár é. n. 138.) A reggelig tartó bál ismerkedési alkalom volt, ahova mindegyik parasztnegyedből érkeztek.

Magyarország leghíresebb Sebestyén-temploma elsősorban a Felsőváros, de egyben az egész település – így Palotaváros – szakrális parasztféletének tűzhelye volt. (Bálint 1976. 163.) Az egyházi szertartás, a búcsú, az ünnepi ebéd és a bál révén a palotavárosiak szorosan kapcsolódtak a templomhoz, illetve az ünnepi eseményekhez.

Gyertyaszentülőkor (febr. 2.) vitték a Nagytemplomba a mézeskalácsosok sátránál vásárolt gyertyákat *szentűtetnyi*. Aki otthon a falra kívánta akasztani, az nagyobbat, mutatósabbat vett. A kisebbeket szekrényben tartották. Mint más szentelményekhez, úgy a *szentűttgyertyához* is számtalan hiedelem fűződött. Fogantatosnak tartották gyógyításra, ha valaki megbetegedett a családban, ilyet gyűjtöttek, hogy felépüljön. A szenteltgyertya végigkísérte az embert élete során, s végezetül a halott mellett is meggyűjtötták.

Gyertyaszentelő időjósító nap is volt. Kalendáriumi eredetű az a hiedelem, mely szerint ha a medve ezen a napon kijön a barlangjából, s meglátja árnyékát, akkor még tovább tart a tél. A palotavárosiak azonban inkább azt figyelték, hogy a 10 órai misén a napfény az oltárnál éri-e a papot. Ha igen, akkor még hófúvásra kellett számítani. A hiedelem mögött valószínűleg egy középkori deák szentencia húzódik. (Bálint 1976. 199–200.)

A vízkeresztől hamvazószerdáig terjedő időszak, a *farsang* a Palotavárosban is a mulatságok, lakodalmak ideje volt. A jelmezes alakoskodásnak nem maradt emléke a városrészben, de a mulatságoknak más, hagyományos formái léteztek.

A farsangi szánkózás a magyarságnál már a korábbi évszázadokban kedvelt szórakozásnak számított. (Apor 1978. 73, 74.) A palotavárosi legények farsangban összeszedték a környékbeli lányokat és *megszankóztatták* őket. A szánkózás a mindkét nembeli fiatalok ismerkedési, szórakozási lehetősége volt. A csengőszóval, gyorsan sikló szán röpítette a 4–5 legényt, ugyanennyi lányt a réten keresztül vagy a város széléig. Sokan kimentek a *Csucsoshegyig*, ahonnan a közeli *Öreghegy* szőlőjének *hajlékait* (présházait) kereshették fel melegedni, bort inni.

A város módosabb parasztpolgárai, iparosai azt tartották, „nem számít igazán fehérvárinak, akinek nincs az Öreghegyen szülteje.” Tény, hogy az ottani szőlők tekintélyes részét inkább a felsővárosi parasztság birtokolta, de a palotavárosiaknak is volt részük benne. Farsangban a lányok, legények, fiatal házaspár szívesen felkeresték a pincéket. A szülőkötől elkérték a kulcsot és fél éjszaka együtt mulattak. Gyakran kemencében sült libafertállal és forgácsfánkkal csillapították éhségüket, melyre fehér bort ittak. (Lukács 1982. 6.) A szokás régi gyakorlatára 1664-es feljegyzés utal. (Karácson 1908. II. 48)

„Farsang és fánk együtt járnak” – tartották. (SZ. 1887. II. 27.) *Farsang utójján*,

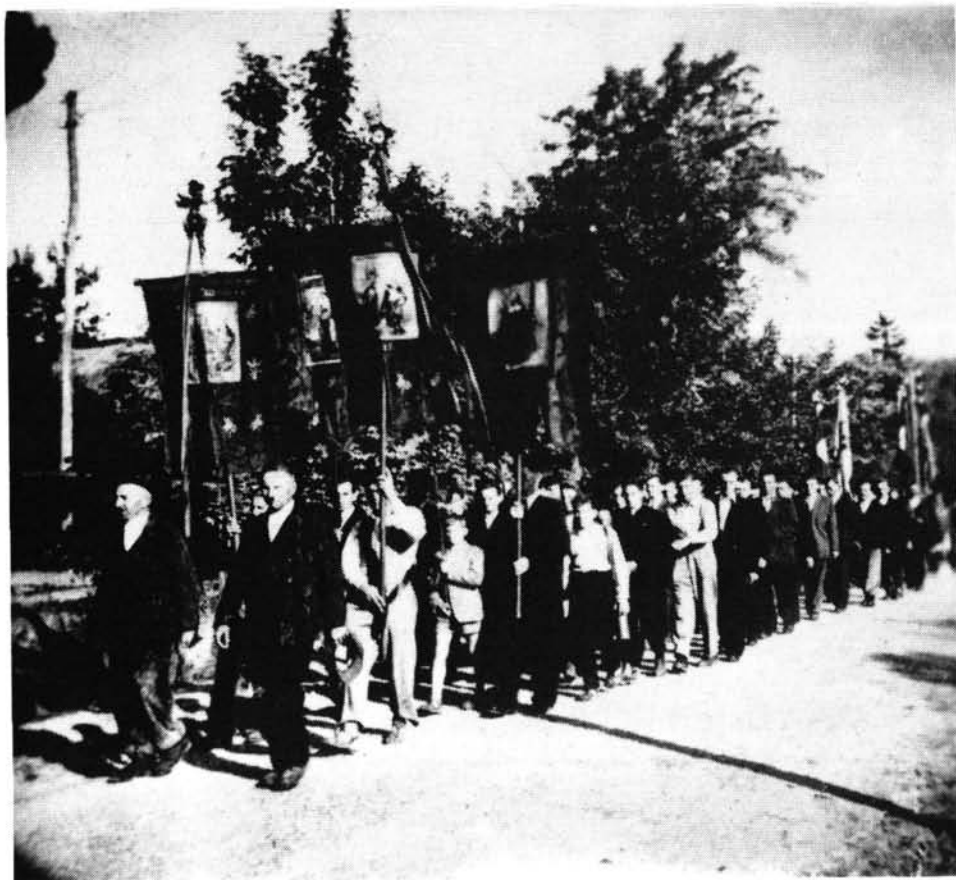
különösen *húshagyókedden* minden palotavárosi háznál fánkot sütöttek, ám a másik városrész nagyobb hagyományörzésére, jobb lehetőségeire utalva el-elhangzott: „Verik ám Fősóvárosan a fánkot, hajjuk!”

A farsangi szokások, mulatozások zöme az időszak utolsó napjaihoz kapcsolódott. „Városunk népének meg van az a jó tulajdonsága, hogy a farsang utoljárt 3 napon át tartja. Szombat este elkezd a víg életet, a bolondok napjának ünneplését, s ez eltart hamvazószerda reggeléig.” (SZV 1896. febr. 18.) Figyelemmel a város, a polgárság közvetlen hatására a szórakozás legfőbb formája a földművesek körében is a bál lett. A fehérvári parasztság életében nagy jelentőséggel bíró táncalkalmak, a *batyubálok* tehát a farsang végére estek. Az alsó- és palotavárosiak közösen, *farsangvasárnap*, a felsővárosiak előtte egy héttel tartották báljukat. Az egyiket *farsangutójj*i, a másikat *gazdabálnak* is nevezték. A színhely ezúttal is az István-terem volt, melyet a város többi rétege szintén igénybe vett ünnepélyes bálja megtartására.

A bálba elsősorban a leányok, legények, új házasok igyekeztek, de 40–50 éves korig mentek a középkorúak is, főleg ha eladósorban lévő lányuk volt. Az egy utcabeli legények, a barátok csapatostól, együtt érkeztek, a lányokat édesanyjuk kísérte. A menyasszony és vőlegény már együtt mehetett. *Rezesbanda* muzsikája mellett csárdást, polkát, keringőt táncoltak, majd éjjél körül mikor *lefúj*ták a *táncot*, vacsoraszünetet tartottak. Egy-egy fal mellé helyezett asztalnál 3–4 család, az előre összebeszélt ismerősök, rokonok foglaltak helyet. A menyecskék a férjüktől ajándékba kapott *kaucsukkosarakból* húst, fánkot, süteményt vettek elő, a férfiak *fonyott korszókból* otthonról hozott bort töltöttek. A szünetben a zenészek *asztaloztak*, külön honoráriumért az asztaloknál az egyéni rendeléseket teljesítették. Egy-két órától ismét tánc következett hajnalig. A hazatérő párokat – ha megfizették – a zenekar az ajtóig kísérte, *kimuzsikálta*.

Az 1945 után még pár évig megrendezett *farsangutójj*i bál nagy eseménynek minősült a parasztság életében. Bár ez a táncalkalom kizárólag a parasztságé volt, benne paraszti és polgári eredetű elemek keveredtek. Számos tekintetben hasonlított az alföldi nagy parasztváros, Debrecen farsangi *gazdabálijára*. (Balogh 1973. 260–263.) Farsangban egyes házaknál is szoktak kisebbfajta bált tartani. A környékbeli fiatalság valamelyik tágasabb helyiségében összejött, s egy *muzsikás* (harmonikás) zenéje mellett mulatott.

Az 1930-as évek közepéig a helyi, különösen az egyházi sajtó, valamint a hivatalos szervek erélyesen felléptek a *gyerekbálok* ellen. A város katolikus politikai lapja írta, hogy különösen a német nyelvű falvakban szokás éjszakába nyúló gyerekbálokat tartani. A községi elöljárók, főszolgabírók fellépését kérte, hogy se kocsmában, se privát házaknál ne tőrjék a gyerekek mulatozását (F 1934. febr. 9.). Székesfehérváron 1912 húshagyókeddjén három vendéglőben rendeztek gyerekbált. (Gelencsér 1986. 6.) A két felsővárosi kocsmatulajdonos mellett kihágásért eljárást indítottak Berki József Palotai u. 68. sz. alatti vendéglős ellen is. (Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár város Polgármesteri Hivatalának iratai. Kihágási iratok IV. B. 1406.). A gyerekbálon szülői és egyéb hozzátartozói felügyelet mellett 5–16 éves gyerekek harmonika hangjaira táncoltak, s a nagyobbak ittak is. Későbbi, 1914 utáni adatunk nincs a fehérvári gyerekbálokról, melyek eltűnéséhez kétségkívül hozzájárult a hatóságok túlzott erélyű fellépése, s a korabeli sajtó tiltakozása (SZV 1912. febr. 21, 24, 27.). Ismert, hogy a felnőttek tevékenységét, szokásait a gyerekek igyekeztek utánózni, ennek révén a nagyok viselkedését elsajátítani. Ilyennek foghatók fel a

10. ábra. A székesfehérváriak gyalogos búcsúja Adocsra, az 1950-es évek végén. Gelencsér Ferenc reprodukciója

szülői segítséggel a kisebbek és serdülők részére megrendezett táncalkalmak, az ott tanúsított magatartás. Hasonló mulatságokat egykor nemcsak Fehérváron, hanem szerte a magyar nyelvterületen, főleg a táncagyományokat őrző vidékeken rendeztek. (Pesovár 1918. 18–19.)

A bálokat Fehérváron is rétegenként, foglalkozásonként elkülönülve tartották. Amint említettük, a lakosság jelentős része ünnepélyes báljait a város szívében, az István-teremben tartotta. Palotaváros lakosságának tekintélyes részét alkotó iparos és kereskedő foglalkozást űzők rétegbáljaira is itt került sor. A *vendéglős bál* és *iparos bál* külön említést érdemel. Az iparos bálokon felváltva katonazenekar és cigányzenekar játszott, főleg keringőt, csárdást táncoltak, éjfél előtt pedig a négyes következett. Az előre kivett páholyokban vacsorára sonkát, virslit fogyasztottak, s innét kérték ki a táncolni akaró legények a kiszemelt lányt. Az éjféλι *pauza* után a jól sikerült bál reggel 6–7 óráig tartott.

11. ábra. Az andocsi búcsújárás zászlóslányai, zászlóslegényei. 1950-es évek vége. Gelencsér Ferenc reprodukciója

12. ábra. Gyalogos zarándoklat Andocsra az 1950-es évek végén. Gelencsér Ferenc reprodukciója

Palotavárost a bőrművészetben szerepet játszó, itt lakó nagyszámú mester nyomán *csizmadianegyednek*, majd a 20. században *suszternegyednek* is csúfolták. A múlt század végén, s azután egészen az I. világháborúig jeles eseménynek tartották a *csizmadia* ipartársulat ifjúságának farsangi báljait. Színhelyül a nagy múltú *Arany Ponty* vagy röviden *Ponty-vendéglő* szolgált. A multság fényét adó négyesek 30–40–50 pár táncolta. (SZ 1887. febr. 17, FMN 1895. febr. 14.) A két világháború között a *cipészek* farsangi estélyeikre már az István-termet foglalták le. A századfordulón rendszeresen tartott bált Horváth Mihály Tobak utcai vendéglőjében a Palotavárosi Olvasókör. Papp Imrének a Tolnai utca és a Sütő utca sarkán álló kocsmája az 1920-as évek végéig farsangban *katona-* és *cselédbáloktól* volt hangos. (Gelencsér é. n. 52.)

A bálók a párválasztásban játszottak nagy szerepet. Aki farsangban vagy tavasszal kezdett udvarolni, az rendszerint a következő farsangban került össze feleségével. Szégyen volt, ha az időződő lány farsangban nem kelt el, így *hushagyókor* csúffá tették, *tuskót húzattak* vele. Konyhaajtójára tuskót kötöttek, s ha ki akart jönni, meghúzta azt, amin a kívülállók jót mulattak. A pártában maradt lányok kicsúfolása országunkban a 17. századtól kimutatható. A vénlánygúnyoló tuskóhúzásra irodalmunk jeleseinél 18–19. századi adatokra lelünk. (Csokonai Vitéz 1976, 44; Dugonics 1820 II. 287.) A szakirodalom szerint a két világháború között a Dunántúlon volt élő a szokás (Dömötör 1979. 93; Balassa–Ortutay 1979. 607.), ám fel kell hívni a figyelmet az ilyen szempontból elhanyagolt erdélyi adatokra. A kalotaszegi Tordaszentlászlón és Magyarfenesen a legények az öreglányoknak *húzták a butykót* (Vasas–Salamon 1986. 131, 132), a mezőségi Bonchidán, a Borsavölgyében Kidén pedig a legutóbbi időkig a *butykóhúzás* sokszereplős formája élt. (Kallós Zoltán szíves közlése.) Fejér megyében a tuskóhúzást főleg a nyugati területeken gyakorolták.

Farsang három utolsó napja a püspöki székesegyház ünnepül is szolgált. Az Öregtemplomot más hívőkkel együtt ilyenkor a palotavárosiak is felkeresték.

Hamvazószerdával zárult a farsang, kezdődött a nagyböjt. A hamu az őskereszténység óta a bűnbánat szimbóluma. Ezen a napon a *hamvazás* szertartása, mely a böjt kezdetéhez kapcsolódik, országszerte általános. A palotavárosiak is részt vettek a székesegyházbeli szertartáson. „Reggel kilenckor volt az ünnepi istentisztelet, utána hamuszentelés, s a hívek meghamvazása. Az ájtatos hívek nagyszámban tolongtak az oltárok előtt, hogy hamvazásban részesüljenek.” (SZ 1898. II. 24.) A *hamvaszkodás* szokása (a pap hamuval keresztet ír a homlokra) ma is él.

A böjtöt hamvazószerda után egy napra felfüggesztették, és *torkoscsütörtökön* elfogyasztották a maradék zsíros ételt, a farsangi finomabb eledeleket, hogy semmi ne vessen kárba.

Húshagyókedden vagy torkoscsütörtökön tartották a *böggötemetést*, mely valójában nem képezte részét a parasztság szokásrendszerének. A századfordulón a polgárság vagy a túzoltóság bálján az alkalomra írt tréfás versekkel, beszédekkel búcsúztatták a bögöt, a mulatozás jelképét. A két világháború között a farsang utolsó bálját a zenészek tartották a *Szent Imre teremben* (köznapiasan a *Zimrében*) vagy más kisebb helyiségben. A multság csak nevében hordozta a böggötemetést, búcsúbeszéd vagy búcsúztató cselekmény ekkor már nem fűződött hozzá. A cigányzenészeken kívül más személy, így a palotavárosi iparosok némelyike csak meghívásra vehetett rajta részt. Az este 8 órakor kezdődő, hajnali 4–5 óráig tartó bálon a kor neves helyi

prímásai (Csanyi Pista, Weissbach Béla stb.) felváltva játszottak zenekarukkal. A II. világháború után egyszer-kétszer még megrendezték. A csonkacsütörtök utáni cigánybál keretében történő bőgőtemetés teljesebb formában Keszthelyről ismert (Vajkai 1964. 203.).

Balázs napját (febr. 3.) országszerte az iskolások ünnepeként tartották számon. Másrészt Balázst régtől fogva a nép a torokbajok csodálatos orvosaként tisztelte. Székesfehérváron is az egyház szertartási rendje alapján, a mise után – főleg a gyerekeket – Szent Balázs áldásban részesítették. A pap két, keresztben tartott gyertyát emelt a gyermekek torkához. A század elején sok áldozatot szedő torokgyík miatt az áldás népszerű volt!

A palotavárosi kertészkedés egyik legjövödelmezőbb terményének, a zellernek magját *Juliánna napkor* (febr. 16.) áztatták be, készítették elő csíráztatásra, palántanevelésre.

Február 24-e, *Mátyás* apostol ünnepe, kit az egyházi ikonográfia szekercével örökít meg. A nép képzeletében a szent ezzel az eszközzel töri meg a telet. „Mátyás ha nem talál jeget, akkor csinál; ha talál, akkor tör” – tartotta a palotavárosi hagyomány, bizonyítva, hogy a tavasz közeledtével, a vegetáció megújulásával a parasztemberek milyen érzékenyen reagáltak az időváltozásra, mennyire figyelték azt.

13. ábra. Székesfehérvári búcsújárók Andocson. Gelencsér Ferenc felvétele, 1985.

Tavaszi ünnepkör

A tavaszi szokások, hiedelmek két jelentős ünnephez csoportosulva adják a nagyheti-húsvéti, illetve a májusi-pünkösdi ünnepkört.

Gergely nap (márc. 12.) táján lassan a mezei munkák is megkezdődtek. Hóesés azonban még előfordulhatott, nem egyszer „bolond idő vót, mer megrázta Gergő a szakállát!” A kertészkedő palotavárosiak jó idő esetén a káposzta és a karalábé magot vetették e napon.

A húsvétot *hét hét büjt* (valójában csak 40 nap), a *nagyböjt* időszaka előzte meg, melynek szigorú előírásai az idők folyamán az egyházi rendelkezések változásával enyhültek. Böjtben bált, lakodalmat nem tartottak. Egyszerűbb, sötétebb, gyászosabb ruhában jártak, különösen *feketevasárnap* (az ötödik vasárnap) és *nagypénteken*. Az étkezési szokásokban az utolsó két századra már csak *nagyhéten* maradt meg a böjtölés. A nagyböjt egyébként húsvétal együtt a népi ájtatosságok ideje volt.

Virágvasárnap Jézus jeruzsálemi bevonulására, az elészórt zöld ágakra emlékezve a hívek *barkaágakat* gyűjtöttek. A barátoknál megszenteltették, otthon valamelyik szentkép vagy a feszület mellé, tetejére tűzték. A szentelményhez korábban nyilván hiedelmek fűződtek.

A virágvasárnaptól húsvétig tartó *nagyhét* a külső és belső megtisztulás időszaka volt. A hét első felében a házakat kívülről kijavították, belülről kimeszelték, kitakarították.

A kertészkedő családok nagyhéten ültették a tavaszi saláta háromlevelű palántáját, hogy pünkösdkor már piacra tudják vinni. Nagycsütörtökön *rakták* (vetették) az uborkát, de erre a napra a nagyobb munkákat már illet befejezni.

Nagyhéten a belső megtisztulás jegyében gyakrabban mentek templomba. Viszonylag szigorú szabályok szerint *bűtűtek*. Az év többi napján asztalukra nem kerülő böjtös ételeket is fogyasztottak ilyenkor, melyek táplálkozási kultúrájuk legrégebbi rétegéhez tartoztak. Ennek megfelelően éltek már szerdán, amikor nem ettek húst, mely szokás eredendően egyházi előírásban gyökerezett, de idővel helyi jellegűvé vált. *Nagycsütörtökön rántottlevest, savanyútojást, nagypénteken tejes bablevest vagy sóba-vízbe bablevest, sós pogácsát, sózott heringet* fogyasztottak, *nagyszombaton* pedig csak a feltámadási körmenet után vettek magukhoz húst. „Nagypénteken a régi öregek annyira bűtűtek, hogy még tüzet se raktak, hideg ételen vótak.”

Nagypéntekre, böjti eledelnek készítették a magyar konyha egyik legrégebbi édes süteményét, a *szaladost*. Két héttel korábban búzát, rozsot csíráztattak ki úgy, hogy egy napig vízben tartották, majd sodródeszkára kiterítették és naponta langyos vízzel öntözték. A csíráztatás során ha nagyra nőtt a *zöggye*, levágtak belőle. Nagycsütörtökön összevagdalták, mozsárban megtörték, langyos vízben kétszer átmosták, kicsavarták. Liszttel keverve tepsibe tették, s úgy süttették meg a közelben lakó pékkel. Olcsó, ízletes, zsírtalan böjti ételnek számított.

Nagycsütörtökön (a századfordulón még használt elnevezéssel *zöldcsütörtökön*) a délelőtti ünnepélyes misére történő beharangozás után „a harangok ementek Rómába”. Vagy mások szerint „ement a harangok hangja Rómába”, azaz a nagyszombati feltámadásig nem szólaltak meg. Hangjukat a század elején még *kereplő* helyettesítette. A szertartásra hívás ilyen módja egyidejűleg a gyerekek számára jó játékot jelentett. Eredendően gonoszúzó célzata is lehetett.

Nagycsütörtök egyetlen, a püspök által tartott miséjén, a *nagymisén* a székesegy-

14. ábra. Gyertyás oltárkerülés Andocson. Gelencsér József felvétele, 1985.

házban végbement az olajszentelés és a papság ünnepélyes áldozása. Ezt követően került sor a *lábmosás* szertartására. A középkori eredetű, országosan ismert liturgikus gyakorlatnak néhány helyi vonása is kialakult. A múlt század végén, századunk elején a püspök 12 szegény férfiembernek mosta meg a lábát, majd megajándékozta őket. 1885-ben az alkalomra új fekete ruhát kaptak, a szertartást követően a püspöki palotában megvendégelték őket. (SZ 1885. ápr. 5.) 1896-ban a berendelt 12 öreg életkora 58 és 78 év között mozgott. A lábmosás szertartása után egy ezüst forintot

kaptak, s megvendéglésüknél Steiner Fülöp püspök udvari papjaival maga szolgált fel. Az étkezésnél használt tányérokon, evőeszközökön kívül ajándékuh vehették át a lábmosás idején viselt fehér öltözetet is. (SZV 1896. ápr. 4.) A II. világháború után a püspök 12 javaskorabeli egyházképviseleti tag, *előljáró* lábát mosta meg, s húsvét valamelyik napjára ebédre meghívta, vendégül látta őket. A lábmosással megtiszteltek között mindig lehetett találni 2–3 palotavárosi öregtet.

Nagysütörtökön, nagypéntek estéjén, éjszakáján igen sokan mentek ki a Palotai úti kálváriához és a temetőbe.

Nagypéntek a katolikus ember számára Jézus keresztfeszítésének, a bójtnak és gyásznak napja. Ennek megfelelően a kinszenvedésre történő emlékezéssel telt el. A reggeli órákban a templomokban felállították a jeruzsálemi eseményeket idéző szent sírokat. Leginkább csak a feszületet tették ki valamelyik oltárhoz, ám hogy a díszítéssel, a virágokkal, az apró színes lámpákkal milyen hatást értek el, arra esetenként a helyi sajtó is utalt: „Különösen szép sírok voltak a Barátoknál és a Semináriumban.” (SZV 1898. ápr. 9.) A drámaiság fokozására a múlt század végén két-két díszbe öltözött katona állt őrt a síroknál. A szent sír állítása hazai, illetve közép-európai fejlemény volt. (Bálint 1976.259.)

A szent sír állítás liturgikus gyakorlatának helyi, népies továbbfejlődése, hogy délután a palotavárosiak a város többi lakójával együtt mentek *isten koporsóját járnvi*. A hívők százai a város 4–5 templomában felállított sírokat egymás után végiglátogatták. Mindegyiknél letérdeltek, imádkoztak. A székesegyházból a papság vezetésével körmenet is indult, mely levett főveggel végigjárta a belvárosi templomokat, *látogatták Krisztus koporsóját*.

Nagypénteken még eseményszámba ment a *tojásfestés*. Az utcabeli szatócsboltokban, vegyeskereskedésekben vásároltak hozzá különböző színű festéket. A mézeskalácsos, később cukrász tevékenysége nyomán híressé vált Viniczai család Sütő utcai műhelyében pedig nyomóformák segítségével húsvétra bárány és nyúl figurákat készítettek ez idő tájt.

Nagyszombaton reggel a templomokban tűz- és keresztvíz szentelés történt. A barátoknál végzett tűzszentelés után a parázsból ki-ki vitt haza, hogy égháború alkalmával a tűzre dobjon belőle, s így a villám elkerülje a házat. Délután harangzúgás tudatta, hogy „a harangok meggyűttek Rómábú”. A *feltámadási* ünnepek délután óránként követték egymást a város nagyobb templomaiban. Estefelé a hívők ezrei vonultak az utcákon díszes körmenetben (*föltámadási körmenet* vagy röviden *föltámadás*). A belvárosi utcákat kivilágították, az ablakokban gyertyák égtek. A székesegyházból induló körmenetet oldalról *lampionvívők*, régebben *fáklyavívők* kísérték. A Jézust jelképező szobrot egy érdemesebb férfiú, az oltárszentiséget a püspök vitte az *ég* (baldachin) alatt. Ezt a körmenetet tartották a legimpozánssabbnak, mert a papságon kívül részt vett rajta a megye és a város tisztikara, a céhek, egyletek zászlóik alatt s a századfordulón a helyben állomásozó katonatisztek a legénységgel, katonazenekarral. A palotavárosiak családostól vettek részt a *föltámadáson*.

Húsvétvasárnap az *ételszentöléssel* kezdődött, mely szokás máig megmaradt mint a szentelmények létrehozásának egyik fajtája. Reggel fehér kendővel letakarva sonkát, tojást, tormát, sót, üreskalácsot, kicsi kenyeret vittek a Nagytemplomba *szentöttemyi*. Egykor mindenki a padokban maradt, az utóbbi időben viszont a hívek két sorban felálltak, kezükben tartották az ételt, s így történt az eledelek megáldása.

Amíg a szentelménnyel nem értek haza, otthon senki nem reggelizett. A húsvéti ünnepi asztalra került ételféleségekből azután mindenki legalább egy csipetnyit fogyasztott. Az ételeknek az egyház többféle, jelképes értelmet tulajdonít, melyeket azonban a palotavárosiak nem ismertek.

Húsvét másnapján, azaz húsvéthétfőn korán reggel *locsoltak* a legények. A század első harmadában a vödörrel végzett öntözés még jobban utalt a szokás eredeti, termékenységvarázsló szerepére. Az iskolásgyerekek locsolása újabb keletű. Kissé felvizezett kölnivel, szagosvízzel jártak házról-házra. Versikéjükért tojást, esetleg pár fillért kaptak. Húsvétra az utóbbi időben a szülők is megajándékozták a gyerekeket, mindenekelőtt a *nyuszihozta piros tojással*.

A palotavárosiak húsvét két napján részt vettek az egyházi szertartásokon, és emellett a rokonok, családtagok meglátogatták egymást. A húsvét kétségkívül a tavaszi ünnepekör legjelentősebb ünnepének minősült, de az egész évi rangsorban karácsony mögött maradt.

15. ábra. Gyertyás oltárkerülés Andocson. Gelencsér Ferenc felvétele, 1985.

A tavasz, a melegebb idő beköszöntével az emberek szívesen töltötték idejüket a szabadban, felkeresve a faluhoz, városhoz közeli, szépfekvésű erdőt, ligetet, hegyet. A kirándulást *Emmaus-járásnak*, *emmausmenetelnek* hívták. Az egyház tanítása szerint ugyanis a feltámadt Krisztus ezen a napon két, Jeruzsálemből Emmausba igyekvő tanítványával találkozott, beszélgetett és vacsorázott. (Lukács 24.13–31) Baranya, Tolna, Veszprém és Pest megye németajkú lakói erre emlékezve húsvéthétfő délutánján a faluszéli borospincékhez vonultak ki lakmározni (Bálint 1976.313; Dömötör 1979.104.). Nagyvárosi példát említve a kecskeméti *Emmaus* elnevezésű, a szabad mezőn történő mulatságára utalunk. (Kubinyi–Vahot 1853.I.101.) Székesfehérváron a múlt század utolsó harmadában már hagyományosnak, régi szokásnak tartották az *Emmausba vándorlást*. Legtöbb család úgy ünnepelte meg, hogy kirándult a közeli szőlőbe, Öreghegyre. Akiknek ez nem állt módjukban, azok is felkeresték a város kies helyeit, hol legalább friss levegőt szívhattak (SZ 1885. ápr. 7.). Az Emmaus-ünneplést valószínűleg a megyeszékhely német eredetű lakossága hozta magával régi hazájából, s tőlük vették át a magyarok. Ám az sem teljesen kizárt, hogy a középkori magyar kultusz élt tovább.

A tavasz közeledte, a természet újjászületése miatt húsvét napján a magyar nyelvterületen fokozott figyelemmel fordultak a határ, a termőterület felé. A palotavárosiak is megszemléltek búzaföldjeiken a vetést. Azt tartották „ha húsvétkor a varjúnak gatyakötésig ér a búza, akkor nem sokéró termés lesz.” Ennek változataként egy 19. század végi közlés szerint a városban az a gazdasági közmondás élt, „ha május elsején nem tud elbújni a csóka a vetés között, nem várható jó termés”. (SZ 1887. máj. 22.)

József nap (márc. 19.) az ismert kalendáriumi eredetű időjárési regula szerint a meleget hozta, egyben a zöldségvetés ideje volt.

Április elsejét a bolondok napjának tartották. Múlt század végi híradás említi, hogy az *áprilisi járatást* „nemcsak az apró emberek, de a nagyok is szeretik”. (SZ 1885. ápr. 2.) Kisebb tréfákkal a palotavárosiak is beugratták, becsapták egymást.

Századnapkor (ápr. 10.) is vetettek uborkát.

Szent György nap (ápr. 24.) Európa nagy részében a tavasz kezdetének számított, s a magyarság életébe fontos határnap volt. Palotavárosban is ekkortól *harangozták a nyócat*, hogy azután szeptember 29-én, Szent Mihálykor ismét visszatérjenek az este hét órai harangszóra. György napjára ugyanis hosszabbak lettek a nappalok, s rendszerint megjavult az idő is. Így *rakhatták* (vethették) a kukoricát, vele együtt a krumplit („előtte a fagyok még könnyen elvihették”), s a pásztorok ez idő tájt hajtották ki először az állatokat. Szent György napra a magyar népi hitvilágban a boszorkányok és más rontó lények felfokozott tevékenysége jellemző. Palotavárosban is csak György nap után volt tanácsos az ágyruhát a szabadba kitenni, mert különben bejött a betegség.

Figyelemreméltó, miként vélekedtek Székesfehérvárott a századforduló után Szent György napjáról. „Amikor még nem a kalendárium szerint számítottak az emberek, Szent György és Szent Mihály napjai voltak az év fordulói. Az új évet csak megünnepelték, mert pirosbetűs volt, de a régi falusi meg városi élet is csak e két nap körül forgott. Szent György nap volt az igazi új év. Ekkor történtek a szegődtetések, akkor vándoroltak a tulipános ládák egyik határból a másikba. Ekkor kezdődött a mezei munka, a tavasz.” (SZV 1908. szept. 29.)

Időjárásal kapcsolatos megfigyelések is fűződtek Szent György naphoz. A néphagyomány szerint e nap táján az eső aranyat ér a termésre. A néphit tükröződött vissza az egyik 19. század végi székesfehérvári hírlapi tudósításban: „A búza igen szép, hanem könnyen baj lehet, ha nem ér mostanában utol bennünket a török átok, mely tudvalevőleg úgy hangzott: Verd meg Allah a magyart szentgyörgynapi esővel!” (SZ 1885. ápr. 26.) A néprajzi szakirodalom is megemlíti, hogy Fehérváron mondai csökevényként *török átka* a neve a Szent György nap táján hulló esőnek, mely jó termést ígér. (Bálint 1976.309.)

A vetések megáldásának szertartását a katolikus egyház *Márk napján* (ápr.26.) végezte. Hazánkban már a középkorban volt búzaszentelés, és a megáldott búza már régóta megbecsült népi szentelmény. (Bálint 1977.I.316.) Századunknak csaknem a közepéig a szentelést nyilvánosan, kint a mezőn, körmenettel is megünnepelve, főleg asszonyok, leányok részvételével végezték. A palotavárosiak is csatlakoztak a székesegyházból püspöki, kanonoki vagy préposti vezérlet alatt induló reggeli-délelőtti körmenethez. A szentelést a *budai sorompónál*, a *vörös körösz*t közelében fekvő búzaföldeknél végezték. A processió résztvevői a földről letépett félmaroknyi vagy pár szál gabonakalással érkeztek meg. A szentelményt otthon a gazdaasszony a szobai feszülethez tűzte, a szentelt barka mellé tette.

Szívesen csatlakoztak a palotavárosiak a felsővárosi templomból kiinduló körmenethez is, melynek élén három lány haladt zászlóval, majd a pap, kit az asszonyok követtek. A legközelebbi búzatáblánál tartották a szentelést.

Május elseje a fiatalság tavaszi örömnépe, mely napra virradóra Palotavárosban is *májfákat* állítottak. A legények éjszaka, titokban az erdőről szépformájú jegenye vagy fenyőfát hoztak, törzsét megtisztították, hegyén az ágakat meghagyták, szalagokkal, kendőkkel, üveggel díszítették fel. A lányosházak elé vagy az udvarára állították, különösen oda, ahol több eladó leány lakott. Táncalkalmat, udvarlási lehetőséget adott, május vasárnapjain esténként a fiatalok 6–7 órától éjfélig a felállított májfák alatt időzhetek. „A tarkakendős, pántlikás, díszes májfa körül május vasárnapjain hangulatos táncmulatságot tartottak.” (Lukács 1981.49.) Az eseményre Alsóvárosból is jöttek. A zenét egy-egy harmónika szolgáltatta, némelyik helyen a háziak bort és süteményfélét is kínáltak. A paraszti városrészekben egyébként általános volt a májfaállítás és a hozzákapcsolódó harmonikára vagy citeraszóra tartott vasárnap tánc. (Pesovár 1959.90.) A fát május utolsó vasárnapján, immár nyilvánosan *táncolták ki*. A *májfadöntés* után a multság, a tánc az éjszakába nyilván folytatódott.

Májushoz már igen régi idők óta közös kirándulások, ünnepi lakomák, majálisok is csatlakoztak. Pest-Budán a 18. század végén főúri körökben is megünnepelték május elsejét. József nádor minden évben a palatinális erdőcskében nagy mulatságot rendezett, hol zsákfutás, póznmászás, birkózóverseny is volt. (Dömötör 1979.133.) A tavaszi virágzás, zsendülés nyomán Fehérváron a 19. század végétől május elsején vagy „május első vasárnapján a kirándulók nagy számban keresték fel a zöldet, s az egész város a szőlőben, Rózsáskertben, Sóstón és egyéb helyekben keresett üdülést.” (SZV 1897. máj. 4.) Esetenként a Rózsáskertben *majálist* rendeztek különböző versenyekkel, birkózással, bukfencezéssel, zsákbanfutással, énekkel. (SZV 1898. máj. 3.)

A 19. század közepén május elsején reggel zengett a katonamuzsika a főváros utcáin, s a közönség a Városmajorhoz ment ünnepelni. (Dömötör 1979.134.) Mintegy

40 évvel később Székesfehérváron hasonlóan zajlott május elseje: „Az utcákon már a kora reggeli órákban a katonai zenekar harsogó zenéje ébreszti fel a szenderegőket. Ki a szabadba, üdvözölni a legszebb hónap első reggelét!” (SZ 1885. máj. 3.) A 20. század elején ugyanígy zajló május elsejei események kétségkívül hatottak a palotavárosiakra, s főleg a fiatalabbak vettek részt bennük.

A májusi időjárás, különösen az eső meghatározó erővel bírt a termésre. Egy régi helyi mondás szerint „jó május a legrosszab áprilist is helyrehozhatja.” (SZ 1887. máj. 22.) A palotavárosiak szerint az sem baj, ha májusban minden nap esik az eső, mert akkor jó gabonatermés lesz.

A 17. század végétől az osztrák barokk hatására, később a katolikus német telepesek bevándorlásával erősödve Flórián, a tűz elleni patrónus az egyik legnépszerűbb szent lett. (Varga, 1981.654.) *Flórián napja* (máj. 4.) egykor Székesfehérvár fogadott ünnepe volt. A korabeli megyei hírlapok rövid tudósításokban számoltak be megünnepléséről: „A kéményseprők és tűzoltók védszentjének, Szent Flóriánnak ünnepén tegnap régi fogadalmi napját tartotta városunk, amikor a belvárosi plebánia templomból, a reggeli 7 órai szentmise után processió ment a vásártéren levő Flórián-szoborhoz, s onnan a Szent Sebestyénről nevezett felsővárosi templomba.” (SZV 1898. V.5.) A Flórián-napi körmenet résztvevőinek seregébe a palotavárosiak is beletartoztak annál is inkább, mivel ebben a városrészben néhány kéményseprő és cserépkályhás, s több cserepes élt. Az utóbbiak emlékét utcanév is őrzi: Cserepesköz. A tűzzel való kapcsolatot révén Flórián az említett foglalkozások úzóinek patrónusa volt. A fehérvári cserépkályhások, tetőfedők, cserepezők különösen megünnepezték ezt a napot, a felsővárosi templomban őrzött régi társulat zászlójuk is a szentet ábrázolta. (Bálint 1977.I.355.) Említés esik a múlt században a *Flórián-búcsúról* is. (SZ 1891. ápr. 26.)

Pünkösöd, a húsvétot követő ötvenedik nap, szintén jelentős egyházi ünnep. A palotavárosiak számára *pünkösöd vasárnapja* a *bermákozás* időpontja volt. A felnőttkor küszöbére érkezett gyerekeket ekkor erősítették meg a vallásos hitben. A katolikus egyház szentségét a püspök régebben a Nagytemplom előtti téren, a II. világháborút követően a székesegyházban szolgálta ki. A *bermákozni* kívánó gyermek édesanyja már előbb felkérte valamelyik rokont, jó ismerőst, hogy az ifjú fiút vagy lányt *bermátassa meg*. A reggel 8 vagy 9 órakor kezdődő mise utáni bérválást követően a palotavárosi iparos családok a bérmaszülőkkel elmentek az Ősfehérvár vagy a Fekete Sas vendéglőbe *meztűzóraizni*: virslit, kispörköltet fogyasztottak. Azután harangszóra mentek vissza az áldásra. A *bermaszülő* az alkalomra ajándékként fülbevalót, olvasót, imakönyvet, idővel esetleg karkötőt, láncot, órát vett a *bermákozónak*. Az egyházi szertartást követően a bérmaszülőnél elfogyasztották az ebédet, uzsonnát, esetleg a vacsorát, melyen a szűkebb család vett részt.

Az európai népekhez hasonlóan a magyarságnál az ünnephez több énekes-dramatikus gyerekjáték kapcsolódott. (Tátrai 1981.IV.286.) A palotavárosi leányok öszszefogódzkodva, s körbe-körbe lépegetve énekeltek, *kijáccoták pünkösöd másnaptyát*:

Mi van ma, mi van ma,
Piros pünkösöd naptya,
Hónap lessz, hónap lessz,
A második naptya.

A régi eredetű, egyben legismertebb pünkösödös rítusénekből (Dömötör 1979.130–131.) játékot kísérő, töredékes dal vált.

Pünkösöd, mivel május 10. és június 13. között mozgó ünnep, még mindig kifejezésre juttathatta a tavasz érkezéséhez, a természet megújulásához fűződő örömet. A fehérváriak, akár május elsején, a szabadban főztek, mulattak, felkeresték a Szőlőhegyet, Rózsáskertet, Sóstót és a Lövöldét.

Pünkösöd utáni második hét csütörtökjén tartották *Úrnaptját*, mely a bor és kenyér ünnepe. Magyarországi megünneplésére már a 13. századból, a székesfehérváriról 1315-ből vannak adatok. (Bálint 1976.347.) Székesfehérváron az általunk vizsgált korszakban a legfőbb eseménynek a látványos, nagy fényvel megtartott *úrnapi körmenet* számított, melynek a palotavárosiak is résztvevői voltak. A székesegyházból a püspök által celebrált istentisztelet után, a harangzúgás mellett induló menet rendszerint az Úri-Sas-Nádor utca és Városház tér (ma Jókai, Ady, Március 15-e utcák és Szabadság tér) útvonalat járta be, majd visszatért kiindulási helyére. Az utat, fűvel, szénával, pipacssal, margarétával, búzavirággal szórták fel. A körmenetben az oltáriszentséget vivő püspök fölött négy férfi tartotta az *egét* (baldachin), elé pedig fehér ruhába öltözött elsőáldozó lányok hintették a rózsaszirmot. A körmenetben a papságon kívül jelen volt a megyei és városi tisztikar, a helyben állomásozó katonatisztek, egy század katona, zenekarral, több testület saját zászalaja alatt és a hívók óriási serege. Az éneklő körmenet négy meghatározott helyen, négy oltárnál állt meg, ahol áldásosztás következett. Az oltáremelés szokása a 12–14. században Németországban keletkezett (Manga 1982.V.424.). A magyaroknál, így Fehérváron is az oltár fölé sátrat emeltek, amit zöld gallyakkal díszítettek. A körmenet végeztével a szenteltnek tartott ágakból a palotavárosiak egy-egy darabkát letörtek, hazavittek, égháború esetén meggyújtották, hogy a villám ne csapjon a házba. A hiedelmet már nem ismerő iparos családok nőtagjai egy-egy levelet szakítottak le, azt őrizték imakönyvükben. Az ünnep hangulatához még századunk elején is sokfelé hozzátartozott a kirendelt katonaság díszsortüze, melynek eredetileg gonoszűző célzata volt (Bálint 1976.357.). Fehérváron a múlt század végén a katonaság minden egyes oltár előtt sortüzet adott, mire a Búzapiacon (ma Piac tér) felállított tarackok feleltek. (SZ 1885. jún. 7.) A körmenet, a virágszórás, a sátorkészítés, az ágaknak csodás erő tulajdonítása egyébként mind szerves része a közép-európai szokás és hiedelemvilágnak.

A palotavárosi *Aranykertek ajján* húzódó rétek (*Sárrét* vagy ritkábban *Sári rét*) háromszori kaszálást is biztosítottak. Első alkalommal a szénát Úrnapi táján vágják.

Pongrác, Szervác, Bonifác (máj. 12,13,14.), a *fagyosszentek* alakját a palotavárosi néphagyomány is számon tartotta. A május közepén jelentkező hidegtől, fagytól féltették a termést. Nem lehet véletlen, hogy éppen ebben az időben rendezték meg a *Szőllőhegyen* egykor a *tavaszi bucsut*. Reggel a *Dónát-kápolnájában* a plébános istentiszteletet celebrált, míg délután az ájtatoskodáson csak valamelyik szőlőpásztor működött közre, mint előénekes. (SZ 1887.máj.13.) Mivel a fagyosszentek szakrális kultuszának magyar nyelvterületen alig található nyoma, az esemény különösen figyelmet érdemlő, bár századunkra eltűnt.

Nyári hiedelem és szokáskör

A nyári jeles napokhoz kapcsolódó hiedelmek, szokások jelentős része időjósító, illetve a mezőgazdasági munkákkal áll kapcsolatban.

Medárd, püspök napjához (jún. 6.) szintén időjárással kapcsolatos hiedelem fűződött. Amennyiben ezen a napon esik az eső, – mondták – további negyven napos égi áldásra kell számítani. S mindez fordítva is igaz: ha nem esik, ugyanilyen időtartamú szárazság következik.

Szent Iván (jún. 24.) ünnepét a vásár tette jelessé. A városrész jellegéből, különösen az iparosok foglalkozásából adódóan életükben a vásároknak fontos szerep jutott. Jegyezték így a további négy vásárt is: a *böjtit* (húsvét előtti 6. vasárnap), a *Szent György napit* (ápr. 24.), a *Szent Bertalan napit* (aug. 24.) és a *Szent Demeter-napit* (okt. 26.). Június végén érett a *szentiványi alma* és az *árpával érő körte*.

Péter-Pál (jún. 29.) országszerte, így a palotavárosiaknak is az aratás kezdetét jelezte.

Mások csak *Sarlós Boldogasszony napja* (júl. 2.) után kezdték az aratást. Néhányan részt vettek a Vízivárosban, a Major utca sarkán állított Mária-szobornál megtartott szertartáson, melyre inkább csak a felső- és vízivárosiak mentek, kiknél a szántóföldi gazdálkodás nagyobb szerepet játszott.

A palotavárosiak különösen kötődtek Szent Ferenc rendjéhez. Az augusztus 2-i *porcinkula bucsun*, a rend búcsúján a Barátok templomában megjelentek, remélve, hogy részesülnek a búcsúkegyelmekben. A Ferenc-rendieket egyébként elsősorban a parasztság tartotta fenn. A cséplés után gabonát, a szüretet követően bort kaptak. Szamárhúzza kocsijukkal gyűjtötték be az adományt. Közvetlenségük révén nagyobb népszerűségnek örvendtek, mint az egyház hatalmat érzető más tagjai.

A barokk idők óta népszerű Donát, a szőlősgazdák védőszentje, akihez a villámcsapás, a jégeső elhárítása érdekében szoktak könyörögni. Székesfehérváron különösen nagy kultusza alakult ki. A város szőlőhegyén, az *Öreghegyen* 1733. óta kápolnája állt, mely a II. világháború alatt pusztult el. *Donát* az öregek ajkán *Donátus napján* (aug. 7.) illetve a hozzá közel eső vasárnapon tartották a fehérváriak, köztük a palotavárosiak a *szőlőhegyi bucsut*. (A századforduló újságjaiban még *Donáth-bucsu*, *Donátus-napi búcsú* néven említették.). A hegyben dolgozók az ünnep előtti szombaton már nem jöttek vissza a városba, kint aludtak, s vasárnap egyenesen a kápolnába mentek. A Belvárosból és a Felsővárosból reggel indult a processzió. A kápolnánál prédikáció hangzott el (a múlt század vége felé még magyar és német nyelven – Sz 1885. aug. 11.), majd a misén kértek oltalmat a szőlőhegyre és a mutatkozó termésre. A búcsúsok körmenetben tértek vissza a városba. Ám délutánra még nagyszámú mulató közönség maradt kinn a hegyben, kiknek az időjárás rendszerint kedvezett. A búcsút 1945. után pár évig tartották, bár a háborús pusztítás miatt már csak egy harangláb állt a nevezetes helyen. Szent Donát nevét az egyik fehérvári temetkezési társulat is felvette.

Nagyboldogasszonynak (napja aug. 15. Mária mennybemenetele) Székesfehérváron igen jelentős kultusza alakult ki, s Palotaváros zömében római katolikus lakossága Szűz Mária ünnepét különös tiszteletben részesítette. Az ünnepet a városban már I. István király megülte és Mária oltalma alatt állt az első magyar királyok koronázásának, temetkezésének, a korona- és a felségjelvények őrzésének színhelye, a Bazilika. A palotavárosiak számára azonban városrészük szélén, a *Buzapiacon*, másképp *Fapiacon*, még másképp *Haltéren* vagy *Boldogasszony téren* (ma Piac tér) álló *Mária-kép* vagy *Nagyasszonykép* bírt jelentőséggel. A provinciális barokk szobrot 1700-ban emeltette Vinzenz Vientboth polgár. (Fitz 1985. 118.). Későbbi felirata szerint „Magyar Hazánk Nagy Boldog Asszonyának tiszteletére

16. ábra. Útban az andocsi Kálváriára. Gelencsér Ferenc felvétele, 1985.

1700-ban épült képét 1834-ben megújította az Epe Mirigy Dühétől harmadévvél megmenekedett Székesfehérvár.” A szobor eredetéről a palotavárosiak azt tartották, hogy a pestisjárványtól való megmenekülés emlékére állították. Más történetet is emlegettek a szobor kapcsán: „Eccer annyi vót a sáska, hogy meglepték a földet, még a nádat is leették a tetőrű, annak emlékére, fogadalombú van.” Az emlékszobrot a palotavárosiak mindig magukénak érezték. A szobornak, a köré ültetett virágoknak állandóan akadt gondozója, s a talpazathoz a hívek rendszeresen helyeztek egy-egy csokrot. Ha elmentek mellette, könyörögve vetettek keresztet. „Szűz Mária ments meg bennünket, édes Jézus segíts meg bennünket!” Az ünnep nyolcadán a szobornál tartott *litánián* az asszonyok, lányok rendszeresen részt vettek.

Nagyboldogasszony nap délutánján a székesegyházból tömeges részvétellel ünnepélyes körmenet indult a szoborhoz, hol beszédre került sor. A tradicionális

körmenet a két világháború között az állami támogatás mellett még jelentősebb eseménnyé vált.

Nagyboldogasszony napjára esett a palotavárosi búcsú, mely családi ünnep is volt, a felsővárosiak Fábián–Sebestyén napjához hasonlóan, de akkora hírre soha nem emelkedett. A család az alkalomra rendszerint összejött, vendégeket is hívtak, ünnepi ebédet fogyasztottak.

A palotavárosi fiatalok *Nagyasszonynapkor* és *István királykor* (aug. 20.) szívesen keresték fel a Rózsáskertet a tánclehetőség miatt.

Itt kívánunk pár szót ejteni Szent István helyi kultuszáról. Székesfehérvár az államalapítás korától az ország egyik ideológiai és igazgatási centruma, a királyok koronázó és temetkezési helye volt. Ilyen tekintetben különösen fontos funkciót töltött be a Szent István által alapított, Nagyboldogasszonynak szentelt monumentális királyi bazilika. I. István halála (1038), de különösen szentté avatása (1083) után a vele kapcsolatban kialakuló hatalmas középkori kultusz központja is Fehérvár, azon belül a Bazilika lett. A szent király itt őrzött ereklyéi nyomán messze földön híres zarándokhelyé, csodás események színhelyévé vált. A török uralom alatt azonban a kultusz folytonossága megszakadt, azt csak az ellenreformáció idején újították fel. Ennek jeleként a török alóli felszabadulás (1688) után a város legmagasabb pontján álló, gótikus templomot – melyet a város első templomának tekintettek, s amelyet a török dzsámiként használt – Szent Istvánnak szentelték fel. A barokk átépítés nyomán alakult ki a templom mai képe, került a két torony közé 1774-ben Szent István, Szent László és Szent Imre kőszobra, Huber János Pál faragása. A mennyezetképek Johann Ignatz Címbal bécsi festő munkái 1768-ból, Szent István életét jelenítik meg. (Az intelmeit magyarázó, a trónoló és a megdicsőült királyt.) Vinzenz Fischer 1775-ben festett főoltárképén a térdeplő Szent István az oltárra helyezve ajánlja fel az ország koronáját és jogarát Szűz Máriának. Ugyancsak a koronázási jelvényeket felajánló király és Szűz Mária került 1694-ben Fejér megye címerébe.

17. ábra. Székesfehérvári zarándokok az andocsi Kálvárián. Gelencsér Ferenc felvétele, 1985.

Szent István ezen ábrázolásait a Palotaváros népe gyakran láthatta, önmagát pedig Fehérvár egész lakosságával együtt méginkább *Szent István népének* érezhette.

A török idők után a céhek tárgyain is megjelent István király. A tobakosok 1694. évi pecsétjén és a magyar vargák 1782-ből származó zászlajának egyik oldalán az ő ábrázolása volt látható – márpedig mindkét mesterség szorosan kötődött Palotaváros-hoz.

A Szent István-templom déli, Szent István kápolnáját 1779. augusztus 19-én szentelték fel. Eredetileg itt tartották a nagy királynak Dubrovnikból Mária Terézia által visszaszerzett koponyacsont ereklyéjét, mely 1778-ban került Fehérvárra. Az ereklyetartó ezüst hermát a királynő megrendelésére Sebastian Würth bécsi ötvös készítette 1777-ben. 1945-öt megelőzően az ereklyét az augusztus 20-i körmenetben rendszeresen körülhordozták a városban. A két világháború közötti, egymáshoz hasonló körmenetekről kapunk képet 1932-ből. (FN. 1932. aug. 20.). A feldíszített ablakok előtt harangzúgás közepette, áhítattal a székesegyházból induló tömeg az alábbi rendben járta be a Károly király tér – Jókai út – Nagy S. u. – Nádor u. (azaz Szabadság tér – Jókai út – Ady E. u. – Március 15. u.) útvonalat:

1. Földművesek vezérszólói
2. Különféle testületek és egyesületek lobogóik alatt
3. Iparosok és kereskedők Mária kongregációja
4. Hadi Árva Intézet
5. Iparos tanoncok
6. Fiúnevelő Intézet
7. Vasút és posta képviselők
8. Keresztény kereskedő alkalmazottak
9. Tűzoltók
10. Katolikus Kör és Legényegyesület
11. Városi Árvaház
12. Emericana
13. Urak kongregációja
14. Jézus Szent Szíve Szövetség
15. Mária leányok
16. Szent Erzsébet Leányclub
17. Női kongregációk
18. Oltóegylet
19. Katonai díszszázad
20. Katonazenekar
21. Papság
22. Szent István ereklye
23. Püspök

24. A püspök után haladt a városi tisztviselő kar a városi tanáccsal az élen, a városi törvényhatóság tagjai, a katonai hatóságok képviselők, a vármegyei tisztviselői kar, a különféle polgári hatóságok képviselői, a róm. kath. egyházközség tagjaival.

25. Női zászlók.

A palotavárosiak a körmenet részesei vagy szemlélői voltak.

A palotavárosi férfiak közül pedig sokan vonultak be a székesfehérvári magyar királyi 3. honvéd gyalogezredhez, mely Szent István nevét viselte.

Őszi ünnepekör

Az őszi szokások és hiedelmek egyrészt a mezőgazdasági munkákkal, a betakarítással kapcsolatosak, másrészt szakrális jellegűek.

A Nagyboldogasszonytól *Kisboldogasszonyig* (szept. 8.) terjedő időszakot a magyar parasztság különösen kedvezőnek tartotta. A palotavárosiak a *kétasszonyközi tojáást*, amiből úgy is kevés volt, nem adták el, félretették. Hogy jobban elálljon a padláson lévő búzára, mások *ótott mészbe* helyezték.

Palotaváros parasztsága – amint az eddigiekből is megállapítható – vallásos életet élt, melynek alapjait az iskolában sajátította el, később azonban annak mélysége a család és a közösség hatása szerint alakult. Úgy vélték, az Istennek hetente legalább egy-két órát adni kell, de vasárnapi templomba járásuk egyben társadalmi szükséglet is volt. A mise végeztével a Városháza téren folytatott csoportosulásuk, beszélgetésük társasági, gazdasági, politikai tartalommal bírt. (Gelencsér 1983. 71–78.) Vallásosságukban kevés volt a tudatosság, a teológiai megalapozottság, e tekintetben elmaradtak más társadalmi rétegek mögött, de hiányzott a misztikus elmélyülés is. Laikus vallásos életük a szokásrendszer részévé vált, különösen a látványos ceremóniákhoz, teátrális eseményekhez vonzódtak. Így természetesen látogatták a Dunántúl búcsújáró kegyhelyeit. Mindenekelőtt Andocsra (Somogy m.), Bodajkra (Fejér m.), Csatkára (Komárom m.) mentek, de eljutottak Jásdra (Veszprém m.), *Kismáriacellbe* (Celldömölk – Vas m.), Ercsibe (Fejér m.), sőt az ausztriai *Öreg* vagy *Nagy Máriacellbe* (Mariazell). A legjelentősebb processziók az őszi időszakra estek.

A fehérváriak *andocsi bucsujára* 1824-től minden évben szeptember első vasárnapján, *Órangyalok vasárnapján* került sor. A 17. században általánossá váló őrangyalok ünnepét a 20. század elejétől október 2-án ünnepli a katolikus egyház, de a fehérváriak megmaradtak a régi időpontnál. Mindenekelőtt Alsó- és Palotavárosból indultak a hosszú útra, de szép számmal adott hívőket Felsőváros is. A búcsú sok létszáma 200 és 700 között mozgott. A hagyományos andocsi zarándoklatot Fekete Imre kézírata és saját gyűjtésünk alapján ismertetjük.

Az út előkészítése a rendszeresen zarándokló, 40–50 év körüli férfiakból kikerülő *előénekesekre* hárult. Egyikük az Alsó- (illetve Palota-), másikuk a Felsővárosból származott, általában hosszú időn át viselték tisztségüket. Az előénekesek 8–10 férfi segítőtársat, *előljárót* választottak maguk mellé. A búcsú vezetői Nagyboldogasszony napján, az *öregmise* után tartották megbeszélésüket, tájékoztatták a résztvevők számáról, felfogadták a 4–5 *bugyros kocsi*t. Az indulás előtt mindegy két héttel az előljárók kocsin végigjárták a zarándoklat útvonalát, jelezték érkezésüket, gondoskodtak a szálláshelyekről és az ételről.

Az indulás napja a jelzett vasárnapot megelőző csütörtökre esett. A zarándokok hajnalban a székesegyházhoz igyekeztek, a férfiak az életkor, a nők az érkezés sorrendjében elfoglalták helyüket a processzióban. Ezt az egész úton megtartották. A *bucusok miséje* imával végződött, a zászlókat háromszor meghajtották az oltáriszentség előtt, majd a menet felsorakozott a templomon kívül. Az élen a két előénekes haladt, azután két *ászlóslegény* a vörös színű, 1897-ből származó *vezérászlókkal*, mögöttük a két *tasakos*, akik a zászlókat a portól, az időjárás viszontagságaitól védő bádog *tasakokat* vitték. Őket követték a legények életkor szerint, majd hasonló módon a férfiak, egyaránt kettes sorban. A búcsú lelki vezetője – rendszerint egy ferences páter – a menet közepén haladt, mellette a belvárosi plébános. A menet

második felét alkotó nők előtt az *ászlósleányok* három *ászlót* vittek. A két szélső bordó, a középső kék színű volt. Mögöttük hármassorokban zarándokló leányok jöttek. A szélső bordó zászlók után a *bőszoknyás*, parasztos viseletű leányok, a középső mögött a *mesteremberessen* (polgáriasan) öltözöttek. A leányokat az asszonyok követték ugyancsak hármassorokban, élükön az 1862-es zöld színű *ászlójukkal*, melyet egy, az adott év farsangjában házasságot kötött fiatalasszony emelt a magasba. A zászlós legény illetve zászlós leány tisztség megtisztelésnek számított, sokan irigyelték a megbízottakat, akik felelősséggel tartoztak a zászlók tiszteletben tartásáért, állagának megővéséért. Induláskor, falvakon át, a kegyhelyre beérkezve vitték a zászlót, egyébként váltották őket. Különösen a zászlós leány címre pályáztak, már hajnali 2–3 órakor is odaálltak egyesek a templomajtóba, hogy a zászló az övék legyen. Indulás előtt új, kb. 3 méter hosszú tenyérszerű széles *szallagot* kötöttek a zászlórúdra. A nehéz zászló vitelében a zarándokok „Dicsértessék a Jézus Krisztus!” köszöntéssel váltották egymást, s az átadáskor megcsókolták a lobogót.

A székesegyház harangjainak szavára, hangos énekkel megindult menet a bugyros kocsik zárták. Minden zarándok a maga *fertályáról* érkező sátoros kocsira rakta a szükséges holmit, ruhát, élelmiszert, és ide ült fel egy-egy, az utat nehezebben bíró öreg is.

Az 1814-ben állított Széchenyi utcai keresztet zászlólengetéssel tisztelték meg. A plébános itt buzdító szavakkal újtára bocsátotta a menetet, s a kíséző hozzátartozók jelentős részével visszafordult a városba. A zarándokok tovább haladva betértek a maroshegyi Szent Kristóf templomba és kérték az utazók patrónusának védelmét. A

18. ábra. Az andocsi Kálvárián. Gelencsér József felvétele, 1985.

maroshegyi hívek papjukkal, valamint a legkitartóbb hozzátartozókkal a fehérvári földek végét jelző, 1861-ben állított *határi körösztig* kísérték őket. A *prosekcio* tagjai ünnepi ruhájukat itt hétköznapi cserélték, elfogyasztották reggelijüket, és mentek tovább.

Pontosan meghatározott útvonalon és időbeosztással haladtak. Útközben énekeltek, imádkoztak, minden útszakaszhoz meghatározott ének és ima kapcsolódott. Leggyakoribb imádságuk a rózsafüzér volt, a kegyhely felé a dicsőségest, hazafelé az örvendetest mondták. (1893-ban a processió használatára 200 énekeskönyvet csináltak, 1941-ben pedig a székesfehérvári Ferences-rendház P. Czifrusz Viktorin összeállításában adta ki a „Búcsús imakönyv”-et, melyet napjainkban is használnak). Az útszéli keresztnek, szentképeknek megadták a tiszteletet, megállva, feléjük fordulva imádkoztak. A falvakhoz közeledve egyik bugyros kocsi előre sietett, jelezve a plébánosnak az érkezést. A községekben harangszó fogadta őket, maguk pedig hangos énekkel vonultak, kivéve a református Lepsényt, melyen imádkozva mentek keresztül. A katolikus templomokba betértek, háromszori zászlómeghajtással üdvözölték az Isten hajlékát, fohászkodtak a templom védszentjéhez, meghallgatták a helyi plébános buzdító szavait, áldását, és harangzúgás közben indultak tovább. A temetőknél, temetőkápolnáknál rövid imával emlékeztek meg az elhunytakról. Az énekek, imádságok közt, a lakatlan útszakaszon pihenésképpen tereferéltek egymással. A találkozó búcsúmenetek zászlómeghajtással üdvözölték egymást. A menettel szembejövő férfiak kalaplevéve adták meg a tiszteletet.

Szabadbattyán és Kőszárhegy után, Polgárdiba érkezve ebédeltek, erőt gyűjtöttek a további útra. Délután maguk mögött hagyták Lepsényt és estére értek Gamászapusztára. Az iskolakápolnában szertartáson vettek részt, s a tisztálkodás, táplálkozás után a nők az iskolákban, a férfiak a kimeszelt uradalmi istállóban töltötték az éjszakát.

A második, pénteki napot hajnali 3 órakor kezdték. Ébredés után a gyors rendcsinálást, mosakodást, öltözködést gyülekezés követte a kápolnában. Az ájtatosság végeztével sötétben, jó esetben csillagok fényénél indultak útnak. Az előljárók kezükben viharlámpával jeleztek a közeledő járműveknek. Szabadi-Sóstónál elérték a Balatont, majd Szabadin keresztül Siófokra jutottak. A templomi mise végeztével reggeliztek, a piacon gyümölcsöt vásároltak, majd útjukat folytatva 11 óra körül énekszóval megérkeztek Balatonkilitibe. A templomban köszöntötték Jézust, azután a zászlókat otthagynva a közeli csárdában ízes krumplilevest ettek. Fogyasztották a hazait is, de péntek révén a hústilalmat szigorúan betartották.

Rövid időzés után a zárandoklatot folytatva a faluvégi keresztnél letértek a kiépített útról. Dűlőutakon, erdei ösvényeken, fullasztó porban, ragacos sárban, árkon-bokron át, gyakran meredek domboldalakon kapaszkodva, jóformán csak az előljárók helyismeretére támaszkodva haladtak tovább. A lobogókat ilyenkor a tasakokban vitték. A Ságvári erdőn áthatolva nagyobb tisztásra, egy hatalmas makkfához értek, melyre 1930-ban *Szent Vendel képet* helyeztek. A szent imája után kicsit megpihenve itt gyűjtöttek pénzt a vízhordó egy-két fiatalnak, akik egész úton gondoskodtak a szomjúság oltásáról. A következő állomás a fák közt rejtőzködő Jabapuszta lett, hol hűtött aludttejvel várták a fáradt búcsúsokat. A rövid pihenőt és uzsonnát követően a meredek úton rendezett sorokban továbbhaladni nem lehetett. Kisebb csoportokba verődve beszélgettek, régi, ritkán hallható Mária-énekeket énekeltek ezen a szakaszon, a *terefere uton*. Alkonyatra értek be Kapolyra, gyertya-

fénynél várták őket a templomban, s Jézus dicsősítése után magánházaiknál kaptak szállást.

Amíg a gyalogos zarándokok aludtak, addig Székesfehérváron az Andocsra vonattal utazók készülődtek. Ők még csütörtökön a Széchenyi utcai keresztnél köszöntek el a gyaloglóktól, s péntek éjféli után szálltak fel a fehérvári állomáson a vonatra. A nagy batyukkal felszerelkezett emberek igyekeztek egy kocsiba jutni, hogy azután Siófokig csendesen elmélkedve üldögéljenek. Átszállva a hajnali, Kaposvár felé induló vonatra, Andocsig közös énekléssel és imádkozással töltötték el az időt. Kapolyban többen leszálltak, csatlakoztak a gyalogosokhoz. Az andocsi állomáson kiszállva gyalog indultak el a 3 km-re eső falu felé. A dombtetőre felérve meglátták a kegytemplomot, s egy régi búcsújáró imával köszöntötték. Bejutva a faluba, egyenesen a templomba mentek. Előbb imával üdvözölték Máriát, majd a templom melletti kolostorban *helyet fogtak*, lepakoltak, várták a gyalogosokat.

A gyalogos zarándokok Kapolyból hajnalban indultak. Az Andocsra vezető útról látták a vonatos búcsúsokat, zászlórúdlengetéssel viszonozták integetésüket. Kapolypusztán pihenőt tartottak a fehérvári búcsúk által 1867-ben állított *emlékkörösztnél*. Az előjárók itt gyűjtöttek pénzt a búcsú költségeire. Ének közben érkeztek el andocsi erdő sarkához, hol az egyik fán az *Örzőngyalok képe* volt látható. Az 1931-ben felállított, később megrongálódott kép helyére a fehérvári búcsújárók 1949-ben helyezték el az *Úti Boldogasszony képét*. Továbbindulás előtt a lányok kicsinosították magukat, hajukba lakodalmi koszorút tettek és egy-egy gyertyát vettek magukhoz. Innét már teljesen felszerelt zászlókkal mentek tovább.

Az andocsi határban a *megbocsátó köröszthöz* értek, melyet szintén székesfehérváriak állítottak. A vonattal utazó búcsúsok idáig jöttek ki eléjük. Tiszteletadásként az egész processió megkerülte a keresztet, a résztvevők megbocsátottak haragosaiknak. Aki a nagy fegyelmet kívánó zarándoklat során valami szabálysértést követett el, annak a vezérszászlóval egyedül kellett a keresztet körüljárnia. Lejtős úton továbbhaladva látták meg a templomot, megállva, letérdelve köszöntötték. A falu szélén, a *fogadókörösztnél* a kegyhely lelki vezetője fogadta őket. Innét kézben tartva, ünnepélyesen vitték a csodatevő Máriának illetve a templomnak szánt ajándékokat (ruhát, nyakláncot, kelyhet, keresztet, oltárterítőt). A lányok pedig égő gyertyával haladtak. A templom harangjának hangjai mellett fáradtan, meghatódva, sokan könnyezve 10 óra tájban érkeztek meg a több mint 100 km-es út megtétele után a kegytemplom elé. A zászlókat háromszor meghajtották, majd énekszó mellett a templomajtótól térden csúszva mentek az oltárig. Az oltárlépcsőkön az előjárók térdepelve mondták el a *beköszöntő imát*, majd ugyancsak térden mindenki megke-
rülte az oltárt.

A főoltár feletti Mária szobron ezekben a napokban a fehérvári zarándokok által 1928-ban ajándékozott, a város címerével is díszített hímzett fehér palást, fején pedig az 1938-ban ugyancsak a fehérváriak által ajándékozott aranykorona volt látható.

Helyfoglalás, tisztálkodás, öltözködés után a *Nagyvendéglőben* meleg ebéd várta a búcsúsokat. Délután 3-kor mindenki ment a templomba, majd a hagyományos rendben, zászlókkal a közeli Kálváriadombra. A vezérszászlók között feszületet vittek, élővirág koszorúval. A dombra érve az előjárók a keresztút előkészületi imát mondták el, majd minden egyes stációnál a ferences páter imát mondott. Két állomás közt siralmas éneket énekeltek. Végezetül visszamentek a feszület elé, az előjárók elmondták a befejező imát, s rövid szertartás következett. Utoljára a koszorút a

kálvária kersztjére tették. A dombról lefele két előljáró földre tett kalapba pénzt gyűjtött, ismétcsak a búcsújárás költségeire, két-két lány pedig az új zászlószalagokra. A délutáni gyónás után a kolostor folyosóján friss szalmán nyugodtak el.

Vasárnap hajnali 5-kor szólalt meg az andocsi nagyharang, gyertyafény mellett történt a rendcsinálás, készülődés. A fehérváriak közös miséjét 7-kor a búcsúvezető lelképásztor tartotta. Az ünneplőbe öltözött búcsúsoknak megköszönte az áldozatos-ságot, buzgóságot. A szertartás a fehérváriak hagyományos *gyertyás oltárkerülésével* folytatódott. Először a férfiak, majd a nők, az előljáróktól átvett égő gyertyákkal kerültek meg az oltárt, adományt tettek a templom javára és megcsókolták a feszületet. Befejezésül közös áldozás következett.

A reggeli után vették meg az otthoniaknak a *bucsufiát*: rózsafüzért, kis szentképeket, siflit, apróbb ajándékokat. A betegek a templomban, Jézus szobránál viasz offert helyeztek el, gyertyát égettek, hogy meggyógyuljanak. Azután részt vettek a délelőtti, a szabadtéri oltárnál megtartott nagymisén, melyet követően az ebédet újfent a vendéglőben fogyasztották. A délutáni litánián megáldatták a vásárolt kegytárgyakat, s a vonattal utazók már indultak is az állomásra. Négy óra előtt a gyalogosok is készülődni kezdtek, levetve az ünneplőt, útiruhába öltözve összejöttek a templomban. Elkészülő imájuk és az áldás után zászlókkal, harangok zúgása mellett a búcsúzó énekkel indultak kifelé. Aznap este Kapolyig értek, ahol éjszakáztak.

A visszafelé vezető fáradtságos út vonala, a pihenő és szálláshelyek ugyanazok voltak, s ugyanúgy imádkoztak, énekeltek, mint odafele. A hatodik napon, kedden Szabadbattyánt elhagyva, a határi keresztnél várta őket a hozzátartozók, ismerősök sokasága. A feldíszített feszület előtt imádkoztak elhalt *bucsustestvéreikért*, hálát adtak, hogy láthatják szeretteiket s elfogyasztották az eléjük hozott étket, leggyakrabban a kirántott húst és a rétest. A lányok a hazaiak által hozott koszorúkkal díszítették fel a zászlókat. Székesfehérváron a Széchenyi utcai keresztnél újabb népes csoport várta őket a belvárosi plébánossal, s vele indultak a székesegyházhoz.

Diadalmenettel vonultak a templomba, melynek harangjai tiszteletükre kondultak meg. A székesegyház utcájában érve a Boldogasszony Anyánk... kezdetű énekbe fogtak, a templom előtt háromszor meghajtották a zászlókat, majd bevonultak. Az előljárók térden állva *hálaadó imát* mondtak a szerencsés megérkezésért. Énekkel, áldással, a zászlók falhoz támasztásával fejeződött be az andocsi zarándoklat. A templom előtt a hozzátartozókat megölelték, *bucsuscsókot* adtak nekik, miközben kívánták: „Részed legyen a szent búcsújárásban!” Mire a válasz: „Váljék lelkünk üdvösségére!” A következő napon újra egybegyűltek a búcsúsok, hálaadó misén vettek részt. Az előljárók a mise után számoltak el a búcsújárás költségeivel, mindenről pontos kimutatást adva.

A búcsújáráshoz fűződő hiedelmek körébe tartozik, hogy ha hosszabb időn át nem esett, bíztak benne, hogy „az andocsiak majd meghozzák”.

Az andocsi búcsújárás rendje, a változások jól nyomon követhetők az 1863-tól 1980-ig vezetett búcsújárók jegyzőkönyvében (IKM Néprajzi adattár). Részben a jegyzőkönyvből, részben a visszaemlékezésekből tudjuk, hogy 1951 és 1955 között csak vonaton tehették meg az utat, az utolsó gyalogos zarándoklat pedig 1961-ben indult Andocsra. Mivel a II. világháború után nem kaptak szállást Gamásza-pusztán, így Lepsényben a temető környékének megárházainál töltötték az éjszakát. 1962-től vonattal, autóbusszal, személygépkocsival indultak a fehérváriak Andocsra, de már csak egy napra.

1985-ben magunk is megfigyeltük szeptember első vasárnapján az andocsi búcsújárást, melyen több (egykori) palotavárosi is részt vett. Három autóbusszal, továbbá vonaton és személygépkocsikkal mintegy kétszázan érkeztek Székesfehérvárról. A maroshegyiek a Szent Kristóf templomból a hagyományos *bucsuénekekkel* indultak, az autóbusszon velük tartott lelki vezetőjük a plébános, még a *bucsuvezető* az alsóvárosi Tóth István volt. Az andocsi templomhoz érve imával, énekkel köszöntötték Szűz Máriát. A beköszöntő ima után a helybeli plébános üdvözölte a búcsúsokat, emlékeztette a múltra s kitartásra buzdította őket. A hívek a kegytemplomban meggyóntak, majd részt vettek a lelki vezető által celebrált *közös misén*. A hagyományos oltárkerülés ezt követően, a régi szokásoknak megfelelően ment végbe.

Megreggeliztek, a templom körüli sátraknál búcsúfiát vettek, majd zászlók nélkül, egy fészületet követve elindultak a kálváriához. Elvégezték a keresztutat a szokásos imákkal, majd a keresztre helyezték koszorújukat. A kálvária alján két *bucsuvestvér* gyűjtötte a pénzt a *prosecció* költségeire. A kálváriáról visszatérve megjelentek a nagymisén, melynek végeztével a helyi plébános a fehérváriaknak, *Szent István népének* megköszönte a látogatást, s a búcsúvezetőtől átvette a szokásos fogadalmi ajándékot, a több kilogramm súlyú gyertyát. Dél körül kiürült a templom előtti tér, a búcsúsok ebédre siettek vagy elhagyva a községet a közeli Igal fürdőjét keresték fel. A búcsújárásnak érezhetően kirándulás jellege lett.

A székesfehérváriak az 1960-as évek elejéig Jásdra 3, Csatkára és Bodajkra 2–2 napos *gyalogbucsut* tettek, azóta a közlekedési eszközöket használják fel. A bodajki búcsút különösen a felsővárosiak tartották sajátjuknak, a palotavárosiak kisebb számban csatlakoztak hozzájuk.

A 18. századtól búcsújáró helynek számító, a legrégebb magyar Mária-kegyhelynek tartott *Bodajkra* egykor májusban és *Mária nevenapkor* (szept. 12.), újabban csak az utóbbi időpontban mentek. Öreg fehérvári parasztok körében él a hagyomány, hogy Szent István a Sárrét vizén, tutajon tette meg az utat Bodajkig, s a búcsúsok első királyunk cselekedetét követték. A felsővárosi templomból a szombat reggeli mise után indultak. A plébános a Móri úti keresztig kísérte őket illetve a II. világháború után rendszerint velük tartott. A Sárkeresztes–Fehérvárcsurgó–Bodajk útvonalon ugyanúgy zászlókkal és azonos rendben haladtak, mint Andocsra, de kevesebb bugyroskocsival. Keresztesen reggeliztek, szomjukat oltották, Csurgón a kastély előtti szentképnél ebédeltek. Dél körül érkeztek Bodajkra, hol a templomnál már várták őket a vonattal odautazottak. Ez utóbbiak, különösen a palotavárosiak a Búzapiacon, a Mária képnél gyülekeztek és onnét indultak csoportosan az állomásra.

A fehérváriak az 1930-as évekig gyalog, később vonaton vitték a frigyszekrény-szerű ládában álló *Szűz Mária szobrot*. Egymást váltva 4–4 fehér ruhába öltözött, nyakában kék szalagon Mária-éremet viselő lány vitte a vállán, rezesbanda kísérete mellett. Az 1930-as években Székesfehérvárról gyalog, vonattal, kocsival, de még kerékpárral is mintegy kétezen mentek Bodajkra. (FMN 1932. szept. 13.) A fehérváriakat a helybeli plébános fogadta, misét tartott, áldást osztott. A búcsúsok még aznap felmentek a kálváriára, ittak a templomkerti *szent kut* gyógyító erejének tartott vizéből vagy megmosakodtak benne (üvegben vitték az otthoniaknak) és meglátogatták a sátrakat. Az éjszakát a templom oltalmában vagy magánházaknál töltötték. Vasárnap a csodatévő Mária-szobor közelében, a szabadban tartott nagymise után déltájban indultak haza. Rokonaik az útmenti keresztnél vagy a

felsővárosi templomnál várták őket. A zarándokok pár hét múlva ismét felkereshették Bodajkot. *Olvasós Boldogasszony ünnepén* (okt. 7.), helyi szóhasználatnál *óvasó vasárnap*. A századfordulón még több százan utaztak különvonattal oda és vissza (SZV 1908. okt. 13.), a két világháború közt azonban már csak néhány öregasszony ment ez alkalomból.

Szeptember elején, *paradicsoméréskor*, régebben *Kisasszony napján* (szept. 8.), újabban az ahhoz közel eső hétvégén szombat déltől vasárnap délig tart a *csatkai bucsu*. 1945 előtt a ferencesek vezetésével Székesfehérvár parasztok lakta negyedéből is mentek gyalogosan, de a palotavárosiak inkább lovas kocsin tették meg az utat. Családonként külön-külön mentek az 1862-től egyre népszerűbb, szép természeti környezetben található búcsújáráhelyre. Éjszaka részt vettek a 10 órakor kezdődő nagymisén, éjfélkor felmentek a kálváriára, s a vasárnap délelőtti mise után indultak haza.

A zarándoklatot a palotavárosiak egy része fogadalomból tette meg. A szent helyeknek, kegyképeknek, kegyszobroknak csodás erőt tulajdonítottak. Betegségükből gyógyulást, meghatározott életcél elérését, sikeres házasságkötést, a hozzátartozó katonaságtól vagy fogságból való megszabadulását várták a végrehajtott búcsújárástól. A szokás az utóbbi időben az időkere körére korlátozódott, akik viszont újabban más városrészeliekkel autóbuszban vagy személygépkocsival korábban nem látogatott zarándokhelyekre is eljutnak (Máriagyűd, Mátraverebély, Máriaremete stb.).

Szent Mihály napja (szept. 29.) egykori tekintélye nyomán századunk elején a palotavárosiaknál még jelentős határnapnak minősült. A századfordulón ugyan, azt említették a helyi sajtóban, hogy „Szent Mihály napja is a szürke hétköznapi sorában húzódik meg” (SZV 1908. szept. 29.) illetve „a hagyományos szokásoknak már csak romjaival ületett meg” (SZ 1887. szept. 29.), ám korábban annál nagyobb fontossággal bírt. A Szent György napnál említettekkel összefüggésben a régi gondolkodás szerint Mihály napja az év közepét jelentette. A 20. században a harangozás időpontjának megváltozása kapcsolódott hozzá, de ekkor fogadták fel a pásztorokat is. Ennek kapcsán csak utalunk a Felsővároson zajló *juhászfogadásra* és mulatságra.

Szüreti bált Palotaváros földművelő népe nem tartott. Viszont a század elején megjelentek, majd elszaporodtak az iparosok vendéglőben tartott, szüretinek nevezett mulatságai.

Szeptember végén, októberben, míg a jó idő tartott, végezték a *kukoricafosztást*, mely a munka mellett a párválasztásra és a tánchoz is alkalmat nyújtott. A több estét igénybe vevő fosztáson a lányok-asszonyok munkáján kívül szükség volt a legények, férfiak erejére is. A háznéppel együtt főleg a környék fiatalsága végezte a munkát. A háziasszony tésztával, buktával, pogácsával, a gazda borral kínálta a vendégeket. A *munka utójján* harmonikaszóra nemegyszer táncrea perdültek az udvaron.

Mindenszentek (nov. 1.) és *halottak napja* (nov. 2.) a palotavárosiak tudatában teljesen összefonódott. Az előbbi önállóságát, liturgikus rangját teljesen elvesztette, a halottak napjának vigiliája lett belőle. (Bálint 1977. II. 430.) A palotavárosiak mindenszentekkor rendbe hozták a sírokat, este a temetőben a sírokon vagy otthon gyertyát égettek. Egy-egy halottnak többet is szoktak gyújtani. Hagyományuk szerint mindenszentek „reggel minden lélek odahaggya a helit, akinek asztán nem égetnek, az nem talál vissza a sírgyába.” A fronton elhaltaknak a temetőkeresztnél gyújtottak gyertyát.

A parasztság temetőkultuszára nyilván hatottak a nagyvárosi szokások. 1885-ben már általános volt a koszorú és a viaszgyertyák gyújtása (SZ 1885. nov. 1.), századunkban pedig a temetők környékét megszállták sátraikkal a gyertya-, mézeskalács- és gesztenyeárusok. Ugyancsak polgári példák nyomán a módosabbak és a mesteremberek a síron lévő egy vagy két vasállványra *lámpát* akasztottak, melyben este gyertya égett.

Mindenszentek napján, újabban a munkaszünetre figyelemmel november 7-én végezték a palotavárosiak a rokoni összefogást és a férfierőt igénylő *zellerszedést*. A több ezer, földből kiásott, jó pénzt hozó zöldségfélét a kert magasabb fekvésű részén raktározták, földelték el.

Az életfordulók szokásai és hiedelmei

Röviden teszünk említést az emberi élet fordulóihoz fűződő palotavárosi szokásokról és hiedelmekről.

Születés, keresztelő

A palotavárosi emberek szemérmességből a terhességről, szülésről alig beszéltek. Legfeljebb az időződő asszonyok tárgyalták meg, ha valamelyik ismerősük már a sokadik gyermekét várta. A városrésze mégis a sokgyerekes családok voltak a jellemzőek. A palotavárosi nagy munkabírású parasztaasszonyokat még szülés előtt sem kímélték, nem vonhatták ki magukat az éppen soros nehéz mezőgazdasági munkákból vagy házkörüli teendőkből. Konkrét eseteket emlegetnek, mikor az asszony a búzaföldön szült meg, vagy a reggel elkezdett nagymosást a szülés után este még befejezte. Természetesnek tartották, hogy nem a kórházban, hanem otthon, *háznál*, a szobában szültek. Ilyenkor a gyerekeket elküldték játszani vagy egyszerűen kizavarták és a férj is keresett gyorsan magának valami tennivalót. A szülést a nagyhírű *bábaasszonyok* valamelyike vezette le. A városrésznek külön bábája volt, de hoztak szülésznőt máshonnét is, különösen a Felsővárosból. A bába már az esemény előtt odajárt az asszonyhoz, a szülés után pedig még egy-két hétig, főleg fürdetni. Javadalmazása pénzben történt, sokszor attól függően, kinek mennyire tellett. Természetbeni juttatásként a fürdetés idején megkínálták reggelivel, gyakran adtak neki pár kilogramm zöldséget, zellert; ha volt, úgy szőlőt, gyümölcsöt. A bábákat nagy megbecsülésben, tiszteletben tartották.

Sikeres szülés után az asszony nyolc napig nem mehetett ki a házból. Rögvest megszólták, ha hamarabb *főkelt* és kiállt az utcára. A leendő komaasszony, a rokonok, szomszédok, jó ismerősök ez idő alatt, tehát a teljes megerősödésig *komatálat* hordtak neki. A mise után, a piacon vagy az utcán megbeszélték, egymás között beosztották, hogy ki mikor viszi, „hogy mentsék a szegény asszont”. A kosárba *borleves* került fölvert habbal, *tikhus*, sütemény, különösen *turósrétes*, saját vagy úrhidai túróval, mert azt tartották, az sok tejet csinál. Vittek *becsinált levest*, baromfi vagy borjúhúst, különféle sült tésztákat, mazsolás kuglófot kávéval és az öreghegyi bort, hogy jobban tudjon szoptatni. (Lukács 1981. 41–43.)

A komatálat elsőnek rendszerint a *komaasszony* hozta. A *koma* és a *komaasszony* a legjobb ismerősök, barátok sorából került ki, családon belül testvért, unokatestvért is felkérhettek a tisztségre. A gyermeket váró feleség és férje már hónapokkal a szülés előtt felkereste a kiszemelteket és megkérdezte: „Együttök-e komának?” A felkérést nem illett visszautasítani. A nagyszülők a templom előtt, a piacon szintén egyengették a nem vérszerinti rokoni kapcsolat kialakulásához vezető utat. A komák általában visszahívták egymást. Egy gyereknek viszont csak egy *körösztapja* és *körösztanyja* volt. Az előfordult, hogy a családon belül a második gyermeknek mások lettek a keresztszülei, de ez sértődésre nem adott okot, a komák a várható anyagi terhek miatt nem nehezteltek. A *komaság* fontos, közeli rokonságnak minősült.

A gyermeket gyorsan, 3–4 nap elteltével, egy héten belül megkereszteltették. Nagyon megszólták volna azt a családot, melynek gyermeke enélkül, *pogányként* halt volna meg. A *körösztülés* a Nagytemplomban, jobbára vasárnap történt. A keresztszülők *fiákerrel* vitték-hozták a gyermeket, a nagyszülők és esetleg valamelyik rokon tartott velük. Az anya csak az újabb szokások nyomán volt jelen. A keresztelés a szülők vagy a keresztszülők nevére történt. „Csak a legegyszerűbb neveket adták, János, Pisti, Feri. Aki Tibire körösztüte, az má nagyzót. A Rezsót meg nem is értették.” A keresztszülők fogadták, hogy a gyermeket becsületes, keresztény és magyar szellemben nevelik fel, s ennek megfelelően – különösen a házasságkötésig – figyelemmel kísérték a gyerek életét. Már a keresztelés után megajándékozták, a módosabbak a lánynak fülbevalót, a fiúnak nyakláncot vettek.

A keresztelőt a *paszita*, a keresztelői lakoma követte melyen a szülők, a közeli rokonok és barátok vettek részt. Különösen az elsőszülöttnek, pláne a fiúnak tartottak nagy paszitát. A kisgyereket ilyenkor mindenki megajándékozta, majd elfogyasztották a *paprikácsibét*, *kirántothust*, *kalácsot*, újabban esetleg a *tortát*. A vigadozás nótaszó mellett éjfélig is eltarthatott.

A rontással kapcsolatos hiedelmek századunkra szegénnyé fakultak. A kisgyereket a *szemmelveréstől* óvták. Hitük szerint a sűrű, összenőtt szemöldökű ember puszta rápillantással *megronthatta* a gyermeket, sőt, ha az ilyen a menyasszonyra ránézett, már akkor eredményt ért el. Amelyik gyerek *meg volt rontva*, az mindig sírt. Gyógyításul *szentöltvízbe* a vasalóból parazsat dobtak, annak leülepedése után a gyerekre történő keresztvetéssel, vízzelhintéssel próbálkoztak.

A szülők megőrizték a gyerek köldökét elzáró *kötöt*, s a csomót nagyobb korában oldatták ki vele. A cselekedetre magyarázatot adni már nem tudtak.

Párválasztás, házasságkötés

Többször esett szó az ismerkedés, a párválasztás színtereiről, időpontjairól. Bálákat, szórakoztató eseményeket vendéglőkben, kertes helyiségekben, magánházaknál és egyházi intézményekben tartottak. Az utóbbiak közt külön meg kell említeni az 1902-től folyamatosan használatba vett Székesfehérvári Egyházmegyei Központi Katolikus Egyesületiház belvárosi helyiségeit (*Szent István és Imre-terem*), továbbá a Palotavárosi Egyházközségi Otthont. Jobb időben, tavasztól ősziig, a *Sóstói tánckertben* vagy a *Rózsáskertben* (régibben *Kizling-kert*) rezesbanda zenéjére táncoltak.

19. ábra. Tőke Ferenc és Bencsik Teréz esküvői képe. Székesfehérvár–Palotaváros, 1908. Gelencsér Ferenc reprodukciója.

A párválasztásban a fiatalok vonzódásánál nagyobb szerepet játszott a szülői akarat, melyet mindenekelőtt a vallás és a vagyon befolyásolt. Döntő jelentőséget a *birtok* kapott, hogy a jövődöbelinek hány *buzafódet* illetve más ingatlant vagy állatot adnak, vagy ahogy csúfolódva említették, nézték, hogy a szülőnek „mekkor ganyéhatara van az udvarán”. A vagyon mellett sokat számított a munkabírás, hogy a viszonylag kevés földterület intenzív megművelését, a nagy kampánymunkákban a helytállást a házastársul kiszemelt tudja-e vállalni. A vőlegénynek katonaviseltnek kellett lennie.

A menyasszonnyal szemben elvárás volt, hogy „szemrevaló, egészséges legyen, tudjon dógozni.” Szeressen a kertészettel, zöldséggel, kukoricával foglalkozni, piacra járni, tudjon bánni az állatokkal, főleg a baromfiakkal és a tehenekkel. *Rangon aluli házasság* alig fordult elő. A testi hibát földterület vagy szarvasmarhaállomány

ellensúlyozta. Gyakran az ismerősök *ajátak* leányt vagy legényt a szülőknek, de ez esetben is a legfőbb vonzerő a *hozomány* volt.

A *leánykérés* után *kézfogót* ültek, majd rá néhány hónapra, farsangban tartották a *lakodalmat*, mely a legnagyobb családhoz kapcsolódó ünnepi megmozdulás volt. Az esküvő előtt az egyháznál *bejelentkeztek*, háromszor *kihirdették* őket, így a várható eseményről az egész közösség tudomást szerzett.

A kitűzött nap előtt csaknem egy héttel a *lakodalmat kifőző asszonyok* megkezdték tevékenységüket. Az aprósüteményekkel indult a készülődés, majd kellő időben vágták a sok baromfit, a malacot és a borjút. A meghívottak tyúkot, tojást, lisztet, zsírt vittek a lakodalmas házhoz. Egykor a lakodalmakat kedden tartották. A két *vőfély* a lakodalom előtti hét péntekjén már hívogatott. A vasárnapi híváskor magukkal vitték a *rozmarynból* készített sokszor két méter hosszú, *narancsba* szűrt *vőfélybotot*. (A rozmaryn egykor a tisztaság és szüziesség jelképe volt, majd sokfelé elterjedt lakodalmi dísz, a vőfély jele, vendéghívó pálcá lett – Kósa 1981. 378, Újvári 1972. 28, Kresz 1976. 17–18. A narancs talán az alma helyére lépett, mely az érettség, a teljesség, a szerelem jelképe volt – Kresz 1976. 9.). A bot *szallagokkal* volt díszítve, melyeket a *nyoszolyólányok* (régiesen *nyoszollóleánok*) tettek rá. A lakodalom reggelén a vőfély elment a *násznagyért* és a *nyoszolyóleányokért*, a vendég legények a többi vendéget hívták. Ezzel kezdődött a nagyszabású lakodalom, mely kedd déltől szerda estig tartott. (Pesovár, 1959. 90.).

A *bucsztatás* után indult a vőlegény szűkebb násznépével a *lányosházhoz*, ahol már várták és vendégül látták őket. Itt a menyasszonyt is *elbucsuztatták* szüleitől, majd felállt a *nászmenet*. Elöl a két násznagy, rendszerint a házaselek keresztapja, a századforduló körül még zsinóros kék posztóruhában, csizmában, télen *esztrigán gallérú háromnegyedes kabátban, esztrigán kucsmában*. Utánuk következett az *első vőfély* a menyasszonnyal, kinek század eleji sötét viselete egy-két évtized alatt fehér brokát vagy batiszt *testhözállóra, szoknyára* és fekete selyem *fé(l)kötényre* cserélődött ki. Lábán *gomboscipőt* viselt, *kontyát*, a földműveseknek járó fehér mirtusz *fé(l)koszorú* ékesített. A vőlegény – mellén a régen nagyobb, csillogó, rezgős fehér mirtusz *bokrétaival* – az *első nyoszolyólánnyal* ment. A *koszorúlánnyok* rózsaszín öltözetet vettek, fejükre ugyanilyen színű mirtusz koszorút raktak. Számuk 5–7 között mozgott, ugyanennyi szalagos kalapú, bokrétás vőfély kísérte őket. A közelebbi vagy távolabbi rokonok páros sorát a rezesbanda zárta le. (Lukács 1981. 4344.). Esetenként azonban csak tangóharmonikásra futotta.

A parasztlakodalmak násznépe gyalogosan vonult a városházára, majd az egyházi esküvőre a székesegyházba. A városiasodó, illetve iparoscsaládok gyerekeiknek virággal feldíszített *konflikt* rendeltek, legalább kettőt, egyik a vőlegényt, másik a menyasszonyt vitte szűk kíséretével. Ilyenkor a násznép gyalog már előre indult.

Visszafele a menyasszonyt a vőlegény vezette, s így vonultak be a nótázó násznéptől kísérve a *legényes házhoz*. A gazdag, szertartásosan zajló vacsorát a vőfélyek szolgálták fel, minden egyes ételféleségre tréfás, néha pikáns verset mondtak. A húsleves, paprikás csirke, főtt és sült húsok, a sütemények és a torta a két világháború között elmaradhatatlan részét képezte az ünnepi tápláléknak. A környékbeli kíváncsiskodó fiatalok a lakodalmas ház udvarára, ablaka alá mentek, hogy a jobb falatokból részesüljenek. Vacsora után zeneszó mellett emelkedett hangulatban ittak, táncoltak, énekeltek, mulattak.

Éjfél körül rövid falatozás után az első vőfély táncra szólító rigmussal jelentette

20. ábra. Kovács József és Józsa Teréz esküvői képe. Székesfehérvár–Palotaváros, 1930-as évek eleje. Gelencsér Ferenc reprodukciója.

be a soron következő *menyasszonytáncot*. A házasságot kötött lány ekkor már átöltözve, pirospettyes *menyecskeruhában*, babos kendővel *bekötött fejjel* jelent meg. Az elsőt a verselő vőfély járta vele, aki azután elkiáltotta magát: „Eladó a menyasszony!” Aki a násznagyok által kezelt üres tányérba vagy kalapba pénzt dobott, fordulhatott néhányat a menyasszonnyal. A lakodalom tisztségviselői hierarchikus sorrendben váltották egymást, majd a násznép következett. A sort a vőlegény zárta, aki a feleségével együtt végezetül megragadta az összegyűlt pénzt és kifutottak a helyiségből. A tánc, a vigadozás még felszabadultabban tartott tovább, a módosabbaknál az esküvő utáni nap délutánjáig, és csak estefelé lett *oszolj*.

Egykor a fiatalság a lakodalom után nem ment egyenesen haza, hanem utcáról-utára, kocsmáról-kocsma mulatott – ezt *tyukverőzésnek* nevezték. (Pesovár, 1959. 90.).

A szegényebb családokból kikerült fiatalok a férj szüleihez költöztek, a lány odavitte a *staférungot*. Megélhetésüket segítette, ha kaptak a Palotaváros mögött egy

rétet vagy egy tehenet. A módosabbak önálló szoba-konyhás, istálló házban vagy házrészben kezdték életüket, a férj esetleg kapott már egy pár lovat kocsival, a feleség pedig egy búzaföldet vagy egy tehenet. Az országunkban elterjedt gyakorlatnak megfelelően vagyoni helyzetétől függetlenül megőrizték, többen az esküvői képpel együtt *berámáztatták* a menyasszonyi koszorút, valamint a vőlegénybokréját, és a falra akasztották, vagy az *ómárium* tetejére tették.

Elhalálozás, temetés

A palotavárosiak a halál beálltát megelőző és követő cselekmények rendjében számos archaikus elemet az utóbbi időkig megőriztek.

„Mikor a család és a beteglátogató rokonság úgy látta, hogy a végét járja a nagybeteg, a harangozópénz már szinte a szemén van, leakasztottak a szobafalról két szentelt gyertyát, meggyújtották és elizentek a papért gyóntatni. Az megérkezett, magára maradt a beteggel, lelkileg rendbetette, és a családdal megbeszélte a teendőket a bekövetkezendő halál esetére.” (Lukács 1981.55.) A halál beálltával az elhunyt szemére pénzt helyeztek, hogy lecsukódjon, majd a hozzátartozók legelső tennivalói közé tartozott az óra megállítása és a tükör letakarása, mely szokások mindegyike hasonló formában Európa-szerte élt. Az előbbi cselekményt azzal indokolták, hogy így csönd lett a halott szobájában, az egész házban. Valószínűbb, azonban, hogy ezt a viszonylag újabb keletű szokást egy kézenfekvő analógia (az élet megszűnése = az óra megállítása) hozta létre. (Pócs 1979.416.) A tükröt azon okból takarták le, hogy ne jöjjön vissza a halott.

A szomorú eseményt a Nagytemplom alsó tornyának harangszavával, *csöndtítésel* adták mindenki tudtára. A kisharangot csendes időben a fél városban, különösen a piac környékén jól lehetett hallani, s a városrész lakói rögvést megérdeklődtek egymástól, hogy ki halt meg.

Századunkban a temetéssel kapcsolatos teendők tekintélyes részének ellátásával a parasztság is intézményesült szervezetet, egy temetkezési vállalkozót bízott meg. A két világháború között négy cég működött a városban (Varga János, Széchenyi utca; „Concordia” Pfinn István, Nagy S. utca; „Kegyelet” Hermann Károly, Kossuth utca; Nyári Gábor, Fapiac – Szabó 1932.105.), melyek mindegyike vállalt paraszti megbízást. A hozzátartozók a *halottkém*, valójában már az orvos vizsgálati papírával keresték fel a vállalatot, kik *lekáderozták a kuncsaftot*, tájékoztak az igényekről. A kívánságnak megfelelő anyagból, színben, felirattal elkészítették a *koporsót*, *szemfödelet*, eljárak a plébánián, a sírásónál, megszerkesztették, kinyomtatták a *particédulát* (gyászjelentés). A harangszó mellett a halálozás, a temetés idejéről az ismerősök, távolabbi rokonok a partecédula útján szereztek tudomást, melyet a halottas házra, az utcasarokra, a templomajtóra és a piacon szögeztek ki.

A halottat a hozzátartozók megmosdatták, ünnepi ruhájába felöltöztették. A férfiakat sötét színű, rendszerint posztóruhájukban, harisnyásan tették bele az időközben meghozott koporsóba, de tudunk ingben eltemetett szegényebb halotról is. Az asszonyokra fekete – gyakran a menyasszonyi – ruhájukat adták rá, fejüket kendővel kötötték be, keresztbe rakott kezükbe imakönyvet tette, ujjukat rózsafüzérrel fonták át. Az 1930-as években – bár egyre ritkábban –, még *háznál ravataloztak* és

háztul temettek. A gyerekeknél, fiataloknál a világosra, fehérre festett, a középkorúaknál a barna, az öregeknél a fekete *polítóros* fenyő vagy tölgyfa koporsót a szoba közepére, két székre vagy asztalra helyezték, mellette oldalt szentelt gyertyák égtek. Lábtól szenteltvízes edény állt, melyből a halottat látogatók meghintették az elhunytat, majd lehajtott fejjel rövid imát mondtak érte.

A *halottas háznál* tüzet nem gyújtottak, nem főztek, a családtagok nem az elhunyttal, hanem másik helyiségben aludtak. A *virrasztásra* már csak halványan emlékeznek. A ház ajtaja és a kapu fölé a temetés előtt a vállalat fekete drapériát vont, mely talán a magyarságnál a régi időkben az ajtószemöldökre akasztott fekete lepel maradványa. (K. Kovács 1944.31.)

A honfoglalás korától kezdődően adatok sora bizonyítja, hogy egy-egy temető összetartozó részcsoportjaiban az azonos rokonsági kötelékhez tartozók nyugosznak, tehát a családi kötelék a másvilágon is összetart. A családi temetkezés igénye és gyakorlata több helyen napjainkban is él. (Kunt 1983.23.) A palotavárosi családok a legutóbbi időkig igyekeztek egy szűkebb térségbe temetkezni, ezért előre megvették a sírhelyeket vagy rátemetkeztek a rokonokra. Törekvésük igazolja, hogy a temetkezési szokások az általánosnál is konzervatívabbak. A palotavárosiak (vagy ahogy magukat emlegették: a *mi fajtánk*) zömmel a Szedres temetőbe földelték el halottaikat, a kicsit módosabbak a Hosszi-temetőbe. Ide hozták a koporsót a távoli *Vágóhídi-dűlő*, másként *Zeller-sor* házaiból is. (Tátra, Mátra, Fáttra utcák) A II. világháború után a Palotaváros déli része mind jobban a *Sóstói*-(Szent Kereszt) temetőt vette igénybe.

A Palotai út melletti két temetőben a hivatásos *sírásói* feladatokat a múlt század vége óta a Nyakas familia tagjai öröklődő mesterségként látták el. A temetkezési vállalkozók emberei után a családtagok is megjelentek náluk, s együtt választották ki a sírgödör helyét. Az egyházi alkalmazású sírásó a temetés napján ásta meg a halott nyughelyét.

A vallásos hívek szerte Európában a középkortól a kötelező kultuszon felül kisebb társulatokat hoztak létre. Az ilyen módon alakult egyesületeknek részfeladatát képezte a tagok illő temetkezéséről való gondoskodás. Közismertek Kolozsvár *Hóstát* nevű külvárosának a *földész* foglalkozásúakból szerveződött *kalandos társaságai* (K. Kovács 1944.85.101.) Székesfehérváron részben templomokhoz kapcsolódva, részben foglalkozásonként elkülönülve jöttek létre a temetés intézése, terheinek megkönnyítése, ünnepélyességének emelése érdekében az egyletek.

A palotavárosiak jórészt az 1861-ben létrejött „Szent István első apostoli királyról címzett Székesfehérvári Temetkezési Társulat” röviden a Szent István Temetkezési Társulat tagjai lettek, melynek működése nem egy tekintetben emlékeztet Szeged-Alsóváros két vallásos egyesületére, a Szent Antal Társulatra és a szegedi Önségélyező Hajósegyületre. (Bálint, 1974.115–124.)

A Szent István Temetkezési Társulat a katolikus egyház támogatása mellett működött, ennek megfelelően védnökéül a mindenkori megyéspüspököt kérték föl, s tevékenysége is több tekintetben a Szent István belvárosi plébánia templomhoz, a székesegyházhoz kapcsolódott. A társulat első királyunkat fehérvári kötődése miatt választotta patrónusul. Az 1861-ben hozott, majd többször módosított alapszabályzat értelmében a társulat célja a vallásosság emelése és a felebaráti szeretet gyakorlása volt. Az előbbi célt több módon kívánták megvalósítani, melyek közül a miseáldozatot, a körmenetekben történő testületi részvételt és a zászlók beszerzését jelölték

meg. A felebaráti szeretetet azáltal gyakorolták, ha valamelyik tagtársuk meghalt, annak részére a végtiszteletet megadták, a családot segélydíjban részesítették, az elhunytak lelki üdvéért évente miseáldozatot mutattak be.

Temetkezési tag mindkét nembeli, katolikus vallású, feddhetetlen személy lehetett, kiről, egészségéről, életkoráról két választmánytag tanúskodott. A felvételnél életkortól függő beiktatási díjat, továbbá minden tag elhunytakor meghatározott összeget kellett befizetni. Önkéntes jelentkezés nyomán nemcsak fölművesek lettek a társulat tagjai, bár igen tekintélyes részt képviseltek az Alsó- és Palotavárosból. A taglétszám félezer körül mozgott, így 1914. január 1-én 587-en voltak.

Az alapszabályzat meghatározta az évente egyszer megtartott közgyűlés és a 36 tagú választmány hatáskörét. Megjelölte a tisztségviselők (elnök, alelnök, igazgató-pénztárnok, aligazgató-ellenőr, jegyző, számvevő) feladatait.

A visszaemlékezők azonban az alapszabályzatban foglaltakon kívül további funkciókat betöltő személyekről tettek említést. A vezetők közt emlegették a *dékánt* (1945 után hosszú időn át Bognár Mihály volt a Szigetből). További feladatvégzők: két *óvasómondó*, hat-hat *lámpa-*, illetve *halottvivő*, egy *zászlóvivő*. A társulatnak ugyanis külön temetkezési zászlaja volt. A lámpákat a temetésen kívül a nyilvános (úrnap) körmenetekben is használták, emelték ezáltal azok fényét. A társulat évente megtartotta a szentségimádást. Szent István védszentjük, továbbá Szent Vendel tiszteletére, azután a társulat élő és holt tagjaiért, végezetül az év végén hálaadó jelleggel résztvettek a megtartott miséken.

Itt említjük meg, hogy a századfordulón a városban még működött néhány temetkezési társulat, melyekbe esetenként palotavárosi parasztok és iparosok is bekerültek: Szent Dónátról Cézímzett Temetkezési Társulat; Cipész Ipartársulat Temetkezési Egylete; Székesfejérvár és Vidéke Sütők Ipar és Temetkezési Társulata; Kőművesek és Kőfaragók Temetkezési Társulata; Ácsmű Iparosok Temetkezési Egylete.

A temetés napján a halottas házhoz érkező, gyászruhába öltözött rokonok, ismerősök lerótták tiszteletüket a halottnál, hol mindenkinek kezébe egy-egy szál viaszgyertyát nyomtak. Az asszonyok imakönyvük mellett, rózsafüzéres kezükben tartották, a férfiak mándligombjukra akasztották. (Lukács 1981.56.) A palotavárosiak jobbra *egypapos* temetést rendeztek, csak az igen módosak hívhattak két vagy három papot. Ám a halottnak az utolsó útjára a kellő tisztességet mindenképp megadták, a temetés mindig ünnepélyes hatást keltett.

A pap és a *kántor* érkezévével leszegezték a koporsót, a rokonok kihozták az udvarra, rátették a *Szent Mihály lovára*. A gyászszertartás részét képezte, hogy a kántor a háznál vagy a temetői kápolna előtt maga szerkesztette strófát, *bucszutatót* mondott. Mivel jól ismerte a családi körülményeket, versének egyedi jelleget tudott adni. A kapuig még a hozzátartozók vitték a halottat, ott viszont a társulat tagjai vették át tőlük. Nagyobb távolság esetén hatan emelték vállukra a Szent Mihály lovát, s útközben még váltották egymást.

A háztól temetés idejének elmúltával a temetői kápolnából ugyancsak a rokonok hozták ki a halottat, ám utána a társulat tagjai vitték. A kápolnából a síríg vezető úton a Szent Mihály lova helyett utóbb *halottvivő rudakat* használtak. A menet élén a gyászoló család valamelyik gyerektagja haladt, vállán a sírkereszttel, melyre idősebb halottnal a *csokrot* az unokának illett megvenni. Őt a zászlóvivő követte az egylet zászlójával, majd a férfiak ünnepélyes tömege. (A magyarság lobogós, zászlós

temetkezésére a középkortól napjainkig számtalan adat utal. Általában a temetés rangját emelte. – Novák 1984. 24–43.) A koporsó előtt a pap a kántorral és a ministránsokkal, a halott két oldalán három középkorú férfi lámpavivő haladt, kiknek *lámpionjában* egy-egy szál gyertya égett. (A múlt században még *fáklyákkal* temették.) A gyászoló család és a közeli rokonok után az asszonyok következtek, élükön az idősebb férfiak közül kikerülő erős hangú olvasómondókkal. A menet egész úton énekelt, illetve a rózsafüzért mondta. A temetőben a kápolnától a sírig a *lélekharang* hangja kísérte a megboldogultat.

A magyar nyelvterületen még a századforduló után is gyakran megülték a fiatalon elhunyt legény vagy leány lakodalmát. A gyászolók lakodalmi öltözetben vonultak a sírhoz. (Dömötör 1972.62.) Palotavárosban is megkülönböztetett módon kísérték a temetőbe az eladósorban lévő nagylány vagy házasulandó legény halottat. A II. világháború előtt úgy öltöztették fel őket, mintha esküvőre mennének: a nagylányt fehér ruhába, koszorús menyasszonynak, a legényt ünneplőbe, mellére pedig vőlegénycsokrot tettek. A temetőbekísérés a nászkíséretnek felelt meg. A *leányhalott* koporsóját legények, a *legényhalott* tetemét pedig világos ruhába, nyoszolyónak öltözött lányok vitték. Említették, hogy egy 1926-ban elhunyt nagylányt is ilyen módon menyasszonynak öltöztettek, kinek koporsóját vőlegényének barátai emelték vállukra. A szülői szeretet és a hagyományos gondolkodás megnyilvánulásaként mindazt a vagyont, amit örökölt volna, a temetésére költöttek. A leányhalott menyasszonynak öltöztetése, legények általi vitele valamivel tovább maradt szokásban, mint a halott legény lakodalma.

A sírásó a *halottvivőkkel* kötélen eresztette le a gödörbe a koporsót. A beszentelés után a pap dobta rá az első lapát földet, kinek példáját egy-egy görönggyel a rokonok követték, majd temetni kezdtek. A halott férj után a sírba dobták a feleség esküvői koszorúját. A sírba hajított koszorú a városi gyakorlatból ismert Kolozsvárról és Hódmezővásárhelyről is. (K.Kovács 1944.334; Kiss 1958.186.) Mikor már a gödör színig volt temetve, a sírásó *fejtül* ledugta a *keresztet*, majd *formába hozták* a sírhalmot, végezetül rárakták a virágokat. A legidősebb családtag köszönte meg a jelenlévőknek „szíves fáradságukat, hogy eljöttek édesapám (édesanyám stb.) temetésére.” A kántornak, papnak egy-egy gyertyát adtak. Gyerekhaltónál a *fé(l)kilós gyertyát* a keresztanya vette meg és a keresztapa adta át.

A Szent István Temetkezési Társulat alapszabálya előírta, hogy minden elhunyt tag után temetéskor a Szent István templomban kell harangozni. A segélydíj mellett az ugyanittani *kiharangozás* járt a vidéken eltemetetteknek.

Viszonylag gyakran a felsővárosi, igen ritkán a palotavárosi parasztnaknál, nemegyszer a kőműveseknél, ácsoknál, tetőfedőknél fúvószenekar, a *Gász-banda* is rész vett a temetésen, növelve a megadandó tisztességet. (A zenekar iparosokból, főleg kőművesekből állt.) A zászlós, lámpás temetés az 1960-as évek végén lassan elhalt, de a búcsúztatás során még az utóbbi időben is külön megemlégtették, ha a halott a temetkezési társulat egyik tagja volt.

A temetést a család számára *tor* zárta, melyre a közelebbi *rokonyokat* hívták el. Sült húst, kenyeret, bort tálaltak fel. A halotti torba a társulati tagokat nem invitálták, hanem az egyik hozzátartozó az olvasómondók és a vivők részére valamelyik közeli, jóhírű vendéglőben megszervezte az áldomást. Leginkább Kiss Kálmán Palotai úti üzletében fogyasztották el csendes beszélgetés mellett a számukra rendelt mintegy öt liter bort. A szolgálatukat követően végbement *áldomás* hordozott magában valamint a korábbi századok testületeinek lakomáiból.

A szokások és hiedelmek főbb vonásai és elhalásuk

A palotavárosi szokások és hiedelmek szervesen beletartoznak a magyar, azon belül a dunántúli szokás- és hiedelemrendszerbe. Székesfehérváron belül a palotavárosiak rendelkeztek a több városrésztől elhatároló öntudattal, megkülönböztető jegyekkel, másrészt viszont a jelesnapi és az emberi élet fordulóihoz fűződő szokásaik révén szorosan kapcsolódtak is a város egész paraszti társadalmához. A szokások körében döntő volt az azonosság, kevesebb az elhatároló vonás, az eltérések inkább az élet más területein, különösen az anyagi kultúra világában jelentkeztek.

A palotavárosiak egész élete, azon belül a szokás és hiedelemviláguk magán viselte a városi hatást, a gyorsabb ütemű polgárosodás jegyeit, mely a hagyományok elfakulásához, a városias kultúra kialakulásához vezetett. Ennek kapcsán elég ha a karácsonyi szokásokat vagy a bálakat említjük.

A laikus vallásgyakorlat a szokásokból, hiedelmekből jelentős területet foglalt el. A palotavárosiak különösen ezek gyakorlása során kapcsolódtak a többi városrész paraszti lakosságához.

A palotavárosiak az 1970-es évek végére, városrészük elbontásának idejére szokásaik gyakorlásával lényegében felhagytak. Ahogy a felsővárosiaknál hamarabb vetették le a paraszti viseletet, úgy előbb maradt el náluk a szokások nagy részének gyakorlása is. Az elszürkülésben, majd elhalásban a gazdasági, társadalmi és politikai változások mellett szerepet játszott, hogy Palotaváros társadalma nem volt olyan homogén, mint Felsővárosé, a parasztság csak egyik alkotórésznek számított. Ezen kívül ki kell emelni a II. világháború nagy emberáldozatot, köztük jelentős számú polgári lakost követelő pusztítását, és azt, hogy a városon belüli életvitel a különböző változások hatását még közvetlenebbé, gyorsabbá, erőteljesebbé tette.

Gelencsér József

LUCA-NAPI SZOKÁSOK

Luca napja (december 13.) a Gergely-féle naptárreform, 1582 előtt a téli napforduló időpontjára esett. Az új naptár bevezetéséig az esztendő legrövidebb nappala, leghosszabb éjszakája Lucakor volt. Maga a Luca, Lucia név is a latin lux (fény) szóból származik: a naptárreform előtt az északi félteke lakói számára ezen a napon jött meg újra a fény, a nappalok hosszabbodni, az éjszakák rövidülni kezdtek. A régi téli napforduló idejéhez, mint kezdőponthoz, számos népszokás, hiedelem kapcsolódott, amelyekkel az új időszak sikerét igyekeztek előmozdítani, illetve a jövőt próbálták kifürkészni. A naptárreform után Luca-nap határnap jellege elhalványult, de a hozzá fűződő szokások, hiedelmek századunkig megmaradtak eredeti naptári helyükön. Luca-nap határnap jellegére Fejér megyéből egyetlen adatot ismerünk: Kajászsószentpéteren a kanász még az 1950-es években is Luca napján ment a gabonájáért. A házakhoz, ahonnan állatokat hajtott ki a legelőre, ezzel a kérdéssel lépett be: „Luca van, hát a fizetséget kikészítették-e?”

1. Luca-napi tilalmak, előírások

Luca az asszonyok számára dologtöltő nap volt. Nem varrhattak, mert úgy tartották, hogy egész évre bevarrják a tyúkok fenekét, nem lesz tojás. Luca napján semmit sem adhattak ki a házból, mert úgy hitték, hogy elviszik vele az egész évi szerencsét. Csóron tiltották az asszonyok számára, hogy ezen a napon tût, cernát vegyen a kezébe, mert akkor a tyúkok nem tojnak.

A szlovák eredetű Bakonycsernyén Luca napján nem varrhattak, mert úgy tudták, hogy a tilalmat megszegő asszonynak keléses lesz a keze. Napnyugta után tejet nem adtak ki a házból. Luca-nap éjszakáján őrizték a tornác faoszlopait, nehogy valaki megfaragja, s a forgáccsal együtt a ház szerencsésjét is elvigye. Vigyázták a köcsögtartókat is, mert ha azt megfaragták, egész évre megromlott a tehén teje, véres lett vagy a tehén „nem adta le”. Semmit nem kölcsönöztek, mert ha Luca napján valamit kivisznek vagy ellopnak a házból, akkor egész évben szerencsétlenség fenyegeti a ház népét (Kardos 1976, 28–29). A Bakonycsernye melletti Nagygyónpusztán Luca napkor nem varrtak, mert akkor nem lesz tojás, megkötölőstyúk. Pénzt nem adtak ki, mert akkor egész évben nem lesz pénzüik. Aznap tejet sem mértek ki, mert attól féltek, hogy megrontják a tehenet. A következő napon a tej kétszeresét mérték ki. Semmit nem adtak kölcsön, akármit is kértek.

Kajászsószentpéteren varrni, fonni nem volt szabad. Viszont rongyot kellett hasítani vagy kész ruhát elbontani, szétfejtetni, hogy kibontsák a tyúkok tojókját. Válon sem varrhattak, és nem adhattak semmit kölcsön: „Ne varrjunk, mert meggyúlik a kezünk.” „Nem varrnak, mert bevarrják a tyúkok fenekét.” „Kölcsön nem adott senki. Jól összekapták, ha valaki odament: Nem tudod, hogy mi van?” Luca napján Válon sem vitték ki a szemetet, mert ha kivitték volna, az szerencsétlenséget hoz. Tabajdon is úgy tartották, hogy Luca napján nem szabad varrni, mert akkor nem tojnak a tyúkok. Bicskén ezen a napon nem volt szabad tût kézbe venni, valamit vásárolni, pénzt kiadni. Tiltották a meszelést is, mert attól féltek, hogy a következő évben súlyos és hosszan tartó betegségekbe esnek. Tordason Luca napján nem varrtak,

hanem inkább fejtettek: ing nyakát vagy kézelőjét, mert ezzel „kifejtették a tyúk fenekét.” Mindenki szaladt a szomszédba tojást vagy szalmát kölcsönkérni, hogy szerencséje legyen. Lucakor semmit nem szabad kiadni, mert elviszik a szerencsét. Luca napján házasodni nem szabad, mert nem lesz szerencsés a házasság. Vacsorára kemencében melegített mákos gubát ettek. Gyúron Luca napján kis söprűvel söpörtek mindent végig, hogy tiszta legyen a ház. Nem volt szabad kölcsönkérni, mert akitől kölcsönkértek, attól elviszik a szerencsét. Tilos volt varrni. Házsarkot kellett lopni, a tyúkok fészkébe tenni, hogy jól tojjanak.

Pusztaszabolcson nem varrtak és semmit nem adtak kölcsön Luca napján. Viszont sároztak, kitapasztották a sparheltet, hogy ezzel a betegségeket elűzzék az állatoktól. Adonyban sem nyúltak a tühöz, mert akkor egész évben nem tojnak a tyúkok. Ugyanilyen okból Seregélyesen sem varrtak. Sárosdon Luca napján nem varrhattak és kenyeret sem süthettek: „Varrni nem volt szabad, mert akkor bevarrtuk volna a tyúkok fenekét, meg kenyeret sem volt szabad sütni. Úgy mondták a régi öregek, hogy nem lesz jó a kenyered, ha Lucakor sütöd. Aki kenyeret sütött Lucakor, annak a kemencéje szájába odaült a Luca, és megfenyegette, megijesztette, hogy máskor ne süssön kenyeret, aszt nem mert odamenni.” – emlékezett vissza Hekker Ignácné Gelencsér Katalin (szül. 1912). A mosás és a pénzkiadás tilalmáról Bokros Istvánné beszélt: „Mosni nem szoktunk aznap, csak a rosszak mostak. Édesanyám szokta is mondani, hogy lányom, máma Luca napja van, nem mosunk. Ésesanyám sose adott ki Luca napján pénzt. Még arra is vigyázott, hogy aznap nem küldött minket még a boltba se, hogy ne kelljen pénzt kiadni. Mindig azt mondta anyám, ha kérdeztük, hogy miért nem szabad menni a boltba, hogy kevés lesz a pénzünk, lányom.” Szolgaegyházán úgy tartották, hogy aki Luca napján az utcán pappal találkozik, annak nem lesz szerencséje, aki drótossal, azt nagy szerencse éri. Mezőfalván Luca-nap hajnalán körülsöpörték a házat, hogy szerencséjük legyen. Nem varrtak, nehogy bevarrják a tyúkok fenekét. Sárbogárdon Luca napján a háztól semmilyen tárgyat nem adtak kölcsön, mert úgy tartották, hogy elviszik vele a jövő évi szerencsét, hasznot. Az asszonyok nem varrhattak, mert azt tartották, hogy bevarrják a tyúkok fenekét, így a következő évben nem tojnak. Tilos volt dolgozni, tojást enni vagy sütéshez, főzéshez tojást használni, állatot vágni. Sárszentmiklóson azt tartották, hogy aki Lucakor megsározza a kályha száját, annak a következő évben nem lesz kotlója. Sárszentmiklóson 1964-ben a 71 éves Vincze Jánosné Gráczer Julianna a nyelvjárásgyűjtő Végh József kérdéseire így idézte vissza a Luca-napi tilalmakat: (Luca napján mi volt a régi szokás, mit tartottak a régi öregek?) *Hát csak azt az egyet hallottam rulla, hogy azon a napon nem kő kianni semmit.* (Miért, mit mondtak?) *Hát csak asz, hogy akkor nem lesz szerencséje. Hát ahhó má biztos nem vót, amit akkor kiadott, ugye.* (Varrni lehetett?) *Varnyi? Hát akkor nem, mer hát bevarg'gyák a tikok valagát. Meg mosnyi se.* (Miért?) *Hát mer az má fél ünnep. Hát akkor meg kimossa a tikokbul a tojást.* (Balogh 1969, 154.) Vajtán Luca napján nem varrtak, nem fontak, mert egész évre bevarrták illetve befonták volna a tyúkok tojókéjét. A tojás hozam emelése érdekében betartott előírásokról 1961-ben a 76 éves Tausz Józsefné Szűcs Erzsébet így beszélt: „Luca napján egy kicsit mosni köll, kimosta a kötényit, egy kicsit sároznia kellett, a kemence száját sározták, hogy tojjanak sokat; azért mosnak, hogy kimossák a tyúkok fenekét, kimossák a tojást.” Az asszonyoknak egy kicsit pihenni, feküdni kellett Luca napján, hogy legyen kotlóságuk. Egy darab láncot is húztak ezen a napon, hogy sok kiscsirkéjük legyen: „Ahogy zörög a lánc, úgy

csipognak a kiscsirkék is.” Lucakor a tyúkólat is megsározták, hogy előbb legyen kotlósuk. A születendő kisborjú nemét az 1961-ben 73 éves Bognár Jánosné Pipellán Mária szerint így jósolták meg: „Milyen jó előbb Luca napján, férfi vagy nő. Mer ha Luca napján asszony gyött, akkor üszőborjú, ha meg férfi gyött, akkor bikaborjú lett.” Tácon a reformátusok Luca napján a varrási tilalmat, a katolikusok ezenkívül még a fonási és kölcsönadási tilalmat is betartották. Különösen tojást nem adtak kölcsön, mert azzal elvitték volna a szerencsét, nem lett volna kotlóstyúk. A varrási tilalom Soponyán is érvényben volt. Enyingen sem varrtak Luca napján, hogy sok tojásuk legyen. A nőknek reggel meg kellett hemperegniük az ágyban és egész nap nem mehettek ki a házból, hogy a tyúkok jó kotlók legyenek. Csak napfelkelte után mosakodtak, hogy ne legyenek szeplősek. Luca napján ruhát kellett elbontaniuk, hogy a tyúkok jó tojók legyenek. Egész nap nem adtak kölcsön semmit, hogy a szerencsét megőrizték. Mezőkomáromban Luca napján nem volt szabad varrni, mosni, mert akkor nem tojtak volna a tyúkok. A gazdaasszony egész nap nem ment ki a házból, azért, hogy a tyúkok jobban kotljanak. Ugyanezért, ha vendég jött a házhoz, rögtön leültették. Ezen a napon semmit nem adtak ki a házból, mert akkor Luca elviszi a hasznót. Még a szemetet sem vitték ki, mert Luca kiviszi a pénzt a házból. Luca napján tollat fosztottak, babot fejtettek, mert ezzel kinyitották a tyúkok fenekét, egész évben jobban tojtak (Stefanovics 1978, 52–53).

2. A baromfiakkal kapcsolatos varázsló cselekedetek

A Luca-napi tilalmakkal, előírásokkal elsősorban a baromfi hasznát igyekeztek biztosítani. E tilalmak és előírások mellett Luca napján még számos, a baromfiakkal kapcsolatos mágikus praktikát, varázsló cselekedetet gyakoroltak. A mágikus és a keresztény hagyomány jellegzetes összefonódásaként Székesfehérvár–Felsővárosban megjegyzték, hogy Luca a hét melyik napjára esett. Ezen a napon a gazdaasszony egész éven át imádkozott a baromfi szaporaságáért, megmaradásáért (Bálint 1977, I, 75). Kifejezetten mágikus cselekedet a tyúkok Luca-napi *kurkálása*: Hajnalban a lucázók, a gazda vagy a gazdaasszony piszkafával *megkurkálta* a tyúkokat. Piszkafával a tyúkólba szűrt, közben tojásra és kotlásra biztatta a tyúkokat. Fejér megyében a *kurkál* szó *piszkál* jelentésű (Wolff 1897, 525). A tyúkok megpiszkálását Bornemisza Péter 1578-ban megjelent *Ördögi kísértetek* című könyvében még a karácsonyhoz kapcsolódóan említette: „Az tyúkokat ágással szurkald meg Karácsony estin az ülőbe, hogy tojjanak.” (1977, 59.)

Székesfehérvár–Felsővárosban Luca-nap hajnalán a gazdaasszony vagy valamilyen gyereke az ólban piszkabottal, seprűnyéllel vagy ujjal *megkurkálta*, megpiszkálta a tyúkokat. Kurkálás közben mondogatták: *Nekünk sokat tojjatok, a szomszédnak kotojlatok! Tojjatok, kotojlatok! Tojjatok, kotojlatok!* Előfordult, hogy az erőteljes kurkálásba néhány tyúk belepusztult, ezért századunkban már csak finoman megcirógatták a hátukat, fejüket. Csóron Luca-nap reggelén az asszonyok hosszú piszkafával *bekurkáltak* az ólba, s közben háromszor elmondták: *Tojjatok, kotojlatok!* Bízta benne, hogy a kurkálás hatására elegendő tojás és kotlós lesz. Korai kotlásra a kora tavaszi kiscsibék keltetéséhez nagy szükség volt. A korai kotlás előidézésére még két mágikus praktikát gyakoroltak: a szomszédból ellopott mosogatórongyot vagy azt a zabszalmát tették a tyúkok fészkebe, amire disznóöléskor kiszedték hűlni a hurkát.

A Bakonycsérnye melletti Naggyópusztán a Luca-napi tyúkkurkálást a kanászok végezték. Adatközlőm, Turóci Jánosné (szül. 1903) így emlékezett vissza a kanászok varázsló cselekedetére: „Azzal a bottal, amit a disznópörzsölésnél piszkafának használtak, a kanászok megkurkálták a tyúkokat. A kanászok voltak, azoknak volt olyan hatalmuk. Ilyen tudós pásztorok voltak. Azok megcsinálták borért. A cselédek disznóit őrizte. Bort adtak neki, demizsont vitt. Pálinkásüveget is vitt amibe pálinkát öntöttek. *Kotuljatok, tojzatok!* – mondogatta kurkálás közben. Ha nem kapott semmit, akkor mérges volt és ezt mondta: *Kotuljatok, ne tojzatok!*” A gánti németeknél is voltak házak, ahol Luca (*Lucia*) reggelén hátramentek az ólhoz, és a tyúkokat megpiszkálták a kemencébe való befűtésnél használt szénvonóval. Pátkán a legények a lányos házaktól ellopták a disznóperzselésnél használt piszkafát, és Luca napján, napfelkelte előtt megkurkálták vele a tyúkokat. Sebestyén Gyula dunántúli gyűjtésében Gárdonyból mutatta be a Luca-napi tyúkkurkálást: „Lucza napján este ketten a tyúkólhoz mennek seprűvel, és egyik piszkafával kurkálja a tyúkokat, a másik egy rostát ütöget, ezt mondogatván: *Tojj, tojj! Kotty, kotty! Annyit tojj, a hány szem (lyuk) ezen a rostán van!*” (1906, 424.) Gárdonyban a Luca-napi alakoskodók, a lucázók is megpiszkálták a tyúkokat. Válon napfelkelte előtt sütőlapáttal piszkálták meg a tyúkokat, hogy jó tojók legyenek. E célból a tyúkok fészkebe lopott mosogatórongyot vagy a szőlőből előző nap hazahozott kilenc *kötés* (kötözőzsúp) szalmáját is beletették. Egy hasonló varázsló cselekedetre adatközlőm, Bence Imre (szül. 1908) így emlékezett: „Egy idős néni, Becsei Pálné, Lucakor kiment a dombra, és ott nyúlbugyót szedett. Amíg haza nem ért, addig nem szabad volt megszólalnia, mert akkor nem tojnak a tyúkjai. A nyúlbugyót betette a tyúkól fészkebe.” Luca napján abroncsból etették a tyúkokat, hogy egész évben együtt maradjanak. Bicskén piszkafával megpiszkálták a tyúkokat, közben ezt mondták: *Kotuljatok, tojzatok!* Luca napjától karácsonyig abroncsba szórták a tyúkoknak az ennilót, hogy egy helyre tojjanak. Kukoricafosztáskor a fias kukoricát külön rakták, Luca napján hozták le a padlásról, és karácsony első ünnepén adták oda a tyúkoknak, hogy sok csibe legyen. Tordason Luca napján, napfelkelte előtt a gazdaasszony a tyúkokat piszkafával megpiszkálta az ólban, hogy jól tojjanak. Hogy korán legyen kotlóstyúkjá a szőlőtökéről a kötözőzsúpot leszedte, és Luca napkor a tyúkok fészkebe tette. A kotlós alá szánt tojást kalapba tették, hogy fias legyen. Gyúron a gazdaasszony, miközben a tyúkok fenekét *furkálta* a disznóperzselésnél használt piszkafával, ezt mondogatta: *Tojj, tojj, tojj! A másé meg koty-koty-koty!* Luca napján abroncsból vagy bottal feltámasztott rosta alatt etették a tyúkokat, hogy egy rakáson maradjanak, ne tojjanak félre. A jó kotlóstyúkot is varázsló cselekedetekkel próbálták biztosítani: „Luca napján be szoktak vinni egy kosárba kukoricát, árpát, búzát, mindenféle szemestakarmányt, és másnap reggel abból etették a baromfiakat. De azt a kosarat asztal alatt tartották egész karácsonyig, hogy legyen jó kotlós és sokat tojjanak a tyúkok. Luca este a gazdaasszonynak nem szabad felkelni a vacsorától, hogy a tyúk jó kotló legyen”. – említette 1961-ben Csincsa Józsefné Andorfer Mária 61 éves gyúrói asszony Diószegi Vilmosnak (IKMNA. 65. 10.). Sárosdon 1963-ban Bokros Istvánné még a közelmúltban is gyakorolt szokásként beszélt a kurkálásról: „Luca estéjén meg szoktuk az ólba kurkálni a tyúkokat, hogy a kakas jobban kergesse őket, és közben azt mondjuk: *Tojzatok, kotujtatok, fias legyen a tojás!* Be szoktunk kurkálni a tyúkól ajtaján a disznópörkölővel, az agácabot és azzal. Azért is szoktunk kurkálni, hogy jó tojók is legyenek. Este kurkátam a tyúkokat a rendes ruhámban, amibe dógoztam.

Nem szótam semmit sem, amíg mentem a tyúkokhoz, meg jöttem tőlük vissza. Addig nem szabad szólni. Kérdik hol vótam? Mondom, sehol. Nem szabad megmondani, mert akkor hiába voltam. Ha a gyerek ment a tyúkokat megkurkálni, neki is mondtam, hogy ne szólj semmit. De olyan figyelmes volt, reggel csak kiment, mikor bejött, csak akkor mondta, hogy na kint voltam, megkurkáltam a tyúkokat. A lucázók is megkurkáták a tyúkokat a meszelővel, hogy jobban tojjanak.” A disznóperzseléskor félrekotort szalma a tyúkok fészkebe téve a korai tojást, kotlást, a kotlólok nyugodt ülését segítette elő: „Akkor tojnak hamar a tyúkok, ha a pörkölti szalmát tettük alájuk. Elég hamar szoktak akkor tojni, január végén, február elején. Azt tettük alájuk, ami megmaradt a pörkölés után, a kotralékból. Ha nálunk nem vót pörkölt, a szomszédból szoktunk lopni. Az még jobb volt. A kotlós alá is a pörköltből tettünk, hogy jobban üljenek.” (IKMNA. 64. 4.) Hogy a tyúkok ne tojjanak félre, Luca napján borító alatt etették őket. Mezőfalván is megkurkálták a tyúkokat, hogy jól tojjanak. Luca napján abroncsból etették őket, hogy összetartsanak, el ne tévedjenek. Sárbogárdon Luca-nap reggelén a gazda, a gazdaasszony vagy valamelyik gyerekük azzal az üszkös piszkafával, amit a disznóperzselésnél használtak, megkurkálta a tyúkokat. Közben ezt mondogatta: *Tojjatok, kotojlatok!* Sárszentmiklóson hasonló módon *piszkálták meg* a tyúkokat. Vajtán asszonyok vagy férfiak napfelkelte előtt az ólban piszkafával megkurkálták a tyúkokat. Közben mondogatták: *Luca-Luca, koty-koty, a mi tyúkunk tojjon, a másé kodájjon!* A kotlós alá kerülő tojást férfialapba tették, hogy minél több kakasuk keljen. Tácon a disznópörkölésnél használt piszkafával hajnalban *megpiszkálták* a tyúkokat. Közben ezt mondták: *Kotojjatok, kotojjatok! Fele tikom tojjon, fele tikom kotojjon!* Enyingen napfelkelte előtt a gazdaasszony kormos piszkafával bekurkált a tyúkokba. Közben mondogatta: *Tojjatok, kotojlatok! A másé meg csak kodáljon!* Vagy: *Tojjatok, tojjatok! Korán kotojlatok!* Úgy tartották, hogy a kurkálástól jobban tojnak és korábban kotlanak a tyúkok. A szokást az 1930-as években még gyakorolták. Enyingen a lucázó gyerekek is megkurkálták a tyúkokat.

3. Luca-napi alakoskodók, köszöntők

Fejér megyében a Luca-napi alakoskodó népszokások két típusát gyakorolták. A Lucát megjelenítő maszkos alakoskodóról néhány községben még gyűjthettem adatokat. E fehér ruhás alakoskodókról a *Regélő* című folyóirat 1875. évi kötetében olvashatjuk: „Minthogy Sz. Lucza a jámbor asszonyokat és leányzókat életében olykor meglepte, jóra serkengette, rosszért megfeddette, vagyis közönséges magyarán szólva megmeszelte, megkefélté: régi időtől sok helyen egyik-másik nőszemély Luczának öltözik, hosszú fehér lepedőbe burkolja magát és meszelőt kezébe véve esti órákban a rossz leányok feddésére, megmeszelésére házról házra jár.” (I, 214.) A Pallas Nagy Lexikona *Luca* címszavában 1895-ben Katona Lajos is említette a fehér ruhás alakoskodót: „Luca napján egy lepedőbe burkolt, seprével fegyverkezett alak jár körül a falvakban, ijesztgetve a gyermekeket s a nőcselédéséget.” Újváry Zoltán kutatásaiból tudjuk, hogy ez a fehér ruhás nőalak legerősebben a felvidéki magyarság és szlovákság Luca-napi hagyományában élt, de szórványosan a magyar népterület számos pontján, sőt a Baranya megyei sokacoknál is megjelent (1983, I, 16–43).

A Luca-napi alakoskodó népszokások másik, Fejér megyében is igen népszerű típusára Dömötör Tekla hívta fel a figyelmet: Sokszor nem a megszemélyesített Luca járt alakoskodni, hanem a farsangkor is szokásos maskarák (1979, 201). Fejér megyében a Luca-napi alakoskodók csoportjában különösen a medve alakoskodó örvendett nagy népszerűségnek. Néhány községben az alakoskodók csoportjában a meszelőt, meszesvödrt tartó Luca asszony is megjelent, tehát a két típus figurái együtt szerepeltek. A maszkos alakoskodás mellett Fejér megyében egyészen századunk közepéig igen erősen élt a Luca-napi köszöntés, a *lucázás* vagy *kotyolás* szokása. Luca estéjén vagy reggelén gyerek- és legénycsoportok járták a falu házait, termékenység- és bőségvarázsló, adománykérő rigmusokat mondtak. E rigmusok elsősorban a baromfiak és más háziállatok szaporodására vonatkozó jókívánásokat tartalmaznak. Tréfás-erotikus részleteik az emberi termékenységgel, a férfiak szexuális képességével, a nőknek a szexualitásban központi szerepet játszó testrészeivel foglalkoznak. Utóbbiaknak olyan mértékű növekedését kívánják, amely a termékenységnek kézzelfogható jele. E tréfás-erotikus részletek néhol az obszcenitás felé hajlanak, illetve a rigmusok obszcén változata is ismert a legények körében.

Székesfehérvár város 1770. december 7-én kiadott, a népszokásokat tiltó határozatából tudjuk, hogy a XVIII. század utolsó harmadában a fehérvári polgárok és zsellérek, férfiak és nők Luca napján elváltak ruházatukat, házról házra járva, alakoskodó szokást űztek. A Székesfehérvár melletti Sárszentmihályon még az 1950-es években is *lucáztak*. Luca-nap hajnalán fiúk és legények, kezükben a disznópörköléshez használt piszkafával, végigjárták a rokonok, ismerősök házait. A kisebb gyerekek „Adjon Isten! Szabad-e lucázni?“, a legények „Adjon Isten! Eljöttünk lucázni.“ köszönéssel léptek be a konyhaajtón. A házbeliek igenlő válasza esetén ezt a rigmust mondták:

Luca, Luca, kity-koty,
ha nem adnak, viggy-voggy.
Ha nem adnak szalonnát,
kifúrom a gerendát.
Annyi pénze legyen a házigazdának,
mint égen a csillag.
Annyi csibéje legyen a háziasszonynak,
mint a réten a virág.
Luca, Luca kity-koty.

Lányok nem járhattak lucázni, mert azt tartották, hogy akkor nem tojnak a tyúkok. Kőszárhegyen a lucázók rigmusa így hangzott (Diószegi 1963, 26):

Luca, Luca, kity-koty,
galagonya kettő-három,
a pálinkát várom.
Kentek tyúkjá tojjon,
a másik csak kodáljon.
Annyi csirkéje legyen
a ház asszonyának,
mint csillag az égen,
mint fűszál a réten.
Luca, Luca, kity-koty,
galagonya kettő-három,

a ház ura mindég
szerencsével járjon.
Akkorra szalonnája legyen
a kentek disznójának,
mint a mestergerendája,
akkora keble legyen
kentek lányának,
mint a bugyogós korsójának.

Füléről 1962-ben Diószegi Vilmos kérdőívére a következő rigmust küldték:

Luca, luca, kity-koty,
szólnak a kakasok a góréba.
Ha nem adnak szalonnát,
levágjuk a gerendát.
Kity-koty, koty-kity.
Luca, luca, kity-koty,
kendtek tyúkjai, lúdjai,
annyit tojjanak,
mint égen a csillagok,
kity-koty, kity-koty,
kendtek disznajainak
olyan hosszú kolbásza legyen,
mint egy nyomórúd,
kendtek lányának
olyan hosszú haja legyen,
mint a csikójuk farka,
kendtek legényének
olyan nagy füle legyen,
mint a köszörűkő vályúja,
kendtek furója, fejszéje
úgy álljon a nyelibe,
mint az én vonyogóm
a tüviben.

A szlovák eredetű Bakonycsernyén Luca napján maskarába öltözött, harmonikán játszó legények jártak házról házra. A szobákat jelképesen „körülmeszelték”, hogy azok egész évben tiszták legyenek (Kardos 1976, 29). Bakonycsernyéről 1962-ben ezt a rigmust küldték Diószegi Vilmosnak:

Luca, Luca, kity-koty,
ha nem adnak lity-loty,
ha nem adnak szalonnát,
levágom a gerendát.

A német lakosságú Pusztavámon Luca éjszakáján (*Lucienacht*) a legények fehér lepedőkbe burkolódtak, gólyalábakon járkáltak a szobában, hogy a családtagokat, elsősorban a lányokat megijessék (Tafferner-Schell 1978, 135). A gánti németeknél *Lucia* házról házra járt, a gyerekeket ijesztgette, figyelmeztette: Legyenek jók, mert a rosszakat elviszi. Luciát egy rendes ruhába öltözött fiú alakította, akit a derekától

felfelé a hónaljáig szalmakötéssel (*Strohbandl*) kötöztek körül. Fején kalapot, mellette tollsöprűt viselt. A dinnyési legények Luca-napi maszkos alakoskodásáról 1958-ban a 70 esztendős Molnár Mihály beszélt: „Lucakor felöltöztünk. Meszelőt, söprűt vittünk magunkkal. Medvének is felöltöztek. A medvének lánc volt a nyakán. A zsák a hátán teli volt tömve szalmával. Ütötték a láncos bottal, és az danolt, táncolt, dörmögött tovább. Köcsögdudával és harmonikával muzsikáltak. Szalmával beszórták a lakásokat. Szalmát tettek a tyúkölba. A lányokat táncoltatták, és jól bekormozták őket.” (IKMNA. 58. 5.) Gárdonyban Luca-nap reggelén 4–5 fiú járt lucázni. Kosárban szalmát vittek magukkal, amiből a gazdasszonynak minden háznál adtak egy kis csomót, hogy a tyúkok fészkébe tegye. Úgy tartották, hogy ettől a szalmacsomótól a következő évben jó tojók lesznek a tyúkok. Pizskafával beszúrkáltak a tyúkölba, közben ezt mondogatták: *Tojzatok, tojzatok, kotoľjatok!* A konyhaajtóban láncos botot zörgetve rigmust mondtak:

Luca fia vagyok én,
A kályhába bújok én,
Úgy iszom a füstöt,
mint a tokaji bort.

A házbeliek pénzadománnyal honorálták a lucázókat. Sukorón a Lucázók a következő rigmussal köszöntöttek:

Luca, Luca, kitty-kotty,
Tojjanak a tiktok, ludtok,
Ülősek legyenek.
Fejszékük, fúrójuk élesek legyenek.
Annyi pénzük legyen, mint a pelyva.
Annyi tojásuk legyen, mint égen a csillag.
Annyi tojásuk legyen, mint égen a csillag.
Annyi zsírjuk legyen, mint kútban a víz.
Olyan vastag szalonnájuk legyen,
mint a mestergerenda.
Luca, Luca kitty-kotty,
tojjanak a tiktok, ludtok!

Pázmádon Luca napján medvének, zsandárnak, Luca asszonynak öltözött legénycsoport járta végig a lányos házakat. A medvét alakító legény kifordított bundát vett fel, a nyakára kötött láncon vezették. Négykézláb mászkált és morgott. A csoport központi figurája egy nőnek öltözött legény, a Luca asszony volt. Kezében meszesvödöröt és meszelőt vitt. Amíg a medve a házbelieket ijesztgette, addig a Luca asszony bemeszelte a szoba falát, padlóját, bútorait. A csoport többi tagja pedig élelmet, italt próbált lopni a konyhából. Megemlítem, hogy Pázmánd, a komáromi jezsuiták birtoka, a török alóli felszabadulás után a Felvidékről települt újjá: 1720-ban 29 magyar és 6 szlovák család lakta (Pesty 1977, 254). A szokásban szereplő Luca asszony figuráját valószínűleg eredeti, felvidéki lakóhelyéről hozta magával az áttelepülő lakosság. Válon Luca-nap reggelén fiúk járták a házakat. Szalmát vittek magukkal, amit a gazdaasszony a tyúkok fészkébe tett, hogy jó tojók legyenek. A szalmáért pénzadomány járt. Bicskén Luca napjának reggelén a legények 10–12 fős csoportokban járták a lányos házakat. Rossz ruhákat öltöttek magukra, fejükre harisnyaszárat húztak. Az alakoskodó legények vezetője általában medvének öltözött, négykézláb vezették láncon. A lucázó legénycsoport a lányos házaknál a szobában polyvát,

szalmát szórt szét, amit a házbeliek összesöpörtek, és a tyúkok fészkébe tették. Luca napján egy-egy háznál kisebb mulatságot is rendeztek a fiatalok.

Seregélyesen 1964-ben az 57 éves Kállai Mihályné Szűcs Anna így idézte fel a Luca-napi alakoskodókat: „Hát hallottam, meg má azér még a fiatalabb koromba, még akkor egzisztát itt is a Luca, hogy fölötöztek olyan maskurákro, és mentek az utcán, táncútak, muzsikátok, és mentek be a házakhoz. Aki mit tudott adni, azt adott nekik.” (Balogh 1969, 148.) Seregélyes–Szőlőhegyen is lucáztak: Három–négy legény maskarába öltözve járta a házakat. Láncos botot zörgettek, polyvát szórtak, rigmust mondtak a házaknál. Pusztaszabolcson több csoportban is négy–öt, 12–14 éves fiú járt lucázni. Maskarába öltöztek, kifordított bundába. Volt köztük köcsögdudás, harmonikás is. Ha valamelyik csoportból ezek a hangszerek hiányoztak, akkor két rossz edény összeverésével helyettesítették azokat. Egy fiú morzsolt kukoricával teli kosarat vitt, egy medvének öltözött, a hátára szalmával kitömött zsákot kötöttek. Bekiáltottak a lányos házakhoz: *Szabad-e lucázni?* Ha megengedték nekik, bementek a házba, ahol a medve, akit a derekára kötött láncon vezettek, négykézlábra ereszkedett. A kukoricát vivő legény elmondta a *Luca, Luca, kitty-kotty, kotojlatok, tojlatok...* kezdetű rigmust, majd egy marék kukoricát tett az asztalra. Ezt másnap reggel a tyúkoknak adták, hogy több kotlós legyen. A rigmus elmondása után a lucázók zenéltek, táncoltak. A medve mókás mozdulatokkal négykézláb lépegetett. A tánc végén a hátán levő zsákot botokkal megveregették, a háziasszony pedig pár szál szalmát kihúzott belőle, amelyet a tyúkok fészkébe tett, hogy jobban tojjanak. Végül a lucázók pénzt vagy füstölt húst, kolbászt kaptak. Sente Mihály (szül. 1901) említette, hogy még a kastély halljában is lucáztak. Ide szerettek járni, mert 2–3 pengőt is kaptak, és nagyon szívesen fogadták őket. Szolgaegyházán a legények Luca napján „maska” formát vettek fel: asszonynak öltöztek, meszelőt, kosarat hordtak. Kalapjuk mellé piros rongyot, kormos tollseprűt kötöttek. Házról házra járva a kosárból a polyvát széthintették az udvaron és a konyhában. Közben ezt a rigmust mondták:

Luca fia vagyok én,
A kályhába bújok én,
Úgy iszom a füstöt,
Mint parasztember a bort.

Az ablakon bekiabálták:

A mi tyúkunk tojogáljon,
A maguké meg kotkodáljon!

A Luca alakoskodókról 1961-ben a 76 éves Csapó Antalné Kovács Rozália így emlékezett: „Luca estéjén fölötöztek a fiúk meg a kislányok Lucának: szoknyát a férfi gyerekek, a lányok meg nadrágot vettek, bekormozták az arcukat. Batyuba szalmát vittek a hátukon, mi, asszonyok meg kiszedtük belőle, azt tettük bele a tyúkfészekbe. Söpörte a szobát, söprűt vitt magával. Öten–hatan összeálltak. Egy meszelt, kettő söpört, három meg táncolt, egy meg vitte a köcsögdudát. A harmincas években volt.” A Szolgaegyháza (ekkor már Szabadegyháza) melletti Vastaghalom pusztán a fiúk még az 1960-as évek közepén is lucáztak (IKMNA. 67.3; 65. 13–14). Sárosdon Luca napján a legények rossz ruhába öltöztek, arcukra álarcot tettek. Kifordított bundába medvének, medvetáncolatónak öltöztek, és házról házra jártak. Derekukra vastag láncot kötöttek, az utcán azzal zörögtek vagy ostorral durrogattak. A házaknál „mostak”, „meszeltek”, „sároztak”, hogy korán legyen kotlóstyúk. Ijesztgetésükkel

a lányokat felzavarták a kuckóba. Köcsögduda zenéjére táncoltak is. A lányos házakat szalmával szórták körül, a gazdaasszonyok ezt a szalmát tették a tyúkok fészkebe. A lucások tevékenységét Szakmán Józsefné (szül. 1914) idézte fel: „Voltak kislucások, meg nagylucások. A kislucások iskolás gyerekek voltak, azokat szívesen beengedték, mert azok csak köszöntötték a háziakat. Az kellett is, hogy jól tojjanak az évben a tyúkok. De a nagylucásoktól féltek, mert azok bekenték sárral, meszelővel a falat, a házat. Pedig karácsony hetében már senki sem takarított szívesen, addigra mindenki kitakarított, kimeszelt már. De úgy jutottak be a nagylucások, hogy a kicsik után bementek, akkor már nem tudták előlük becsukni a kaput. Ha nem vigyáztak, akkor bekenték sárral a falat. Egynek mindig arra kellett vigyázni, hogy kilesse, ki az aki tolvaj közöttük, mert az csak azt leste, hogy honnan lophat el valamit. Volt közöttük medve, medvés ember, asszony, ember, – ezek fordítva voltak öltözve – meszelős, citorás, köcsögdudás. A medvén volt egy nagy zsák, az szalmával volt teletömve, hogyha ütik, a szalmát üssék és ne őt; arra volt rátéve egy nagy bunda. Akik beengedték a lucásokat, azokat felköszöntötték, és azt mondták nekik, hogy sokat tojjanak a tyúkjaik. Ha nem engedték be őket, akkor kívülről bekiáltozták, hogy legyen két-három dög a háznál. Meghíntették polyvával a konyhát, az udvart; az asszonyok összeszedték, az jó lesz a tyúkok alá, mert korán kotlanak. Sonkát, kolbászt, szalonnát adtak nekik, azt elmulatták.” (IKMNA. 64. 4.) Sárosdon a lucások a *Luca, Luca, kitty-kotty / Majd hajnal lesz, majd megvirrad...* kezdetű rigmust mondták. Sárbogárdon Luca napján öt-hat legény rossz ruhába öltözött, arcukat bekormozták. Közöttük volt aki leánynak öltözött. Házról házra jártak. Polyvát vittek magukkal, és teleszórták vele a szoba padlóját. A szobában rigmust mondtak, énekeltek, táncoltak.

A Nagylók melletti Erdőmajorban Luca napján maskarába öltözött legények járták a házakat. *Tojjatok, kotoljatok!* kiáltásokkal megkurkálták a tyúkokat. Mókázás közben bekormozták a háziakat, a falat, a kerítést bemeszelték, bekormozták. Az Előszállás melletti Róbertvölgyi-tanyán az 1940-es években Luca estéjén az iskolás gyerekek hatos csoportokban *lucatáncot* jártak. Közülük egy *asszonymak*, a másik *embernek* öltözött. A harmadik szereplő, a *meszellős*, meszelőt vitt a kezében. A negyedik fiú, a *kukoricaszóró* púpos embernek öltözött. Ötödik a *szómás*, ő vitte a köteg szalmát. A *dudás*nál a köcsögduda volt. Az *asszony* kivételével valamennyien korom vagy kenderkóc bajuszt viseltek. Fejükre kifordított *bagványsipkát* (*perzsián-sapka*, kucsma) tettek. Rossz kabátjukat is kifordítva vették fel. Derekukra szalmát csavartak. A maskarába öltözéssel céljuk az volt, hogy ne ismerjék fel őket. Minden házhoz bementek. Köszönés nélkül állítottak be, és az *asszony* meg az *ember* rögtön táncolni, ugrálni kezdett. Közben a *dudás* muzsikált, a *meszellős* a falakat meszelte, a *szómás* szalmát szórt a padlóra. A *kukoricaszóró* egyenként ejtegette le a kukoricaszemeket, közben mondogatta: *Tojjanak a tyúkok, kotoljanak a tyúkok! Tojjanak, kotoljanak!* Tíz-tizenöt szem kukoricát szórt szét. Végül mind a hatan összekapaszkodtak és táncoltak, ugráltak. Közben a derekukra kötött szalma szóródott. A tánc után eltávoztak. Ha a házigazda akart nekik valamit adni, akkor a *kukoricaszóró* bennmaradt. Legtöbbször 10–20 fillért kaptak. A gazdaasszony összeszedte a kukoricát és hajnalban a tyúkoknak adta, hogy jól tojjanak. Az összeszedett szalmát pedig a tyúkok fészkebe tette, hogy jól kotoljanak. Ha valahol nem engedték meg, hogy eljárják a *lucatáncot*, így kiabáltak be: *Ne tojjanak a tyúkok, ne kotoljanak a tyúkok!* (IKMNA. 55. 20.) A Tác melletti Fövenypusztán is hat alakoskodó járt Luca estéjén:

medve, cigány, púposleány karján kosárral, *köcsögdudás*, egy legény és egy *leánynak* öltözött figura, akik táncoltak. Álarcuk tökből vagy papírból készült. Bodakajtorra Belsőbárándról jártak a Luca-napi alakoskodók. Nyolc–tíz, rongyos ruhába, kifordított bundába öltözött, láncos botos legény érkezett. Az 1930-as években minden évben jöttek. Mondókájukat a kastélyban is elmondták, Gräber Gyula földbirtokostól 5 pengőt kaptak.

Balatonbozsokon az 1930-as években még a 10–12 éves gyerekek jártak Lucázni. Szalmát vittek magukkal a hónuk alatt. Láncos bottal verték a ritmust, közben mondták:

Luca, Luca, kity-koty
Majd hajnalban tojnak a
kakasok a góréban.
Ha nem adnak szalonnát,
levágom a gerendát.
Luca, Luca, kity-koty.

Pénzt, tojást, szalonnát kaptak. A háziasszony összesöpörte a lucázók által a konyhában szétszórt szalmát és a tyúkok fészkébe tette, hogy jobban tojjanak. Enyingről a lucázást gyerekkori emlékei alapján Hajdú István így mutatta be néprajzi pályamunkájában: „Luca napjának előestélén lucázók jártak házról házra. Furkósbotok végére láncot erősítettek és ezt az alkalmatosságot a földhöz verve, lánccsörgés közben énekeltek:

Luca, Luca, kity-koty,
má hajna lesz, má regge lesz.
Szónak a kokasok a góréba.
Ha nem annak szalonnát,
levágom a gerendát.
Kitty-kotty, kity-koty,
gelegonya kitty-kotty.

Majd fél marék polyvát a konyha földjére szórtak, miközben ezt mondták: *Sokat tojjanak a tiktyaik!* Ezt a polyvát öreganya összesöpörte és bedobta a tyúkólba. A lucabotokkal megkurkáltatta a tyúkokat, hogy korán legyen kotlósa.” (IKMNA. 87. 14.) Mezőkomáromban a Luca-nap előtti este gyerekek, legények házról házra járva, kürtöt fújva, láncot csörgetve lucáztak. Álarcot tettek vagy arcukat bekormozták, belisztezték. Férfiak, legények nőnek öltöztek: nagy pocakot tömtek, kenderkócból haját csináltak, fejükre nagy vászonkendőt kötöttek, vesszőkosarat vettek a karjukra. Felöltöztek *kecskének* is: keménypapírból nagy szarvakat, vattából fehér bundát készítettek. Amikor a *kecske* a házba lépett, kétlábra állt és mekegett. A lányos házakhoz betértek, tréfás rigmusokat mondtak:

Luca, Luca, kity-koty, kity-koty,
Majd hajnalban szólnak a kokasok a góréba.
Kályha mellett a sajtár, beleesett a zsandár,
Gyere, pajtás húzzuk ki, mert a fene benneszi!
Luca, Luca kity-koty,
Majd hajnalban, majd megvérrad.
Szólnak a kokasok a góréban.
Ha nem adnak szalonnát,
Levágom a gerendát.

Ha nem adnak diót,
Levágom a hizót.
Ha nem adnak lencsét,
Levágom a kecskét.
Ha nem adnak babot,
Levágom a papot.
Pohárba a méz,
Kérek egy kis pénzt.

Luca, Luca, kity-koty, kity-koty,
Majd hajnal lesz, majd megvérrad.
Adjon Isten száz ólat,
Vele egy koszos malacot.
Luca, Luca kity-koty, kity-koty,
Majd hajnal lesz, majd megvérrad.
Aztán úgy jöjjön a kendtek lányának a fenekén a f... g,
Mint a szomszéd kéményén a füst.
Luca, Luca, kity-koty, kity-koty,
Majd hajnal lesz, majd megvérrad.
Akkora feneke legyen a kendtek asszonyának,
Mint egy boroshorodó.
Luca, Luca, kity-koty, kity-koty,
Majd hajnal lesz, majd megvérrad.
Luca, Luca, kity-koty, kity-koty,
Szólnak a kakasok a góréba.

Luca-Panna mén az utcán,
Piros almát szór az utcán.
Aki aztat fölkapkodja,
Azé lesz a Luca-Panna.

A köszöntésért ételmet, főként füstölt húst kaptak. Luca-nap reggelén folytatódott a köszöntés, amivel egy hétre való ételmet is összegyűjtöttek (Stefanovics 1978, 53–54; Diószegi 1963, 254).

4. Lucakalendárium, lucabúza, lucapogácsa

Luca napjához a jósló szokások egész sora fűződik. A következő év időjárását igyekeztek kifürkészni a lucakalendáriummal. Luca napját karácsonytól 12 nap választja el. E napok időjárását (csapadékos, napos, hideg, szeles) megfigyelték, feljegyezték. Úgy tartották, hogy az új esztendő hónapjait sorban olyan időjárás jellemzi majd, mint amilyent ezekben a napokban rendre megfigyelték. Székesfehérvár-Felsővárosban megfigyelték a Luca és karácsony közötti *változó napok* időjárását, s ebből következtettek a következő év hónapjainak időjárására. A székesfehérvári István Király Múzeumban 1984. december 13-án előadást tartottam a Luca napi népszokásokról. Előadásom egyik hallgatója, egy székesfehérvári asszony, néhány

hónap múlva két, általa készített lucakalendáriumot adott nekem. Közülük a részletesebb, s az évet is feltüntető, a következő.

Időjárás: 1979. december 13–24-ig

1979. december 12.	Este viharos szél és fagy, éjjelre gyengül a szél.
1979. december 13. I. hó	7 órakor erős fagy, derült ég. Egész nap süt a nap. Napos idő, helyenként olvad.
1979. december 14. II. hó	Felhős idő. Fagypont alatt. 17 órakor esik 22 óráig, néhol havazik. Napközben keleti szél fúj, a jég marad.
1979. december 15. III. hó	Reggel párás idő, fagypont alatt. 8 óra erős köd, 10,30–12,30-ig ködszítálás, 21,30–23,30-ig lassan esik az eső. Ködös idő. 10,30-tól fagypont feletti idő.
1979. december 16. IV. hó	Reggel sűrű ködös idő. 8 óra látni az égboltot. 8,30 már felhős az idő. 1/2 12 óra a köd felszállt. Felhők közül süt a nap, este 8 órára melegegett az idő.
1979. december 17. V. hó	1/2 8 itt-ott látni a napot, 3/4 9 süt a nap, 5 fok, délután 7 fok.
1979. december 18. VI. hó	1/2 7 felhős idő, 4 fok, délután 7 fok. Egész nap felhős idő, napot nem lehet látni. Kissé párás idő volt.
1979. december 19. VII. hó	Felhőtlen ég. 8 fok. Süt a nap estig, 4 fok meleg
1979. december 20. VIII. hó	1/2 2 hó esett, 1/2 10 csöpögött az eső, 11 óra felhős idő, halványan süt a nap, 12 óra teljesen beborult, 1/2 13 csöpög az eső, 21 órára esik az eső.
1979. december 21. IX. hó	Teljesen felhős, párás egész nap. Napot nem lehet látni.
1979. december 22. X. hó	7 óra kissé felhős az idő, 8 óra napot látni. Egész nap süt a nap a felhők közül, 20,30 esik az eső, párás, ködös idő.
1979. december 23. XI. hó	Borult ég, párás idő, 1/2 11–1/2 12 látni lehet a napot. Meleg idő.
1979. december 24. XII. hó	Éjjel is esett 9 óráig, azután szemetel az eső 1/2 12-ig, kiderül, 1/2 15–1/2 16-ig szemetel az eső. Meleg, párás idő volt.

Székesfehérvár-Felsővárosban Luca napján gyakorolták a vöröshagymával történő időjárás-jóslást is. A vöröshagymát félbevágták, 12 vöröshagyma levelet leraktak, mindegyik a következő év egy hónapjának felelt meg, egy kicsi sót tettek bele. Amennyiben másnapra elolvadt a só, az a hónap esős lesz. A Luca és karácsony közötti napok időjárásának megfigyelésén alapuló lucakalendáriumot Pusztaszabolcson és Bakonycsernyén, a hagymakalendáriumot Sárosdon is készítették. A Luca nap időjárásával kapcsolatban a *lucaszélet* is emlegették. Vajtán 1961-ben a 88 éves Szalai József így beszélt róla: „A lucaszél valamikor ledöntötte a templom tornyát. Apáimtól hallottam ezt, olyan régen volt.”

December 13-án kezdték el a tányérban a *lucabúza* csíráztatását. Növekedéséből az elvetett gabona fejlődésére következtek (Bálint 1977. I, 77). Székesfehérvár-Felsővárosban a Luca napjától csíráztatott búzát a karácsonyfa alá is odatették.

Székesfehérváron a templomokban a betlehemi jászol köré ma is raknak zöldelő lucabúzáat. Tordason a Luca napján virágcserepbe ültetett és kizöldült búzáat vízkezesztkor a tyúkokkal etették le, hogy jól tojjanak. Sárosdon 1963-ban Bokros Jánosné említette a lucabúzáról: „Most is szoktunk vetni lucabúzáat. Virágcserepbe, fazékba, kinek mi van. Nem tudok róla, hogy mást is csinálnánk vele, a jászolkánál mindig ilyen szokott lenni karácsonykor.”

A családtagok jövő évi egészségét próbálták megjósolni a *lucapogácsa* sütésével. Pákozdon a Luca napján készülő pogácsába minden családtag számára egy-egy tollat szúrtak. Akinek a tolla sütés közben leelősör elégett, az hal meg előbb. Gyúron 1961-ben a 61 éves Csinsca Józsefné Andorfer Mária a lucapogácsáról Diószegi Vilmosnak ezt a felvilágosítást adta: „Nagyanyám Luca napján tollas pogácsát sütött. Ez krumplis pogácsa, kótt pogácsa, pörccs pogácsa, és ahány családtag van, annyiba tollat dug és azt megjegyzi, hogy melyik kié. Amelyik megpörkölődik vagy elég, az meghal. Akié nem pörkölődik meg, az életben marad.” Tollas lucapogácsát – hasonló céllal – Sárosdon és Enyingen is sütöttek.

5. Férjjóslás

Luca napja a lányok számára a férjjóslás időpontja is volt: különböző jósló praktikákkal igyekeztek a jövőbelijükre következtetni. Székesfehérvár-Felsővárosban kétféle módon is próbáltak jóslni a leendő férjük nevére. Tizenhárom cédulára férfineveket írtak, a párnájuk alá tették, és karácsonyig mindennap elégettek egyet. Amelyik utolsónak maradt, az lett a férjük neve. A másik változat szerint a férfinevekkel megírt cédulákat gombócokba tették, megfőzték, és amelyik gombóc elsőnek feljött a víz színére, a benne lévő név lett a férjük neve. Ólomöntéssel a leendő férj foglalkozását próbálták megtudni. Megolvasztott ólomot hidegvizes kistálba öntöttek. Amilyen alakú lett az ólom, ahogy megszilárdult, olyan foglalkozású lesz a férjük. A fogó alakú ólomrög például lakatost, patkó alakú kovácsot jelentett.

Csórón a legények Luca éjszakáján levették, elcserélték a lányos házak kisajtóit. Tudták, hogy ki kinek udvarol, és reggelre kaputól-kapuig polyvával felhintették a szerelmespárok házai között az utat. Lovasberényben a jövőbelijük keresztnevére kíváncsi lányoknak Luca napján egy almát úgy kellett meghámozni, hogy héja egy összefüggő darabban jöjjön le. Az almahéjat az udvaron hátra kellett dobniuk. Amilyen betűt formált a földön az almahéj, olyan nevű lesz a férjük. A lovasberényi lányok a *lucacsillag*gal is kísérleteztek. Ez papírból készült, 12 ágára egy-egy férfinév írtak. Karácsonyig minden este egy ágát látatlanul behajtották, a párnájuk alá tették. A lucacsillag karácsonyra behajtatlanul maradt ágán olvasható név lett a férjük neve. Sukorón Luca nap éjjelén a legények elvitték a lányos házak kisajtóját, a kocsit elhúzták, szétszedték vagy megrakták trágyával. Az udvart is trágyával szórták meg. Gyúron András naptól (november 30.) Luca napig tartott a hitvesjóslás, amit 1961-ben a 61 éves Csinsca Józsefné így mutatott be: „Egy piros almát András napján elkezd enni és minden reggel egy harapást eszik, úgy, hogy Luca napjára fogyjon el. Akkor megálmodja, ha nő, hogy ki lesz a férje, ha férfi, hogy ki lesz a felesége.”

A férfinevekkel megírt cédulák eldobásával történő férjjóslást a pusztaszabolcsi és a vajtai lányok is gyakorolták. Sárbogárdról ennek egyik változatát néprajzi

pályamunkájában Kiss Józsefné mutatta be: „E napnak reggelén kilenc férfinevet kellett kis cédulára írni. Össze kellett hajtogatni, és egy mázas korsóba dobni. Jó magasra feltenni, és úgy látatlanba egyet eltüzélni minden reggel. De három üres cédulát is kellett hozzá harmadnap dobni. Az eladó lány karácsonyestig eltüzelte a cédulákat. Kivéve az utolsót, ami karácsonyestére maradt. Azt kibontotta, és amilyen maradt utoljára, az lett a férje. Ha üres cédula maradt, azt jelezte, vénlány marad.” (IKMNA. 84.18.). A férjvisszaszerzés egy másik sárbogárdi módjáról Rektorisz Lajos I. világháború után keletkezett néprajzi leírásában ezt olvashatjuk: „A lányok Luca napkor írnak egy abc-t. Minden betűt külön összecsavarva egy skatulyába teszik, ezt a skatulyát vánkosuk alatt tartják. Minden reggel, karácsonyig, egy betűt kivesszük belőle, és látatlanul egy másik skatulyába teszik. Szent estén a benne lévő 12 betűt kivesszük és abból jövendőbelijük nevét vagy lakhelyét, foglalkozását kirakják.” (EA. 1670). Sárszentmiklóson a legények a pártában maradt lányok konyhaajtójára Luca napján nagy tuskót kötöttek: „az öreglányokkal meghuzatták a tuskót.” Tácon a legények Luca estéjén *törekhintéssel* vagy *csutakdugással* szégyenítették meg a vénlányokat. Házuk elé a járdára vagy udvarukban a kaputól a konyhaajtóig töreket, polyvát szórtak el. („Töreket kapott.”) Kapufélfájukra egy kéve kukoricaszárat, *űszégsutát* húztak. („Csutát kapott.”) A lány vagy a szülei Luca hajnalán, még virradat előtt igyekeztek a megszegyenítés jeleit eltüntetni.

Az enyingi eladó lányok gombócban főzött cédulák segítségével próbálták megtudni eljövendő férjük nevét. Enyingen Luca éjjelén a legények sem télenkedtek: a lányos házak kisajtóit elcserélték, az ekét, boronát feltették a háztetőre, a szekeret szétszedték, és a háztetőn újra összerakták, széthányták a szalmakazlat. A mezőkomáromi lányok nem csupán a férfinevekkel megírt cédulák eltüzelésével, hanem egy ennél sokkal bonyolultabb férjvisszaszerzési ritussal is próbálták kideríteni, hogy ki lesz a férjük. A kéményseprő seprűjéből kivettek egy szálat, amit a párnájuk alá raktak. Lefekvés előtt 99 csillagot megszámoztak az égen, majd szóttanul lefeküdtek. Aki ezt végigcsinálta, hajnalra megálmodta a jövendőbelijét (Stefanovics 1978, 56).

6. Lucaszék

Országszerte elterjedt hiedelem szerint Luca napján kellett elkezdeni és karácsonyestére befejezni a lucaszéket. Rajta ülve készítője karácsony éjjelén megláthatta a falu boszorkányait. A Néprajzi Múzeum első lucaszéke Fejér megyéből, Válról származik. A múzeum 1871. évi gyarapodási naplójában 267. szám alatt olvasható a vele kapcsolatos bejegyzés: „Lucaszék 7-féle(?) fából. Gürtler Mihály váali plébános és egyházkerületi esperes ajándéka. Vaálban 1868-ban éjféle mise alatt elkobzott Lucaszék, melyen 18 éves váali legény, Körmendi János a helybeli templomatyja által ülve találtatott.” A lucaszék ülőlapjának aljára a váli plébános egy cédulát ragasztott, amelynek szövege ma is olvasható: „A babonás hit kívánja, hogy a Lucza székek faragása Lucza napján, vagyis december 13-án kezdődjék és 9 féle fából készüljön, – és azt tartja, hogy a ki a karácsoni éjféle mise alatt ily széken folytonosan ülve marad, úrfelmutatás alatt, a templomban jelen levő boszorkányokat látni fogja.” A váli lucaszék hossza 30 cm, szélessége 8 cm, magassága 17 cm. Gyalulatlan, lábait hosszában és keresztben merevítő fák kötik össze, így 9 fódarabból áll. A Nemzeti Múzeum növénytan osztyálynak szakértője, Hollendonner Ferenc 1915-ben megvizs-

gálta a lucaszék anyagát. Megállapította, hogy valamennyi fődarabja különböző fafajtából, tehát 9 féle fából: jegenyefenyőből, közönséges borókából, cserből, akácból, kökényből, juharból, rózsafából, veresgyűrű-somból és körtefából készült. A lábak becsapolásához használt ékek közül háromnak az anyaga a felsoroltak közül való, a negyedik pedig bükkfa. Ezzel a váli lucaszéket alkotó fafajta száma tízre emelkedett. Körmeny János a környezetében előforduló valamennyi faféleséget felhasználta rituseszközének elkészítéséhez. A váli lucaszék fényképét az 1930-as években megjelent kézikönyv, *A magyarság néprajza* is közölte (Sebestyén 1909, 314–315; Róheim 1915, 28–29; *A magyarság néprajza* II, 1477. ábra).

Válon eszerint még a XIX. század utolsó harmadában is igen erősen élt a lucaszékkel és a boszorkányokkal kapcsolatos hiedelem. Ezt a néprajzi gyűjtésből származó adatok is megerősítik: az ekkor születettek még személyekhez köthető történeteket, eseteket ismertek a lucaszék készítésével és használatával kapcsolatban. Nagy Gyuláné (szül. 1886) Valkó József esetét említette: „Kilenc nappal előtte kell elkészíteni a lucaszéket, 9 darabból szokták elkészíteni. Odaültek a szentegyházba a kórus alá, és akkor gyűttek a boszorkányok. Éjféle misekor megnézték, ki a boszorkány, ember vagy asszony. Aztán az történt, a Kata néni, a Menyhárt Kata néni volt a legnagyobb boszorkány. Nagyon mérgesek voltak az emberre a széken, Valkó József bácsira, de muszáj volt megjelenni, mert a lucaszék odavette őket. Fölkapták székestül az öreget, és vitték oda a zúgóba, Szent Jánosba (a szoborhoz a patak mellett), és belevágták a folyóba. Ha barátom nincs ott, belefulladásnak ezek a boszorkányok, mesélte Valkó József bácsi.” Domak Sándorné (szül.1889) még hozzáfűzte: „Söprűvel jelentek meg az öreg Valkónak. Lucaszékre ráült, mind megjelent neki, és cérnaszálon malomkövet lógattak a fején”. Ugyanezt a történetet – már általánosítva – 1951-ben a Válhoz tartozó Mária-Anna pusztán is ismerték: „Lucaszéket karácsonyig csinálják, 12 napig. Akkor kimennek vele a kereszttúra. Mikor a boszorkányok elmentek, akkor az ember gyorsan hazaszaladt, a kemencében meg már ég a tűz, és bedobja a széket. Mire elég, nincs többé ereje rajta a boszorkányoknak. Ha a boszorkányok mégis előjönnek, akkor az ember fölfelé a levegőbe babot szór, s a boszorkányok addig nem tudnak semmit csinálni vele, míg fel nem szedik a babot. Ugyanezt templomban szenteltvíztartóhoz is szokták tenni, és aki megrúgja a lucaszéket, az a boszorkány. Lucaszéket kukoricalevélből készítenek, fonják meg, s aki beleül, az látja a boszorkányt. Lucaszékről lehet látni, hogy hajszálon forog a malomkerék, boszorkányok vannak benne. A boszorkányok figyelmeztetik azt, aki a lucaszéken ül, hogy jó lesz neki vigyázni. Egy ember is egyszer megszentelte székét, mert nagyon félt. De mégsem volt ereje, amikor a boszorkányok a hajszálon függő malomkövet ráengedték. Ment volna haza, árokba lökték. Meg akarták fujtani, de nem halt meg. Keservesen ért haza, és csak a halálos ágyán mondta el, hogy látta a boszorkányokat a malomkövön, mert a boszorkányok felbíztatták, ha megmondja, akkor mindjárt meghal.” (IKMNA.51.1.) Az esetről a szomszédos községekből Válon szolgáló leányok is hallottak. Tordason így mesélte el 1951-ben a 76 éves Bradák Jánosné: „Luca napján – Válban szolgáltam akkor – készült a lucaszék, karácsony böjtjéig. A szenteltvízhez odaállították, az volt a boszorkány, aki nem tette bele az ujját a szenteltvízbe, csak úgy csinált, mintha beletette volna. Aki az volt, az mind kifelé nézett. Ismerték az embert, aki a lucaszékbe ült, kifelé sompolyogtak a mise vége előtt a templomból, a híd alá bújtak, s mikor ment haza az ember a lucaszékkel, behúzták a híd alá. Azt mondták neki, ha elárulja, hogy kik a

21. ábra. A váli lucaszék 1868-ból. Néprajzi Múzeum, Budapest. Lelt.sz.: 108.519. Lukács László felvétele, 1989.

boszorkányok, azonnal meghal. Hogyha nem, akkor élhet, de jól vigyázzon magára. Ekkor az embert jól elverték, és elvihette a lucaszéket haza. Többet nem is mert beleülni.” (IKMNA.51.1.)

Kajászószentpéteren a lucaszéket 13 napig csinálták. Karácsony éjszakáján kivitték a keresztúthoz, nagy bundában ráültek. „Fehér boszorkányt, kutyaszeműt” láttak róla. Tordason 1951-ben a 71 esztendő Bradák János mondta a lucaszékéről: „Lucaszéket mi is csináltunk. Herelevélben áztatott kukoricahéjből, négy lábú kis szék. Ezt elvittük az éjféle misére, az oltár elé letettük, s aki erre ráült, az látta a boszorkányokat. A széket Luca napján kezdjük csinálni és karácsonyra fejezzük be. Tizenkét napig tart, minden nap dolgozunk rajta valamit, különösen este. Én nem ültem benne, csak segítettem a lucaszéket csinálni. Aki benne ült, elmondta, mit látott, aztán még a mise befejezése előtt el kellett menekülnie, és elszórt valamit maga mögött, nem emlékszem, hogy mákot-e vagy kölest. Ezt a boszorkányoknak fel kellett előbb szedni, s akkor elmenekülhetett az ember.” (IKMNA.51.1.) Bicskén a lucaszék Luca napjától karácsonyig készült úgy, hogy mindennap dolgoztak rajta. Különböző fajtákból faragták, ülőkéjét 13 százból összefont rozsszalmából készítették. Gyúron a lucaszék ülőkéjét kukoricalevélből fonták. Készítését a lányos házaknál már advent elején elkezdték, hogy Luca napjára elkészüljenek vele. Luca estéjén a lány kivitte a kapuba, ráállt, s aki először arra jött, azt mondták, az lesz a

férje. Ahol nem volt eladó lány, ott a lucaszék Luca nap és karácsony között készült. Aki az éjféli misén a templomajtóban ráült, az meglátta, hogy kik a falu boszorkányai, mert azok az oltárnak háttal álltak.

Pázmádon Csurgó Ferenc nagyapja csinált lucaszéket. Történetét 1964-ben Kresz Mária rögzítette magnetofonszalagra: „Hát az csinált lucaszéket. Pázmádon még senki nem csinált, csak az én nagyapám. Az csinált lucaszéket, de hogy hánba vót, azt nem tudom. Nagyon rígen vót. Az édesanyám még 7-8 éves vót. Aztán mikor elkészült, de azt december 13-án kezdte el csinálni, aztán minden este csinálta. De tisztán fábul vót, még a szögek is fa. Aztán tizenhárom féle fa. Szegény anyám mesélte, hogy elment a szőlőbe, aztán hazahozott egy olyan kishordónak a fenekét. Allett a székek a teteje. Aztán mikor ideért az éjféli mise, akkor ement az éjféli misére. Egy zsebkendőbe vitt mákot, beletette a bundának a zsebgibe, osztán ement az éjféli misére. Aztán mikor a templomba a pap főmutatta a szentséget, akkor fölát a lucaszékre. Mert azt mondták, hogy akkor akik boszorkányok visszafelé néznek, ki a templomajtón. Nem arra néznek az oltár felé, hanem kifelé. Hát aztán így azon mód vissza is hozta a mákot. De hogy mit látott, senkinek soha meg nem mondta. Hogy aztán látott-e valamit, nem látott-e? De a szegény anyám aszonta, hogy annyi, amennyi nép ott vót a templomba, az mind az ü udvarukba ment. Mind kíváncsi vót, hogy mit látott. De az olyan bátor ember vót ám, hogy olyan bátor nem vót a faluba. Mer azt senki se mert csinálni, csak egyedül ü.” (EA.7305.) Pákozdon úgy tudják, hogy aki meg akarta tanulni az ördögösséget, boszorkányságot, annak 13 nap alatt, Lucától karácsonyig a bal hóna alatt kellett kikelteni a fekete tyúk tojását. Ebből ördög kelt ki, aki azután a kikeltetőjének parancsolt. Az ördögösség elnyeréséhez ez még nem elég. Ugyanakkor lucaszéket is kellett csinálnia, s karácsony éjjelén a keresztúton ráülnie. Akkor jöttek az ördögösök, ördögök, tüzes vasvillával böködtek. Ha ki tudta állni, akkor bevették maguk közé, ha nem, akkor tönkretették. Felesleges volt félnie, mert a lucaszéken ülőknek úgysem árhattak.

Pusztaszabolcson a háromlábú lucaszék egyféle fából készült. Ha az éjféli misén ráültek, meglátták a boszorkányokat. Azután kisiettek a templomból, a boszorkányok pedig utánuk, hogy elvegyék tőlük a lucaszéket. A menekülők mákot szórtak, amit a boszorkányoknak fel kellett szedniük, így nem érhették őket utol. Adonyban Sárközi Józsefné beszélt a lucaszékről: „Egy háromlábú széket kell összeállítani 13 nap. Luca napon kell kezdeni, karácsonyestig kell befejezni. Tizenhárom részből volt, minden nap egy darabot kell belőle elkészíteni úgy, hogy karácsony estéjén kell összeállítani. Éjféli misén a fiatalember, aki készítette, a templomajtónál rááll egylábbal a háromlábú székre. Ha a pap az oltár felé fordul, meglátja az ott levő boszorkányokat. Az ott megjelent boszorkányok rámennek. Azért kell az ajtóba állni, hogy ha ott érnék a fiatalembert, rávetnék magukat.” (EA.7313.) Szolgaegyházán az éjféli misére vagy a keresztútra vitték a lucaszéket, hogy rajta ülve meglássák róla a boszorkányokat. A keresztúton bottal kört rajzoltak maguk köré, „hogy mindent lássanak”. Hazafelé menet mákot szórtak, „hogy dolgot adjanak a rosszlelkeknek.” A perkátai kanász a lucaszéken ülve állatalakban látta a boszorkányokat: „Lucaszéket úgy csinálták, karácsony előtt belekapott Bezerédi bácsi, perkátai kanász volt. Ezt anyám meséte. Ez 13 darabbul állt ez a szék, minden nap egyet csinált karácsonyig benne. Karácsony éjjel kész vót a szék, odaüt a templomba a szenteltvíz alá. Azt mondta aztán, ü feléje csunya állat ment, oroszlán, bika. A korbácsával körülkerítette magát.” (IKMNA.65.13.) Sárosdon is úgy tudják, hogy a boszorkányok állatalakban

mentek az éjféli misére: „A lucaszékről úgy tudom, hogy 13 este csinálják 13 fajta fából. Agáca, tölgy, kőris, alma, dió, fenyő kell hozzá. Éppen úgy kell csinálni, hogy az éjféli misére legyen kész. Ha arra ráül, rááll valaki, meglátja a boszorkányokat. Mint az ökör mennek be, nagy szarvval vagy számárfüllel. Mind másféle fajtában. A lucaszéken ülő, ha szentelt vízzel belocsolja karikára magát, akkor ő lát mindent, de nem tudnak hozzáférni. A többiek nem látnak semmit. A pontos formája olyan kis karosszék volt. A hantosi templomba bevitték egyik karácsonyon egy lucaszéket, a papnak jelentette valaki, azután a csendőrök elintézték a fiatalembert.” (IKMNA.64.4.) Sárbogárdon azt tartották, hogy az éjféli misén a lucaszékre álló legény a jövőbe lát, s meglátja, hogy a templomban ülő asszonyok közül ki a boszorkány. A lucaszékkel kapcsolatban a legkerekőbb boszorkánytörténetet Sárbogárdon az 1864-ben született Buruncz György mesélte: „Csinálsz egy lucaszéket. Szent Luca estéjén kezded el. Tizenhárom féle fából, tizenhárom este rakd össze. A legutolsó darabot karácsonyeste tedd a helyére. Jó erősnek csináld meg. Az éjféli mise előtt tizenhárom perccel előbb menj a templom elibe. A templomajtótól balra csinálj három öl átmérőjű kört. Tedd a lucaszéket a közepébe, és ülj rá. Majd aztán meglátod, miket látsz ott. Téged ott senki nem lát az ördögökön kívül, úgy hogy ne csodálkozz, ha az ismerősök szó nélkül elmennek melletted. De vigyél magaddal egy csupor mákot is, arra nagy szükséged lesz, mert az menti meg az életedet. Éjfél körül, amikor a hívők gyülekeznek, közöttük lesznek a boszorkányok is. Könnyen felismerheted őket, mert lesz egy kis szarvuk, de azt csak te látod a bűvös székről. Jól figyelj meg, kik azok, mert utánuk gazdagodsz meg. Majd ha meglátnak, mindennel fenyegetnek, szidnak, leköpködnek, de ne félj tőlük, mert megvéd a bűvös kör. Pont három perccel az éjféli mise befejezése előtt vedd a széked és a mákkal telt csuprot, s lépj ki a bűvös körből. De ahogyan bírsz, fuss, és balkézzeled visszajáról szórd utánad a mákot. Úgy oszd be, hazáig elég legyen, de keveset se szórj, mert utolérnek. Ahogy a misének vége lesz, azok futnak utánad, amennyire csak bírnak, de a mákot amit elszörsz, össze kell nekik szedni. Ha mindent jól csinálsz, és nem érnek utol, elvesztik hatalmukat fölötted, és szerencsés leszel. De vigyázz, mert ha utolérnek, széttépnek. Mivel éjféli misén megismered a boszorkányokat, csak azt kell figyelned, melyik mikor hal meg. Akkor a temetése után három nappal oda mész napnyugtakor a sírhoz, és viszed magaddal a lucaszéket meg egy vonyogót. Bal felől a sírkeresztől csinálsz egy három öl átmérőjű kört, és beleülsz a közepébe, kezded ügyébe a vonyogóval. Ahogyan elfoglalod a helyed, egy kunyhó terem a fejed fölött. Ebből a kunyhóból aztán éjfélkor látsz furcsa dolgokat. Megjönnek a boszorkányok, és a friss sírt kihantolják. Kiveszik a koporsót, és belőle a holtat. Ott előtted megnyúzzák, a húsát visszadobják a koporsóba. A bőrét meg félredobják, míg elhantolják a koporsót. Te közben a vonyogóval berántod a bőrt a kunyhóba. De gyorsan cselekedj, és vigyázz, nehogy elkapják tőled valahogyan. Mert ha egy kicsit is meg tudják fogni, veled együtt kirántják, és halálnak halálával halsz! Amikor a bőrt megszerezted, elkezdenek könyörögni, hogy add vissza. Bátran kérj tőlük sok pénzt. Majd alkusznak, de ne félj, megadják a számításod. Akkor aztán visszadobod nekik, s ezek után te is meggazdagodsz.” (IKMNA.84.18.) Vajtán egy Barabás András nevű legényember készített lucaszéket. Egyesek szerint semmit nem látott róla, mások szerint a vele kapcsolatos cselekvéssort nem merete befejezni. Legtöbben azt állítják, hogy a templomba belépő nagyszarvú boszorkányokat látta: „Luca napjától karácsonyig csinálták, mindennap egy darabot csinált rajta, és aki aztat csinálta, az karácsony

éjjel vitte a templomba magával, aztán arra kellett ráülni, és az egy várt kerített előtte egy fehér grétával, és az meglátta, hogy hogyan mennek a boszorkányok be a templomba. És olyan is ment köztük, olyan állat, hogy előbb az egyik szarvát, aztán a másikat dugta be az ajtón. Ő nem félt, mer a váron belül őhózzá nem tudott hatolni az állat. Mikor kijöttek a templombul, akkor a templom előtt köllött megint ráülni, és úgy mentek hozzá a boszorkányok, de a váron belül nem tudtak menni. Ijettibe eldobta a lucaszéket, és elszalatt haza. És azt kiabálták neki: Szerencséd, hogy elszalattál, mert máskülönben megtámattunk volna! Itt is vót olyan legényember, aki azt csinálta, Barabás Andris.” (IKMNA.76.11.) Csete Balázs 1928-ban keletkezett, a Sárszentmihály melletti Zichyfalvára vonatkozó feljegyzése szerint nemcsak a keresztútra tett lucaszéken ülő láthatta meg a boszorkányokat, hanem az is, aki az éjféli misén a lucaszéken ülve egy tú fokán keresztülnézett (EA.5922).

Megfigyelhető, hogy a katolikusok a lucaszék használatának helyeként a templomot, az éjféli misét, a reformátusok inkább a keresztutat jelölik meg.

Lukács László

KARÁCSONYI NÉPSZOKÁSOK

A téli napforduló időpontjához az ókor óta jelentős ünnepek kapcsolódtak: az egyiptomiaknál, szíriaiaknál, perzsáknál, görögöknél és a rómaiaknál a Nap istenének volt a születésnapja. A császárság kori Rómában a téli napfordulón *Saturnus*, *Mithras* és *Janus* ünnepét ülték meg. *Saturnus*, ősi itáliai istent a földművelés, a gabona- és gyümölcstermesztés kezdeményezőjének tartották. Ünnepe, a *Saturnalia* az ősi egyenlőségen alapuló társadalmi eszményt valósította meg minden esztendőben december 17-től 21-ig vagy 24-ig. Az ősi egyenlőség emlékére az ünnepi lakomán urak és szolgák egymás mellett ültek, s az urak szolgálták ki a szolgákat. A *Saturnalia* időtartama alatt nem volt szabad büntetést végrehajtani, sem háborút kezdeni. A perzsa eredetű napistennek, a sötétséget legyőző *Mithrasnak* a születésnapját is december 25-én ünnepelték. *Janus* ünnepe a mindig megújuló, mindig újra kezdődő idő élményét állította előtérbe január 1-jén, újévkor. Janus minden kezdet, minden elindulás istene volt. A kétarcú isten egyszerre előre és hátra tekintett: ünnepén, újévkor a múltat és a jövőt egyformán számon tartotta (Trencsényi-Waldapfel 1968, 258–260). A római Janus ünnepen a hivatalba lépő új consulok fehér bikát áldoztak, rabszolgákat szabadítottak fel. Ovidius Ünnepi naptára (*Fasti*) szerint a rómaiak újévkor jókívánságokat mondtak egymásnak, a házakat zöld ágakkal díszítették, ajándékokat (aszalt füget, datolyát, mézet, pénzt) küldtek egymásnak, és jóstak a következő évre (1978, 6–7; 1986, 9–10.) A IV. században az esztendő utolsó estéjén mindenki ünnepi köntöst vett magára, s ajándékokat készített. Lakomához terített asztalokhoz ültek a gazdagok, de ezen a napon a szegények is igyekeztek jobban étkezni. Éjjel senki sem feküdt le, tánc, tréfák közepette vonultak végig a városon, lármáztak, kopogtak a kapukon. Hajnalban a kapukat babérágakkal díszítették fel. Újév napján mindenki ajándékot osztogatott. Az újesztendő második napján, amikor mindenki otthon tartózkodott, fordított világ volt: az urak és a rabszolgák együtt játszottak, kockáztak. Január 3-án löversenyt rendeztek. Janus ünnepe azután még két napig tartott (Dömötör 1979, 154–155).

E három isten – Saturnus, Mithras és Janus – nagyjából egy időre, a téli napforduló időpontjára eső, és a köztük lévő közeli rokonság miatt is sok hasonló vonást mutató ünnepei helyébe kellett a kereszténységnek egy olyan új ünnepet állítania, amely saját tanaival és Jézus életével is szoros kapcsolatban áll. Az új ünnepnek egyúttal alkalmasnak kellett lenni a régi ünnepekhez kötött elképzelések, cselekmények kiszorítására, átértékelésére. Ugyanakkor az új ünnepnek az arianizmus elleni harc eszközeként, Jézus istenfiúságát is hangsúlyozni kellett. A IV. század első felében fellépő arianizmus a Szentháromság tanát kezdte ki: azt hirdette, hogy a Szentháromságból egyedül az Atya az öröktől fogva való, a Fiú időben lett, ezért az Atyával nem egylényegű, hanem teremtmény, tehát nem isten. Az arianizmus elleni harc során 325-ben a niceai zsinat a keresztény hit főigazságait rögzítő niceai hitvallásban kimondotta, hogy Jézus igaz isten, és az Atyával egylényegű. Az arianizmust azonban csupán zsinati határozatokkal nem lehetett legyőzni. Egy olyan új keresztény nagyünnep bevezetésére is szükség volt, amely évről évre alkalmat ad a Fiúistenség Atyával való egylényegűségének hangsúlyozására. Jézus születésének kellett emléknapot állítani, ami állandóan a megtestesülés titkára mutat, s ami a niceai zsinat határozatát erősíti, népszerűsíti. Így került 354 körül Liberius pápa

rendeletével a hivatalos egyházi év ünnepei közé karácsony, az *Úr születésének ünnepe (Nativitas Domini)*. Jézus születésnapjával a napisten, Mithras, a legyőzhetetlen Nap születésének, újjászületésének napját, a téli napforduló időpontját, december 25-ét jelölték ki. A fény-szimbolizmushoz szokott egyház finom érzékkel és szerencsés kézzel választotta ki karácsony időpontját. Az új ünnep alkalmas volt arra, hogy az új hívek figyelmét a régi ünnepek gondolatköréből elterelje, és a gyermek Jézusra irányítsa. A kereszténységnek a régi, keleti napkultuszt legkönnyebben az átformálással sikerült legyőzni. Az új ünnepen a keresztények Jézust ünnepelték mint a Napot, amely fényt hozott a világra. Erről a Biblia is több helyen tanúságot tett számukra. János evangéliumában Jézus azt mondta magáról: „Én vagyok a világ világossága. Aki engem követ, nem jár sötétben, hanem övé lesz az élet világossága.” (Ján. 8, 12.) (Katoná 1912, 345; Jajczay-Schwartz 1942, 106–111, 115–116.)

Európában az ókor óta a Nap járásán, a napfordulókon alapuló időszámítást használják: az év kezdete a téli napfordulóra esik. Herder, a XVIII. század második felének nagy német gondolkodója írta: „A Nap a mi világunkban minden fény és élet forrása. Hatása mindenütt meghatározza az esztendő beosztását. Ezért az év a téli napfordulóval kezdődik, azzal az idővel amelyben az embernek az a reménye, hogy a fény és az élet újraélednek.” A római köztársaság vezető tisztviselői, a consulok minden évben január 1-jén vették át hivatalukat, a rómaiaknál ezen a napon kezdődött az esztendő. Bod Péter, magyarigeni református prédikátor, a XVIII. századi haladó erdélyi művelődés egyik legkiválóbb képviselője, a keresztények között előforduló ünnepekről szóló, *Szent Heortokrates* című, 1757-ben megjelent művében a régi rómaiak évkezdetéről írta: „Kezdték pedig ez idő tájban a magok esztendejüket azért; mivel a nap is a tájban tér meg az égnek abroncsán s hosszabbodik, a világosság nevelkedik, a setétség pedig kisebbedik...” A karácsony ünnep bevezetésétől, a IV. századtól a XVII. század végéig Európában az évkezdést különböző időpontokban ünnepelték. A középkorban főként december 25-én kezdődött az új esztendő. Kölnben még 1310-ben is egy egyházi gyűlés határozata Németország részére a karácsonyt állapította meg évkezdésnek. A XVI. századtól a reformációval sok helyen a január 1-jei évkezdés terjedt el. Érdekes, hogy Luther Márton kitarított a karácsonyi évkezdés mellett. A sokféle évkezdést végül is XII. Ince pápa rendelete szüntette meg, amikor 1691-ben január 1-jét állapította meg az esztendő első napjával (Fehrle 1920, 16).

Európa népeinél a karácsonyi népszokásokban napjainkig fennmaradtak és egymás mellett élnek az ókori pogány kultuszok emlékei és a középkori kereszténység elemei. Ehhez a téli napfordulóhoz és évkezdéshez kapcsolódó óeurópai, finnugorkori szokáselemek kapcsolódtak a magyar karácsonyi népszokásokban. A magyar nyelvben a karácsony szláv eredetű szó. Az első novgorodi krónikában az 1143. évről olvassuk: „Az egész sarjú vizes lett, kisasszony napjától karácsonyig (*do koročunja*) meleg volt, eső esett; és lett nagy víz a Volhovban és mindenfelé...” (Ásbóth 1886, 169). Karácsony szavunk végső elemzésben az ószláv *korčiti*, „lép” igenév -унъ képzős alakjából, a *korčunъ*-ból származik, amelynek „lépő, átlépő, fordulónap” jelentése is a téli napfordulóra utal (Kiss 1957, 248). Nyelvünkbe a karácsony szó valamelyik déli szláv, esetleg a szlovák nyelvből került.

1. A karácsonyfa múltja

Napjainkban karácsony fénypontja Európa nagy részén és Észak-Amerikában is a karácsonyfa, pedig mai formájában alig több mint 200 éves múltra tekinthet vissza. Kialakulásának bölcsője a XVI–XVII. századi Németország elzászi és badeni területe, a Rajna felső szakaszának vidéke. Közvetlen előzményére, a téli, karácsonyi májusrára (*Weyenacht-Mey*) utaló legkorábbi történeti adatokat itt találták meg a német néprajzkutatók. A XVI. századi Elzász erdészei számára kiadott utasításokból megtudjuk, hogy városi polgárok, céhtagok az erdőkben karácsonyi májusrát vágtak. Egy polgár legfeljebb egy fát vághatott, s az sem lehetett 8 lábnál magasabb. Egy 1555-ben keletkezett erdővédelmi törvény megtiltotta a karácsonyi májusrák vágását. Az elzászi Schlettstadtban a céhtagok által 1600 körül a céhházban felállított karácsonyi májusrát már közelebbről ismerjük: almával, ostyával díszítették, amit vízkeresztkor a gyerekek lerázhattak róla. Straßburgból egy 1605-ben keletkezett útleírás már a szobákban felállított fenyőfákról tudósít, amelyeket színes papírrózsákkal, almával, ostyával, cukorral díszítettek. A gyertyás karácsonyfát elsőként Lise-lotte pfalz-i grófnő említette 1708-ban írt levelében, amely gyermekkorának színhe-lyére, a heidelbergi kastélyra, az 1660-as évekre vonatkozik (Wolfram 1965, 28–29). A Rajna felső vidékéről a XVIII. század folyamán a közép- és északnémet területek lakói is átvették a karácsonyfa állítás szokását.

A szászországi Zittauból 1737-ből arról értesülünk, hogy annyi feldíszített, gyertyás karácsonyfát állítanak, ahány megajándékozott személy van a családban. Az ajándékokat a karácsonyfák alá helyezték. Goethe még diák korában, 1765-ben Lipcsében ismerkedett meg a karácsonyfával, amelynek a német nyelvterületen való gyors elterjedésében a *Werther szerelme és halála* című, Lipcsében 1774-ben megjelent levélregényének is nagy szerepe volt. Európa-szerte népszerűvé vált művében Goethe így írt a karácsonyfáról: „Werther... karácsony előtti vasárnapon, este meglátogatta Lottét. Egyedül találta: épp néhány játékszer rendbehozatalával foglalatoskodott, amelyet apró cselédeknek szánt karácsonyi ajándéku. Werther arról beszélt, hogy mennyire fognak örülni a kicsikék, és arról az időről, amikor egy-egy váratlan ajtónyílás és a gyertyákkal, cukorkával és almával tündöklő fa paradicsomi boldogságba ragadja a lelket.” A feldíszített karácsonyfának ez az első említése a német szépirodalomban.

Berlinben az első karácsonyfákat báró Wilhelm von Humboldt nyelvész, a berlini egyetem alapítójának házában állították. Caroline von Humboldt így írt erről 1815-ben a Majna melletti Frankfurtban tartózkodó férjének küldött karácsonyi levelében: „Egy hosszú asztal két végén világított két kicsi karácsonyfa, az egyiket Düben grófnő ajándékozta kicsinyeinek, mindenféle játékokkal, amelyek körülötte álltak, a másikat én ajándékoztam Hermannak.” (Sichelschmidt 1984, 28.) Berlinben és a német nyelvterület számos más vidékén is a karácsonyfa a XIX. század utolsó harmadáig kiszorította a korábban kedvelt karácsonyi piramist. Agathe Nalli Ruten-berg a régi Berlinről szóló könyvében, 1912-ben így emlékezett vissza erre a gyerekkorában lejátszódó folyamatra: „Abban az időben Berlinben a gyerekeknek karácsonyra friss fenyőfa helyett gyakran egy úgynevezett piramist állítottak fel, amit egyik karácsonyról a másikra megőrizhettek. Ez egy tarka papírral és aranyflitterrel borított faállvány volt; de a mi házunkban karácsonyra mindig egy valódi, frissen illatozó erdei fa jelent meg, méghozzá mesés nagyságú. Egészen a mennyezetig

kellett érnie, különben a szemünkben nem lett volna valódi értéke.” (Sichelschmidt 1984, 116–119.) Heinrich Heine *Atta Troll* című költeményéhez 1846 decemberében, párizsi számúzetése idején írt előszavában a németországi karácsony jellemzőjeként említette a gyertyás karácsonyfát: „Minden esztendőben szent karácsony táján, amikor a bájos gyertyácskák csillognak a fenyőfákon, híven megújították a német határtól kezdve minden állomáson a költő hazatérésére sóváran leselkedő – elfogatási parancsokat. Az utak illetően bizonytalansága miatt számomra könnyen kellemetlenné vált volna az utazás a német tájakon; így hát idegenben ünnepelem karácsonyaimat...”

Bécsben az első karácsonyfát a Berlinből idekerült Arnstein bankárcsalád házában állították 1814-ben. A császárvárosban akkor még különösnek számító eseményről a metternichi rendőrség bizalmas jelentéséből értesülünk. Fontos szerepet játszott a karácsonyfa bécsi meggyökereztetésében egy német hercegnő, Henriette von Nassau-Weilburg, Károly főherceg, az asperni győző felesége, aki 1816-ban állított először karácsonyfát kislánya számára. A Habsburg főhercegné kezdeményezése a bécsi arisztokrata- és művészkörökben már a következő év karácsonyán követőkre talált. A karácsonyfa teljes bécsi győzelme az 1830 és 1840 közötti évtizedben következett be: 1842-ben az írta a drezdai esti újság, hogy a karácsonyfa a legszegényebb bécsi családoknál sem hiányozhat (Wolfram 1965, 9–11).

Budapesten az első karácsonyfákat az erős német és osztrák rokonai kapcsolatokkal rendelkező arisztokrata családokban állították az 1820-as években. Az *Élet és Literatúra* című folyóirat 1842-ben megjelent cikke szerint a karácsonyfa állítás divatját a martonvásári grófnő, Brunsvik Teréz hozta 1824-ben Bécsből Pestre. Ezzel szemben báró Podmaniczky Frigyes a Budapesti Hírlap 1884-es karácsonyi számában közzétett visszaemlékezésében valamint 1887-ben kiadott naplójában is azt állítja, hogy a karácsonyfát drezdai születésű édesanyja, gróf Noszticz-Jäckendorf Elza, egy száz királyi miniszter lánya honosította meg Pesten 1828-ban. Podmaniczky Frigyes szép visszaemlékezéséből képet alkothatunk egy reformkori pesti arisztokrata család karácsonyestéjéről: „Elmondom röviden, hogy minő lefolyású volt családunkban az én gyermekeimnek karácsonya. Német divat szerint ünnepeltük meg azokat, s e divatot, úgy látszik, édesanyám honosította meg hazánkban. A gyermekeknek, amennyiben koruk által arra képesítve voltak, már december első napjaiban egy jegyzéket kellett készíteni azon tárgyakról, amelyeket karácsonyi ajándékkul elnyerni óhajtottak. E jegyzékek oly szerkezetűek tartoztak lenni, hogy azokon kifejezést nyerjen a gyermek kedvenc eszméiről való felfogása. Ha azok valamelyikén haszontalanságok és múló játékszerek voltak feljegyezve az szüleinek részéről visszadobatt, ilyenkor újat kellett fogalmaznunk. Elérkezvén karácsony napja, ebéd után 5 órakor – akkor divatos étkezési idő 3 óra volt – megkezdődött az ünnepély és pedig következő sorrendben: pont 5 órakor megjelent az összes cselédünk. A teremben néma, ünnepélyes csend uralkodott. A családfő (mint valódi pater domus) mindegyikének kézbesített egy-egy karácsonyi ajándékot, szeretetteljes hangon buzdítá őket további hűségre, jó magaviseletre s végezetül szelíd, jóságte li szavakban kifejezte azon óhaját, hogy a jövő évet is házunkban töltsék, mire a cselédek meghatottan távoztak. Hat órakor háromszoros csengetés hirdette a mi karácsonyfánk megérkezését. Ekkor megnyílt atyánk nappali terme s mi gyermekek – öten voltunk – egy szoba közepén elhelyezett nagy asztalon, mindegyikünk külön megtalálta karácsonyfáját, s az a körül csoportosított különféle ajándékokat. Még most is előttem lebeg e

szereztetjes kép, az apánk komoly, áhítatos magatartása, az anyánk jóságos tekintete, a repeső öröm a gyermekarcokon, melyeknek pírján megtört a viaszgyertyák halvány fénye. Az est azzal telt el, hogy mindegyikünk apróra megvizsgálta a nyert ajándékokat, s mindegyikünk külön forró, hálás kézcsókkal megköszöné azokat a boldog szülőknek. Szüleinktől néhány tanácsot és intelmet kellett meghallgatnunk. Az akkor hallott szavak mélyen vésődtek lelkünkben s egész éven mint intő jobb lebegett előttünk. A karácsonynak mai formák szerint való megünneplését, vagy helyesebben magát a karácsonyfát édesanyám honosította meg hazánkban, s ezt joggal mondhatom. Midőn 1828-ban Pestre jöttünk először telelni, még sehol karácsonyfát (fenyőgallyakat) nem árultak, maguk szüleim is az első évben papirosból készítették azt. Az első karácsony, melynek megünneplésére visszaemlékezem, az 1828-iki volt. Híven emlékezem arra is, hogy az első években, rokonságunk tagjai, de sőt idegenek közül is számosan jöttek megtekinteni, hogy mi módon ünnepeljük mi azt meg. Hogy divatos kifejezést használjak, e mód akkor szenzációt csinált, s minden szemlélője sietett azt megismertetni ismerőseivel, barátaival, de általánosan csakis a nagyvenes években tudott elterjedni.” (1884, 6). Vay Sándor ezzel szemben a *Jövendő* című folyóiratban 1905-ben ezt állítja: „A Christbaum (karácsonyfa) divatját József nádor harmadik felesége, Mária Dorotya, hozta be nálunk.” Mária Dorotya württembergi hercegnő volt, tehát a karácsonyfa elzászi, badeni törzsterületének szomszédságából került Budára 1819-ben. József nádort és családját ugyanettől az évtől kezdve az alcsúti birtok kapcsolta Fejér megyéhez.

A karácsonyfa első említésére elég későn bukkanunk a magyar irodalomban. Ugyan báró Eötvös József Ercsiben 1835-ben írt irodalmi tanulmányában a XIV. Lajos kori francia irodalomról azt írta, hogy az nem erős tölgyhöz, hanem „inkább ama fácskához hasonlatos, melyre karánycsnykor gyermekeknek ajándékokat aggatnak”. (1902, 221.) Első szépirodalmi említésével Jókai Mór *A koldusgyermek* című karácsonyi elbeszélésében találkozunk: „Annyi ablak ki volt világítva az utcákon, fényes hintók robogtak alá s fel; ragyogó boltablakokban fenyőfák voltak kitéve, égő viaszgyertyákkal, cukorangyalkákkal, picike bölcsökkel, azokban aludt a kis Jézus...”

Magyarországon a karácsonyfa nagyobb mértékben csak az 1848–49-es szabadságharc után kezdett elterjedni. A fővárosban és a dunántúli városokban aránylag gyorsan, falun jóval lassabban terjedt. Az 1860-as években már rendszeresen nagy fenyőfavásárokat rendeztek a régi pesti városháza előtti téren. A magyar falvakban a XIX. század utolsó harmadában még főként csak protestáns papok, a tanítók, a jegyzők, az uradalmi alkalmazottak családjainál állítottak karácsonyfát. A polgárság körében a XIX. század második felében az ifjúsági irodalom és a képes újságok írói és rajzolóí népszerűsítették a karácsonyfa állítás szokását. Nagy szerepük volt a karácsonyfa megismertetésében az újságok karácsonyi mellékleteinek és a karácsonyi képes levelezőlapoknak is. Sárkeresztesen az 1880-as években a református lelkipásztor és író, Babay Kálmán családjánál állítottak először karácsonyfát, a falu lakosságánál csak az első világháború után lett általános (Gelencsér 1981, 189). Korán megjelent a karácsonyfa a vidéki kastélyokban, ahol gyakran az uradalmi cselédek vagy gyermekeik is karácsonyi ajándékot kaptak a földbirtokostól. A karácsonyfát így a kastélyban dolgozó belső cselédség korán megismerhette. Megismertetésében, elterjesztésében nagy szerepet játszottak a fővárosban és a városokban polgárcsaládoknál szolgáló, majd férjhez menésük után a falujukba visszatérő cselédlányok is.

Végül a karácsonyfa hazai elterjesztésében az árvaházak és a gyermekkórházak is szerepet játszottak. Ezekben már a XIX. század második felében rendszeresen állítottak karácsonyfát a gyermekek számára.

Viski Károly írta a Magyar Nyelvőrben 1919-ben: „A német ember – így mutatják képes újságjai – még a lövészárokból is gyűjt két-három araszos karácsonyfát; a magyar paraszt tudtommal sehol.” (1919, 70.). Az első világháború előtt Fejér megyében számos községben a nép nem állított karácsonyfát. Lévay Lajos *A sárkeresztúri református egyház múltja és jelene* című, 1890-ben kiadott könyvében megemlítette: „A karácsonyfa itt még ismeretlen. De a kántálás, lövöldözés, csöngőzörgetés még mindig szokás és kedvelt dolog.” (1890, 121). Kovács Imre (szül. 1910) írta a seregélyesi karácsonyi szokásokról készített néprajzi pályamunkájában: „Nálunk a karácsonyfa nem volt szokásban. Így a díszítés, gyertyagyújtás, csillagszóró sem. Néhány ’úri’ háznál, meg néhány katolikus háznál igen. A katolikus családok tagjai ugyanis a grófi kastélykert fenyőiről, így vagy úgy, szereztek legalább egy-egy fenyőgallyat. Mi (reformátusok) nem szerezhettünk, de nem is volt ilyen igényünk.”

Sárosdon már az 1880-as években is állítottak karácsonyfát. A fenyőágakat lopták, süteményt akasztották rá, feltették a falra. A gyerekeknek cukrot, diót, ruhaneműt ajándékoztak. Sárobgárdon már az 1880-as évek végén is állítottak karácsonyfát. Otthon süített szív és csillag alakú süteményt, almát, diót, szőlőt, mézesbábót kötöttek rá. Vízkereszt napján (január 6.) bontották le. Sárszentmiklóson is már az 1890-es években ismerték a *karácsonyfát, cidrusfát*. A gyerekeknek állították, de egyéb ajándékot ők sem kaptak. Tácon az 1880-as években állították az első karácsonyfákat, de csak az 1900-as években vált általánossá a karácsonyfa állítás. Mézeskalács tésztaból süített kosárral, papuccsal, eper alakú süteménnyel díszítették. 1984-ben 103 éves adatközlőm, Vajda Istvánné Kis Etelka (szül. 1881) elmondta, hogy gyerekkorában Vereben már volt karácsonyfájuk. Édesanyja madár alakú kalácsot süített, amit a fára akasztottak. Ezen kívül egy kevés szaloncukor, alma, dió, szőlőfűrt díszítette. Szüleinek 18 hold földje, hét gyermeke volt. Valon már a múlt század utolsó harmadában elterjedt a karácsonyfa. A szülők almát, diót, cukrot ajándékoztak a gyerekeknek. Ódor Jánosné (szül. 1883) említette, hogy gyerekkorában neki nem volt karácsonyfája, szülei muskátlira akasztották a cukrát.

Csórón a karácsonyfa csak a XX. század elején terjedt el, de sok szegényembernek nem volt rá pénze. Csak a tehetősebbek tudták megvenni. Nem az asztalra tették, hanem a hegyére madzagot kötve a mestergerendába vert szögre akasztották. Enyingen ugyanígy akasztották fel, almával, ezüstpapírba csomagolt dióval, felfűzött pattogatott kukoricával, szaloncukorral, süteményekkel, gyertyákkal díszítették. A bakonycsérnyei szlovákoknál is a két világháború közötti időszakban még a mestergerendára felkötött fenyőág volt a karácsonyfa. Dióval, almával, otthon süített ostyával díszítették. Karácsonykor a konyha falán lógó tányérok mögé is tűztek egy kis fenyőágot. Megemlítem, hogy a mai Dél-Burgenlandban már a karácsonyfa elterjedése előtt karácsonykor kőkényágakat akasztottak a szoba mennyezetére, mézeskaláccsal, süteménnyel, almával díszítették. A karácsonyfának ez az előfutára Dél-Burgenland néhány községében szórványosan még ma is előfordul. A mennyezetre akasztott, feldíszített fenyőfa Burgenlandban, Alsó-Ausztriában, Stájerországban, Karintiában fordul elő. Kelet-Ausztriában a mennyezetre akasztott karácsonyfa a régebbi forma, amelyről az utóbbi évtizedekben térnek át a talpba állított karácsonyfára (Wolfram 1965, 14–19). A német lakosságú Gánton házilag főzött szaloncukorral,

almával, arany- vagy ezüsfestéssel festett dióval, szőlővel díszítették századunk elején a karácsonyfát. A szülők játékokat készítettek karácsonyi ajándékba a gyerekeknek. A lányoknak babát varrtak: a felsőtestét vászonból összevarrták, fűrészporral töltötték meg. Az arca fehér vászonból volt, amire a szemét, orrát, száját rajzolták. A babának három lába volt fából. Szép ruhát varrtak rá, amibe felöltöztették. A fiúk huszárt, kukoricaszárból készült állatokat, bodzából faragott dugópuskát, sípot kaptak. Vértesbogláron a karácsonyfa az első világháború előtt főként csak borókafenyő vagy gyalogfenyő volt. A két világháború közötti időszakban elvétve már lucfenyő is előfordult. Pusztavámon is a szegényebb családoknál megtörtént, hogy borókafenyőt díszítettek fel szaloncukorral, almával, sztaniolpapírba csomagolt dióval. Száron a karácsonyfát dióval, pattogatott kukoricával, aszalt gyümölcssel és szőlővel díszítették. A szegényebb családoknál előfordult, hogy fenyő helyett kőkénybokor (*Schlechetau*) volt a karácsonyfájuk.

A vajtai Zichy-kastélyban minden esztendőben 4 méteres karácsonyfát állítottak. Gróf Zichy Aladár földbirtokos az uradalom valamennyi dolgozójának karácsonyi ajándékot adott. A férfiak pénzt, a kastélyban dolgozó belső cselédség nőtagjai ruhaanyagot kaptak. Karácsonyeste a grófi család tagjai terítették meg vacsorához az ünnepi asztalt, ahol a belső cselédek foglaltak helyet, akiket most munkaadóik szolgáltak ki. Pátkán báró Ivánka László uradalmában minden cselédcsalád valamennyi gyermeke karácsonyi ajándékba kapott egy kis csomagot, amiben szaloncukor és csokoládé volt.

Mi lehetett a téli májusfák, később a karácsonyfák felállításának és a karácsonyi ajándékozásnak eredeti célja, szerepe, lélektani háttere? Azoknak a fáknak, gallyaknak, amelyek még télen is zöldellnek, ezáltal dacolnak a növényvilág szempontjából halottnak vélt időszak pusztító hidegével, különös életerőt tulajdonít az európai néphit. Az embereknek a téli népforduló idején a maguk hasznára kell fordítani ezeknek a fáknak az életerejét. Ha ezeket a gallyakat, fákat felakasztják vagy felállítják a házban, ezek erős életerejük a környezetre, a ház lakóira átáramlik, bőséget, áldást eredményez, minden bajt elhárít (Fehrle 1955, 39).

A karácsonyi ajándékozás lélektani háttere az ünnep évkezdet jellegével magyarázható. Általános emberi hit szerint minden kezdésnek előremutató jelentősége van. A jó kezdet jó előjel, ezért akikkel együtt élünk vagy hozzánk közel állnak, azok számára az évkezdés idején gondoskodni igyekszünk, jelképesen az ajándékokkal is, hogy az új évben semmijük ne hiányozzon. A javaknak a kezdéskor való megnövelése az egész évi gyarapodást vonja maga után (Fehrle 1955, 36).

Az európai népeknek az örökzöldek különös életerejében és a kezdeti bőség jó előjel voltában való hitét mindennél szebben fejezi ki Sebastian Brant strasburgi német író 1494-ben Baselben megjelent *Das Narrenschiff* (Bolondok hajója) című könyvében (1979, 183–184):

Und wer nit etwas Neues hätt
und um das neu Jahr singen geht
und grün Tannreis steckt in sein Haus,
der meint, er lebt das Jahr nit aus...
Desgleichen zu dem neuen Jahr:
wem man nit etwas schenken tut,
der meint, das Jahr werd nit gut...

(Akinek pedig nincsen valami új holmija
és újév táján énekelni megy,
és zöld fenyőgallyat nem tűz ki házában,
az azt hiszi, hogy nem éli végig az évet...
Ugyanez az új évre:
akinek valamit nem ajándékoznak,
az azt hiszi, hogy az egész év nem lesz jó...)

2. A karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal

Király György iváncsai néprajzi gyűjtő *Tizenkettedik gyerek* című önéletrajzi munkájában így emlékezett vissza gyermekkorának, az 1930-as éveknek karácsonyes-téire: „Amikor eljött a szenteste, akkor édesapám hozott egy fél marékra való szénát meg szalmát. Ezek olyan kis kéve formákra voltak megcsinálva, de úgy, hogy a széna az egy igen vékonyka széna kötéllel, a szalma meg vékonyka szalma kötéllel volt összekötve. Pár szál szénából-szalmából voltak ezek a kötelek összesodorva. Ezeket a kis kévéket odatette édesapám az ő ágya alá, az ágy lába mellé. Ez azért kellett, a Jézuskának a széna, hogy legyen mire feküdni neki, a szalma meg kellett a birkáknak, hogy legyen nekik is. Ekkor aztán édesanyám a hátsó szoba közepén levő asztalt leterítette egy szép fehér abrosszal, és arra lett rátéve a földiszított *karácsonfa*, a fa alá lett borítva a dió. Amikor mindez megvolt, akkor körülálltuk az asztalt, amin a *karácsonfa* volt, édesapám meggyújtotta a *karácsonfán* a gyertyákat, a gyertya lángja bele-belekapott a *karácsonfa* egyik-másik levelébe, amitől olyan tömjénszagféle lett a szobában. Amíg a gyertyák égtek, addig közösen elénekeltük, hogy: *Mennyből az angyal lejött hozzátok, pásztorok, pásztorok!* Még kicsi voltam, akkor ilyenkor jött meg a Jézuska, földig érő fehér ruhában, a fején nagy fehér tornyos süveggel, kezében csöngővel, aztán kiosztotta az ajándékokat. Amikor aztán már nagyobb voltam és fölismertem a 'Jézuskát', az éppen hiányzó valamelyik nagyobb testvéremben, akkortól ez elmaradt. Amikor az ajándékozásnak vége lett, akkor a *karácsonfát* levették az asztalról, és áttették a sarokba a ládára, és ott is maradt a láda tetején *vízkörösztig*, mert ugye *vízkörösztokor* van a *karácsonfa* lebontásának az ideje. Akkor elrakják az aranyhajat, a szentképeket meg ilyesmit a *karácsonfa* talpa fölkerül a padlásra, a többit meg eltüzelik. A *karácsonfának* a ládára való áttelepítése után édesanyám megterítette az asztalt, és megkezdődött az ünnepi vacsora. Ez volt az egyetlen alkalom, amikor a gyereknek is az asztalhoz kellett ülni, mert ugye máskor csak a ládán volt a gyerek helye, vagy legfeljebb a hokedlinál. A vacsora szentestén mindig borlevelessel kezdődött – fehér borban főtt aszalt szilva – és mákos nudlival folytatódott. Volt aztán még diós-még mákos kalács is. Hogy volt-e még valami, és ha volt, hogy az mi volt, azt nem tudom, de hogy ezek minden évben megvoltak az biztos. Azt mondta édesapám, hogy már náluk is ez volt az ennivaló szenteste az ő gyerekkorában, és ennek ezután is minden évben így kellett lenni. Amikor vége lett a *szentestéli* evésnek, akkor vagy kártyáztunk vagy malmoztunk. Én nem szerettem a malmozást. A kártyázás viszont jó volt, meg abban mindenki benne volt. A játék mindig dióra ment. Még kicsi voltam addig, amikor elálmosodtam, lefektettek, de amikor már nagyobbacska lettem, akkor én a többiekkel együtt mentem az éjféli misére. Amikor megjöttünk az éjféli miséről, akkor kocsonyát ettünk, aztán lefeküdtünk.” (Király 1981, 72–74.)

22. ábra Betlehemesek, Székesfehérvár, 1908. Gelencsér Ferenc reprodukciója.

Székesfehérvár-Felsőváros katolikus népe december 24-én egész nap böjtölt. *Szenteste* az asztalt fehér abrosszal takarták le. Az asztal alá egy szakajtókosárba cipót helyeztek, hogy a következő évben soha ne fogyjon el a kenyér. A cipó mellé széna és szalma került, hogy az erre járó Jézuska lovának legyen mit ennie, mások szerint, mert Jézus is szalmán született, megint mások szerint, hogy a jövő évben legyen mit enniük az állatoknak. Ebből a szénából, szalmából minden állatnak adtak. Szenteste vacsorára böjtös ételeket: bablevest, főtt tojást, halat, diós-, mákos kalácsot fogyasztottak. A vacsora az esti harangszóra kezdődött. A család közösen elmondta az *Úrangyalát*, és csak utána fogtak evéshez. A gazdaasszony sót tett a karácsonyfa alá, ezzel ízesítette az ünnepi ételleket (Bálint 1973, 72, 38). Vacsora után az éjfél miséig *dióba kártyáztak*. Az éjfél misével az advent böjti időszaka lezárult, hazaérkezve kocsonyát ettek. A karácsonyi vacsora morzsáit nem dobták ki, hogy „ne tiporgyanak rajta”, elégették vagy szétszórták a kertben.

Seregélyes református családjainál „az ünnep küszöbén”, „karácsony szombatján” külön karácsonyesti vacsora nem is volt. Evett mindenki, munka közben, „csak úgy rohanvást, gyüttében, mentében” az ünnepre sültött húsból, kalácsból. Kovács Imre (szül. 1910) így idézte fel gyermekkorának karácsonyestéit: „A nagyszobában szép kendervászon terítővel le van terítve az asztal, rajta az ünnepi kalácsfélék bőségesen. Az ünnepre elkészített húsfélék (sült réce) a jéghideg *kamurában*. A dió nagy *szómakosárban* a kisszobai ágy alatt. Néhány szép piros alma az almárium tetején... Mikor végre bekerült a család a kisszobába, együtt elénekeltek egy karácsonyi éneket, leginkább ezt a verset:

A nemes Betlehemnek városába
Gyermek született szűztől e világra;
Örömet hozza Ádám árváira,
Maradékira.

Mi tehát bent karácsonyestéztünk a magunk egyszerű módján a kisszobában. Markoláztuk, törögettük, eszegettük a diót meg az almát. Volt kalács meg sült tök. Különösebb ajándékozás se történt. A rendbe hozott kiscipők, kiscsizmák ott sorakoztak az ágy alatt, meg az új, vagy inkább csak alakított, felújított ruháink a nagyszobai *ómáriumban*. Legfeljebb a nagyleány kapott fésűt, tükröt, meg a kisleány szép pántlikát a hajába. A nagyobb gyerekek esetleg egy jóféle bicskát, a kisebbek piros, fanyelű bugylibicskát. Ment a játék vidáman. A dióból még *pörgetyűt* is tudtunk csinálni egy gyufaszál alkalmazásával. Sándor bátyánk meg négyszegletes, fapörgetyűt faragott. Négy oldalára tintaceruzával 1–2–3–4 pont volt jelölve, remekül lehetett vele dióra játszani.” Ugyancsak Seregélyes községből Gruiz Károly, a győri katolikus tanítóképző tanulója 1943-ban az országos középiskolai táj- és népkutató pályázatra készült dolgozatában a karácsonyi abroszról ezt írta: „Minden asszony fehérműs szekrényének legféltettebb kincse. Csak karácsonyestén teszik fel az asztalra, akkor is csak a Bibliát és a karácsonyi kalácsot teszik az abroszra. A család fő felolvassa a Bibliából a karácsonyi történetet.”

Sárosdon a XIX. század utolsó harmadában született legöregebb adatközlők szerint karácsonyeste bőjtös vacsorát ettek. Este csak *tejleves* és mákos tésztát ettek mézzel. A *tejleves* így készült: „Ha felforrta a tej a vízzel keverve, megfőtt benne a krumpli, reszelt tésztával, felengedték vízzel. Sózás és készen van.” A *tejleves* egyik változatát a *táskaleves* is főzték karácsonyestére: a grízzel megtöltött és megsütött rétesvégeket eldarabolták, a forró tejevet rászedték. *Tejleves* helyett sok háznál főztek karácsonyesti vacsorára fahéjjal ízesített szilvalevest aszalt szilvából. Éjféle mise után kocsonyát, főtt kolbászt tormával fogyasztottak.

A karácsonyi asztalról és a karácsonyi vacsoráról Huszár Jánosné Zádori Julianna (szül. 1919) sárbogárdi református adatközlőm így beszélt: „Karácsonyeste egy marék szénát, kukoricát, búzát, árpát, zabot, babot hoztak be egy szakajtókosárban, abrosszal letakarták, és az asztal alá tették. 'Ha a Jézuska számára jön, legyen mit ennie!' Az abroszt el szokták tenni, nem szokták használni, és ősszel a káposztát kinn a káposztáskertben meg szokták húzkodni vele, hogy ne legyen penészes. Ráterítették a káposztára és meghúzkodták vele. A karácsonyesti vacsora töltött káposzta, diós-, mákos kalács, kuglóf volt. A karácsonyi asztalra a legszebb szóttos abrosz került. Egy egész kenyeret, egy üveg bort tettek rá. Karácsonyeste ettek belőle, a bort is megitták. Az édesanya megszegette és mindenkinek adott belőle. Az asztal alá tett szénát, szemes terményeket karácsony reggel elosztották, a lónak, tehénnek, csikónak, borjúnak, disznónak, tyúkoknak, pulykának is adtak belőle.” Kiss Józsefné pályamunkájának adatai szerint e takarmányokat újév napjáig az asztalon kell hagyni, újévkor kell az állatok között szétosztani. Leírása szerint a karácsonyi asztalon az egész kenyér mellett még só is volt. Ólomöntéskor a karácsonyi abrosszal takarták le az ijedségben szenvedőt (Kiss 1984, 3–4). Bálint Sándor írja: „Sárbogárdi hagyomány szerint a kenyeret az asztal alá készített szalmára teszik, vacsorakor innen veszik elő.” (1973, 82.) Ezt erősíti meg Varró Ágnes gyűjtése, amelyből arról értesülünk, hogy a karácsonyi asztal alá egy külön abrosszal

letakarva tettek kenyeret, sőt és fokhagymát. Fogfájáskor ezt a fokhagymát tették a fájós fogba (IKMNA. 87. 13).

Cecén úgy tartották, hogy a karácsonyi abrosz varázsereje a kimosással elvész, ezért az étkezés idejére felhajtották a karácsonyi abroszt, és a takaratlan asztallapról ettek (Csilléry 1980, III, 63).

A karácsonyi asztal hiedelemkörét Vajtáról Diószegi Vilmos 1961-ben végzett gyűjtéséből ismerjük: „Mikor begyűtt karácsony estéje, akkor leterítették egy szép abrosszal az asztalt, és akkor rátettek egy kenyeret, fokhagymát meg egy kis sőt. Az asztal alá meg szoktak tenni szénát meg egy mosófát. Akkor szépen beköszöntötték a karácsonyt és az vízkörösztig úgy volt.” (Bognár Jánosné Pipellán Mária, 73 éves) „Karácsony estén az asztalra tettek egész kenyeret, egy girizd fokhagymát, 2–3 szem feketeborsot, pár szem kukoricát. Az asztal alá meg tettek egy marék szénát. Karácsony után a kukoricát meg a feketeborsot odaadtuk a kakasnak, hogy erősebb legyen, a kenyeret magunk ettük, a szénát meg a tehénnek attuk.” (Fodor Pálné Kovács Mária, 77 éves) (Diószegi 1965, 17,14).

Baracson századunk első felében Ádám–Éva napján estig sokan kenyéren és vízen böjtöltek. Vacsorára bablevest és mákos tésztát ettek.

Az enyingi református családoknál a karácsonyesti vacsora töltöttkáposzta, diós-, mákos kalács, kuglóf, aszalt gyümölcs, sült tök volt. A karácsonyesti asztalt fehér szóttos abrosszal terítették le, amit egész évben nem használtak máskor, csak az *ijedt* gyerek ólomöntéssel történő gyógyításánál. *Onyaöntéskor* az *ijedt* gyereket a karácsonyi abrosszal takarták le. A katolikusok vacsorára böjtös ételeket: aszalék levest, lencselevest, halat, aszalt gyümölcsöt, sült tököt ettek. A lencsét azért is fogyasztották, hogy a következő évben szerencsájük, sok pénzük legyen. E célból néhány háznál pénzt is tettek a karácsonyi asztalra. Katolikus és református családoknál egyaránt a karácsonyi asztal alá kosárban szénát, szalmát tettek, mivel a kis Jézus is széna és szalma között született. Karácsony után ezt a szénát, szalmát a lábasjóságoknak adták. A karácsonyi morzsát a baromfiak kapták meg.

A csóri reformátusoknál karácsonyeste 6 órakor tartották az istentiszteletet. Az ezt követő vacsorára töltött káposztát, diós-, mákos kalácsot ettek. Fehér szóttos abrosszal terítették le az asztalt, amelyre az 1930-as évekig az ünnepi kalács mellé még sőt, búzát és kukoricát is tettek. Karácsony után e magvakat a baromfiak kapták, a sőt is beletették a vizükbe, hogy egészségesek maradjanak.

A váli katolikusok karácsonyeste nem vacsoráztak húsétel. Tejfellet behabart aszaléklevest (cseresznyelevest), kalácsot, aszalt gyümölcsöt ettek. Az éjjeli mise után kocsonyát fogyasztottak. A reformátusok nem tartották az Ádám–Éva napi böjtöt. Szalmát, szénát, kukoricát tettek az asztal alá, amit karácsony után az állatoknak adtak. Úgy tartották, ha a szalmára a cica ráfekszik, akkor párnává válik, ha nem, akkor elég az asztal is. Az előbbi jómódot, az utóbbi szegénységet jelent (Szoboszlainé 1951, 48, 65; Pócs 1965, 54).

Gyurón karácsony böjtjén cseresznyelevest és *barátfülét* (lekváros- vagy mákos derelyét) vacsoráztak.

Karácsony szombatján böjtöltek a bicskei katolikusok is: amíg az Esthajnalcsillag fel nem jött, tejet, túrót, bablevest, babsalátát ettek. A babsaláta főtt bab ecetes hagymával. Vacsorára mákos gubát vagy halat fogyasztottak. A karácsonyi asztalra egy kis köteg szénát tettek.

A pusztavámi németeknél a karácsonyesti vacsora lencselevesből és mákos

tésztából állt. Az éjjeli miséig az egész család fenn volt, kártyáztak, dióval játszottak. A komák kölcsönös látogatásának időpontja volt ez, akiket főtt kolbásszal, tormával, diós-, mákos kaláccsal, linzerrel, kvircedlivel kínáltak meg (Tafferner-Schell 1978, 138). A szári németek is szigorú böjtöt tartottak Ádám-Éva napján. Délig semmit nem ettek, s ebédjük is zsír és hús nélkül készült bablevesből állt. Vacsorára keményre főtt tojást fogyasztottak krumplisalátával. A bakonyársarkányi németek karácsony estéjén kenyeret tettek az asztalra, hogy a szállást kereső Máriának és Józsefnek legyen ételme. A szent család számára részére zabot és szénát raktak az asztal alá.

December 24-én a bakonycsernyei evangélikus szlovák családok is éjjelig böjtöltek, böjtös ételeket fogyasztottak. A karácsonyi asztalt karácsonyi abrosszal terítették meg. Az asztal alá egy szakajtókosárba kenyeret, kukoricát, búzát, vörös- és fokhagymát raktak, ezt Szilveszterig itt tartották, és abból etették az állatokat, főként a tyúkokat. Szénát és szalmát is tettek az asztal alá „Jézus szamarának”. Egyes házaknál, a következő évi jó termés reményében, egy egész kenyeret és nagy halom búzát is tettek az asztalra. A karácsonyi abrosz vízkereszt napjáig az asztalon maradt. Szükség szerint a nyavalytörős gyereket takarták le vele, a beteg állatra is rátették. A karácsonyi vacsora ételeit előre odakészítették az asztalra, mert a gazdaasszony a vacsora végéig nem állhatott fel az asztaltól, hogy tyúkjai jó tojók, jó ülők legyenek. A vacsora első fogása a mézzel kent ostya (*oplatki*) volt. Az ostyát, az evangélikus egyháztól kölcsönzött Krisztus-fejes ostyasütő segítségével, otthon sütötték, liszt, cukor és víz keverékéből. Cékklével rózsaszínre festették az ostyát. Az ostya után leggyakrabban az aszaléklevés (*misanyica*) és a zsírtalan mákos guba (*pupáki*) vagy a lencseleves és a mákos tészta következett. Karácsonyestére a katolikus családok is ugyanezt főzték, az éjjeli mise után kocsonyát fogyasztottak. A karácsonyi abroszon maradt morzsát egy kis zacskóba gyűjtötték össze, majd a gyümölcsfák tövéhez ásták be, hogy jól teremjenek. A karácsonyi morzsa elásása a fiatalok feladata volt, amit még napfelkelte előtt kellett elvégezniük. Hagyományörző családoknál a gazda vacsora után szájában egy darab kaláccsal az istállóba ment, és azt odaadta a jószágjainak, hogy azok a következő évben is étkesek legyenek. Egyes gazdák fokhagymával kört rajzoltak az istállóajtóra, közepébe keresztet vontak, majd a maradék fokhagymát sóval, paprikával tetézve, kenyérbélbe gyúrták és a tehéneknek adták. Úgy hitték, hogy ez megóvja a vemhes teheneket a boszorkányok rontásaitól (Kardos 1976, 29-30).

Székesfehérvár-Felsővárosban a karácsonyi szemetet elégették. Sárbogárdon a karácsony és újév között a szobában *befelé söpört* szemetet nem volt szabad kivinni, mivel azt tartották, hogy a befelé söpört szeméttel együtt benn marad a szerencse is. Újév reggelén az egész heti szemetet egyszerre kellett kivinni, és a kertben a gyümölcsfák alá szórni, hogy féreg nélküli, jó termés legyen. Vajtán Fodor Pálné Kovács Mária a karácsonyi szemétről így beszélt Diószegi Vilmosnak: „Karácsonykor nem szabad vót kivinni a szemetet, csak összesöpörték egy kupacba, aztán mikor elment a karácsony, eldobták a ganyéra.”

3. Karácsonyi hiedelmek, varázsló eljárások

A karácsonyi hiedelmek, varázsló eljárások részben kereszténység előtti elképzelésekből, a téli napforduló és az egykori évkezdet mágikus eljárásaiból, részben a

nagyünnep keresztény jellegéből táplálkoztak. A legtöbb varázscselekedetet karácsonyeste, karácsony éjjelén gyakorolták. Bálint Sándor írta a *karácsonyi harangszóróról*: „Székesfehérvár parasztpolgársága szerint a karácsonyesti harangszóra megnyílik az ég, és egészen az éjféli misére való beharangozásig így is marad. Ezt az időt békességben, szeretetben kell eltölteni, hogy a kis Jézus áldására méltók legyünk. Az éjféli harangszóra pedig az istállóbeli jószág is talpra áll.” (1973, 91). A néphit szerint karácsony éjjelén az állatok is megszólalnak az istállóban. Ezt a hiedelmet rögzítette még az I. világháború előtt a sárbogárdi népszokásokról szóló feljegyzésében Prepeliczay Elődné Korponay Aranka: „Karácsonykor éjfél tájban az állatok beszélnek. Egy kocsis az istállóban ki akarta hallgatni a lovakat. Csakugyan kérdi az egyik ló a másiktól: 'Hát holnap mit csinálunk?' 'Holnap deszkát hordunk' – feleli a másik.” A kocsis ijedtében szörnyethalt. Másnap csakugyan deszkát hordtak a lovak.” (Rektorisz 1921, 15). Karácsonyi harangszókor a tordasi lányok kiálltak a szeméttel a hídra. A híd közepére öntötték a szemetet, s amelyik irányból ugatni kezdett a kutya, abból az irányból jött a legény, aki elvette őket feleségül. Tordason a karácsonyesti harangszókor az ajtókat fokhagymával kenték be, keresztet rajzoltak rájuk, hogy védekezzenek a rossz szellemek ellen. Kajászon karácsonyeste fokhagymával húzogatták meg a tehén tőgyét. A karácsonyi fokhagyma hatásáról Kajászon 1951-ben az 56 éves Csontos Sándorné így beszélt: „Mindenkinek kell lenni karácsonyi fokhagymájának a sublótfiókban, mert annak különleges hatása van. Egyszer jött egy asszony, kért tőlem ilyet, s adtam is neki a sublótfióból. Mikor visszajött az asszony, azt mondta: Az Isten áldja meg, teljesen elmúlt a kelés!”

A varázsló cselekedetek egy része az állatok egészségének biztosítására, a baromfiak összetartásának előidézésére irányult. „Karácsony böjtjén a padlásra felmegyünk, egy szakajtóban mindenféle gabonából keveréket csinálunk, s abból kapnak a szárnyasok egészen újévig, ez a dögtől óvja őket.” (Tordas) Válon piros almát tettek a vizesvödörbe, s arról itatták meg az állatokat, hogy a következő esztendőben egészségesek legyenek. Kajászon a baromfiaknak abroncsban adták a *karácsonyi abrakot*, hogy az új évben ne széledjenek szét. A váli elképzelés szerint a falu boszorkányait nemcsak a lucaszéke segítségével lehetett kideríteni: „A keresztúton karácsonyeste egy kört kell csinálni. A körbe beleállni, s ha a kör nem szakadozik ágakra, akkor onnan megláthatja a boszorkányokat. Ha nem megy ki belőle, nem tudják kergetni a boszorkányok, de ha kilép, akkor mindjárt erejük van rajta”.

Karácsonyeste és karácsony napja a lányok számára a férjjóslás időpontja is. Leggyakrabban ólomöntéssel igyekeztek a lányok jövőbelijüket kifürkészni. Tordason a forró ólmot hideg vízzel töltött lavórba öntötték, s a megszilárduló ólomrög alakjából próbálták kiolvasni, hogy kinek ki lesz a párja. Válon: „az ólomnak az árnyékát megnézni a falon, s amilyen képet mutat, olyan lesz a szeretőjük”. Sárbogárdon karácsony éjjelén a lányok kiszaladtak az utcára, s az éjféli miséről jövő első férfitől megkérdezték a keresztnevét, ilyen nevű lesz a férjük is. Ugyancsak Sárbogárdon a karácsonyi ebédhez orjalevest főztek. Karácsonykor ahány lány volt a háznál, annyi orjacsontot tettek ki az ajtó elé, és figyelték, hogy melyikét viszi el előbb a kutya, mert az a lány megy előbb férjhez. Ha a pusztavámi német leány tudni akarta, hogy milyen nevű lesz a férje, akkor karácsony éjjelén, éjfél tájban, kezében egy szép piros almával az utcára kellett állnia, s addig ott várakoznia, amíg egy legény nem jött. Férjének keresztneve az első arra járó legény keresztnevével lesz azonos. A piros almát ezután meg kellett ennie.

A varázscselekedetek más része az egyéni életút alakulásának kifürkészésére irányult: „Karácsonykor meg kellett kerülni a házat háromszor, benézni az ablakon a harmadik kerülőnél, s amit lát, az történik vele.” (Vál)

↳Sárbogárdon karácsony és újév között a házban nem volt szabad vizesruhának lógnia, mert akkor a házban a következő esztendőben akasztott ember lesz.

Német nemzetiségű településeinken karácsonyeste a ház egyes helyiségeinek tömjénnel, virágvasárnapi barkával, úrnapi szentelt virággal való füstölésével igyekeztek a benne élők egészségét az új esztendőre biztosítani. Móron a gazda vagy a felesége a karácsonyesti vacsora után egy cserépfazékba parazsat, arra tömjént, virágvasárnapi barkát és úrnapi szentelt virágot tett. Kabátjának gombjára akasztotta a szenteltvíztartót, s kezében a füstölőfazékkal az egész házat végigjárta. Imádkozás közben a falakra szenteltvizet szórt. Pusztavámon a gazdaasszony úrnapi szentelt virágokból előállított füsttel megfüstölte, szentelt vízzel behintette a házat. A füstölést az istállóban is elvégezték, hogy ezzel az állatoktól is minden vést távoltartsanak, a következő esztendőre. Vértesbogláron ugyanígy a szobákat, istállót a „Kräuterbuschn” paraszával a gazdaasszony kifüstölte, közben imádságokat mondott (Tafferner 1941, 106).

Ádám-Éva napjának délutánján, estéjén nem csupán az ostorokkal durrogató, kürtölő, csengőt rázó pásztorok keltettek zajt, hanem a *kulcspuskával* durrogató fiúk is. Kovács Imre leírása szerint Seregélyesen a kulcspuskások: „Hármas, négyes csoportokban járták a falut, és úgy durrogattak itt is, ott is az utcán, meg az ablakok alatt, hogy néha amolyan sortűznek tűnt a lövöldözésük. Úgyes, ártatlan játék volt a 'kulycpuska'. Nem is puska volt, s golyó se kellett hozzá, de istentelenül nagyokat lehetett vele 'lúnyi'. Különösen a leányos házak ablaka alatt lövöldöztek. A 'fegyver' lényegében egy nagy, erős, 'likas' pincekulcs volt. A karikájára jó erős zsineggel rá volt kötve olyan vastag, hegy nélküli szeg, amelyik a kulcs lyukába éppen beleillett. A kulcs lyukát gyufafejekkel kellett jó tömötten megtölteni. A vágotthegyű szeget a lyuk szájába illeszteni, így a robbanó anyagot jól lefojtani, s aztán következett a 'lövés', ami abból állt, hogy a zsinegnél fogva a szerkezetet nagy lendülettel valami alkalmas fához, kapufélfához vagy kőfalhoz kellett vágni úgy, hogy az ütköző felületet (falat, fát) az ütő szeg feje érje. Jó hangos, 'legényes' karácsonyesti szokás volt. Leginkább 15–18 éves fiúk gyakorolták, néha még a két ünnep közötti estén is, el egészen a Szilveszterig”. Sárbogárdon ugyanígy durrogattak a fiúk a kulcspuskával.

Pázmándon az éjféλι mise végén mozsárágyúval lóttek egyet. A karácsonyi mozsarazásra 1964-ben így emlékezett vissza Csurgó Ferenc: „A lűvés olyanformán történt, hogy puskaort szereztek, megtöltötték puskaorttal, akkor bele a gyűjtőszinórt, akkor egy hordódugót, avval lefujtották és begyűjtötták, akkor kegyetlen nagyot durrant. Így jeleztek az örömüket. Azután még éjféλι misekor is szoktak, ott a szentegyház előtt éjféλι misekor is, alighanem ott a Szendrei Józsi családjánál, mer azok szoktak lűni avval. Körűbellű azokná van, ha e nem dobták, a templomná. Az vót a nemzeti szokás akkor, hogy a pásztorok túlkútek, a kanászok, akkor a tehenesek durrogattak, az éjféλι misét jeleztek vele. Szóval egy olyan örömnűnep vót az éjféλι mise akkor”. (Kresz 1964, 32.)

4. Karácsonyi köszöntés, kántálás

Ádám–Éva napjának délutánján és estéjén nemcsak a pásztorok, hanem a fiúgyerekek, legények is köszönteni jártak. A karácsonyi köszöntők ünnepi jókívánságokat tartalmazó, adománykérő verset mondtak, házról-házra járva ostort pattogtattak, csengőt ráztak, kolompoltak, láncosbotot zörgettek. A kántálók az ablak alatt vagy a szobában karácsonyi énekeket énekeltek, ünnepi jókívánságokat mondtak.

Gárdonyban karácsonyeste nyolc-tíz, ostorral durrogató, láncosbotot, csengőt, kolompot rázó, legény járt házról-házra. *Koredo, koredo itt van a karácsony!* – kiabálták. Erre kijött valaki a házból. *Szabad-e bemenni köszönteni?* – kérdezték. Igenlő válasz esetén egy legény bement, s a szobában a következő köszöntőt mondta:

Egy csepp tintá cseppent a csizmám szárára,

Megjelentem karácsony napjára.

Ha kalácsot adnak, majd bele harapok,

Ha piszkafát fognak, majd elszaladok.

Zörgetik a kulcsot, pénzt akarnak adni,

Ha hatost nem adnak, el sem fogom venni.

Szívemből kívánom, boldog karácsonyi ünnepeket.

A köszöntő elhangzása után a házbeliektől pénzt, vagy a náluk lévő tarisznyába diót, mandulát, mogyorót kaptak.

A ráckeresztúri Szentlászlópusztán megfigyelt karácsonyi köszöntést 1933-ban így mutatta be Gunda Béla: „Itt a *karácsonyi köszöntés* a következő módon történik: A köszöntő belép a konyhába és felteszi a kérdést: *Meghallgatják-e az isten üzenetét?* Ha a ház jelenlevő legöregebb tagja igennel válaszol, a köszöntő megrázza a kezében lévő kolompot vagy csengőt. Evvel jelt ad az udvaron várakozó társainak, akik egymástól hét-nyolc lépésnyi távolságra állva, *új sudárral felszerelt ökörhajtó ostorokkal* elkezdik a durrogatást. A durrogás alatt a köszöntő odabent köszöntőverset mond, melynek végeztével a kolomppal vagy csengővel jelt ad, mire társai odakint a durrogatást abbahagyják.” (1933, 162).

A karácsonyi köszöntésről Előszálláson 1958-ban a 94 éves Juhász József beszélt Pesovár Ferencnek: „Csoportban a gyerekek jártak, és láncosbotot, mindenféle göncöt viseltek, mondtak verset, énekeltek is egy verset, aztán elmentek.” Alapon a karácsonyi köszöntők köcsögdudával kísérték szövegüket, éneküket: „A köcsögduda az már a régi világba vót, ugye azt már csak a karácsonyi köszöntéskor szokták használni.” – említette az 1901-ben született Tenke József (Pesovár 1958, 1959).

Seregélyesen az *ablakozó* gyerekek az ablak alatt karácsonyi énekeket énekeltek. A katolikusok a *Mennyből az angyalt*, a reformátusok *Az Istennek szent angyala* kezdetű karácsonyi dicséretet énekelték el. Néhány fillért vagy kalácsot kaptak.

Sárbogárdon az iskolás fiúk 3–4 fős csoportokban jártak köszönteni. Az ablakon beszóltak: *Szabad-e egy pár verset mondani?* Az igenlő válasza a katolikusok a *Mennyből az angyalt*, a református gyerekek a *Krisztus urunknak áldott születésén* kezdetű dicséretet énekelték el. Az éneklés után boldog karácsonyi ünnepeket kívántak, s a háziaktól egy kis pénzt kaptak.

Csóron Ádám–Éva napján már alkonyatkor elkezdték járni a falut a köszöntő gyerekek. Bekopogtattak a házakhoz: *Szabad-e karácsonyt köszönteni?* Ha a házbeli megengedték, akkor a katolikusok a *Pásztorok, pásztorok örvendezve* vagy a *Mennyből az angyal*, a reformátusok *Az Istennek szent angyala* vagy a *Krisztus*

23. ábra. A székesfehérvári bölcsőcske bemutatása a Múzeumegyesület 1938. december 13-ai előadásán. Gelencsér Ferenc reprodukciója Tóth Károly felvételéről.

urunknak áldott születésén kezdetű egyházi éneket énekelték. A gazda vagy a gazdaasszony pénzt, kalácsot adott a köszöntőknek.

Tordason adatközlőm, Klucsik István (szül. 1902) így idézte föl a karácsonyi köszöntést: „Karácsony estéjén a gyerekek és a legények elmentek énekelni, kinn az ablak alatt énekelték. Beszöltak: *Meghallgatják az Isten igéit? Meg!* Akkor elkezdték énekelni a karácsonyi énekeket:

Krisztus urunknak áldott áldott születésén
Vígadjunk testben lett megjelenésén.
Mint az angyalok Betlehem mezején
Zengjünk ünnepén.
Jó keresztyének vígadjunk,
Az Istennek hálát adjunk,
Aki megszánván bűnünket,
Elküldte üdvözítőnket.

Mikor vége volt az éneklésnek, akkor kiszólt a gazda: *Hányan vagytok?* Kivittek nekik egy kötény diót, az ember pedig egy üveg bort, aztán megkínálta őket. Mindegyiknél volt egy tarisznya, és abba tették a diót, mandulát. Egy-egy marékkal kaptak.” Volt aki pénzt, süteményt adott. Ugyancsak Tordason Német Mihály primás magyar bandájával a község *intelligenciáját* járta végig. Egyházi énekeket muzsikáltak. A tanító mindig megkérdezte, hogy mennyi pénzt adott nekik a pap, annál kevesebbet ő sem akart adni.

Dehervári bölcsőcske bemutatása a Múzeumegyesület 1938. december 13-ai előadásán. Gelencsér Ferenc reprodukciója Tóth Károly felvételéről.

A gyűriai karácsonyi éneklését Diószegi Vilmos gyűjtéséből ismerjük: „Leányok és menyecskék, legények összeálltak, a jó hangúak, a rokonokhoz mentek énekelni, szenteste tíz óra körül indultak: *Dicsőség mennyben az Istennek, Csordapásztorok, Mennyből az angyal*. Megkopogtatják az ablakot: *Elmondanánk egy-két vers éneket, ha meghallgatnák! Csak mondjátok!* Az ének végén: *Dicsértessék a Jézus Krisztus!* A gazda kilépett a házból, azt adott nekik almát, diót. A gyerekeknek. A legényeket behívták, azt boroztak. A reformátusok is jártak énekelni.”

‘Az isztiméri német gyerekek is tarisznyát akasztottak a vállukra Ádám–Éva nap délutánján. Házról-házra járva köszöntöttek. Karácsonyi jókívánságaikért almát, diót, esetleg néhány krajcárt kaptak. Akadtak köztük olyan fürgék és élelmesek is, akiknek az adományokkal többször is megtelt a tarisznyájuk (Wirt 1978, 62). A bakonyársarkányi német gyerekek karácsonyesti köszöntését, éneklését így írta le az 1941. évi országos középiskolai táj- és népkutató pályázatra készült dolgozatában Koczkás Sándor tanítónövendék: „Alig kezd sötétedni Ádám és Éva napján, már felhangzik itt-ott az ének. Ezen az estén ugyanis énekeket zengedeznek. Mindegyik gyerek oldalán tarisznya, hogy legyen mibe a sok diót, almát, aszaltgyümölcsöt és pénzt elsüllyeszteni. Nem is nézik, mit kapnak az egyes házaknál, csak tartják a tarisznya száját, hogy azon tegye bele a háziasszony ajándékát. Izgalommal várják, hogy hazamehessenek. Otthon kifordítják tarisznyájuk tartalmát és osztályozzák. Lelkesedésük és örömük leírhatatlan. Boldogan szemlélik és mutogatják a háziaknak keresetüket.”

Bakonycsernyén karácsonyeste férfiak, asszonyok, leányok csoportokban jártak az ablakok alá énekelni. Leggyakrabban a *Čas radosti, veselosti...* kezdetű karácsonyi éneket énekeltek, amely Tranoscius énekeskönyvében a 45. szám alatt szerepel. Az ének elhangzása után beköszöntek: *Pán Boh dej dobri večer!* (Adjon Isten jó estét!) A gazda erre tréfából megkérdezte: *Kol'ko vás je!* (Hányan vagytok?) – *Tre sme!* (Hárman!) – *Chod'te na štvore!* (Menjete négy felé!) A felnőtteket borral, pálinkával kínálta meg, a leányoknak kalácsot, almát és diót adott. Külön csoportokban jártak az ablakok alá énekelni a fiúk, a 14–15 éves kislegények, őket is itallal kínálták, vagy almát, birsalmát, diót kaptak. Karácsonyeste minden háznál jó nagy kosár almát, diót készíttetek elő. A jegyző, a pap és a tanító házánál pénzt, szaloncukrot is kaptak. A fiúk a vállukon hordott vászontarisznyába gyűjtötték össze az adományokat. A fiúk és a lányok karácsony reggelén is köszöntöttek a rokonoknál, nagyszülőknél. A fiúk köszöntőverseit 1984-ben így idézte fel Gyuriska Pálné Kaviczky Julianna (szül. 1901):

A ja mai žáček
vítam jaki ptáček
ptáčkově spívajú
Ježiši vítajú
a ja ho tež vítam
peňazček si pítam
peňazček mi dajt'e
zdraví ostávajt'e!

Én kis diák vagyok
mint egy madár dalolok
a madarak dalolnak
Krisztust üdvözlik
én is őt köszöntöm
pénzt kérek cserébe
pénzt adjatok
egészségben maradjatok!

A ja mali chocholáček
došel som si pre koláček
koláček mi dajt'e
zdraví ostávajt'e!

Én egy kis szolgálégyen vagyok
kalácsért jöttem hozzátok
kalácsot adjatok
egészségben maradjatok!

A kislányok karácsony reggeli köszöntőjét 1984-ben ezzel a szöveggel mondta el Kalincsák Mihályné Simek Rozália (szül. 1929):

Ja som malá panna
vítam Krista pána
Jézuška vítajú
a ja ho též vítam
peňazček si pítam
peňazček mi dajt'e
zdraví ostávajte!

Én kis szűz vagyok
Krisztus urunkat üdvözlöm
Jézuskát üdvözlik
én szintén üdvözlöm
pénzt kérek magamnak
pénzt adjatok
egészségben maradjatok!

A szöveghez tréfásan hozzátették: *rit' mi višlavajt'e!* (és a fenekemet verjétek ki!), ami az aprószenteki korbácsolásra utal.

A kántálók által énekelte karácsonyi énekek a nép körében igen közkedveltek voltak. Énekeltek őket karácsonyeste otthon, családi körben, s a templomban is igen szívesen, lelkesen, különösen az asszonyok és a gyerekek. Ezek a karácsonyi énekek a betlehemes játékok párbeszédei közötti betétként is szerepelnek. Legtöbbjüket megtaláljuk a múlt századi bicskei énekeskönyvben: *Egyházi énekek, melyek az esztendőnek külömb-külobmféle részeire alkalmazva vagynak, és eddig ugyan csak*

a' székes-fehérvári püspöki megyében helyeztetett Bicske mezővárosában lakozó keresztény híveknek buzgó ájtatosságokra nagy haszonnal szolgáltak, ennekutánna pedig minden egyéb magyar helységekből lévő keresztényeknek is hasznokra szolgálhatnak. Kiadta néhai főtisztelendő, Spetykó Ferencz ercsi apátúr 's székesfehérvári káptalanbéli úr. Pesten, Trattner-Károlyi tulajdona, 1861. Az énekeskönyvben 23 karácsonyi-vízkeresztű énekszöveg található. Közülük az Idvezlégy, kis Jézuska! kezdetű ének a nép körében nagy népszerűsége telt szert. Szövege így hangzik:

Idvezlégy, kis Jézuska!
Idvezlégy óh kis Baba!
mért fekszel a' Jászolban,
a' hideg Istállóban?

Hol a' fényes Palota?
Hol a' kényes nyoszolya?
Hol a' lépes mézecske?
Vajjal mázolt kötsöge?

Óh! ha Magyar Országban
Bicske mezővárosban
lettél volna világra,
akadnál jobb Országra.

Mert adnánk jó mézecsket,
Vajas édes tejcsket,
szükségedet megszánánk,
párnácskánkba takarnánk.

Az énekszövegről Volly István feltételezi, hogy az valószínűleg Spetykó Ferenc költeménye, feltehetően a levert szabadságharc után elfojtott nemzeti érzés karácsonyi énekbe rejtett megnyilatkozása (1982, 270). Az énekszöveget a Bicskén 1880-ban kiadott *A Hétfájdalmú B. Szűz Mária nyomdokait követőknek mennybevezető Kis Arany Koronája* című ima- és énekeskönyvében Ács Benjamin ferencrendi is megjelentette. Volly István 1937-ben Szabadbattyánban nemcsak szövegét, hanem dallamát is lejegyezte, s közölte *Népi játékok I.* című könyvében (1945, 13). Volly szabadbattyáni gyűjtését a *Magyar Népzene Tára II. Jeles napok* kötete és átvette (Bartók–Kodály 1953, 639–640). Ugyanitt Kerényi György Bicskén gyűjtött két másik dallamváltozatát is közölte (Bartók–Kodály 1953, 1132). Volly István 1971-ben a burgenlandi Alsóórben hallotta az éneket (1982, 271). Az utóbbi időben újra felfedezték: Sebestyén Márta és Szörényi Levente *Karácsonyi magyar népdalok* című hangfelvételén és a Kaláka együttes 1987-ben megjelent *Szabad-e bejönni ide betlehemmel?* című könyvében és kazettáján is szerepel. A bicskei énekeskönyv legtöbb karácsonyi éneke betlehemes játékainkba is bekerült. Például a *Ne féljete, pásztorok!* szövegkezdetű ének megtalálható az itt közlésre kerülő csákvári betlehemes játékban. Az összehasonlítás kedvéért a bicskei énekeskönyvben megjelent szöveg három utolsó versszakát idézem:

Nosza tehát hagyjuk itt,
a' nyáját és csordát!
Menjünk oda mindnyájan,
Az Úr' szeme a' nyájan!
Nem féltő most a' juh,
Mondjuk dadu, dadu,
Most a' tolvaj nem lop,
Mondjuk vígan: hop, hop!

Szólítsd, Lőrincz, Sípodat!
Jóska! furoglyádat;
Verd, Lajos! a' dobodat;
Éleszd, Miklós! a' dudát;
Pengesd, Ádám! Lantot;
Te Pista! dorombot;
Fújd a' kürtöt, Miska!
Te lejtőzz, Andriská!

De üresen ne menjünk,
ajándékot vigyünk!
Egy szép tarka gedácskát,
Fejér kondor báránykát,
Kis gyenge sajtocskát,
És irós vajacskát,
Mít Istentől vettünk,
's kitelhetik tőlünk.

5. Betlehemes játékok

A betlehemes játékok a kereszténységet népszerűsítő, középkori, bibliai tárgyú, vallásos színjátékokból, liturgiai misztériumjátékokból alakultak ki. Kezdetben, a betlehemes játékokat papok, egyházi személyek, diákok adták elő a templomokban. Innen kerültek az Európa-szerre elterjedt, s a téli napforduló idején különösen gyakorolt, színjátékszerű népszokások közé. Közkeletességükhöz az is hozzájárult, hogy a nép egyik fő foglalkozása az állattartás, a pásztorkodás volt, így a karácsonyi evangéliumból is a betlehemi pásztorok története ragadta meg a legjobban. A vallásos tartalom mellett a téli napforduló ünnepének alakoskodásai, cselekmény-töredékei a betlehemes játékokban továbbélnek. Az eddig ismert legrégebb európai betlehemes játékot Franciaországból ismerjük: latin nyelvű szövegét az orleans-i városi könyvtár egyik XI. századi kódexe őrzi. Ugyanebből az évszázadból való a legrégebb németországi, latin nyelvű karácsonyi misztériumjáték is, amely a freisingi (müncheni) kódex lapjain maradt fenn. Tartalmukat tekintve, a háromkirályok útrakelését, imádását bemutató vízkeresztli játékok a régebbiek, csak későbbi tárgykerbővülés eredményei az angyalokat, pásztorokat is szerepeltető karácsonyi pásztorjátékok (Mathia 1953, 57-58; Bálint 1973, 42).

Legkorábbi magyar nyelvű betlehemes játékunk 1629 táján keletkezett, valószí-

25. ábra. Betelemesek, Bicske, 1930-as évek. Gelencsér Ferenc reprodukciója.

núleg a nagyvárad református kollégiumban vagy annak vonzási körzetében. 1633 és 1668 közé keltezi a kutatás a kézdiszentléleki betlehemes keletkezését. A nagybányai református diákok számára készült 1667-ben Eszéki István *Rytmusokkal való szent beszélgetés* című játéka. Az 1684-94 közötti évtizedből származik az écségi (Nógrád megye) katolikus betlehemes. A kolozsvári unitárius iskolában 1696-ban és 1700-ban mutattak be magyar nyelvű betlehemes játékot (Kilián 1985, 945). E korai magyar nyelvű betlehemes játékok sorába tartozik a székesfehérvári gimnázium diákjai által 1767-ben Székesfehérváron, majd 1768-ban Győrben előadott játék is, amelynek szövegét a *Népszokások Székesfehérváron a XVIII. században* című tanulmányban közöltem. A játék tartalmát 1954-ben így mutatta be Mathia Károly: „A cselekmény a katona engedélykérésével és előkészítő muzdulataival indul. Nyomában lép színre az angyal, hogy elmondja beköszöntőjét. Ezután jönnek be Heródes és a királyok. Kölcsönös üdvözlés után Heródes kétszínű viselkedése indítja el a bonyodalmat. Szörnyű haraggal támad katonáira a királyok távozása után. A megfélemlített katonák hűségükről biztosítják a zsarnokot és elindulnak a vérontás végrehajtására. Most újabb, igazi áhítatot keltő kép következik: a három királyok a házban lévő oltárhoz vagy szentképhez fordulnak, és egyenként hódolnak a kisded Jézus előtt. A hódolat után megjelenik előtűk az angyal, hogy a helyes útra irányítsa őket. Ezután kezdődik a *pásztorjáték*. Ez a rész hangulati elemeiben és stílusában ma is élő karácsonyi játékaikra emlékeztet. Az angyal a betlehemi puszta pihenő pásztorok-

nak is megjelenik, s a *Glória* szavaival jelenti Krisztus születését. Az öreg Choridon ébred föl elsőnek, felkelti Tubalka nevű társát, aki nagy nehezen megérti, hogy Betlehembe kell menniök a kis Jézus imádására. Jóízű, tréfás jelenetek tarkítják ezt a részt. Hamarosan Menáclás bojtárt is felébresztik, s *öszve borulván* énekszóval elindulnak a betlehemi istálló felé. A játék az angyal szavaival (ajándékkérés, jókívánságok) ér véget.” (1954, 20)

A Honderű című folyóirat 1847. évi kötetében olvashatjuk: „Karácson előtt egy héttel egész vízkeresztig pórfiúk, vagy kisebb városokban kézműves inasok szoktak Bethlennel jární, azaz egy templom formát készítenek vastag papirosból, melynek belsejében Krisztus születését ábrázoló faragványokat és képecskéket illesztenek – ehhez aztán betanulnak néhány karácsonyi énekeket, és Krisztus születését jelentő pásztori beszélgetéseket, így felkészülve bejárják a körüli falukat, honnan különféle ajándékokkal térnek haza.” A betlehemes játék két fő formája: az élő szereplőkkel megjelenített játék és a bábokkal előadott bábtáncoltató betlehemezés. A Fejér megyei betlehemes játékok a dunántúli pásztorjátékok típuscsoportjába tartoznak. A pásztorjátékok cselekménye során az angyal keltegeti a nyáj mellett alvó pásztorokat, és az újszülött Jézushoz küldi őket. A pásztorok elindulnak az újszülötthöz, ajándékokat adnak neki. Fontos szereplő a nagyothalló, kajla öregpásztor, a vén Dadó vagy Koredó, akinek félreértéseiből humoros helyzetek adódnak. A játékot adománykérés zárja be.

Fejér megyében és Székesfehérváron a ritka bábtáncoltató betlehemezés szokása is élt. A játék színpadával, a házilag készített kis istállóval, a betlehemező csoport házról házra járt. A betlehem alsó részén vágott lyukakban, járatokban kis pálcákon mozgatták a bábokat. A játék szövegét a bábozók mondták. Az István Király Múzeum néprajzi gyűjteményébe Sárszentágótáról került egy bábtáncoltató betlehem (Régi lelt.sz.: 11231; új lelt.sz.: 39. 12.1.) Összesen 18 darab bábu tartozik hozzá. Bábjai között a születéstörténet alakjai: Szűz Mária, Szent József, a pásztorok és a három királyok láthatók. A bábtáncoltató betlehemet 1938–40 között a múzeum három alkalommal kölcsönadta a székesfehérvári (öreghegyi és palotavárosi) iskolásoknak, akik végigjárták vele a két városrészt. 1980 decemberében a sárszentágótai bábtáncoltató betlehemet a Fekete Sas Patikamúzeumban a hónap tárgyaként mutattuk be. Sajnos hiányzik az a füzet, amibe a bábtáncoltató betlehemezés szövegét leírták. A bábtáncoltató betlehemezés korábban Székesfehérvár–Alsóvárosban is élt. Erről a Székesfehérvár és Vidéke 1912. évi karácsonyi mellékletéből értesülünk: „A székesfehérvári felsővárosi parasztfiúk élelmesek. A jászolyban levő jézuskát körülhordják s a ház népe titkon mindegyik legalábbis egy krajcárt csúsztat a jászol szalmája közé. Az alsóvárosiak pedig bábtáncoltatót is visznek magukkal a Betlehem körül.” (Szemere 1912, 1–3).

Az élő szereplőkkel előadott betlehemes játék egyházi, iskolai eredetű, az elnépiesedésnek még csak a kezdeti fokán álló, komoly formája, a *bölcsőcske* is élt Székesfehérváron. A játékot a Székesfehérvári Múzeum Egyesület diákjai 1938-ban felújították, előadták. Ma az István Király Múzeum őrzi a bölcsőcske múzeumi előadásakor használt játékbölcsőt (Lelt. sz.: 38. 147. 12.) és az előadásról készült fényképeket. A székesfehérvári bölcsőcske szövegét és dallamát Volly István közölte 1945-ben *Népi játékok II. Betlehemes – bölcsőcske – háromkirály* című könyvében (1945, II, 78–81). Volly 1938-as székesfehérvár–felsővárosi bölcsőcske gyűjtését *A Magyar Népzene Tára Jeles napok* kötete is átvette (Bartók–Kodály 1953, II.

26. ábra. Betlehemesek, Székesfehérvár-Öreghegy. Lukács László felvétele, 1984.

570-572). A Volly István által lejegyzett bölcsőcske dallamot pontosan negyven évvel később, 1978-ban Pesovár Ferenc vette magnetofonra a Felsővárosban Fister István-nénál, s jelentette meg *Béres vagyok, béres – Fejér megyei népzene* című könyvében (1982, 73–79). Bálint Sándor, aki 1968-ban végzett néprajzi adatgyűjtést Székesfehérvár–Felsővárosban, így ír a bölcsőcskééről: „A fehérvári kislányok aprócska bölcsővel járnak házról házra. Két angyal jelenti be a Szent Család érkezését, majd Mária és József jön be. Mária egy székre ül és az ölében lévő kis bölcsőt, melyben a Jézuska szobra fekszik, ringatja. József aranyos fejszével a háta mögé áll. Az angyalok énekelnek a megtestesülésről. Utána pásztorok jönnek be, hogy kifejezzék hódolatu-
kat a Kisded előtt. Végül Mária a bölcsőben fekvő Jézuskát körülhordozza, akit a család minden tagja megsókol, miközben a bölcsőbe teszik az ajándékot.” (1973. 52).

Arany László és Gyulai Pál *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből* (Magyar Népköltési Gyűjtemény I.) című könyvükben 1872-ben Török Károly gyűjtéséből a *karácsonyi mysteriumok* között közölték a következő szövegű székesfehérvári bölcsőcskét:

Két angyal (*bejön s énekel*)
Örömet hirdetek néktek,
Mert ma született ti üdvösségetek:
Jézus Krisztus!

Mária és József

(bejönnek, az előbbi egy székre ül, az ölében levő kis bölcsőt, melyben egy báb, a Jézuska fekszik, ringatja; József az aranyos fejszével háta megé áll.)

Két angyal *(énekel)*
Krisztus Jézus született,
Örvendezzünk,
Néki öröm-éneket
Zengedezzünk!
Dávidnak véréből,
Tiszta szűz méhéből
Született Krisztus nekünk.
(e világra)

Szűz Mária nekünk
Szent fiát hozá, –
A jászolban fekszik, ki a
Mennyet s földet alkotá;
Mely végtelen kegyelem
Tőled, jó istenem,
Hogy így szeretted az embereket!

Az egyik angyal *(énekel)*
Mennyből az angyal
Lejött hozzátok,
Pásztorok!
Hogy Betlehembe
Sietve menvén
Lássátok:
Istennek fia,
A ki született,
Jászolban –
Ó leszen néktek
Üdvözítőök
Valóban!

A pásztorok

(bejönnek s Mária előtt leborulva énekelik)

Pásztorok, pásztorok örvendezve
Siessünk Jézushoz Betlehembe,
Mondjunk mi köszöntőt a kisdednek,
Ki hozott váltságot az embernek.
Angyalok szózata minket is hív,
Értse meg ezt tehát minden hű szív,
A kisded Jézuskát mi is áldjuk,
Miként az angyalok, magasztaljuk!

Mind (énekelve)

„Dicsőség mennyben az istennek!
Dicsőség mennyben az istennek!”
Az angyali seregek
Vígán így énekelnek,
Dicsőség, dicsőség, istennek!

Békesség, békesség földön az embernek!
Békesség, békesség földön az embernek!
Kit az igaz szeretet
A kis Jézushoz vezet!
Békesség, békesség az embernek!

(Mária a bölcsőben fekvő Jézuskát a házban körülhordja, kit a család minden tagja megcsókol s titkon a kis bölcsőbe mindegyik néhány krajczárt csúsztat s azzal eltávoznak.)

A közölt székesfehérvári bölcsőcskével kapcsolatban Arany László és Gyulai Pál jegyzetében olvashatjuk: „Ebben feltűnő Máriának és Józsefnek szereplése, mely e gyűjteményben még csak egyszer, a 15. számú (csikszeréki) mysteriumban fordul elő. Itt némán szerepelnek. Különbösen is az egész mystériumban a legcsekélyebb drámai elevenség sincs s nem egyéb mint magán- és karénekek összefűzése.” (Arany–Gyulai 1872, 47–49, 535.)

A székesfehérvári bölcsőcskében szereplő lányok fehér ruhába öltöztek, néha szárnyat is készítettek maguknak. A pásztorok kifordított bebecset, báránybórt terítettek magukra, kifordított kucsmát nyomtak a fejükbe, kezükben görcsös botot tartottak. Szűz Mária fejét és vállát fehér nagykendő takarta, kezében kis bölcsőt vitt, játék babával. A Szent Józsefet alakító fiú kenderkócból szakállt, bajuszt ragasztott. Az egyik angyalnál kis csengő volt, amivel az énekek ütemére illetve az énekek végén csengetett. A csoporttal általában együtt ment egy idősebb kísérő, kezében lámpával, aki egyrészt vigyázott, hogy a kicsiket ne bántsák, másrészt az adományokat gyűjtötte össze. A csoport *Dicsértessék a Jézus Krisztussal* köszönt el. Székesfehérváron a bölcsőcskét éneklő csoportot *betlehemeseknek*, a szokást *betlehemezésnek* nevezik. Felsővárosban a karácsony előtti héten több betlehemes csoport is járt egy időben, de egymás útját lehetőleg nem keresztezték. Ki ide, ki oda szólt be. A székesfehérvári betlehemező gyerekek lelkesedéséről Volly István megfigyelését idézhetem: „A köszöntők az este sötétjében mennek házról-házra, messzi utcákba. A köszöntésért pénz jár. A pénzt távozáskor a perselybe kéri a kísérő. Ebből részt kap ő és a nagyobb szereplők. Szűz Mária megszemélyesítője ritkán kap a pénzből; neki cukorral, kiflivel kedveskednek a házaknál, fagyban és sötétben – gyakran el is esve – fáradságtalanul viszi a kis Jézus bölcsőjét.” (1945, II, 81) Tudtam, hogy a bölcsőcskén kívül dunántúli típusú pásztorjátékkal is betlehemeztek Székesfehérváron még a II. világháborút követő években is. Kiderítettem, hogy a játékban három pásztor, egy-két angyal és az öreg pásztor (a vén Dadó vagy Dodó) vett részt, de nem volt egyetlen pásztorjáték szövegünk sem. Mindig csak a székesfehérvári bölcsőcskét ajánlhattuk az érdeklődőknek. Ezt mutatták be a József Attila Gimnázium diákjai 1980-ban, karácsony előtti

klubnapjukon, ezzel betlehemezett néhány év óta nagy sikerrel az Öreghegyen egy kisdíákcsoport, akiket Bobory Zoltán előadóművész készített fel. Ráadásul a pásztorjáték a bölcsőcskénél sokkal jobban elnépiesedett formája a betleheemes játéknak, ezért a székesfehérvári és Fejér megyei szövegek néprajzi, tudományos szempontból is érdekelték. Végül hosszas kutatás után 1984-ben néhány székesfehérvári és Fejér megyei pásztorjáték szövegére bukkantam.

Az első felderített székesfehérvári betleheemes pásztorjáték szövegét Palkovics István, Székesfehérvár, Homoksor 62. szám alatti lakos küldte be az *Új barázda* című földművesújság néprajzi gyűjtőpályázatára 1928-ban (Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattára, Lelt. sz.: 783). Palkovics István így írta le a székesfehérvári pásztorjátékot: „Nálunk a betleheemi köszöntők bandája négy tagból áll, u. m. egy angyal a betleheemi képpel és három öreg pásztor. Először bemegy az angyal és énekl: Mennyből az angyal... stb. Az angyal mikor már elzengte az éneket, kiszól a pásztoroknak: Gyertek be pásztorok! A két pásztor bemegy, azonban a harmadik, a Vén dadó kint marad. A pásztorok énekl: Pásztorok keljünk fel, hamar induljunk el... stb. Mikor már vége az éneknek, kikiált egyik pásztor: Gyere be, te Vén dadó, mert odakinn mefagyó! AVén dadó elindul befelé, azonban az ajtó száfába szörnyen megbotlik, az egyik pásztor rászól: Ejnye, pajtás, de el botlottál az ajtó száfába!? (Vén dadó felel:) De nem az ajtó száfába, hanem a csizmám rozoga talpába! A Vén dadó is elkezd beszélni, ugyan először *jó estét* köszön: – Ci-ci-cifa csutorás, törköly pálinkás, apró pogácsás jó estét kívánok a háziasszonynak és a házban lakóknak. Látom, esznek, isznak, a megterített üres asztal mellett, hát az öreg tejfölös, penészes, ősz szakalú öregapátokról még meg is feledkeztetek? Én már éjfél óta járok, juhaimat megnyírtam, gyapját megtakarítottam, ój hatalmas hegyeket jártam, hogy elvesztettem a kenyeres tarisznyámat. Dicsértessék a Jézus neve!

AVén dadó beszédének befejezése után énekl az összes:

I.
Pásztor társak, keljetek fel!
Ó mit szemlélték?
Egy kis ékes fehér gyermek
Áll itt nézzétek.
Glória is azt mondja:
Áldott az egek ura,
Békesség legyen földön
Lám azt kiáltja.

II.
Megindult már égi csillag,
Menjünk utána,
De üresen ne menjünk,
Jó ajándékot vigyünk
Dicséretes kis Jézushoz
Majd énekelünk.

III.
István dudás furuglyás,

Zengő hársfával.
Ennél szebb muzsika sincs
Sípon dobon jobbítja,
Ma született kis Jézuska
Világ váltója.

A játék az ének hangjai után véget ér, mire a társaság összeszedi a sátorfáját és egy házzal odább áll.”

Hasonló pásztorjátékot írt le Székesfehérvárról 1953-ban Virág József, a József Attila Fiúgimnázium I. osztályos tanulója (István Király Múzeum Néprajzi Adattára, Lelt. sz.: 53. 62):

Betlehemezés Székesfehérváron

Szereplők:

Vén Dodó: szakállas, bajszos, bundás alak, kezében bot. Állandóan tántorog, azt a látszatot kelti, mintha részeg lenne.

I. II. III. pásztor: fejükön kucsma, lehetőleg bundában, kezükben bot.

I. II. angyal: fehér ruhában, fején koszorú.

Betlehemes: népviseletben

(Az ablak alatt:) – Jó estét a háznak, a ház gazdájának, a család minden tagjának, aprajának és nagyjának. Szabad-e betlehemet köszönteni?

(Ha szabad, bejönnek. Bent beszélgetnek a házbeliekkel, énekelgetnek, megmutatják a betlehemet. Közben kintről mély, bosszús hang hallatszik be:)

– Engem idekinn felejtetek, odabenn meg eszitek a jó sonkát, szalonnát!

I. Pásztor: Gyere be hát, te Vén Dodó, mer odakinn megfagyó!

Vén Dodó: (Bejön. Megbotlik a küszöbben:)

De nagyot botlottam az ajtófélfában, de nagyobbat az ángyomasszony szoknyája aljában!

(Megbotlik a botjában és a szoba közepén hasra vágódik:)

Majd ha három csillag lesz az égen, keltsetek fel!

Többen: Jó, majd keltünk.

(Egy kis idő múlva:)

I. Pásztor: Már egy csillag van az égen!

(Megint egy kis idő után:)

II. Pásztor: Már két csillag van az égen!

Vén Dodó: (Másik oldalára fordul.)

III. Pásztor: Kelj fel Dodó! Három csillag van az égen!

Vén Dodó: (Horkolni kezd.)

II. Pásztor: Dodó! Már négy csillag van az égen!

Vén Dodó: (Tovább horkol.)

I. Pásztor: Kelj, Dodó! Hú, mennyi csillag van az égen!

Vén Dodó: (Másik oldalára fordul, horkol.)

III. Pásztor: (Lábujjhegyen odamegy hozzá, hangosan a fülébe súgja:)

Dodó! Hajtják a nyájadat!

Vén Dodó: (Felugrik. Majd, mivel mindenki őt neveti, rájön, hogy becsapták. Ekkor mesélni kezd:) Hát mit is ámodtam: megyek egy nagy borospincében, ott vót egy nagy hordó, főmáztam a tetejére, hát benne vót egy kisebb hordó. Hát, gondótam magamba, ennek a végére járok, belemáztam a hordóba. Hát a fekin vót egy boroskancsó. Mikor azt széttörtem, hát kiesett belőle egy fej. Abba a fejbe vót ekkis ész, mi meg kérünk egy kis pézt!

(Mikor ezt megkapták, elénekelnek még egy éneket. Azután jó éjszakát kívánnak és egy házzal odább állnak.)

A betlehemes játék Székesfehérváron az 1950-es évek első felében maradt el.

Csákváron 1870 körül Székely Sándor gyűjtötte a következő karácsonyi pásztorjátékokat, amely Abafi-Aigner Lajos népköltési gyűjteményében maradt fenn (Schramm 1962, 155–162):

Személyek: Angyal, hosszú fekete ingben, mely a derekán cifra pántlikákkal van megkötve; Mokses, Góbkó, Öreg atya, mind kifordított szűrben, az utolsó csepű szakállal; Titere bojtár hosszú csepű bajusszal. Fejükön czukortartó papírosból készült püspök süveg, melynek oldalán piros kereszt van.

Angyal (bejön a betlehemmel és énekel:)

Gloria, gloria in ekszelisz deo,

Szurgyite szurgyite

Pasztoresz in Betlehem furgyitáte!

Jezum Krisztum, nátum, szálutem

Et dormi kantátem. Glória!

Mind (énekel kint:)

Üdvözlégy Jézus

Messiás Kirsztus,

Királunk!

Kik ez nyájunktul

Szent angyalinktul

Küldettünk!

Mokses (bejön s mondja:)

Szalonnás jó estét kívánok

Az házi gazdának!

Ha nem volt vendégje,

Lám már én itt vagyok!

Összejártam az magas

Havas hegyeket és völgyeket

Térdig érő sárokat, vizeket,

Még se találtam a szelíd Jézuskára,

De már azt nem tudom hol vagyok!

Ide jöttem ehel a böcsületes házhol

Itt talátam a szelíd Jézuskát.

Azír' jöttem: ötet imádni,

Mivel utánna el fogok menni,
Kulacsom fölhajtom,
Vigyázz Vörös Gyurkó,
Még borom meg iszom!

Angyal (csenget:)
Glória!

Gobkó (bejön:)
Kolbászos jó estét szerelmes barátom!
Látom barátom, a te álnokságodat,
Hozzám való rossz pajtáságodat!

Mokses:
Mér' hisz te engem rossz pajtásnak?
Inkább híhatnál jó felebarátodnak,
Hogyha jó hírt tunnál mondani
Az öreg atyáru!
És a Koredóru!

Gobkó:
Utánunk hozza borzas szakállát
Irgeti-forgattya üres csutoráját;
Üres a csutora, korog az oldala,
Ha van a gazdának, a maj' tele agygya!

Angyal (csenget:)
Glória!

Öreg (bejön:)
A küszöbön akkorát zökkentem,
Maj' kiszakatt a vín lelkem;
Szalonnás jó estét, szerelmes barátim!
Látom ti csak esztek-isztok
Az öreg atyátokru nem gondúkosztok,
Majd adok én nektek alvást, nem borivást,
Hasatokbú hasítok huszonnégy ujnyi szalonnát!

Angyal (csenget:)
Glória!

Titere (bejön:)
Apró pogácsás, jó estét szerelmes barátim!
Hallom, hallom öreg atyámnak pirongatását,
Nem kívánom hallni zúgolódását!
Illet, tiéd atyám fogjad ajándékát:
Imé Mokses pajtás nyujtya csutoráját,

Igyunk a Krisztus születéséér'!
(Isznak és az angyal körül letérdepelnek.)

Mokses (iszik):
Egíssíggel Gobkó pajtás!

Gobkó:
Fogadj Isten Mokses, egíssíggel öreg atyám!

Öreg:
Fogaggy Isten, Gobkó pajtás! Egíssíggel Titere!

Titere:
Fogaggy Isten Öreg Atyám!
Öreg Atyánk, jobb vóna ennél a borivásnál egy kis alvás!

Öreg:
Vess tehát szórzsákodbul ágyat, hadd fekügyék a vín Koredó!

Mokses:
Nízzed, nízzed Titere bujtárom,
Mi sült ki a vínbú'!
Most tartom jó szórzsákombú,
Üres kulacsombú,
Már aludnyi készú'!
Vess tehát szórzsákodbú néki ágyat, csak úgy süppedezzen,
hadd alugygyik a vén Koredó!
(Lefekszenek, csak az Angyal marad állva.)

Angyal (énekel):
Pásztorok hol vattok?
Talán mind alusztok?
Gyakran fölserkenyenetek,
Reám figyelmezzetek!
Jól tudom, hírt mondok:
Mer' született Messiás,
Körülötte világosság,
Lássátok! (Meggyújtja a „betlehem”-ben a gyertyát.)
Glória! (csenget:) Kejjünk föl!

Mokses:
Hallod Gobkó pajtás, itt a talpas,
Nem viszi el a farkas.

Angyal (csenget:)
Glória, kejjünk föl!

Mokses:

Hallgass, hasam morog,
Fejem ropog,
Szépeket álmodozok!

Angyal (csenget:)

Glória! Kejjünk föl!

Titire:

Hallod öreg atyám, mit mond az angyal: Glória!
Kejjünk föl!

Öreg:

Kurja, veszett állattya!
Juh gyalánt el ne vigy,
Magambul, Moksesbül
Csúfot ne tégy!

Angyal:

Pásztorok keljetek föl!

Pásztorok (felkelve éneklik:)

Pásztorok keljünk fel,
Siessünk hamar el
Bötlehem várossába,
Sijessünk, ne késsünk,
Hogy ottan még ezen ijje
Lehessünk!
Íme már nincs meszsze!
Fényesség a jele,
Az angyalok jelentik:
Hogy Messiás születik.
Jászolban, pólában,
Bé vagyon takargatva rongyocskában!
Mit vigyünk hát neki
Ajándékul? Ki-ki?
Hogy őtet imádhassuk,
És szívünből áldhassuk.
Egy báránt, nem arant,
Ilyen szegín pásztoroktul ölég lesz,
Vagy talán az arannál is
Többet tesz!?

Angyal (csenget:)

Ki-ki mit viszen a Jézuskának ajándékba?

Mokses:

Én e' kis sajtocskát.

Gobkó:

Én e' kis lisztecskét.

Öreg:

Én ilyen öreg litemre e' pár juhocskát.

Titere:

Én e' kis tejecskét

Kérünk tígéd angyal, mivel már béesteledett kis Jézuskát dicsírhessük!

Angyal (csenget:)

Szabadság!

Pásztorok (csörgős botjukat a földhöz verve tánczolnak, majd letérdepelnek és éneklük:)

Mostan kinyílt e' szép rúzs virág,

Kit már rígen várt az egész világ:

Bötlehembben kibimbózott zöld ág,

Királnénktúl méltóság.

Szállást nem kaptak benne a városban –

Maradásuk nemcsak e szálláson –

Mert lakosok inkább gazdagokon

Kaptak, mint sem Jézuson.

Bölcsum volna, benne ringatnálak,

Párnám volna, bele takarnálak,

Az hidegnek csípni nem hannálak,

Szívemhöl szorítanálak!

(tovább folytatva tánczukat éneklük:)

Jászolban látytyuk

Az istállóban,

Szállást nem adtak

Bent a városban.

Gyűj bé szívünkbe

– Őszve gyűlt kis nyájunk –

Ó, ídes Jézusunk!

(Fejüket összeteszik, az)

Angyal (csenget:)

Pásztorok:

Ó kegyes Krisztusunk!

Vígan lehess már,

Ősszvegyűlt kis nyájunk!

Gobkó és Mokses

Titere bujtárunk,

Ez icczakának

Elintéztük már felit

És az elejit.

(Ismét összeteszük a fejüket)

Angyal (csenget:)

Pásztorok:

És az elejit!

Jobb ez a gazda

Mind a másik vólt!

Mert ez a gazda

Hurkáva, kóbászsa

Untig tartott vót!

De ez a másik

Semmit sem adott.

Nem kívánnyuk mint azt:

Hogy e' zsákkal agygyon,

Csak e' pár szá' kóbászt!

Botunkra aggasson!

(Sorba állva énekelik:)

Ne féljetek pásztorok, pásztorok

Örömet hirdetek

Mert ma nektek született

Aki jövendőltetett,

E' szűznek méhéből

Szűzen szült véréből

Megváltó Istennek,

Megváltó Istennek!

Hogy ha pedig e csodát, e csodát

Akarjátok látni,

Bötlehembe menynyetek

Ott léssen a jeletek

Fogtok a jászolban

Takarva pólában

Gyermecskét talá'ni

Taláni.

Városon kívül nem meszsze, nem meszsze,

Van egy istállócska,

Barmok között ott fekszik,

Száraz szénán nyugoszik,

Mellette szűz anynya,

És az ő vélt atytya:

Józseffel Mária,

Józseffel Mária.

Ismervén a barmok is, barmok is,

Uruk jászolkáját,

A mint lehet tisztelik,

Térdet hajtván lehelik.

Az hideg derektül

Csikorgó szelektül

Mentvén tagocskáját
Mentvén tagocskáját.
Azír ti se' késsetek, késsetek,
Sietve elmenyietek,
A lett dólgot lássátok.
Piczin lábocskáját,
Rongyos pólácskáját
Csókkal tiszteljétek,
Csókkal tiszteljétek!
Ó szerencsés écczaka, écczaka
Boldog az az óra,
A mel ezt a gyermetskét
A menynei kincsecskét,
És virágszálacskát
Hozta je világra,
Hozta je világra!

De bóldog is az az anya, az anya
A ki szűz méhében
Szentlélektül fér' nélkül
És minden szeplő nélkül
Szúzen is fogadta,
Szúzen is hordozta,
Szúzen szült, szúz maradt,
Szúzen szült, szúz maradt!

Hossza tehát hagygyjuk itt, hagygyjuk itt,
A nyájt és a csordát,
Menynyünk oda minynyájan,
Az úr szeme a nyájon,
Nem féltő most a juh,
Ma mongyuk du, du, du!
Most a tolvaj is lop,
Mongyuk vígan: hopp, hopp!
Szólicsd Lórincz sípodat, sípodat,
Jóska furuglyádat,
Verd Lajos a dobodat,
Éleszd Miklós a dudát,
Pöngesd Ádám a lantod,
Te Pista dorombod,
Fújd a türköt Miska
Te lejtőzz Andriska!
De üressen ne menynyünk, ne menynyünk,
Ajándékokskát vigyünk:
E' szép tarka gedácskát
Fejér kondor báránkát,
Kis pörge sajtockskát,

És írók vajacsját!
Mit Istentől vettünk,
Kitellettik tollunk!
Dícsérjük a Jézust!

Titere:

Hallom, hallom, zörgetik kulcsokat,
Talán megnyitják kincses ládájukat?!
Ránk osztják penészszes márvássukat,
Pörsölbe dobják öt pöngös bankójukat!

Mokses:

Zsódér, kóbász, szalonna,
Pásztoroknak jó volna,
Ha ja gazdasszony anna,
Hurkát, kóbászt adhatna.

Mind (énekli elmenetelkor:)

Pásztorok, pásztorok örvendezve,
Sietvel mönnyünk el Bötlehembe,
Köszöntést mondanak a kisednek,
Imádságot hagyott az embernek.

Ugyancsak Csákvárról, Hársing István gyűjtéséből került a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárába egy betlehemes játék, amely az előző szöveg későbbi, rövidített, egyszerűsített változata (NMEA.2561):

Betlehemes pásztorjáték

Személyek: Angyal, Góbó, Mokses, Öreg atya, Titere.

Angyal (bemege a szobába, a betlehemet az asztalra teszi és énekel): Gloria, gloria in excelsis Deo, surgite, surgite pastores Betlehem furtitatem, Jesum Christum natum salutatem et gloria contatem. Gloria! (csenget)

Góbó: Szalonnás jó estét kívánok a házi gazdának, ha nem volt vendége, lám én is itt vagyok; összejártam hegyet-völgyet, de sehohsem találtam a kis Jézuskára íme ezen tisztességes háznál feltaláltam s azért jöttem, hogy őt imádjam.

Angyal (csenget s mondja): Gloria!

Mokses (bejön s feleselni kezd Góbóval): Kolbászos jó estét kívánok szerelmes barátom! Én látom barátom a te álnokságodat s én hozzáam való rossz pajtáságodat.

Góbó: Miért hívsz te engem rossz pajtásodnak, inkább hívhatnál jó barátodnak.

Mokses: Úgy ám, ha hírt tudnál mondani az öreg atyáról, a vén koredóról!

Góbó: Látod, utánunk hozza borzas szakállát, írgetje-forgatja üres csutoráját.

Angyal (csenget s mondja): Gloria!

Öreg atya (bejön s így szól): Akkorát zökkentem, hogy majd kiesett a vén lelkem. Hát ti itt benn esztek, isztok, öreg atyátookról nem is gondolkoztok. Majd adok én nektek bottal csutorát, hátatokból hasítok huszonnégyujnyi szalonnát.

Angyal (csenget s mondja): Gloria!

Titere (bejön s egész vékony hangon mondja): Apró pogácsás jó estét kívánok a házi gazdának!

Góbó: Fogadj Isten, Mokses pajtás! (s a csutorát átadja Moksesnek.)

Öreg atya Egészséggel Mokses pajtás! (Sorban köszöntgetik egymást, miközben isznak.)

Titere: Öreg apánk, jobb volna nekünk aludni, mint itt mulatni.

Öreg atya (felel): Vess zsákból ágyat, hadd szunnyadozzon az öreg atya!

(**Titere** leveszi válláról a zsákot s ráfekszik az öreg atya; melléje egyik oldalról **Góbó** és **Mokses**, a másik oldalról pedig **Titere** fekszenek s egy kis idő múlva el kezdenek horkolni.)

Angyal (kiszáratva csenget s mondja): Gloria!

Mokses (felébred s mondja): Hallod-e pajtás, mit mond az angyal, Gloria!

Góbó (felel): Ne gondold véle, fejem ropog, hasam morog, szépeket álmodozom.

Angyal (csenget s mondja): Gloria!

Titere (az öreg atyához): Hallod öreg, mit mond az angyal, gloria!

Öreg atya (felel): Ne törődjél véle, itt áll a talpas, nem visz el a farkas.

Angyal (énekel):

Pásztorok, hol vagytok,
Talán bizony alusztok,
Gyorsan, frissen keljetek
S reám figyelmezzetek,
Pásztorok, hol vagytok?

(Botjaikat az öregen keresztüldugják és fölemelik, s körbe járnak vele ezen énekléssel):

Pásztorok, keljünk fel

Sietve menjünk el,

Betlehem városába,

Rongyos istállócskába,

Siessünk, ne késsünk,

Hogy mi még ma Betlehemben lehessünk.

Íme már nincs messze,

Fényesség az jele,

Az angyalok jelentik,

Hogy Messiás születik,

Jászolyban, pólyában,

Bé vagon takargatva rongyocskába.

(Most mindnyájan rendbehozzák magukat s egymástól kérdik, hogy mit álmodtak?)

Góbó (kérdi Moksestől): Mit álmodtál, pajtás?

Mokses (feleli): Én, pajtás, azt álmodtam, mintha ezen háznál disznót öltek volna, hurkát, kolbászt töltöttek volna s mind az én botomra aggatták volna, de lásd pajtás, nincs rajta! (Leüti a földre botját.) Hát te, pajtás, mit álmodtál?

Góbó (feleli): Én, pajtás meg azt álmodtam, mintha az én borzas szakállamban egy vörös bolha lett volna (mozgatja szakállát, a bolhát megkapja s mondja): Nesze pajtás! Üsd agyon! (Mindnyájan a földre ütnek.)

Titere (az angyalhoz): Angyalunk, kérünk téged, hogy a kis Jézuskát dicséressük.

Angyal (felel): Szabadság!

(Körben járnak mind, miközben éneklük):

Vígan lehetsz már, összegyűlt kis nyájunk,
Góbó és Mokses, Titere bojtárunk,

ezen éjszakának megértük már felét és az elejét,
Jobb ez a gazda, mint a másik volt,
Mert ez a gazda hurkával, kolbással untilg tartott volt,
De az a másik semit sem adott;
Azért legyen rajt az Isten áldása,
Nem kívánjuk mink azt,
Hogy egy zsákkal adjon,
Csak egy pár szál kolbászt botunkra akasszon.

Góbó (zörgeti a csutorát s mondja): Üres a csutora, konog az oldala, talán megtölti a házi gazda, ha van bora.

Titere: (előveszi a perselyt s mondja):

Hallom, hallom, zörgetik kulcsokat,
Talán megnyitják kincses ládájukat,
Ránk osztják penészes márvásukat,
S pörsölyünkbe dobják tíz koronás bankójukat.

Ezután mindnyájan eléneklik a „Mennyből az angyal...” karácsonyi éneket, és „Dícsértessék a Jézus Krisztus” köszöntéssel eltávoznak.

Bakonysárákányban a betlehemezés és a karácsonyesti Christkindl-járás is szokásban volt. A betlehemezés szövegét, énekeit a fiúk magyarul, a Christkindl-járását a lányok németül mondták. A betlehemezés, a Christkindl-járással ellentétben, újabb szokásként, valószínűleg helyi egyházi hatásra vagy a szomszédos magyar községek-ből érkező betlehemezések példája nyomán honosodott meg Bakonysárákányban. Koczás Sándor leírása szerint az 1940-es évek első felében így zajlott le: „Karácsony előtti héten szokás a betlehemezés. 12–14 éves fiúk a szereplők. Készítenek deszkából hordozható betlehemi istállót, s azt berendezik. Egy fiú felöltözik angyalnak, három pedig subát terít magára, kezükbe zörgős botot véve a pásztorokat személyesítik és jelenítik meg. Házról-házra járnak és engedélyt kérnek a játszásra. A játék lefolyása a következő. Az istállót a szoba közepén elhelyezett székre állítják. A pásztorok a földre fekszenek, az angyal a szék mellé áll.

Angyal énekel: Mennyből az angyal...

Első pásztor: Ébredjétek pajtásaim. (Azok tovább „alusznak”.)

Angyal tovább énekel: Keljétek fel pásztorok, pásztorok,

Örömet hirdetek.

Ma született Betlehemben,

A ti üdvösségtek.

Pásztorok: (Fölugranak. Körbe-körbe járva a széket, zörgős botjukkal az ütemet verve énekelik.)

Pásztorok, pásztorok örvendezve,

Sietnek Jézushoz...

Angyalok, pásztorok: (énekelik) Krisztus Jézus született...

Angyal: Isten áldja meg e háznak lakóját,

Töltse meg bőven csűrét és kamráját.

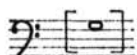
A házbeliek pénzt adnak az angyalnak. A betlehemezők köszönnek és folytatják útjukat.” (NMEA.3093)

A bakonycsérnyei evangélikus szlovákokhoz a várpalotai katolikus fiúk jártak betlehemezni az 1930-as években. A várpalotaiak Bakonycsérnyén magyar nyelvű betlehemes játékot mutattak be. Játékukban szerepelt a *Betlehem kis falucskában* kezdetű ének, amely Jézus születéséről, életéről, haláláról és feltámadásáról szól. Ez az ének nagyon megragadta a bakonycsérnyieket. Adatközlőm, Kalincsák Mihályné Simek Rozália (szül. 1929) még kislány korában, 1937–38 körül hallotta először az éneket a várpalotai betlehemesektől. Anyyira megtetszett neki, hogy később a szövegét leíratta, így az közismertté vált Bakonycsérnyén: „Ezt az éneket énekeltük 1957–58, még a hatvanas évekig, jártunk az ismerősök meg a rokonok ablakai alá, és az abalakok alatt énekeltük a gyerekekkel”. Kalincsák Mihályné 1984-ben Bakonycsérnyén így énekelte a várpalotai betlehemesektől tanult éneket:

Bet - le - hem kis ta - lucs - ká - ban, Ka - rá - csony - kor éj - fél - táj - ban,

Is - ten - fi - ú gyer - mek lett, Mint kis - gyer - mek szü - le - tett

1/ 4. vsz. 2/ 5. vsz. 3/ 7. vsz. 4/ 8. 12. 13. 5/ 14. 15vsz. 14. 15.vsz.

Elnevezték Jézuskának
Édesanyját Máriának
Ki pólyába takarta
Befektette jászolba.

Pásztorok a falu mellett
Báránykákat legeltettek
Hallották az éneket
Kis Jézushoz siettek.

Az angyalok fenn az égen
Mennyei nagy fényességben
Hallották, hogy mi történt
Zengették az éneket.

Áltatosan letérdeltek
Kis Jézuska jászla mellett
Hogy ott szépen imádják
Mennynek, földnek királyát.

Azután meg napkeletről
Szép, ragyogó csillag tűnt fel
És elindult nyugatra
Három király utána.

Imádták a kis Jézuskát
Köszöntötték Szűz Máriát
Ajándékot vittek neki
Aranyat, tömjént, mirhát.

Később Jézus növekedett
Napról-napra kedvesebb lett
Példát adott minékünk
Hogy mindenkor jók legyünk.

Elérvén a harminc évet
Az emberek közé lépett
Tanított, hogy mit higgyünk
Mit reméljünk és tegyünk.

Sok jót tett az emberekkel
Akik hozzá sereglettek
Betegeket gyógyított
Halottakat támasztott.

Mégis sokan nem szerették
A rossz emberek üldözték
Egy éjjel meg elfogták
Iszonyúan kínozták.

Korbácsokkal ostorozták
Tövisekkel koronázták
Véres arcát leköpték
Náddal verték szent fejét.

Elítélték csúf halálra
Felszegezték keresztfára

Ott meghalt sok kín után
Nagypénteken délután.

Levették a kereszfáról
Sírt csináltak kősziklából
Testét oda temették
És katonák őrizték.

De csak három napig maradt
Húsvét reggel feltámadott
Pünkösöd napján szállott le
És itt maradt örökre.

Kellemes karácsonyi ünnepeket kívánok!

Arra a kérdésemre, hogy mások is tudják-e ezt az éneket Bakonycsernyén, Kalincsak Mihályné így válaszolt: „Hogyne, igen, sőt van egy hétéves kisunokám, velem együtt éneklí”.

A bicskei gyerekek fából, papírból kápolna alakú betlehemet készítettek. Karácsonyeste végigjárták vele az ismerős házakat. A kis Jézus születéséről szóló egyházi énekeket énekelték. A betlehemezésért kalácsot, süteményt kaptak. Gyúron: „*Karácsony szombatján* betlehemesek pásztorjelentet játszanak, 3 juhásznak öltözik, s a gazda ad nekik pénzt, diót, kalácsot”. – jegyezte fel 1951-ben Szoboszlainé Raffay Anna.

Az *Új barázda* pályázatára 1928-ban Fűri János nyugalmazott császári tiszthelyettes Kápolnásnyékről küldött be egy figyelemre méltó pásztorjáték leírást (NMEA. 832): Ezelőtt 57–58 évvel négyen, 12–13 éves gyermekek összefogtunk, és csináltunk egy kis kápolna alakú betlehemet, egy 50 cm hosszú és 30 cm széles deszkára helyeztük, melyben a kis Jézus a kápolna alakú betlehemben egy kis ágyacskán feküdt. A kápolna körületét körül tűzdeltük zöldelő bukszusokkal, amely egy kis erdőcskét képezett. Az erdőcskében általunk csinált vattával és arany porral behintett báránycsókák legelésztek, kiket egy juhásznak öltöztetett baba őrzött. Mikor elkezdtük esténként az előadást, ezen kis alkotmányt szintén egy 12–13 éves gyermek hozta utánunk.

Én voltam az angyal, a 3 pajtásaim pedig pásztorok, kiknek felső ruházatuk szűr volt, arcukra pedig szakáll és bajusz volt illesztve. Én pedig mint angyal fehér ruhát és a fejemen szent képekkel díszített süveget viseltem. Most azután elindultam, egy-egy házhoz bebocsájtást kértünk, s ha igent mondtak, a következőképpen üdvözlöttük a ház népét.

I.

Mennyből az angyal, lejött hozzátok, pásztorok, pásztorok, hogy Betlehembe sietve menvén lássátok. Most az angyal és a betlehem-hordozó a betlehemet letette az asztalra, hogy a kis gyermekek a szép alkotmányt nézhették. A 3 pásztor kint maradt a folyosón. Most megkezdődött a szertartás a következőképpen.

II.

Az angyal: Istennek áldása szálljon ezen házra, benne lakókat indítsa vígságra, ez mai nap pedig lelki újulásra, végre minnyájukat mennybe boldogságra.

Első pásztor háromszor kinyitja és becsukja az ajtót a következő szavakkal:

Koh, koh, kóbászós jó estét adjon Isten házigazdánknak és házi asszonyunknak. Álom-e vagy látás, én azt meg nem mondhatom, még két szerelmes pajtásaimmal be ne bizonyítom. Gyere be te kárász szemű pajtás!

(Második pásztor be:) Sza, sza, szalonnás jó estét adjon az Isten házi gazdánknak és házi asszonyunknak, adja Isten pajtás, hogy álmod bé ne teljesedjen, mert ha álmod bé teljesedik, juhaidnak kárát a nyakadba vetik.

(Első pásztor:) Vessék bizony pajtás a tiedbe. Bagó rúgjon meg, mókus üssön meg, föcske taszincson meg! Gyere be, te vén koledó!

(Harmadik pásztor, vén koledó:) Zso, zso, zsódéros jó estét adjon Isten házi gazdánknak és házi asszonyunknak. Látom, ti szerelmes fiam idebe isztok-esztek, vendégeskedtek, szegény vén koledó öregapátokról nem is gondoskodtok.

(Első-második pásztor botjukkal hátba ütik a koledót e szavakkal:) Üle após, üle, új tartunk ezetes tökmaggal, kámforos pókháló hájjal, hogy a hasad is a hátadhoz szárad.)

(Koledó:) Vékony reménység az én bennem édes fiam, messze útról jöttem, akkora juhot láttam, kinek farkát szekéren hordozták, száz mázsa gyapjúja, kétszáz mázsa faggyúja, tehát nagyon elfáradtam, látom itt nagyon jó hely van, fekügyünk föl az ágy alá, lógassuk le a lábainkat.

(Angyal:) Glória!

(Pásztorok:) Hallod, pajtás hallod, bóréba bürköt kaszálni hívnak, há menné te vén számár, nem látod, hogy tél az idő, inkább akaszd az orrodra a kaszát, úgy hordozd, mint tehén a farkát.

(Angyal:) Glória–Glória, kinek szent szűz dea. Ne féljetek pásztorok, örömet hirdetek, mert ma néktek született, ki meg jövendőltetett, egy szűznek méhéből, szűzen szült véréből, megváltó Jézustok, ál-áleluja.

(Pásztorok:) Kicsoda az ki ily nagyot kiált fölöttünk. Mind azt mondják Bötlehembe hamar siessünk, mert kis Jézus született, nekünk üdvösségünk lett, imádjuk őtet, imádjuk őtet. Pásztortársaim, mit hallottam, igaz-e, való-e, gyertek vélem Betlehembe, kérdezzük meg úgy van-e, hogy az elmúlt éjszakán egy szűzecke a szénán, gyermeket szült az hideg, az hideg jászolba. Pásztorok, keljünk föl, hamar induljunk el, ím az angyal jelenti, hogy messiás született, siessünk, ne késsünk, talán még az éjjel is fölhaláljuk, fáradságunkat érte ne sajnáljuk. (Két fiatal pásztor föláll, botjával a Koledót emelik:) Nosza guba, kelj föl, gyorsan vedd rád a bundádat, te vén klemus derekasan fújd meg a dudádat. Hogyha ő most aluszik, szénán, szalmán nyugszik. Fogjad, Máté hegedűdet, vonjál szép nótát, vonjál szép nótát.

(Angyal:) Város kívül nem messze, nem messze van egy istállócska a kis Jézus barmok között ott fekszik, szénán, szalmán nyugszik, mellette szűz anyja és az ő véd atyja, József és Mária ále-ále-luja.

Elek juhász a mezőben, legel nyájam zöld erdőben, az hegyek havasira, friss vizek forrásra.

Juhaimat kieresztem, legelőre kivezetem, harmatos fűvön járok, zöld pásziton sétálok.

Úrge lyukba botomat, rám terített subámat, szűrömet alám terítem, magamat rá helyeztetem, egyet-kettőt aluszom és így magam ki nyugszom, ilyen a pásztor élet, akit az isten szeret.

Kérünk téged óh Szűz anyánk, a jászolból tekints reánk, nagy karátson virrad ránk, Krisztus-Jézus jön hozzánk. (Angyal:) Nagy karátson napján született kisdednek, szép ékes köszöntést mondjunk Istenünknek, hogy értünk született a magas egekből, piros vérét ontá mi bűnös lelkünkért.

(Pásztorok:) Jézus ágyán nincsen paplan, jaj de fázik az ártatlan, nincsen neki nyoszolyája, barmok között vetett ágya. – Jancsi is hoz majd egy bundát, betakarjuk a Jézuskát, hogy ne bántsa a hideg dér, tégedet a világ nem ismér. – Miska is hoz majd egy bárányt, tejet, vaját és egy aranyt, főzünk neki jó vacsorát, úgy jól tartjuk a Szűz anyát. – Ökör, szamár téged ismért, lehelete is terád fért, hogy ne bántsa a hideg dér, téged a világ nem ismér.

(Angyal:) Hogyha pedig egy csudát – egy csudát, ti akartok látni, Betlehembe menjetek, ott lesz a ti helyetek, ott fogtok jászolban, pólyában takarva gyermekecskét találni, ále-ále-luja.

(Pásztorok:) Nosza tehát hagyjuk itt, hagyjuk itt nyáját és csordát, Betlehembe induljunk, muzsikával ballagjunk, fogd Jancsi sípodat, te Miska dudádat, én is fogom furulyámat. (Most a három pásztor egy csomóba össze áll és tánczolnak:) Dír-dúr, dálá-dálá, direm, durom, dálá-lálá, Dír-dur dálá-dálá direm, durom lálá-lálá tejecskéből vajcaskából anyádnak sem hagyunk, disznólábból kocsonyából, apádnak sem hagyunk, dir-dur, dálá-lálá, direm-durom dálá-lálá, dir-dur, dálá-lálá, direm-durom lálá-lálá.

Jobb ez a gazda mint a másik volt, aki bennünket íróval tartott, ajtaja mellé minket szorított, furkós botjával jól megpuhított.

(Első pásztor:) Tányér-e vagy tallér? de nagyot zendüle, fogamba még a vér is meg zendüle, talán ez a kices-kócos szolgáló a tányérosba düle.

(Második pásztor:) Rácز farkas az anyád, el ne kapd a hurkát, mert az a vén kefekötő öreg apád kimetszi öreg anyád torkát.

(Vén koledó:) Kedves fiaim amit ti itt össze-vissza föcsögtök, az mind csak mese a Holdba, de ami engem ért az már nagy baj.

(Első pásztor:) Micsoda, öreg, mi bajod?

(Koledó:) Hát azt jól tudjátok, fiaim, hogy az én nevem Gyuri, a feleségem Juli, a tehenem Kuli, kutyám neve Pumi, csacsim pedig Muli. Vajúdik a Juli, elődik a Kuli, kölkezik a Pumi, megdöglött a Muli, jaj tenéked Gyuri!! Tehát ezért bizony egy kis segélyre volna szükségünk. Dehát látom gazda asszonyunk mosolygását, nem igen zörgeti ládájának kulcsát, hogy a mi erszényünkbe egy pár rozsdás garasocskát vagy huszasocskát dobna.

Vége és elmennek, kimenet éneklük. Elindulának és el bé jutának, Szűz Máriának jojszakát mondanak.

A két világháború közötti időszakban még Sukorón és Pákozdon is betlehemeztek. Öt-hat gyerek volt a betlehemező csoportban, köztük az angyal, a fiatal pásztor és az öreg pásztor. Csóron Kisari Sándorné gyűjtött egy betlehemesjáték töredéket, amelyet 1982-ben Király Gyuláné (szül.1925) így énekel (IKMNA. 82. 35.):

a

Pász-tor-tár - sim, kel-je - tek föl! Jaj, mit szem-lél - tek!
Egy szép é - kes te-hér gyer - mek Áll itt, néz-zé - tek!

b

Gló - ri - a is azt mond - ja, Ál - dott az e - gek u - ra!

a

Bé - kes - ség le - gyen a föl - dön, Mind azt ki - ált - ja!

1/ 3. vsz ismétléskor

Megindult már égi csillag,
Menjünk utána!
De üresen ne menjünk,
Szép ajándékot vigyünk,
Kis Jézuska Betlehembe
Így énekeljünk.

István dudás és furulyás
Zendülj hárfába!
Nincs is annál szebb muzsika,
Sípunk, dobunk jobbítja.
Megszületett kis Messiás,
Világ váltója.

Egy remény él lelkünkben,
Szerelmes szíveinkben,
Hisszük, hogy általa nyerjük
Üdvösségünket.

Seregélyesen az utolsó adventi napokban, valamint karácsony és újév között jártak a betlehemesek. Lécekből, papírból készült kis templomukban a kis Jézus jászolban feküdt. A betlehemben gyertyát gyújtottak és katolikus egyházi énekeket énekeltek (Mennyből az angyal; Pásztorok, keljünk fel). A betlehemezők katolikus legénykéek voltak, gyakran a környező uradalmi pusztákon dolgozó gazdasági cselédek fiai. Főként a katolikus házakhoz mentek, de mivel nem ismerték jól a falut, egy-egy református családdhoz is betévedtek. A reformátusoknak is illett őket beengedni, és jó szívvel fogadni. Pénzt, kalácsot kaptak.

Sárbogárdon is a karácsony előtti héten jártak a betlehemesek: „Gyerekek mentek házról-házra. Bementek a református házakhoz is Tinódon. Egy kis pénzt, kalácsot, süteményt, kolbászt, húsdarabot kaptak. Volt náluk egy zsák, abba szedték össze amit kaptak. Volt náluk egy kis persely is, a belehem templomába beépítve. Kinn a kislóki tanyán laktak, ott is mentek betlehemezni a cselédgyerekek.” – emlékezett vissza Huszár Jánosné Zádori Júlianna (szül. 1919) tinódi adatközlőm. Kiss Józsefné (szül. 1928) néprajzi adatokban gazdag önéletírásában így idézte fel gyermekkorának sárbogárdi betlehemeseit: „Régebben még felnőtt férfiak is jártak betlehemezni. Nagy dobozból vagy vékony deszkából csináltak betlehemet. Úgy nézett ki, mint egy kis ház. Kis jászolt csináltak bele, és abba fektették a Jézuskát, ami legtöbbször egy kis kaucsuk baba volt. Belülről szép szentképekkel ragasztották tele, és egy szál gyertyát meggyújtottak benne, hogy meg lehessen belülről is nézni. Négyen szoktak együtt járni, s pásztoroknak voltak öltözve, bundába, szűrbe, kinek mi volt. A fejükre kifordítva tették a téli kucsmát, kezükben volt a bot, és szép karácsonyi énekeket énekelve járták a házakat. Régebben nem zárkóztak úgy, mint most. Igaz, nem is volt mit féltetni. S mivel a konyha nyitott volt, a szobában teleltek, és így a konyhaajtót csak ha pihenni tértek, akkor zárták be. Így nyugodtan bemehetett bárki, köztük a betlehemesek is. Ebben az esetben aki vitte a betlehemet, bement a szobába, a többiek kint maradtak. A betlehemes belül mondta a verset, kívülről feleltek rá. A házbeliek meg gyönyörködtek a szép betlehemben meg a verselésben. Szép rímekben mondta a mondókáját az első pásztor, sőt latin szavakat is keverték bele. Kiszólt a többieknek: *Elérium?* A kintiek feleltek: *Nem elérium!* Újból kiszólt: *Kisszék elérium!* A bentiek nem sejtettek semmit, sőt élvezettel hallgatták az elériumot. Csak másnap vették észre, hogy elvitték a kéményből a húst. De akkor már bottal üthették a nyomát. Persze a pásztorokat nem ismerték föl, mert azok elváltoztatták az arcukat, ki szakállal, ki bajusszal.” (IKMNA. 81.10.) Sárbogárdon a betlehemező fiúk 4-5 fős csoportjában egy öreg pásztornak, Koredónak öltözött. Tinódi adatközlőm, id. Nagy Gergely (szül. 1898) szerint az öreg Koredó a konyhában várakozott. Csak akkor ment be a szobába, ha a többiek szólították. Ezzel a verssel toppant be:

Látom, fiaim, ti esztek, isztok,
Öregapátok túrós, tejfölös bajszára
Nem is gondoltok.
Hippodalá, hoppodalá,
Én pedig az asztal alá!

A vers elmondása után befeküdt az asztal alá, ahol a háziasszony seprűvel megpiszkálta. Végül a betlehemeseknek néhány fillért adott. A sárszentmiklósi katolikus fiúk Sárbogárdra is átjártak a betlehemmel, még a református családoknál is szívesen látták őket. A sárszentmiklósi betlehemezésről a Magyar Néprajzi Atlasz kérdőívére

1963-ban adott válaszokból a következőket tudjuk meg: „Kik szerepelnek a betlehemes játékban? Gyerekfélék. Három szokott jönni, hozták azt a *bötlöhömet*. Ministránsruhás szokott jönni, pásztor, angyal. 14–15 éves gyerekek. Mind pásztorok voltak, öten voltak. Egy hordozza a betlehemi játszolt, négyen meg verselnek.”

Vajtáról Atalay Mihály ugyancsak az *Új barázda* pályázatára küldte be a következő pásztorjáték leírását (NMEA. 736.): Először megkérdi az angyal, hogy meghallgatják-e a Bötlehemeseket, ha igen, akkor bemegy az angyal a szobába és kivilágítja a bötlehemet. Legalábbis négy vagy öt pásztor künn marad a konyhában, és ekkor az angyal megrázza a kis csengőjét és mond egy glóriát. Ekkor belépnek a pásztorok a szobába, letérdelnek és kevés kis ideig térdelve maradnak, és vezető pásztor azt mondja a többinek: ettünk, ittunk, alugyunk. Ekkor mind lefeküsznek, és az angyal elénekli a *Mennyből az angyal*, lejött hozzátok éneket, és mindjárt mondja: Gloria, a csöngőt megrázza. És ekkor fölkel a vezető pásztor és mondja: Hallod pajtás, hallod, angyal szól. És ekkor fölkelnek a pásztorok, az öreg alszik még, nagyon horkol. És mondja az angyal: Gloria inek szelziz deo! Erre egy pásztor latinul válaszol. Erre egy másik pásztor az öreget keltegeti, és mondja neki: Jössz te ide Koredó, sárkánykofa, tövises korona. Kelj fel, mert akkorát ütök a farodra, hogy púpos leszel. A botjával megüti a hátát, és amikor fölkel púpos is lesz, és amikor megüti ő is haragszik és mondja. Jaj, hasam morog, hátam ropog, szép lányokkal álmodozok. Két pásztor itt énekl:

Pásztor társim új hírt mondok
Jertek vélem, csodát láttok
Egy szép szűz az éjszakán
Szt. fiat szült a szénán
Ej, ej, ej, ej, ej, szűz emlőjében lett tej.

Mikor ez megvan, akkor egy rögtön rákezd az öreg pásztornak elénekli a *Mennyből az angyal* dallamára:

Ej, Pista bátyám
Rongyos a bundám
Nincs subám
Tudom megfázom
De mégse bánom
Csak lássam Jézusom.

Ekkor eljönnek a bötlehemhez imádkozni, letérdelnek, a vezető pásztor vezeti egynek a kezét a keresztvetésre, már mondja is: Atyának, fiúnak. Ekkor az öreg térden hama oda csúszik, mondja: Nekem jó van, majd én megtanítalak benneteket imádkozni. Vezeti egynek a kezit és elő mondja: Atya, füttyü, kalapács, tikhús, lúdhús, malaczhús, fehér kalács jól lecsúsz. Ekkor az öreg, amint vezeti a kezét, utoljára jól meglöki mellbe az illetőt. Most aztán fölkelnek, és elkezdenek körbe forogni, és botjukkal a földet ütik, és énekl:

I, i, i, fehér kalács ünnepi,
Így lehetne jól lakni,
Hogyha adna valaki
I, i, i, hogyha adna valaki.

A, a, a, hurka, kolbász, szalonna
Hurka, kolbász, szalonna

Pásztoroknak jó volna
A, a, a, pásztoroknak jó volna.

Ó, ó, ó, három esztendős toklyó
Három esztendős toklyó
A bográcsba volna jó
Ó, ó, ó, arra bőven hagyma, só.

É, é, é, egy kulacs bor e mellé
Egy kulacs bor e mellé
A torkunkat megkenné
É, é, é, a torkunkat megkenné.

Mikor ezt elénekelték, egy pásztor ezt mondja: Felkérem a háznak tisztességes urát és asszonyát, nyissa fel ládáját, keresse meg benne penészles huszasát és máriását.

Atalay Mihály a betlehemes játék dallamait, bár hibásan, de le is kottázta: „A kottákat magam csináltam, nem tudtam módot találni rá, hogy valaki lekottázta volna őket, azt hiszem Önök könnyebben fognak vele boldogulni mint én. Tárogatóból bötüztem ki.” Ezt olvasva egy kis túlzással azt mondhatjuk, hogy ez az egyszerű ember a vajtai betlehemes játék leírásánál már 1928-ban Bartók Béla és Kodály Zoltán népzenekutató módszerét alkalmazta.

Enyingen a betlehemesek legalább négyen voltak. Közülük egy kisebb gyerek – néha lány – angyalnak öltözött, a többiek pásztorok. A betlehemet a szobában az asztalra tették, majd az angyal elénekelt a *Mennyből az angyalt*. A pásztorok sorra bebukfenceztek a küszöbön, majd a földre feküdtek, alvást színleltek. Az angyal szavára keltegetni kezdték egymást. Odatérdeltek a betlehem elé, és énekelték: *Pásztorok keljünk fel...* Békés karácsonyt kívántak. Diót, mogyorót, almát, kolbászt, egy-két fillért kaptak. Késő este a játék szervezőjénél találkoztak, és elosztották egymás között a gyűjtött adományokat. Enyingen a betlehemezés az 1950-es években szűnt meg. Lajoskomáromba Kálozról és a környező népes pusztákról jöttek a betlehemesek. Négy-öt legény járt egy csoportban a nyakukba akasztott betlehemmel. A református lakosságú Igarra a szomszédos Mezőszilasról katolikus fiúk jártak betlehemezni.

Dunapentelén 1951-ben Veress Éva a betlehemezéssel kapcsolatban a 64 éves Simon Györgytől jegyezte fel a következő adatokat: „Betlehemezés gyerekkorában volt, ő is csinálta, összeálltak 4-5-en csináltak betlehemet lécekből, vastag piros papírból, megtanulták a verseket. Papok tanították őket.” (NMEA.4058) Az alábbi betlehemes játék szöveget Sergő Erzsébet gyűjtötte 1956-ban Dunapentelén (IKMNA 70. 31):

Betlehemes játék
(Első-, második angyal bejön:)
Be szabad hozni a betlehemet?
Dicsértessék a Jézus Krisztus!
Mennyből az angyal
Lejött hozzátok
Pásztorok, pásztorok
Hogy Betlehembe

Sietve menvén
Lássátok, lássátok.

Istennek fia
Aki született
Jászolyban, jászolyban
Ő léssen néktek
Üdvözítőtök
Valóban, valóban.

(Az angyal csönget, bejön a két pásztor, együtt mondják:)

Adjon Isten jó estét
Kurta uram, kurta
Pityereg a pulyka
Eriggy, te füstös szolgáló
Hajtsd ki azt a pulykát
Ne rágjá össze
A gazdaasszonyunk torkát.

(Csönget az angyal, kiszól az öregnek:)

Gyere, öreg Betlehembe!

Öreg: Nem megyek én a vín tehenybe!

Angyal: Gyere, öreg Betlehembe!

Öreg: Megmondtam, hogy nem megyek a vín tehenybe!

Angyal: Gyere, öreg, ne bolondozz, megyünk a kis Jézushoz!

Öreg:

Akkor bemegeyek,
Hopp Isten jó napot
Bort, búzát, bodagot
Melléje egy pár
Gyengén sült malacot!
Hát tik csak esztek, isztok,
Az én tejfölös bajuszomra
Nem is gondoltok.
Előveszem fütykösömet
Úgy végigváglok benneteket,
Hogy még a zsír is csöpög a hátatokból!

(A háziakhoz:)

Messze, messze betlehemi hegyekben jártunk

Igen igen elfáradtunk.

Ezért hát pajtások

Térjünk nyugalomra.

(Lefekszik a két pásztor és az öreg pásztor.)

(A második angyal kelti a pásztorokat:)

Keljetek fel pásztorok

Az égen egy jelt látok

Álmaimból fölrettentem

Mondjátok meg, mit jelent ez

Pásztorok, pásztorok?

(A két pásztor felkel és mondják az öregnek:)

Pásztorok: Kelj fel öreg, ellopták a bárányt!

Öreg: Mére vitték?

Pásztorok: Az ispán háza felé.

Öreg: Vót-e vele kutya?

Pásztorok: Vót bizony, az öreg Sanyié.

Öreg: Vót-e divó (dió) a farkán?

Pásztorok: Vót bizony.

Öreg: Törögesd meg öcsém, pajtás!

Pásztorok: Kelj, öreg, ne bolondozz, megyünk a kis Jézushoz!

Öreg: A vín tehenybe?

Pásztorok: Betlehembe! Kelj fel öreg, megyünk a kis Jézushoz!

Öreg: Percet?

Pásztorok: Jobb bíz azt ha megeszed! Most mán azt kelj föl, mer végigütök rajtad!

Öreg: Ha bírok.

(A két pásztor bottal felemeli az öreget. Az öreg odamegy a betlehemhez és mondja:)

Édes kis Jézuskám

Látom, fázik a lábad

Megkérjük a házigazdát

Adjon egy pár koronkát

Veszünk rajta kiscsizmát.

(Mind éneкли:)

Csordapásztorok, midőn csordát őrizének

Éjjel a mezőben

Isten angyali jövének melléjek,

Nagy félelemmel telik meg ó szívük.

Örömet mondok nektek, ne féljetek!

Menjetek hát el gyorsan a városba

Mert ma született a ti üdvösségetek.

Ott találjátok Jézust a jászolyban

Nem fekszik ágyban, sem friss palotában.

Csak bágyadozik szénában, szalmában.

Ó, ó, ó, oldal kolbász, szalonna

Pásztoroknak jó volna

Ha a gazdaasszony adna.

I, i, i, a kenyér mindennapi

A kalács meg ünnepi

Ritkán kapja valaki.

Aki kapja, megeszi

A kutyának nem veti.

Isten áldja meg e háznak gazdáját

Töltse meg az Isten ezüstös kamráját

Tökkel az ágy alját
Gyerekekkel teli a kuckóját!

Az 1980-as években Fejér megye néhány településén újra betlehemeznek. A Fejér Megyei Hírlap 1982. évi karácsonyi száma arról tudósított, hogy az úrhidai gyerekek évről évre betlehemeznek. Németh Ferenc plébános készítette fel őket a betlehemes játéokra.

6. Christkindl-játék

Fejér megye német nemzetiségi településein advent utolsó napjain a Christkindl-játékot (*Christkindlspiel*) adták elő. A Christkindl fehér ruhás lányalak, aki a német nyelvterület különböző vidékeinek karácsonyi szokásaiban is megjelenik. Elzászban a Christkindl fehér ruhás, szőke hajú nőalak, aki aranypapírból készült, gyertyás koronát hord. A délnémet és osztrák adventi-karácsonyi játékokban a Christkindl lány- vagy fiatalasszony alakként szerepel (Beitl 1974, 948–949). Ausztriában főként Burgenlandban és Alsó-Ausztria keleti felében jelenik meg ajándékot hozó nőalak-ként. Helmut Paul Fielhauer csupán Alsó-Ausztriában, főként a Weinviertel területén 90 településen mutatta ki meglétét. A karácsonyi ajándékot hozó, fehér ruhás nőalak az ezen a területen egykor gyakorolt adventi és karácsonyi játékok szereplője volt. Az ajándékhozó Christkindl Bécsben is megjelent, 1827-ben ezt írta róla a drezdai esti újság: „A gyermekek, akiket a korábbi időkben Szent Miklós ajándékozott meg, ajándékaikat most magától Christkindltől kapják.” (Galler 1977, 25–26). Karl Horak a Dunántúli-középhegység német településein gyűjtött népi színjátékok vizsgálata során megállapította, hogy az itteni Christkindl-játékok Burgenland és Alsó-Ausztria keleti részének adventi-karácsonyi játékaival mutatnak hasonlóságot (1977, 44).

Fejér megye német településeinek egy részén a *Christkindl-játék* több szereplős népi színjátékként élt. Német községeink másik csoportjában a Christkindl a karácsonyi ajándékot hozó lányalakká egyszerűsködött (*Christkindl-járás*). A Christkindl-járnak a Christkindl-játékból való egyszerűsödését az is jelzi, hogy az ajándékot hozó Christkindl is az egykori Christkindl-játék töredékesen fennmaradt énekeiből énekel. Tartalmilag és formailag a Fejér megyei Christkindl-játékok az óbudai Christkindl-játékkal mutatnak hasonlóságot, amelyet August Hartmann 1876 körül gyűjtött és 1880-ban közölt (Hartmann 1880, 1; Horak 1977, 46–51).

Gánton a Christkindl-játék szereplői lányok voltak: első-, második angyal, Mária, József, két pásztor. Kísérőként valamelyik lány édesapja vagy idősebb fiútestvére ment velük, a sötétben ő vitte a lámpát. Valamennyi szereplő leány fehér ruhába öltözött. Az angyaloknak és Máriának sztaniolpapírral bevont koronája volt, amelyre elől papír keresztet, körbe szentképeket ragasztottak. Mária koronájáról rózsaszín vagy világoskék szalag lógott. Kezében kis bölcsőben egy babát, Jézuskát vitt. Hosszú hajukat előre hajtották, hogy arcukat senki ne ismerje fel. A pásztorok piros, József fehér színű papír süveget viselt, amelyre szentképeket ragasztottak. József kezében fakardot tartott. A két pásztor háziszóttas *szütyőt* vitt, amibe az adományokat, az almát, aszalt szilvát, diót, süteményt gyűjtötték. József a pénzes-

zacskóval járt, amelybe a kapott pénzt tették. A gánti lányok csak egy nap, december 24-én jártak a Christkindl-játékot bemutatni. Délután három órától éjfélig a faluban minden házhoz bementek. A plébánoshoz, jegyzőhöz, tanítóhoz is bementek, úgy, ahogy sorba jöttek a házak. A végén egymás között elosztották a kapott pénzt, süteményt, almát, aszalt gyümölcsöt. A gánti lányok 1927–28 körül a község földbirtokosa, gróf Merán János csákberényi kastélyában is bemutatták a Christkindl-játékot. Délelőtt 11 órakor várták őket a kastélyban. A grófnak nagyon tetszett a játék, a szereplőknek ebédet, csokoládét és sok pénzt adott. Az 1930-as 1940-es években a gánti Christkindlesek Gánt-Bányatelepre is lementek. Az egyik szereplő édesapja vitte le őket szánkóval. Gánt-Bányatelep bányász és bányai tisztviselő családjainál csak a *Mennyből az angyalt* énekelték, mert a bányatelepiek nem tudtak németül. A gánti Christkindl-játékban az 1920-as évek végén adatközlőm, Molnár Henrikné (szül.1916) is szerepelt. Ő énekelt magnetofonra 1986-ban a gánti Christkindl-játékot:

Az első angyalnál csengő volt. Csengetett és megkérdezte, hogy bejöhetnek-e a Christkindl-esek:

Darf das Kristkindl hinein? Darf es hinein?

Ja, das Kristkindl darf herein!

Jetzt kommt der erste Engel:

Ich komm herein ganz abend und spät,
'schenke nun das gib euch Gott.

Vom Gott, vom Gott bin ich 's gesandt,
der Erzengel Gabriel bin ich 's genannt.

Ich trag' den Buschen in meiner Hand
und die Kron' auf meinem Haupt.

Hatt's mir 's Gott Vaters Sohn erlaubt.

Zwei Engel die tu s herein,
es wird dir schon erlaubt sein.

Jetzt kommt der zweite Eng'l:

Ich komm' hereingetreten, ob die Kinder
fleißig beten, oder lernen, oder in die Schule geh'n.

Wenn sie aus der Schule geh'n.
bleib'n sie in allen Orten steh'n.

Die Blätter aus den Bücher reißen,
und in alle Winkel schmeißen,

Solche Bosheit treiben sie,
Maria, Maria tritt du 's herein,
mit deinem kleinen Jesulein!

Jetzt kommt die Maria 'rein:

Ich komm' herein geschwingen,
ob die Kinder fleißig beten und singen,
Wenn sie nicht fleißig beten oder singen,

Werden ihnen die Ruten auf 'm Bugel umspringen.

Josef mein, tritt du 's herein,
wieg' uns das liebe Jesulein ein!

Jetzt kommt der Josef 'rein:

Wie soll ich das Kind'lein wiegen,

mein Herz zum Krippelein biegen.
Schlaf Jesulein süß, schlaf Jesulein süß!
Jetzt kommen zwei Hirten herein,
die sagen: mir gefriet 's in die Füße.
Und jetzt ist die heilige Familie in die Stadt
hineing'gangen, und haben wollen eine Herberg',
um das Kind zur Welt bringen.
Liebster Josef, lass' uns geh'n,
lass uns deine Herberg seh'n.
Zum Gebären ist schon Zeit,
Zum Gebären ist schon Zeit.
Liebster Bürger und Einwohner,
Gott wird euch dafür belohnen,
schenkt uns doch eine Herberg', ein',
schenkt uns doch eine Herberg', ein'.
Keine Herberg' habet ihr zu hoffen,
hier steht euch das Stadttor offen.
Wart' dich dort mit deinem Mann,
Wart' dich dort mit deinem Mann.
Lost! Lost, meine lieben Hirten,
was werden, wir euch sagen,
dort d'runten in dem Betlehem
ist Wunder dort g'scheh'n;
dort bin ich halt so g'standen,
und hab' halt so geschaut.
Da kamet mir ein Schlaf zu
und hab' mich nicht g'traut.
Jetzt lege ich mich nieder,
mit Sterlein zugedeckt.
Da kamet bald ein Engel
und hat mich aufgeweckt.
Von der Stadt hab'n sie 's davon gejagt,
und da sind sie in den Stall 'eingegangen in Betlehem.
Und dort wie Jesus Kristus auf die Welt
gekommen ist, haben die Hirten das Lied gesungen:
Lost! Lost, meine lieben Hirten...
Da sprachet halt der Engel, oh Hirt'lein auf, auf.
Du dich nur nicht verweilen nach Betlehem hinauf.
Dem Jesus ist geboren, der Heiland der Welt,
bringt opfer dem Kindelein, was ihm nur gefällt.
Was werden wir nur bringen,
das beste, was wir haben:
Ein Lammpel, ein Kitzlein, ein Pech und ein
Schmalz, eine Milch und eine Semmel, ein Mehl
und ein Ei.
Das Kindelein wird (würde) sterben,
da wär' s uns ja lad.

D'rum bitten wir oh Jungfrau
da du 's seine Mutter bist,
gib acht auf das Kindlein,
daß 's uns nicht erfriert.
Sie ist nicht eingewickelt,
sie hat kein Vatersohn (?).
Das Kindelein würde sterben,
was fangen wir dann an?

Ezután a Christkindlesek behozták a szobába a karácsonyfát. A házbeli gyerekek, akik a kis Jézus jászola elé letérdelve imádkoztak, azt hitték, hogy a karácsonyfát a Christkindlesek hozták Betlehemből.

Vértesbogláron az 1930-as években az adventi reggeleken a gyerekek kíváncsian figyelték a felkelő napot. Elképzelésük szerint a felkelő nap vörössége azt jelzi, hogy a Christkindl süt már. *Das Christkindl tut schon backen* – mondogatták. Advent első heteiben már kialakult a Christkindl-játék csoportja, amely hét szereplőből négy lányból és három fiúból állt. A szereplők név szerint az alábbiak: Mária, két jászolangel (Krippenengel), Gábor főangyal (Erzengel), két pásztor (Hirten) és Szent József. A játék tanulását egy idősebb, hozzáértő asszony irányította, e célból minden alkalommal egy másik szereplő házánál gyűltek össze. Vértesbogláron is csak karácsonyeste mutatták be a Christkindl-játékot. A lányok fehér ruhában, arcukat is takaró hosszú hajjal, fejükön koszorúval, a fiúk szürke posztóruhában, fejükön keménypapírból készült, szentképekkel teleragasztott püspöksüveggel, hosszú kenderkócból ragasztott bajusszal szerepeltek a játékban. A jászolt (Krippe) a két angyal vitte, Gábor főangyal kezében stoppolófa alakú, posztóval vagy vászonnal bevont jogart (Szepter), Mária fűzfavesszőből font és szalagokkal feldíszített korbácsot (Rute) tartott. Józsefnél fokos és kassza, a pásztoroknál az adományok számára nyakba akasztott tarisznya és csörgősbót (Ringstock) volt. Mária kis csengővel a csoport élén haladt, mielőtt valamelyik házba betértek volna, az ablak alatt megkérdezte: *Lassts das Christkindl 'eini?* Vagy: *Darf das Christkindl 'eini?* Az igenlő válasza valamennyi szereplő a konyhába ment. Először Gábor főangyal ment be a szobába és fel-alá járkálva énekelte:

Euch schenkt mich von oben, schenkt mich von
oben, gibt euch Gott,
Ich bin ein ausgesandter Bot.

Von Gott von Gott bin ich gesandt,
Der Heilige Erzengel Gabriel werd' ich genannt,
Der Goldenen Szepter trage ich in meiner rechten
Hand und die Krone auf mein' Haupt,
Dieses hat mir Gottessohn erlaubt.
Ei Maria tritt du herein, lass hören deine
Stimmelein!
Es wird dir schon erlaubt sein.

Mária kezében a karácsonyfával belépett és énekelte:
Ich tritt herein ganz abends spät will fragen ob die Kinder khorsam sind?
Wenn sie nicht khorsam sind, fleißig beten und singen,
so wird ihnen die Rut' um die Mitt' herum springen;

Wenn die Eltern ihre Kinder in die Schule schicken,
 dann bleiben sie in allen Orten stehen;
 Die Blätter aus die Bücher reißen und in alle Winkel schmeißen,
 Solche Bosheiten treiben sie,
 Und da soll ichs gegen Himmel führn?
 Ei Engelein trets Eis herein mit eurem Krippelein!
 Es wird Enk schon erlaubet sein.
 A jászolangyalok a jászollal beléptek a szobába, letették az asztalra. Előbb Józsefet,
 majd a pásztorokat hívták be:
 Ei Joseph tritt du herein zu deiner Krippelein!
 Es wird dir schon erlaubet sein.
 József belépett, odatérdelt a jászol elé:
 Wenns mir wird erlaubet sein, so werd' ich kommen und tritt herein.
 Ei Hirten tritts Eis herein es wird Enk schon erlaubet sein!
 A pásztorok beestek az ajtón, a padlón fekvé maradtak, nagyokat horkoltak és a
 csörgősbottal csörgettek, a padlóhoz verték:
 Basl und Vetter mia san iawa den Tiastock kfojn und haum uns die Rippm eikschlong!
 Gábor főangyal, Mária és a jászolangyalok együtt énekelték:
 Gloria, Gloria in excelsis Deo! Das kleine Jesulein, das geduldene Lämmelein ist
 geboren. Kyrie, Kyrie, Kyrie 'leison.
 Im Himmel große Freud', auf der Erd' soll Friedenheit, soll sein, soll sein. Kyrie,
 Kyrie, Kyrie 'leison.
 A jászolangyalok ezután atyai gondoskodásra intették Józsefet:
 Ei Joseph verschaffst du dem Kindlein einen Namelein?
 József:
 Jesus soll sein Name sein.
 Jászolangyalok:
 Es soll sein, Joseph mein, Jesus soll sein Name sein.
 Ei Joseph verschaffst du dem Kindlein eine Windelein?
 József:
 Schlare soll die Windel sein.
 Jászolangyalok:
 Es soll sein, Joseph mein, Schlare soll die Windel sein.
 Ei Joseph verschaffst du dem Kindlein eine Wiegelein?
 József:
 Krippe soll die Wiege sein.
 Jászolangyalok:
 Es soll sein, Joseph mein, Krippe soll die Wiege sein.
 Gábor főangyal figyelmeztette Máriát, hogy a gyerekek között ossza szét az
 ajándékokat:
 Ei Maria du wirst dich doch bedenken um den Kindern ihre Gaben schenken!
 Mária:
 Ei Erzengel wennst du so schön bitten kannst, so werd' ich mich doch bedenken um
 den Kindern ihre Gaben schenken.
 Mária a karácsonyfát az asztalra tette, majd a szülőktől és a gyermekektől ismét
 megkérdezte, hogy szorgalmasan imádkoztak-e, énekelték-e. Végül mindenkire, aki
 a szobában volt, fűzfavessző korbácsával nagyokat ütött.

A pásztorok ezalatt felkeltek a padlóról, Józseffel, Gábor főangyallal és a jászolangelokkal együtt körbejártak a szobában, csörgősbotjukat zörgetve énekelték:

Auf auf ihr Hirten und Schäfflein lassts stehn!

Nun fort von den Feldern wir habens gesehen.

Die Engel vom Himmel sie kamen zu spät.

Sie eilen, sie eilen nach Betl'hems Stall.

Finden wir das Kindelein zu Betlehems Stall.

Dort liegts in der Krippe und freut euch zumal.

Wir wollen das Kindelein grüßen,

Wir fallen ihm alle zu Füßen: Oh Jesulein süß! Oh Jesulein süß!

Wir treten jetzt alle auf jenigen Platz, wir wünschen euch allen eine schöne, gute Nacht, adje gute Nacht, adje gute Nacht!

A Christkindl-játék végén a háziaktól József bajuszkenőpénzt (*Poatwiksköjd*), a pásztorok juhbrakot (*Schaffutter*), azaz diót, almát, aszalt gyümölcsöt kértek. Távozáskor az alábbi szállás-éneket (*Herberglied*) énekelték:

Liebster Joseph lass uns gehen, lass uns eine Herberg sehen.

Denn zum Schlafen ist schon Zeit, denn zum Schlafen ist schon Zeit.

Liebste Bürger und Einwohner, Gott wird euch schon ewig belohnen.

Schenkts uns nur eine Herbeg heut', schenkts uns nur eine Herberg heut'.

Keine Herberg ist zu hoffen, dort steht euch der Stall schon offen.

Packts euch fort mit eurem Weib, packts euch fort mit eurem Weib.

Gott der alle Vöglein leitet, und der alle Tierlein kleidet.

Er wird erhalten mich und dich, er wird erhalten mich und dich.

Und zum Schlusse wolln wir bitten, Gott liegt in der harten Krippen.

Er wird unser Richter sein, er wird unser Richter sein.

A vértésboglári Christkindl-játékot a község szülötte, Tafferner Antal gyűjtötte és közölte *Vértésboglár. Egy hazai német település leírása* című, 1941-ben megjelent doktori értekezésében (Tafferner 1941, 98–104). Tafferner Antal könyvében a vértésboglári Christkindl-játék dallamának lejegyzése is megtalálható. A vértésboglári Christkindl-játékról Tafferner Antal egy, Karl Horak két fényképet is közölt, mindhárom 1939-ben készült (Tafferner 1941, 144; Horak 1977, 261). Isztimérről Wirth Lajos közölte a vértésboglárihoz közel álló Christkindl-játék szöveget és szokásleírást (1978, 59–62). Bakonykutiban 1975-ben Biernbaum Andrásné (szül. 1916) beszélt a Christkindl-játékról: „1931–32-ig még szokásban volt, az 1915–16-os születésűek még mentek. Karácsony előtt egy héttel már jártak, hatan voltak: első angyal, második angyal, Mária, József, két pásztor. Mind leány volt, 11–12 évesek, Mária és az angyalok fehér ruhában jártak, mint a koszorúslányok. Mária egy pólyába takart babát tartott. József és a pásztorok botot vittek, fejükön kucsmát hordtak. Az első angyal kezében tartotta a *ceptert*. Ez aranyozott papírral díszített zöld ág volt. A hegyben volt olyan bokor, téli zöld. Kis bokor volt a szőlőhegyen, bokros részen. Az egész kis bokrot kivágták, ráragasztották az aranyporos, fényes papírt. A házaknál énekelték. Pénzt, aszalt szilvát, aszalt cseresznyét, almát kaptak.”

Móron 1976-ban Schmidt József (szül. 1907) emlékezett vissza a Christkindl-játékra: „Karácsony előtti hetekben mentek a nagyobb gyerekek, lányok házról házra köszönteni: hárman fehér, hosszú ruhába öltözve, a fejükön keménypapír korona volt elől kereszttel, aranyporral festették be. Két fiú, a *Maksus*, is járt velük. A Maksusok

rongyos ruhába öltöztek, rongyos kalapot tettek, mint a bohócok, vagy a kabátot, téli sapkát kifordítva vették fel, és korommal összemaszatolták az arcukat, kezüket, nagy bot volt a kezükben. A Maksusok lopva jöttek be, hogy ne ismerjék fel őket. Az egyik lány kezében volt egy kis csengő, amikor az ajtó elé értek, csengetett, és bekiabált, hogy bejöhet-e a Krisztkindli? Először az első angyal jött be és mondta a versét, majd behívta a másodikat. Az is verset mondott, majd behívta a harmadikat, Máriát, akinél egy kis bölcsőben egy baba volt, a kis Jézus. Ezt letették a szobában és ötször-hatszor körüljárták és énekeltek. Az ének végén behívták a Maksusokat: *Gyere be, Maksus! Ringasd a Jézust!* Ringatták a bölcsőt és a botjukkal a földre ütöttek. Verset mondtak. A vers után hirtelen kimentek. A lányok befejező verset énekeltek. Volt egy kis kasszájuk, kis papírdoboz, abba pénzt dobtak. Legnagyobb részt szegény gyerekek mentek. Több csoport is ment a faluban, karácsony előtti hetekben, decemberben, december 23-ig, 24-én már nem! A Krisztkindli az első világháborúig csak németül ment, az első világháború alatt már magyarul is.”

A bakonyi sárkányi Christkindl-játékról Koczkás Sándor tanítónövendék írta 1941-ben: „Ezen az estén (december 24.) van még egy szokás. Öt leány készít egy hordozható bölcsőt, amelybe egy babát fektetnek. A lányok közül kettő angyalnak, egy Szűz Máriának, egy Szt. Józsefnek és egy pásztornak öltözik fel. Házról-házra járnak, hordozzák és imádják a betlehemi jászolban fekvő kisded Jézust. A szöveget németül mondják, mert a lakosság legnagyobb része ma is németül (svábul) beszél. Ezt a szokást még a bevándorló németek hozták magukkal.” (EA. 3093)

Erna Piffel festőművész 1938-ban Berlinben megjelent *Deutsche Bauern in Ungarn* című könyvében a vértessacsai Christkindl-játék szereplői közül Gábor főangyalról, Máriáról és Józsefről készült vízfestményeit közölte (Piffel 1938, 52–53, 25). Gábor főangyal kezében almába szúrt rozsmaringágot, Mária kis bölcsőt tartott. Mindkettőjük fehér ruhájára keresztben színes szalagokat varrtak. Fejükön papír koronát viseltek. József kezében fokos, fején keménypapírból készült püspöksüveg volt. Nagy bajuszát kenderkócból ragasztották. Az első világháború előtt Vértessacsán kettő, a két világháború közötti időszakban hat Christkindl-játékot bemutató csoport járta a házakat. A csoportot egy adománygyűjtő gyerek (*Nußträger*) kísérte, akinek a házbeliek a játék végén diót, almát vagy aprópénzt adtak.

Száron a Christkindl-játékban két angyal, Christkindl, Mária (lányok), József és a pásztorok (fiúk) szerepeltek. Az angyalok, a Christkindl és Mária fehér ruhába öltöztek. A két angyal egy kis bölcsőt vitt babával. A Christkindl hosszú haját előre, az arcába fésülték. József és a pásztorok fehér vászonruhába öltöztek. Fejükön papírból készült, szentképekkel díszített püspöksüveget, kezükben hosszú botot hordtak. A házakhoz először a két angyal ment be. A bölcsőt az asztalra állították. Utánuk bejött a Christkindl, aki ezt énekelte:

Ich tret' herein ein Abensbot'
Ich bin ein ausgesandter Bot'
Von Gott, von Gott bin ich gesandt,
Das heilige Christkindl bin ich genannt.
Ein Stock in meiner Hand.
Die Krone auf meinem Haupt
Hat mir Gott Vaters Sohn erlaubt,
Heilige Maria, Maria tritt' du herein
Es wird dir schon erlaubt sein.

Mária bejött és énekelte:
Und wen 's mir wird erlaubt sein,
So werd' ich 's treten to herein.
Ich bin herein getreten
Ich hob' gehört, die Kinder weün net fleißig beten
Und wenn die Kinder net fleißig beten und singen,
So wird die heilige Maria keine Gabe bringen.
Heilige' Joseph tritt' du herein,
Es wird dir schon erlaubt sein.

József bejött és Máriával együtt a bölcsőt ringatva énekeltek:

Ei, mein Kindlein bleib nur liegen
Schlafe sanpft mein Jesulein
Deines Herzen soll nicht hungern
Deine Freude bring ich dir.

József:

Hirten, Hirten tret' du herein,
Und gießt dem Kindlein Mieslein ein.

A pásztorok bejöttek és énekeltek:

Auf, auf wir Hirten und Schäflein lass'n steh'n
Das Kind ist geboren, wir haben 's geseh'n
Die Engel von Himmel, sie kommen herab,
Wir eilen, wir eilen nach Betlehemsstall.

A pásztorok megkérdezték a házbeli gyerekektől:

Khanst pet'n?
Kannst beten?

A gyerekek erre imádkozni kezdtek:

Christkindlein komm',
mach' mich fromm,
das ich zu dir in den Himmel kom'!

Aki nem imádkozott, annak a fejére ütöttek a bottal. A szülők már délután feldíszítették a karácsonyfát, amit most a Christkindl hozott be a szobába. Végül a Christkindl-játék szereplői pénzt, kolbászt, kalácsot kaptak. A Christkindl-játékot hasonló módon gyakorolták a Szárral szomszédos Újbarokon is.

Mezőfalván 1985-ben Virág Ferenc (szül. 1909) beszélt a Christkindl-járásról: „Karácsonyeste a Krisztkindl is jött. A Krisztkindl egy felnőtt volt, fehér lepedővel letakarva, ő ment az egész rokonsághoz. Belefújt lisztbe, hogy az arca fehér legyen. Szent József is ment vele. Egy bunda, kifordított kucsma volt rajta, kender bajusz, szakáll, kezében láncos bot. Felnőtt nők és férfiak voltak. Az ablak előtt csengettek és beszéltek: *Darf das Christkindl herein?* A szülők előre odaadták a Krisztkindlnek az almát, diót, hogy a jó gyerekeknek adja. A gyerekeknek elmondta a Krisztkindl, hogy hogyan tanuljanak, hogyan viselkedjenek. A kötényébe diót, almát, szaloncukrot, fűgét tettek, amit a szobában szétszórt. A gyerekek szedték fel a földről, a Krisztkindl meg ráütött a kezükre, és rájuk szólt, hogy legyenek jók, jól tanuljanak. Bot volt a kezében. Ijesztgette a rossz gyerekeket.”

A pusztavámi katolikus családoknál egy nagyobb iskoláslány volt a Christkindl. Fehér ruhába öltözött, fehér kötényét színes szalagokkal díszítették. Hosszú haját az arcába fésülték, hogy a gyerekek ne ismerjék fel. Fején aranypapírral bevont koronát

viselt, amelyről számtalan hosszú színes szalag lógott le. Kezében a négy sarkán összefogott fehér zsebkendőben diót vitt. Rendszerint az édesanyja kísérte. A Christkindl az ablak előtt csengetett és beszólt: *Derf das Christkindl eini?* A házba lépve a gazdasszonytól átvették a karácsonyfát és az ajándékokat. A szobába lépve a Christkindl a régi Christkindl-játékból fennmaradt éneket énekelte: *Ich tritt herein ganz Abend spät...* Az éneklés után a Christkindl a gyerekektől megkérdezte, hogy jók lesznek-e, tudnak-e imádkozni? A gyerekek letérdeltek és imádkoztak. Ekkor a Christkindl kiosztotta nekik az ajándékot. Zsebkendőjéből diót szórt a padlóra, amit a gyerekeknek össze kellett szedni, közben a Christkindl vesszővel a kezükre ütött, és figyelmeztette őket arra, hogy jók, engedelmesek legyenek, mert különben jövőre nem hoz nekik ajándékot. Végül a Christkindl a gazdasszonytól néhány fillért kapott. Karácsonyeste sok lány beöltözött Christkindlnek Pusztavámon. Egy házhoz több Christkindl is érkezett. Ilyenkor az elsőnek érkező Christkindl hozta be a karácsonyfát és az ajándékokat, a többi csak énekel. A pusztavámi evangélikusoknál a nagyobb iskoláslányok közül kettő öltözött fel Christkindlnek. Öltözete ugyanolyan volt, mint a katolikus Christkindlé. Közülük az egyik kezében csengőt és vesszőkorbácsot, a másik csengőt és perselyt tartott. Fiú osztálytársaik kísérték őket. A kísérő fiúk közül az elsőnél az adományok számára kosár, a másodiknál egy vesszőköteg, amelyből egy szálát minden háznál ott hagytak, a harmadiknál egy erősebb vessző volt, amivel szükség esetén a házbeli rossz gyerekek között rendet tartott. A házba lépve megkérdezték, hogy a házbeli szorgalmasan tanulnak-e, főznek-e, vágnak-e fát, járnak-e a bányába dolgozni. Az érdeklődés és az intés nem csak a gyermekeknek, hanem a felnőtteknek is szólt. Ezután a ház valamennyi lakóját finoman megérintették a vesszővel. Majd behozták a konyhából az odakészített ajándékokat és kiosztották a családtagok között. Végül a Christkindl-járók a faluban közismert karácsonyi énekeket énekelve távoztak (*Och dinkel, was klingelt...; Alle Jahre wieder kommt Christuskind...*). Távozáskor a háziaktól a Christkindl perselyébe aprópénzt, a kosaras fiú kosarába diót, almát kapott (Horak 1977, 136–139).

7. István-nap, János-nap

A XVIII. század közepéig a karácsony háromnapos ünnep volt, második napján Szent István vértanú, a harmadikon Szent János evangélista napját ünnepelték meg. A XVIII. század közepe óta csak István napja, *karácsony második ünnepe* (december 26.) maradt meg a nagyünnep részeként. István- és János napja (december 27.) jelentős névnapként századunkig megmaradt. Mindkét név szépszámú viselőit névnapki köszöntőkkel tisztelték meg. Ezeken a napokon az Istvánok, Jánosok szülőhegyi mulatságra, pincészerre hívták meg rokonaikat, barátait, felköszöntőket. János napján történt a borszentelés is.

Hogyan kapcsolódott a borszentelés Szent János evangélista napjához? A pogány germánok körében a téli napforduló időpontjában bemutatott áldozatokat követő borivás szokása annyira népszerű volt, hogy azt a térítő keresztény egyház sem tudta kiírtani. Ez esetben is az átformáláshoz folyamodott: arra ösztönözte új híveit, hogy ne a pogány istenek, hanem a szentek emlékezetére igyanak. Az ösztönzés hatására a németeknél igen népszerűvé vált a téli napforduló időpontjának közelébe eső *Stephans-*, de főként a *Johannisminne* azaz a Szent István és Szent János

tiszteletére való emlékvívás. A XIII. században Németországban az egyház a bor megáldását bevonta liturgiájába, a borszentelés időpontját Szent János evangélista napjára helyezte. Szent Jánost Máté evangéliuma és az Abdias-legenda alapján kehellyel, borivó edénnyel ábrázolták. Máté evangéliumában Jézus szenvedésének megjövendölésekor ezt kérdezte tanítványaitól, Jakabtól és Jánostól: „Készek vagytok arra, hogy igyatok abból a kehelyből, amelyből én iszom?” (Mt. 20, 22 és 20, 23.). Az Abdias-legenda szerint Szent János evangélista meg akarta téríteni Aristodemosz pogány főpapot, aki a kereszténység ádáz ellenségének mutatkozott. Aristodemosz ígéretet tett a megtérésre, ha Szent János kiissza a méreggel telt kelyhet, amely a szeme láttára két gonosztevőt megölt. Szent János fogta a kelyhet, megáldotta a kereszt jelével, imádkozott, amire láng csapott fel a kehelyből, mérges kígyók hullottak belőle, majd fenéig kiitta tartalmát. Semmi baja nem történt. Aristodemosz mégsem váltotta be ígéretét. Erre Szent János átnyújtotta neki köpenyét, hogy terítse a gonosztevőkre. Aristodemosz ezt megtette, mire a gonosztevők életre keltek. A kettős csoda hatására Aristodemosz és vele együtt sok nép megkeresztelkedett. Ez a legenda hozzájárult ahhoz, hogy Szent János evangélistát nem egyszerűen kehellyel, hanem olyan kehellyel ábrázolják, amelyből kígyó dugja ki fejét, jeléül annak, hogy a kehelyben méreg, halált okozó ital van (Schwartz 1929, 70–72; Bálint 1977, 90).

A szentelt bor hatásáról ezt írta Schwartz Elemér: „Németországban, Ausztriában és nálunk is, főleg a németlakta vidéken, majd pedig a közös egyházmegyei *Rituale* miatt a magyarok közt is szokássá vált a szentjánosnap borszentelés, melyet úgy magyarázott az egyház, ahogyan azt szülőföldjén, Németországban tette, vagyis ha buzgó imával veszi magához a hívó a szentelt bort, akkor ez megóvjá testi és lelki bajoktól, kárt okozó állatoktól s az utazás alkalmával fenyegető veszedelmektől, de főleg az ördög kísértéseitől. E magyarázatból kifolyólag ördögi cselvetések ellen vették magukhoz, de főleg pedig betegeknek és útrakészülőknek nyújtották, sőt nem ritkán a harcba induló katonáknak is. Így lett a szentjánosnap áldás óvszer ördögi kísértések és betegségek ellen s egyszersmind szent búcsúital utazások előtt.” (1929, 73). A János-napi borszentelés Magyarországon is meghonosodott: egyik XV. századi esztergomi Obsequiale-ban már előfordul a *bornak, vagyis Szent János szerelmének megáldása a karácsony utáni harmadik napon*. Az 1499-ben keletkezett pécsi misekönyvben is a *Szent János szerelmének megáldásával* találkozunk (Bálint 1938, 214; 1977, 92; Ernyey 1913, 399–403). A Szent János áldását régi nemesi, polgári társaságban is emlegették, de már csak szólásként: *Igyuk meg Szent János áldását! Na, még a Szent János áldását!* Ez a búcsúpohár, a búcsúzkodáskor, a társaság oszlása előtt megivott utolsó pohár bor.

Szent Jánost az evangélisták sorában sasként ábrázolják. Számos régi gyógyszer-tár az *Arany Sas*, *Fekete Sas* nevet viselte, ami Bálint Sándor véleménye szerint: „föltétlenül annak a János evangélistának oltalmát idézte, akinek a méreg nem ártott és áldásával annyi sok hívét vigasztalta, erősítette.” (1977, 106). Székesfehérvár XVIII. századi gyógyszer-tárát is Fekete Sasnak nevezték. Ez a patika 1745–1774 között a jezsuita rend tulajdonában volt. A rend feloszlása után, 1774-ben Valter Ferenc gyógyszerész vásárolta meg, ő költöztette mai helyére, és keresztelte el Fekete Sasnak (Kovács 1979, 11).

István-, János és aprószentek napjának szentelményei, a megszentelt zab, -bor, -vessző ellen a református prédikátorok már a XVI–XVII. században felemelték szavukat. Szkhárosi Horvát András tállyai prédikátor, a korai reformáció legjelentő-

sebb magyar énekszerzője 1544-ben *Kétféle hitről: a Krisztusbéli és a pápai foltos hitről* című énekében így vélekedett (Szilárdy 1880, 195):

Istenünk azt mondja, hogy innepet szentelj
De szent István napján pápa zabot szentel,
Az szent János napján jó borokat szentel,
Aprószentek napján nagy sok vesszőt szentel.

Martonfalvy György neves debreceni professzor *Keresztyéni Inneplés, avagy Lelki Szent Mesterség* című, 1663-ban a debreceni gyülekezetben elhangzott prédikációja szerint helytelenül ünnepelnek azok is, akik: „az ő Innepeket részszerint az Istennek, részszerint pedig az embereknek szentelik; mint Karátson első napját a Christusnak; második napját szent Istvánnak; harmadikat pedig szent Jánosnak... Ördög, ördög, be sok számtalan Istvánt és Jánost vittél a pokolba szent István és János napján, a' sok *István és János teli pohara* által... Miért nem hagytok békét azoknak az *innepi hosszú köszöntéseknek*, melyekben tsak a' Jéhovának neve motskoltatik? (Csefkó 1931, 152).

Fejér megyében a XX. század közepéig igen divatos volt az István és a János név, a fiúgyermekek közül sokat kereszteltek e nevekre. Fejér megye 1828. évi nemesi összeírásában Zámoly községben a Simon-nemzetség 74 férfitagjával találkozunk, közülük 18-an István, 16-an János nevűek. Az Istvánok és Jánosok után 11 Pál, 8 Mihály, 6 József, 4 György, 4 Sándor, 2 Ádám, 2 Ferenc, 1 Márton, 1 Péter és 1 Sámuel következik (Schneider 1934, 111–113). Századunk elejére a névgyakoriság szempontjából a Józsefek zárkóztak fel az Istvánok és a Jánosok mellé. Zámolyon egészen a XX. század közepéig a Márton és a Sámuel kivételével az összeírásban említett nevek voltak a legnépszerűbbek. Tác község református születési anyakönyvében az 1900–1909 közötti évtizedben 131 férfinévvel találkozhatunk. A névgyakoriság szempontjából itt már a József (33) vezet, de még tartják régi pozíciójukat az Istvánok (32), a János név (18) viszont már a Lajos (23) mögé szorult a negyedik helyre. Utánuk a Ferenc (6), Vince (5), György (3), Gyula (3) név, majd az András, Gábor, Imre, László, Mihály, Pál, Péter, Sándor név következik egy-egy képviselővel.

Székesfehérvár–Felsővárosban az Istvánokat, Jánosokat a névnapjukon nem csak a családtagok köszöntötték meg, hanem a zenekar is. Az Istvánok, Jánosok házait felkereső zenekar az ablak alatt muzsikált, a gazda erre kijött, behívta, borral kínálta meg őket, majd pénzt adott nekik. Hogy a muzsikaszó ne vesszen kárba, a századfordulón még legények és leányok kísérték a zenekart, akik a muzsikaszóra az utcán táncoltak. Karácsony első- és második napján Seregélyesen a két nevezetes cigánybando: Vas József és Meggyesi Ede zenekara járt köszöntőt muzsikálni, különösen az *Istványos* és a *Jánosos* házakat keresték fel. „AVak Józsi is ilyenkor jött. Egyedül hegedült. Szépen hegedült, pedig nem cigány volt, hanem egy titokzatos férfi. Nem volt ő koldus. Szép kis háza volt a Nagyközben. Ünnepeken, meg a *gyelesebb* névnapokon végigmuzsikálta a falut. Szerény volt. Sok ajándékot kapott”. – írta Kovács Imre a seregélyesi karácsonyi szokásokat bemutató néprajzi pályamunkájában (IKMNA. 84. 16).

Sárbogárdon István-napkor és János-napkor a fiúk megköszöntötték a rokonságukban lévő Istvánokat, Jánosokat. Két-három iskolás korú rokonyterek az ablak előtt a következő éneket énekelte:

Az ének elhangzása után a szobába hívták őket, ahol ezt a köszöntőt mondták el: „Engedje az Isten, hogy több neved napját megérhessed, erőbe, egészségben, békeességben, boldogságban, nem búval, bánattal, örvendetes napokkal. Az Isten valamelyőnket kiszóltja az árnyékvilágból, adja meg az örök boldogságot. Adjon az Isten bort, búzát, barackot, kurta farkú, csíkos hátú malacot, csutorába feneket, bort bele eleget, hadd ihassunk, had ehessünk életünkben eleget!” A köszöntő fiúk ezután 2–3 krajcárt kaptak. E névnap-i köszöntőket az 1898-ban született Nagy Gergely, tinódi református nagyapjától, az 1908-ban elhunyt Nagy Istvántól tanulta. Sárszentmiklóson a századforduló táján János napján nem varrtak, mert attól féltek, hogy elragyázik a szőlő. Sárbogárdon István- és János-nap délutánján kimentek a szőlőbe pincészerre.

Hercegfalván (ma Mezófalva) 1937-ben Rajeczky Benjámín gyűjtött két János napi köszöntő éneket László József 45 éves adatközlőtől. Mindkét köszöntő szövege és dallama a *Magyar Népzene Tára II. Jeles napok* kötetében megjelent 1953-ban. Szövegük így hangzik (Bartók–Kodály 1953, 999, 1031.):

1. Zendüljön föl János
hangos énekekkel,
verseim elkezdem
gyönyörű rendekkel,
verseim elkezdem
gyönyörű rendekkel.

2. Valamennyi csillag
ez magas égen van
e kerek földön van,
annyi áldásokkal
áldja meg az Isten!

3. Adjon az Úristen
erőt, egészséget,
holta után pedig
örök dicsőséget,
vigye lelkét mennybe,
örök dicsőségbe!

*

1. Amazsola szállásába,
midőn nyugszik ágyába,
azt gondoltam magamba,
János vagyon eh házba.

2. János, Isten megtartson,
fejedre áldást nyújtson,
holtod után az Úristen
jobbra állítson!

Tordason 1951-ben Milihoczky Sándor 76 éves adatközlő így idézte fel az István- és János-napokat: „István- és János napján csak azokban a családokban tartanak ünnepet, ahol névnap van. Ott aztán van köszöntő, borivás, játék és beszélgetés. Aszerint, hogy örege vagy fiatalja gyűlik össze.” (IKMNA. 51. 1).

Gánton a János-napi köszöntő így hangzott:

Ich hör' ein Glöcklein läuten,
ich weiß nicht, was soll es bedeuten,
und endlich fällt's mir ein,
daß Johannes soll sein.

Hasonló János-napi köszöntőt közölt Karl Horak Vértesacsáról (1977, 183). Vértesacsán a rokonokat, keresztapákat köszöntötték meg névnapjukon a fiúk. A köszöntés után megvendégelték őket, és egy kis pénzt kaptak. A bakonyársarkányi gyerekek köszöntéséről Koczás Árpád 1941-ben készült dolgozatában olvashatunk: „János és István napján már korán kelnek a gyerekek. Felkeresik a Jánosokat és Istvánokat, hogy névnapjuk alkalmával őket felköszöntsék. Ezen szokás mögött is érdek húzódik meg, mert köszöntőjükért pénzt kapnak”. (EA. 3093.)

Bakonycsernyén úgy tartották, ha István napján a szőlő zúsmarás, akkor jó szőlőtermés lesz. Az István-napi napsütésből hosszú telet jósoltak. „János nap a mulatságnak, a vastag ételeknek és a nagy ivászatnak a napja Bakonycsernyén is. A katolikus szőlősgazdák hordóikba szentelt bort töltenek, s maguk is isznak belőle”. – írta Kardos László (1976, 30).

Székesfehérvár–Felsővárosban János napján a szőlősgazdák egy kis üveg bort vittek a templomba, amit a főoltár jobb oldalán álló kis asztalra tettek. A megszentelt borból minden hordóba öntöttek egy kicsit, mert azt tartották, hogy a szentelt bortól nem virágosodik meg a bor.

Móron János napján a szőlősgazdák egy üveg bort vittek a templomba, amit mise után a pap megszentelt. A János-napi szentelt bort (*Johannessegen*) a hordókba töltötték. Gánton adatközlőm, Molnár Henrikné (szül. 1916) így emlékezett vissza a borszentelésre. „János napján mise volt, mindenki vitt bort, egy litert. Megszentelte a pap a mise alatt. Egy kis asztal volt az oltár előtt, arra tették rá. Ha nem fért rá, rátették az első padra vagy a kisoltárra. Hazahozták és minden hordóba öntöttek a szentelt borból”. Tafferner Antal könyvéből megtudjuk, hogy Vértesbogláron a szentelt bort a népi gyógyászatban is alkalmazták: „December 27-én, Szent János evangélista napján, bort visznek a templomba. Az egyház ekkor megáldja a bort. Otthon mindenki iszik belőle. Utána elviszik a pincébe és a boroshordókba is öntenek belőle. A maradékot elteszik és főképpen torok- vagy egyéb baj alkalmával szokták inni”. (1941, 108). Mezőfalván adatközlőm Virág Ferenc (szül. 1909) beszélt a borszentelésről: „János napkor egy kis üvegben bort vittek a templomba. Lerakták a padokra, és a pap megszentelte. Hazavitték és megitták a családdal. Volt aki kivitte a szőlőbe és kiöntötte kereszt alakban a szőlőre, hogy sokat teremjen.

Vajtán a János-napi szentelt borból minden hordóba öntöttek egy keveset, hogy a bor ne ecetesedjen meg.

8. Aprószentek

Aprószentek (december 28.) a Heródes által meggyilkoltatott betlehemi gyermekek emléknapja. Az aprószentek napi vesszőzés, korbácsolás, *mustármagózás* az egész magyar népterületen gyakorolt szokás volt. A vessző a középkorban az egyházi szentelmények közé tartozott, amelynek megáldása aprószentek napján történt a templomokban, a jászói premontrei prépostság XVI. századi kéziratos Breviáriuma szerint ezzel a szöveggel: „A vesszők megszentelése. Kérünk Uram, áldd meg ezeket a vesszőket, melyeknek megparancsoltad, hogy a föld mélyéből, a belső életerőből kisarjadzva a vizet megtisztítsák, hogy minden ördögi mesterkedést elűzzenek arról, aki alázasosan alávetette magát annak, hogy ezekkel a vesszőkkel megkorbácsolják.” (Radó 1943. 257.) Temesvári Pelbárt (1435 körül–1504) egyházi író és szónok

aproszentek-napi prédikációjában már így kárhoztatta a szokást: „Miért van az tehát, kedveseim, hogy köztetek ma sokan hiú tréfálkozásokkal szórakoztok és egymást kölcsönösen korbácsoljátok, mondogatván: Heródes sok fiút megölt Dávid Betlehemében stb. Az ilyen emberek sok rosszat és bűnös dolgot, sőt tisztességtelen simogatást és más egyéb kimondhatatlant kevernek ehhez a szokáshoz”. (Dömötör 1979, 163.) Szkhárosi Horvát András énekének az aprószenteki vesszőszentelés elleni kifakadását már idéztem. A csetneki evangélikus zsinat határozata 1591-ben a szentelmények megszüntetését mondta ki: „Töröltessenek el a szentelmények... mint karácsony napján a szalma bevivése az épületekbe, István protomártír napján zab- és sószentelés, János napján borszentelés, aprószentek napján a vesszőké... Aprószentek napján a csordapásztorok ne futkossanak vesszőkkel.” (Dömötör 1979, 156.) Az aprószentek napi korbácsolás az egyházi gyakorlatból került a népszokások közé. Fejér megye magyar, német és szlovák településein az I. világháborúig, néhány községben még századunk közepéig is, igen erősen gyakorolták. A korán rügyező fűzfavesszőből font korbáccsal a betegséget akarták távol tartani, a megkorbácsoltak erőt, frissességet adni, ahogy ezt a korbácsoló rigmusok is kifejezik.

Székesfehérvár szabad királyi város tanácsának 1770. december 7-én a babonás szokások üldözésére, büntetésére hozott határozata szerint a fehérváriak: „...Aprószentek és más e féle napokon ...mustár magokat, azaz vesszőből font korbácsokat kezekbe vévén sok kárhosztató gonoszságokban vakmerőképpen elmerülni szoktának”. Székesfehérvár–Felsővárosban az aprószenteki korbácsolás egészen az I. világháborúig szokásban volt. A legények fűzfavesszőből font korbáccsal megütögettek mindenkit, de főleg az eladó sorban lévő lányokat. Korbácsolás közben ezt a rigmust mondták:

Egészséges légy, keléses ne légy,
Jövő évben még frissebb légy!

Ha valamelyik lányt nagyon megütötték, azt dióval, almával ajándékozták meg, ezzel engesztelték ki. A lányok között ilyenkor az a mondás járta: aki a legtöbbet vert rájuk az aprószenteki korbáccsal, az lesz a kérőjük. Aprószentek napja után a legények a korbácsot elégették, mert azt tartották róla, hogy bajt, kelést okoz.

Gárdonyban a legények házról-házra jártak a fűzfakorbáccsal. A lányokat, menyecskéket a következő rigmus elmondása közben korbácsolták meg:

Friss, egészséges légy!
Keléses ne légy az új esztendőben!
Vízért küldenek, borért menj!
Borért küldenek, vízért menj!
Utcáról küldenek, kert alól menj!
Kert alól küldenek, utcáról menj!
Friss, egészséges légy!
Keléses ne légy az új esztendőben!

Pusztaszabolcson úgy tudják, hogy Heródes király Betlehemben háromszáznegyvennégyezer két évesnél fiatalabb fiúgyermeket öletett meg. Ennek emlékére korbácsolták meg aprószentek napján a gyerekeket, hogy a következő évben ne legyenek betegek.

Sárbogárd régi népszokásainak sorában az aprószenteki korbácsolásról ezt írta Prepeliczay Elődné Korponay Aranka: „Aprószentekkor a gyerekek mostohár maggal (finom fűzfagallyakból 8 ágra fonva és a végén piros szalaggal átkötött

gombban végződött) verdesik a felnőtteket azzal a mondással: Keléses ne legyen". (Rektorisz, EA. 1670). Alapon az aprószenteki *mustohár magozás* az I. világháborúig élt. A legények a kilenc ágból font *mustohár maggal* korbácsolni jártak a lányokhoz, hogy azok egészségesek legyenek. Alapról egy aprószenteki *mustohár magot* az István Király Múzeum néprajzi gyűjteménye is őriz (Lelt. sz.: 60.4.1.). Vajtán kis fiúk, legények, fiatal nős emberek fűzfavesszőből font *mustohármaggal* verték meg a ház népét. Közben mondogatták: „Friss légy! Jó légy! Szorgalmas légy! Egészséges légy!”

A dunapentelei *mustármagfonásról*, *aprószentekjárásról* 1939-ben ezt jegyezte fel Latabár Károly: „A mustármag a Dunán túlról hozott 7 vagy 9 ágból fonott vesszőkorbács. Az asszonyokat, lányokat megveregették vele és közben a következő verset mondták: *Egészséges, üdvösséges, kelléses ne légy jövő ilyenkorra!*” A szokást Latabár Károly Perkátáról is említi (IKMNA. 55. 15).

A kálozi legények aprószenteki korbácsolásáról adatközlőm, Farádi Vörös Miklós (szül. 1909) beszélt: „December 28-án, aprószentekkor a fiúk, iskoláskortól legénykorig, fűzfavesszőből korbácsot fontak. Körülbelül nyolcvan centiméter hosszú, hét ágból gömbölyűre fonott volt. Már előtte nap elkészítették a korbácsot. Aprószentekkor a leányos házakhoz csapatosan mentek, a konyhában, udvaron megkorbácsolták a lányok szoknyáját. Közben betegség elleni kis mondókát mondtak.”

Enying évi négy országos vására közül az egyiket aprószentek hetének hétfőjén tartották, ezt *korbácsos vásárnak* nevezték. A legények a vásárban a hátuk mögé rejtették a fűzfavessző korbácsot, amikor a lányok mellé értek, előkapták és megcsapkodták őket. Korbácsolás közben mondogatták: „Jó légy, friss légy, keléses ne légy.” A lányok kezükben szalagokkal díszített, kis korbácsot tartottak, amit a legények igyekeztek tőlük megkaparintani.

Válon, Tabajdon és Bicskén a fiúk, miközben fűzfavesszőből font korbácsukkal megütögették a lányokat, ezt mondogatták: „Keléses ne legyél, bolhásos ne legyél, eszendőre frissebb legyél!”

Gyúron a szülők, nagyszülők a *pásztorvesszővel* suhintották meg a gyerekeket. Diószegi Vilmos 1961-es gyúrói gyűjtőútján így beszélt erről a 61 éves Csincsa Józsefné Andorfer Mária: „Karácsony este volt, gyűtt a pásztor, egy csomó fűzfavesszővel a hóna alatt, bement a gazdasszonyhoz, az húzott egyet, de úgy, hogy a köténnyel fogta

27. ábra. Aprószenteki korbács, *mustohár mag* Alapról. István Király Múzeum, Székesfehérvár, Lelt.sz.: 60.4.1.

meg. Avval hajtottuk ki a disznókat. Amikor kihúztuk a vesszőt, a pásztoron végigváltunk. Aprószentekkor a kanász vesszőjével a gyerekeket megverjük, és azt mondjuk: keléses, balhás ne légy, esztendőre frissebb légy!” Az aprószenteki esőhöz kapcsolódó hiedelmet ugyancsak Csinsca Józsefné említette: „Aprószentekkor ha esés van, akármilyen eső vagy havaseső, akkor az utána következő évben sok lesz a gyerekbetegség”. (IKMNA. 65. 10.)

A móri németek aprószenteki korbácsolására így emlékezett vissza adatközlőm, Schmidt József (szül. 1907): „Amikor reggel felkeltek a gyerekek, akkor a nagypapa a hóna alá vette az ágyban és a kezével a fenekét verte. Közben ezt mondta:

Frisch und gesund,
Frisch und gesund,
Beiß dich kein toter Hund!

Összecsavart törülközővel is verték. Vicc volt az egész. Az első világháború előtt még megvolt, akkor még szokásban volt.” Brumbauer Józsefné így idézte fel a szokást: „Egyik testvér a másikat és a szülők a gyerekeket összecsavart törülközővel elverték. Közben mondták:

Frisch und gsund,
Frisch und gsund,
Beiß dich kein toter Hund,
Heut' ein Jahr noch so gsund!

Ezzel lettek felfrissítve reggel az ágyból. Addig ütötte, amíg kiugrottak az ágyból. Körülbelül 1945-ig csinálták.” Móron a kisfiúk is házról-házra jártak és fűzfavesszőből font korbácsukkal megkorbácsolták a házbelieket (*Aufkindeln*).

A pusztavámi fiúk aprószenteki korbácsolásáról (*Aufkindeln*) adatközlőm, Unger Pál (szül. 1907) beszélt. Az iskolás korú fiúknak az édesapjuk csinált fűzfavesszőből korbácsot. Végigjárták vele a rokonok házait és a következő mondóka kíséretében megkorbácsolták a házbelieket:

Frisch und g'sund,
Frisch und g'sund,
Heut' ein Jahr noch so g'sund,
Früh aufsteh'n,
Fleißig in die Kirche gehen, beten!

A korbácsolásért pénzt kaptak.

A pusztavámról kitelepített németek mai lakóhelyén, a bajorországi Geretsriedben megjelent helytörténeti munka adatai szerint a régi pusztavámiak úgy tartották, ha aprószentek napján esik, akkor a következő évben az egészségre ártalmas időszak lesz (Tafferner-Schell 1978, 138–139) Az itt közölt aprószenteki rigmus így hangzik:

Frisch und g'sund! Frisch und g'sund!

Bis der Tag wieder kummt!

Heut ein Jahr noch so g'sund!

Früh aufstehen und fleißig in die Kirche gehen, bet'n.

A pusztavámi fiúk olyan korán indultak korbácsolni, hogy sok esetben még az ágyból ugrasztották ki a ház lakóit. A korbácsolásért pénzt, diót, almát vagy süteményt kaptak. Akinek sok jómódú rokona, ismerőse akadt, az 10–20 pengót is összeszedett.

A bakonyársarkányi fiúk aprószenteki korbácsolásáról Koczás Árpád tanítónő-vendék írta 1941-ben készült táj- és népkutató dolgozatában: „Aprószentek napján szintén korán kelnek a gyerekek, hogy házról-házra járva mindenkit megkorbácsolja-

nak. A korbácsot fűzfavesszőből maguk fonják. Mindenkit felkutatnak a házban. Nem törődnek azzal, hogy valaki esetleg még alszik, tekintet nélkül arra, hogy öreg vagy fiatal, mindenkit megkorbácsolnak. Korbácsolás alatt a következő versikét mondják:

Egészséges legyen,
Keléses ne legyen,
A jövő esztendőben
Még egészségesebb legyen!

Vannak, akik németül mondják ezen versikét. A német szövegű versike magyar fordítása a következő:

Erőt, frisséget, egészséget,
A jövő évben még jobb egészséget.
Korán kelj, korán kelj,
Időben a templomba menj!

(Természetesen ezen versike németül sokkal kellemesebben és jobban hangzik.) A korbácsolókat nem eresztik el a háziak üres kézzel. Rendszerint pénzt kapnak minden háznál.” (EA. 3093.) A Bakonysárkányal szomszédos Ácsteszér legényeinek aprószenteki korbácsolására így emlékezett vissza önéletrajzi művében Táncsics Mihály: „Aprószentek estéjén, vagy inkább éjjelén, sorba jártuk azon házakat, hol magyar hajadonok voltak, s róluk lehúztuk a takarójukat, és mustárral (fűzfavesszőből font korbács) jól megcsapkodtuk. Jóllehet a tréfa néha a leányt nagyon is érzékenyen érintette, úgy hogy kész lett volna inkább sírni, mint nevetni, ha nem szégyenlette volna; de azért mégis soha egy sem zárta be előlünk az ajtót; sőt akinek házajtóját valami okból kikerültük, ez a meggyaláztatás bizonyos nemének tartaték. Minden háznál ezért a leány, természetesen anyja tudtával, vagy kolbászt, vagy füstölt oldalast vagy szalonnát adott, mit aztán még azon éjjel valamelyik lányos háznál megsütöttünk s boros kancsó is járulván hozzá, vígan lakmározunk.” (1987, 47.) Ácsteszér Táncsics Mihály korában „német-magyar falu” volt (Fényes 1851, I. 8.).

Gánton adatközlőm, Molnár Henrikné (szül. 1916) idézte fel az aprószenteki korbácsolást (*Aufkindeln*). A fiúk korbáccsal a kézben felkeresték a rokonokat, miközben korbácsolták őket, ezt a versikét mondták:

Frisch und g'sund,
Frisch und g'sund,
Heute ein Jahr noch so g'sund,
Alle Tage früh aufsteh'n,
Und fleißig in die Kirche geh'n, beten!

A vértesszőlári németek aprószenteki korbácsolásáról 1941-ben megjelent könyvében így írt Tafferner Antal: „December 28-án kemény vesszőcsapások (*Aufkindeln*) várnak arra, akit még későn ágyban találnak. És bizony elég sokat találnak, már csak azért is, mert az, aki ilyenkor *keltegetni* akar, az már nagyon korán szokott felkelni. A keltegetést rendszeren az ifjabbak végzik a következő mondat kíséretében: „Frisch und ksunt, peisst te ka toda Hund!” – miközben jókat odaszóznak.” (1941, 108–109).

Mezőfalván adatközlőm, Virág Ferenc (szül. 1909) emlékezett vissza az aprószenteki korbácsolásra: „December 28-án fűzfavesszőből font korbács volt a gyerekeknél, a fiúknál. Megkorbácsolták a házbelieket. Közben ezt a kis verset mondták:

Frisch und gesund

Anders Jahr

Besser gesund!

Diót, almát, szőlőt, szaloncukrot, pénzt kaptak a fiúk. Otthon a családtagokat is megkorbácsolták (*Aufkündeln*)."

Aprószentek napján a bakonycsérnyei szlovák legények is fűzfavesszőből font korbáccsal veregették meg a lányokat (Kardos 1976, 30). A sóskúti szlovákok aprószenteki vesszőzéséről 1982-ben a 78 éves Gengné Rehus Mária beszélt: „Amelyik házban nagyobb, de még nem szobatiszta vagy beteg gyerek volt, aprószentekkor elküldték ismerőshöz, közeli rokonhoz tormát kérni. A szokást mindenki ismerte, úgyhogy bárki volt otthon, tudta miért küldték. Kihúzott a sarokból egy *szent vesszőt*, amit karácsonykor a pásztor hozott a házba, és gyengéden megvesszőzte a gyermeket a hátsó felén. Ez segített a betegségén, a gyerek szobatiszta lett, meggyógyult.” (Lami 1984, 108.)

9. Szilveszter, újév

Szilveszter és újév népszokásai nemcsak időben kapcsolódnak egymáshoz, hanem jellegük, tartalmuk, szerepük szerint is hasonlóak. Az évkezdet hiedelmei, szerelmi- és haláljósítás, bőségvarázslás, szerencsekívánás jellemezte az esztendő utolsó és első napját. Galeotto Marzio *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről* szóló, 1485-ben keletkezett könyvében írta: „Újesztendő napján, Krisztus körülmetélésének ünnepén, a magyarok *strená*-t szoktak adni, vagyis újévi ajándékot az új esztendő szerencsés előjeléül... Úgy szokás, hogy az emberek ajándékot kérnek a királytól a feléje tartott szerszámaikba, aszerint, kinek mi a mestersege. A síposok sípjukat, a trombitások trombitájukat, a citerások a citerájukat, a szakácsok fazekait és pecsenyeforgató villáikat, mások is a megfelelő mesterségbeli szerszámokat viszik elébe. A király a fazékba néhány aranyat tett, s a sípba, trombitába és egyéb dolgokba is megfelelő ajándékot dobott; még a királyi pincemester is kitalálta a csengésből, hogy pénz esett feltartott serlegébe. Késő éjjelig igen sok ajándékot osztott ki a király, ugyanis rengetegen vártak ajándékot tőle... Mindenki újjongott a tréfa, az öröm, a királyi ajándékok láttán.” (1977, 72, 73.) Bod Péter 1757-ben megjelent *Szent Heortokrátés* című könyvében részletesen felsorolta az újévi szokásokat: „KIS-KARÁCSON vagy Újesztendő napja. Az esztendőnek legelső napja ez: melyet a római pogányok nagy örömben, sokféle vigasságokkal, áldozatokkal, egymásnak köszöntésekkel, ajándékokkal, vendégeskedésekkel, táncokkal, oktalan állatoknak bőrökben való öltözésekkel, férjfiaknak asszonyok, asszonyoknak férjfiak köntösökbe való járásban s még sok fertelmes vétkekben is töltöttek el. A pogányok keresztyénekké lévén, ez a megrögzött rossz szokás a keresztyének közé is béjött, hogy azt töltötték (1) nagy vigasságban, táncban, vendégségben, (2) egyik a másiknak köszöntésekben, (3) ajándékoknak küldözésekben, amelyek mind édesekből, mézes tésztaneműből, fűgéből, mazsolaszőlőkből állottak. (4) Utcákon nyargalódzottanak, a gazdagoknak ajtajokon éneklettek, muzsikáltak. (5) Zöld füvet, ágat tettek el a házban, a személyek számok szerint abból jövendöltek. (6) Tüzet és házi eszközöket azon a napon ki nem adtanak.” (1982, 92–93.)

Fejér megyében a Szilvesztert – főleg a reformátusok – *óévnék*, *óév-napjának* is nevezték. A templomokban ez az évvégi hálaadás napja. „Óév-délutánján tömegesen látogatott könyörgéses isteni tisztelet... tartatik” – jegyezte föl 1890-ben Lévay Lajos sárkersztúri református lelkész (1890, 121). Ősztendő délutánján és újév délelőttjén aki csak mozdulhatott a háztól, jószágtól, az templomba ment. „Szépen kell befejezni, meg kezdeni is!” „Újévkor még az istenteleneknek is illik a szentegyházba menni!” – mondogatták a seregélyesi reformátusok. Az újévi istentiszteleten hirdette ki a lelkész az elmúlt esztendő nevezetes eseményeit, a keresztelek, esküvők, temetések statisztikáját, az egyházközség lélekszámát.

A nagyzádknál dolgozó szolgálégynek Szilveszterkor változtathattak helyet. Nagyon várták ezt a napot a rossz gazdánál szolgáló legények, hogy máshova szegődjenek, máshol próbálkozzanak, Seregélyesen ezért a szolgálégynek gyakran emlegették:

Más lába kapcája csak az ember.

Óh, jóvel, óh, jóvel Szilveszter!

Korábban a helyet változtató uradalmi cselédek új pusztára költözködésének időpontja is január 1. volt. A mezőföldi puszták életének hiteles tanúja, Illyés Gyula így ír erről *Puszták népe* című könyvében: „A lapos hétköznapi nagy vízvázasztója, az izgalmas, igazi ünnep, az esztendő fordulója, Mindenszentek előestje, október 31-e volt. Az uradalom ezen a napon tudatta, hogy a cselédek közül kiket tart meg és kiket bocsát el újévkor. Ekkor vették fel az új embereket is. Ez volt a szólítás, a pusztai akasztófahumorról a gatyaremegetés napja. A költözködés idejét a törvény később április 1-re helyezte, amikor az utakon már fölszárad a sár s a megrakott szekerek könnyebben haladhatnak.” (1936, 246.) A régi, újévi költözködés emlékét idézi a mezőföldi, enyingi béresdal is:

Béres vagyok, béres,
Béresnek szegődtem,
Sej, itt az újesztendő,
Jön a szekér értem.

Kardos László említette, hogy Bakonycsernyén újév a kanász- és béresfogadás napja volt (1976, 30).

Óév estéjén a kolompokkal, ostorokkal, lövöldözéssel történő zajkeltés a baj, a gonosz elhárítása érdekében történt. Polgárdiban 1912-ben egy 14 éves fiú Szilveszter estéjén az utcán lövöldözve fejbetalált, életveszélyesen megsebesített egy 16 esztendő lányt (Gelencsér 1986, 8.).

Az újévi szokások másik csoportja abból a hitből nőtt ki, hogy újév napjának eseményei, cselekedetei az egész esztendőben ismétlődni fognak, jellemzők lesznek. Ez a hit határozta meg az emberek újévi viselkedését, cselekedeteit, sőt még étkezését is. Székesfehérvár–Felsőváros parasztpolgárai újév napján igyekeztek mindent jól csinálni, hogy az egész esztendőben sikerüljön minden, amihez hozzáfognak. Korán keltek, hogy a jövő évben mindig frissek legyenek. Újév napján nem szívesen mentek el a háztól, nehogy az új esztendőben csavargók legyenek. Újévkor mindig egész kenyeret kezdtek meg, hogy a jövő évben legyen kenyér. A pusztaszabolcsiak Szilveszterkor mindig fennmaradtak éjfélíg, nehogy az újév ágyban fekvé érje őket, mert akkor egész évben betegek lesznek. Sárbogárdon újévkor egész kenyérnek kellett lenni az asztalon, hogy bőségesen legyen kenyérük egész évben. Jól befűtöttek

a kályhába ezen a napon, hogy egész esztendőben meleg szobájuk legyen. Egész télen főként fával, kukoricaszárral tüzeltek, de erre a napra sokan néhány kilogramm szenet vásároltak. Újévkor nem volt szabad kenyeret, pénzt kölcsönkérni, mert az az előttük álló esztendőre kenyeretlenséget, szegénységet hoz. Ugyanakkor e napon kölcsönadni sem jó, mert akkor a kölcsönadóknak az egész évben mindig csak kiadásuk lesz. Újesztendő napján nem volt szabad lustálkodni, veszekedni, mert aki úgy tesz, az egész évben lusta, veszekedős ember lesz. Enyingen úgy tartották, újévkor mindent jól kell csinálni, hogy a jövő esztendőben is minden sikerüljön. Bicskén Szilveszter éjszakáján nem lóghatott vizes ruha a padlásra, mert akkor az egész esztendőben nem lesz rendes a háziasszony. Újévkor egész kenyeret szegtek meg, hogy egész évben jusson kenyér az asztalra. A tordasiak elképzelése szerint újévkor lógni kell a padlásra kolbásznak, sonkának, szalonnának, mert akkor egész évben lógni fog.

A lányok szilveszteri, újévi szerelmi jóslása leggyakrabban ólomöntéssel, gombócba főzött vagy pogácsába sütött cédulára írt férfinevekkel, kutyának kitett orjacsontokkal, ritkábban almába harapással, fa felnyalábólással, koszorú faágra dobásával, esetleg az újévi álom segítségével történt. A haláljóslás leggyakoribb eszközének a tollas pogácsa számított.

Seregélyesen a nagylány a Szilveszter napján sütött pogácsába a számára kedves legény vagy legények nevével megírt cédulát dugta, hátha majd az jut neki. Egy bizonyos Ozsvát Juli nevű, már idősebb, nem nagyon szép leányról mondogatták, hogy az egész tepsi pogácsát megette, mire az utolsóban kijött neki a Kuczi Lajos cédulája. Örömeben a cédulát is lenyelte. A seregélyesi lányok óesztendő délutánján férfinevekkel megírt cédulákkal „megtöltött” gombócot is főztek. A víz tetejére elsőként feljött gombócot megvizsgálták: amilyen férfinév szerepelt a benne lévő cédulán, olyan nevű lesz a férjük. Ha a gombócban nem volt cédula, akkor vénlányok maradnak. Seregélyesen az óév utolsó éjszakáján a nagylányok erősen kívánták, hogy *szépet meg jól* álmódjanak, mert úgy hitték, hogy az újévi álom beteljesedik: akivel álmódnak, az lesz a férjük.

Sárosdon a szilveszteri sós pogácsába minden családtag számára egy-egy tollat tűztek. Úgy gondolták, akinek a tolla megégett sütés közben, az meghal az új esztendőben. Újév napján a lányok lapátra gyűjtötték össze a csontot. Kítették az udvarra, és amerre a kutya elvitte, abból az irányból jön majd a kérőjük. Újévkor a déli harangszókor ki kellett menni a lánynak az udvarra, és amilyen állatot vagy embert először meglátott, olyan lesz az ura is. Például, ha először disznót pillantott meg, akkor disznó magaviseletű, ha részeges embert, akkor az is részeges lesz.

Sárbogárdon a lányok a szerelmi jóslás három formáját is gyakorolták Szilveszterkor. Egyforma nagyságú gombócokat készítettek. Egy kivételével mindegyikbe férfinévvel ellátott cédulát tettek, egyszerűen dobták őket a forró vízbe. Az első felemelkedő gombócban lévő cédulára írt névvel azonos lesz a lány férje. Ha elsőként az üres gombóc jött fel, akkor vénlány marad. Szilveszterkor vacsorára orját ettek a lányok. Az orjacsontokat a konyhaajtó küszöbére tették. Amelyik lány orjacsontját az odahívott kutya először elviszi, megeszi, az az új évben férjhez megy. Szilveszter éjjelén éjfélkor a lányok kimentek a kertbe, és az előre elkészített koszorúkat a levegőbe hajítják. Amelyik lányé faágra akad, az a következő évben férjhez megy. Sárbogárdon a haláljósláshoz használt tollas pogácsáról írta néprajzi pályamunkájá-

ban Kiss Józsefné: „Újév napján tollas pogácsát szokás sütni. A háziasszony minden családtagjának választ pogácsát, és beletűz egy libatollat. Akié elég, még abban az évben meghal. Akié jobban megbarnul, az hal meg elsőnek a családban.” (IKMNA. 84.18.)

Vajtán 1961-ben Diószegi Vilmos adatközlője, a 76 éves Taus Józsefné Szücs Erzsébet így emlékezett a tollas pogácsára: „Szilveszterkor este csináltuk a tollas pogácsát. Annyi pogácsába tollat dugtunk, ahány családtag volt, akié megégett, az meghal a következő évben.” (IKMNA. 65. 11.). Mezőkomáromban és Tácon is hasonló módon jósoltak a tollas pogácsából.

Válon a lányok Szilveszter este ólmot öntöttek. Az ólomdarab árnyékát megnézték a falon, amilyen képet mutat, olyan lesz a szeretőjük, férjük. Válon a szerelmi jóslás másik módja almába harapással történt. Újévkor a lányok egy almával a kézben az utcára mentek. Beleharaptak az almába, s úgy tartották, hogy az első arra jövő legény lesz a vőlegényük. Az újévi haláljóslást Válon is tollas pogácsával gyakorolták. Tunkel Géza néprajzi pályamunkájának adatai szerint a tabajdi lányok az ólomöntéssel és a tollas pogácsával is a szerelmi jóslást úzték: „Szilveszter estéjén ólmot szokás önteni. Az eladósorban levő lányok kanálban ólmot olvasztanak fel, tál vízbe loccsantják, lesik, milyent formázik az ólom: ásót vagy kapaformát, baltát vagy szekercét, kalapácsot. – Ez mutatja meg, milyen foglalkozású lesz a jövőbelije. Tollas pogácsát is szoktak sütni a nagylányok. Minden pogácsába cédulát tesznek, rajta egy-egy fiúnév. Figyelik, lesik a tepsiben melyik pogácsa tolla perzselődik meg először. Nézik benne a cédulát, melyik név van benne? Olyan nevű lesz a vőlegény, még az új esztendőben.” (IKMNA. 76. 4.). A bicskei lányok is ólomöntéssel jövendőlték meg leendő férjük mesterségét.

Tordason az ólomöntés és a cédulás gombóc főzés mellett a szerelmi jóslásnak a fanyalábólással történő formája is élt, amit Mészáros Pálné 1951-ben így mutatott be: „Szilveszterkor szokás az is, hogy kiszaladnak a lányok a színbe, fölnyalabolnak egy csomó fát, behozzák és megszámlálják: páros-e vagy páratlan. Ha páros, szerencsésük lesz, ha páratlan, akkor nem”. (IKMNA. 51. 1.). Gyúron 1951-ben a 65 éves Kontra Józsefné így emlékezett vissza az orjacsonttal történő szerelmi jóslásra: „Újévkor nem szabad kétlábú állatot enni, disznót, illetve orjahúst esznek leginkább. A csontot egyenként a küszöbre teszik, s a kutya mindet megszagolja, s azét viszi el először, aki férjhez megy abba a farsangba.” (IKMNA. 51.1.).

A szilveszteri vacsora és az újévi ebéd egyes ételei (lencseleves, disznóhús) a szerencse- és bőségvarázslást szolgálják. Szórványosan a régies böjtös ételek (mákosguba, mákostészta) is feltűnnek a szilveszteri vacsora fogásai között. Székesfehérvár-Felsővárosban újévi ebédre korhelylevest (káposztalevest) vagy édeskáposztát főztek, malacpecsenyét, apró pogácsát sütöttek. Újévkor azért ettek disznóhúst, mert a disznó „összetúrja a szerencsét”. Tyúkot viszont éppen ezért nem vágtak az év első napján, mert az szétkaparja. Tácon szilveszteri vacsorára kocsonyát, pogácsát fogyasztottak. Újévi ebédre szárnyast soha nem készítettek, leginkább disznóhúst, rétest, fánkot sütöttek. Az újévi ebéd fogásait az is meghatározta, hogy újév húsos vagy tésztás napra esett-e. Ha húsosra, akkor disznóhús, ha tésztásra, akkor rétes, fánk került az asztalra. A jó módú családoknál hús és tészta is.

Seregélyesen Szilveszterkor orjalevest, kocsonyát főztek, hurkát, kolbászt, pogácsát sütöttek. Esztendő fordulóra tilos volt „tikfélé” vágni, mert a tyúk „hátrarúgja a szerencsét”, a disznó pedig „elötúrja”. Kalácsot sem sütöttek: „Ugyis

ölöget ettünk karácsonba”. Őesztendei vacsorára hurka, kolbász, kocsonya, *svárkli* (disznósajt), pogácsa és bor került az asztalra. Újévi ebédre orjalevest, disznóhúst ettek. Sárosdon a szilveszteri vacsorára lencselevest főztek, hogy az új esztendőben sok pénzüik legyen. A szárnyas tilalmas volt, ezért malacot sütöttek, kocsonyát főztek. Vacsorára sós pogácsát is sütöttek. Újévkor reggelire kocsonyát, ebédre daragombóc disznóhúslevest, malacpecsenyét, töltöttkáposztát ettek. Az újévi ebéd elmaradhatatlan fogásának a rétes számított. Sárbogárdon Szilveszterkor orjalevest főztek. Újévkor édeskáposztát készítettek a levesben főtt orjához, hogy édes legyen az új esztendő. Rétest sütöttek, úgy hitték, ha az szépen elnyúlik, akkor a következő évben szerencse éri a házat. Sárszentmiklóson a szilveszteri vacsorához hájas pogácsát vagy rétest sütöttek, aszalt gyümölcsöt, gyümölcskompótot is ettek. Újévi ebédre itt is orjaleves, főtt orjához édeskáposztával került az asztalra, hogy édes legyen az esztendő. Harmadik fogásként hájastésztát fogyasztottak.

Baracson Szilveszterkor böjtös vacsora volt: bableves, mákos guba vagy mákos tészta. Újévi ebédre húslevest, húsos savanyúkáposztát esetleg kukoricakását főztek, mákos-, diós-, kakaós- vagy paprikás kalácsot sütöttek. Enyingen is úgy tartották: „A tyúk szétkaparja a szerencsét, a malac pedig összetúrja a jövő évre.” Ezért Szilveszterre, újévre nem vágta tyúkot, hanem malacsültet ettek. Néhány családban Enyingen is bablevest főztek szilveszteri vacsorára.

Válon szilveszteri vacsorára kolbászos levest főztek, túrós-, káposztás-, diós-, mákos rétest vagy pogácsát sütöttek. „Rétest, hogy elmúlt a hosszú esztendő. A rétes bekeríti az esztendőt. Pogácsát sütöttek, hogy átguruljanak könnyen a másik esztendőbe” – magyarázta az 1908-ban született Segesdi Lajosné. Bicskén újévkor halat nem ettek, mert azt tartották, hogy akkor az új esztendőben elúszik a szerencsájük. Szárnyast azért nem fogyasztottak, mert az „kikaparja a szerencsét”. Disznóhúst ettek, mert a disznó „betúrja a szerencsét”. Tordason szilveszteri vacsorára mindig lencselevest főztek, hogy sok pénzüik legyen. Gyúron 1951-ben a 60 év körüli Kelmenné így magyarázta a szilveszteri vacsora egyes fogásaihoz fűződő elképzeléseket: „Szilveszterkor rétest sütünk, hogy hosszúra nyúljon az élet. Lencselevest főzünk, hogy sok legyen a pénz. Rizsát is szoktunk néha, mert akkor is sok a pénz.” (IKMNA. 51. 1.)

A Vál melletti Mária-Anna-pusztán Szoboszlai Istvánné 1951-ben a következő halottas játékot jegyezte fel: „Újév első napján fiúk játszanak, cigányoknak öltöznek. Bemennek minden házba, kisöprúzik őket, és egy bent marad. Akkor úgy csinál, mintha meghalna, vagy elájult volna. Akkor körülállják és feltámasztják őt.” (IKMNA. 51. 1.)

Újév reggelén, délelőttjén muzsikus cigányok hegedűvel járták a falvakat, a házakat. Az ajtó előtt muzsikáltak, majd a gazdának és a házbelieknek boldog új évet kívántak. Köszöntésükért pénzt, bort kaptak. Enyingen például híres muzsikus cigányok voltak a Badi és a Punci család tagjai. Az öreg Punci Kálmán még az 1950-es években is eljárt újévkor muzsikálni, köszönteni. Ma már csak a legidősebb enyingiek emlékeznek az öreg Babari bácsira, aki mindig egyedül járt köszönteni. Zámolyon híres cigányzenészek voltak a Babai család tagjai, akik újévkor még a szomszédos Sárkeresztesre is átmentek muzsikálni, köszönteni. Az újév reggeli köszöntés egészen az 1970-es évekig élt a Fejér megyei falvakban. Az új esztendőre vonatkozó jókívánásokat tartalmazó verseket iskolás korú fiúk mondták el a rokonoknál, szomszédoknál, jó ismerősöknél. A köszöntő versek egy része régies, részben vallásos

tartalmú, valószínűleg papoktól, tanítóktól származik. Más részük újabb, ezeket az elemi iskolai, sőt az 1950-es években használt általános iskolai olvasókönyvekben is megtaláljuk. Az újévi köszöntéshez való ragaszkodás a kimondott szó varázserejébe vetett hittel magyarázható, amely szerint a versekben szavakkal kifejezett jókívánságok beteljesedését kimondásuk is elősegíti. Nemcsak jókívánságaink, köszöntőink, hanem köszönéseink is e hitben gyökereznek. Az újévi köszöntő fiúkat a legtöbb háznál szívesen látták, jókívánságaikat pénzzel honorálták. Reisz József lajoskomáromi jómódú földműves 1936–46 között a bevételekről és a kiadásokról vezetett gazdasági naplójából megtudjuk, hogy 1943-ban 4, 1944-ben 3 pengőt adott az újévi köszöntőknek.

Székesfehérvár–Felsővárosban a fiúk még az 1950-es években is jártak újévet köszönteni. A kisebbek ezzel a verssel:

Pici szívem, pici szám,
Boldog újévet kíván,
Pici vagyok magam is,
Sarokba állok,
Koronát várok.

A nagyobbak hosszabb verset mondtak:

Hidegen süt a nap, a föld fagyos, kopár,
Nem nyílik a virág, nem dalol a madár.
Nyíló virág helyett a szívemet adom,
Drága neveteket imába foglalom.
Éljetek, éljetek sok számos évetet,
Mondhassátok mindig, de szép ez az élet.
Boldog újévet kívánok!

A köszöntő elmondása után a fiúk pár fillért kaptak a háziaktól. Székesfehérvár–Felsővárosban asszony, lány nem kívánhatott boldog új évet, mert az szerencsétlenséget hozott volna. Úgy tartották, ha valaki újév napján az utcára kilépve először férfit pillant meg, akkor szerencséje lesz, ha nőt, akkor szerencsétlenség éri.

Pátkán még az 1970-es évek közepén is újesztendő reggelén fiúgyerekek jártak házról házra köszönteni. Mielőtt bementek volna valahova, bebocsátást kértek a házigazdától:

Ez új esztendőnek minden idejében
Mink vigadjunk inkább
Cifra csúre csengetyűre
Jézus születésére.

Ha megkapták az engedélyt, bementek és megköszönték a bebocsátást:

Köszönjük immár, hogy meghallgatának,
És tiszta szívből befogadának.
Legyen Jézusnak drága piros vére,
Isten szent ujjával írva tenyerére.

Ezután következett az újévi jókívánság:

Adjon az Isten bort, búzát, barackot,
Kurtafarkú malacot,
Csutorába feneket,
Hadd ihassunk eleget!

A csóriak újévi köszöntéséről és régies újévi ajándékozásukról 1953-ban ezt jegyezte fel Vakarcs Kálmán: „Újév első napjának reggelén boldog újévet kívánnak egymásnak az emberek. A család feje is köszönti családját. Több helyen a megajándékozás is divatban van. A rokonok is fölkeresik egymást köszöntés céljából. A gyermekek is ellátogatnak ismerős helyekre, hogy újévi rigmusokat elmondjanak és azért bizonyos ajándékot kapjanak. Csak férfiak mennek köszönteni, mert a nők köszöntését szerencsétlenségnek tartják...” (IKMNA. 53. 8.) Csóron a református fiúgyermek az *Újesztendő vígságszerző*... kezdetű énekkel köszöntöttek, amelynek dallama és szövege napjainkra feledésbe merült. A katolikus fiúk köszöntő énekét így énekelte 1982-ben Király Gyuláné Dénes Erzsébet (szül. 1925):

Dícsértessék a kiseded Jézus,
Aki nekünk legyen örök juss,
Aki adott egy új esztendőt,
Az elmúltért értünk jövőndőt.

Kívánok hát ezen újévben
Sok szerencsét, áldást mindenben
A jószívű házigazdának
És pediglen hitvespárjának.

Álld meg Isten e magyar hazát,
Vedd le róla ezt a rabigát!
Adjál neki szabad életet,
A Jézussal örök életet!

Elsősorban az van versemben,
Dícsértessék a Jézus neve!
Utolját is azzal végzem be,
Dícsértessék a Jézus neve!

Boldog újévet kívánok!

Csóron is úgy tartották, hogy asszony nem kívnhat boldog újévet, mert az szerencsétlenséget hoz a házra. (IKMNA. 82. 35.)

A Csórról bemutatott köszöntő egyik változatát Volly István Úrhidán gyűjtötte 1937-ben. Második versszaka a csóri köszöntő szövegétől eltér:

Ki hát eme újévet érte,
Legyen neki szíve-öröme!
Jézus Krisztus szent születése
Lelkünk szennyét mossa örökre!

Úrhidán ezzel az énekkel az óév utolsó estéjén köszöntöttek: „A köszöntők, felnőttek vagy gyermekek vegyesen, mindig csapatosan mennek sötétes színű téliruhákban, bottal, a kis gyerekek tarisznával... Az ablak előtt mondják, az udvaron vagy az utcán. A rezesbanda is szokta játszani. A kis gyermekektől az ajándékozás előtt

megkérdezik: Hányan vagytok? s a feleletre kikiáltják a rímet: Annyi felé szaladjatok!” (Volly 1945, 17.) Volly István az úrhidai újesztendő köszöntőt 1945-ben megjelent *Népi játékok I.* című könyvében közölte, ahonnan a *Magyar Népzene Tára II. Jeles napok* köteté is átvette (Bartók–Kodály 1953, 23).

Sárbogárdon sem kívánhatott nő boldog új évet, csak férfi. A házhoz jövő, és boldog új esztendőt kívánó nőt ki kellett söprözni, mert jókívánsága rossz esztendőt hoz. Aki újév reggelén először férfit pillantott meg, az egész évben szerencsés, aki nőt, az szerencsétlen lesz. A férfiak, fiúgyermek és a cigányok jókívánsága viszont az új évre szerencsét hoz. Újév reggelén a fiúgyerekek köszönteni jártak. A következő, csak töredékesen fennmaradt verset mondták:

Újesztendő, vígságszerző,
Újulása víg örömet akar szerezni,
Most hirdeti már a Messiás,
Hogy eljött meglenni.

A köszöntésért pénzt, almát, diót, süteményt kaptak. Szilveszterkor, újévkor a muzsikus cigányok hegedűvel járták a házakat. Jókívánságaikért pénzt, bort kaptak.

Enyingen az újévi köszöntő verset 1978-ban így mondta el az 1913-ban született idős Vaskó Gyula:

Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok,
Újesztendő reggelén örömet fujjatok.
Ha megfújtátok örömnök pályáját,
Áldja az Isten mennyben koronáját.
Boldog új évet kívánok!

Mezőkomáromban és a környező pusztákon a fiúgyerekek köszöntő verse az Alföldről és a Dunántúlról egyaránt jól ismert, *Újesztendő, vígságszerző* kezdetű ének szövege volt. A köszöntőt így mondta el az 1879-es születésű Kerekes József:

Újesztendő, vígságszerző most kezd újulni,
Újulása víg örömet akar hirdetni.

Hirdeti már a Messiás, eljöttünk lenni,
Legyetek az Úristennek áldott hívei.

Elmúlt tőlünk ez új idő, melyben vígadunk,
Vígadásnak, Úrjézusnak hozsannát mondjunk.

Hozsánna néked Úrjézus Krisztus,
Ez új időben környékeddel koronázd meg.

Óh, mi királyunk, hogy tevéled
Mindörökké országolhassunk.

Boldog újesztendőt kívánunk az egész családnak!

Hozzá szokták mondani még ezt a mondókát is:

Adjon az Isten bort, búzát eleget,
Csutorámnak feneket, abba bele eleget,
Hogy ihassunk eleget!

A mezőkomáromi gyerekek a köszöntésért diót, almát, süteményt, pénzt kaptak.

A móri német fiúgyermek korán reggel elindultak köszönteni, mivel csak reggel 8 óráig köszönthettek, s az első köszöntő több pénzadományt kapott, mint a később érkezők. Versük így hangzott:

Wünsche, wünsche weiß ich was
Hinter'n Ofen hockt ein Has
Greift's in den Sack
Und gebt's mir was.

Lányok nem köszönthettek, mert úgy tartották, hogy megjelenésük, jókívánságuk szerencsétlenséget hoz a családra.

Pusztavámon is az iskolás korú fiúk már hajnalban elindultak köszönteni. A kisebbek rövidebb és egyszerűbb köszöntőt mondtak, a nagyobbak hosszabb verssel, énekkel kívántak boldog új évet. A kicsik a Mórról bemutatott mondóka mellett gyakran ezzel is köszöntöttek:

I bin a kleine Mo
Dea ned vü winschen ko,
I winsch eng vü Glick,
Wos Gott vom Himme schickt.

A nagyobb iskolásfiúk ezt énekelték:

Das Jahr ist vergangen, so rauh wie der Wind.
Was haben wir empfangen, nur Elend und Sünd.
O Jesu verzeih' uns und gib' uns die Gnad,
Daß wir uns befreien, von aller Missetat.
Das Jesukind ins Herz hinein,
Das soll unser Neujahr sein.

Jetzt wünschen wir euch heute vom Herzen,
Für den ganzen Familie ein glückseliges
Neues Jahr!

A következő köszöntővel a családtagoknak külön is minden jót kívántak (Tafferner–Schell 1978, 139-140):

Wir wünschen eich ein glickliches Neijve,
Wos wünsch me denn dem Herrn?

Dem Herrn wünsch me an gedeckten Tisch,
Darauf an gebrotene Fisch,
Und a Floschn Wei,
Da soll er brav und lustig sei.

Wos wünsch me denn der Frau?
Der Frau wünsch me a weiße Haum,
De muiß steh' wie bei a Turteltaum.

Wos wünsch me denn dem Kind?
Dem Kind wünsch me a goldeni Wieg'n,
Drin soll es sanft und ruhig liegn.

Wos wünsch me denn in Ähnl?
Dam Ähnl wünsch me a Meerschaumpfeif
Für ihn die beste Zeitvertreib.

Was wünsch me denn da Ahnl?
Da Ahnl wünsch me a Himmelbett,
Wo sie guid und woam drin schläft.

Ugyancsak a nagyobb iskolásfiúk köszöntője volt (Horak 1977, 1 145):

Ich wünsch alles aus Herzensgrund,
ein neues Jahr zu dieser Stund,
ein neuer Jahr zu Wonn und Freud,
Glück und auch Glückseligkeit.
Gott geb euch Glück zu jeder Stück
und treib das Unglück weit zurück
und laß euch lange Jahre leben,
endlich in den Himmel schweben,
das ist mein Wunsch zum neuen Jahr,
was Jesus macht, ist alles wahr.

A bakonysárkányiak újévi köszöntéséről Koczkás Árpád 1941-ben készült táj- és népkutató dolgozatában olvashatunk: „Január 1. Az év első napja, a gyerekek öröme. Korán kelnek a gyermekek és házról-házra járnak boldog újesztendőt kívánni. Felzörgetik az alvókat is, mert nekik fontos a *kereset*. Minden háznál kapnak pénzt, aszaltgyümölcsöt, diót, vagy más hasonló édességet. Boldogan sülyesztik el ezeket az ajándékokat tarisznyájukba. Alig várják, hogy haza mehessenek. A tarisznya tartalmát kiöntik és osztályozzák. Megelégedéssel és jó érzéssel mutogatják mindenkinek gyűjtögetésük, keresetük eredményét.” (EA. 3093.)

Gánton még ma is mennek újévkor köszönteni a fiúk, de csak a rokonokhoz, szomszédokhoz. 1975-ig még minden házhoz bementek. A két világháború közötti időszakban még a lányok is jártak köszönteni, de csak a nagyszülőkhöz, rokonokhoz. A fiúk akkor még csoportosan is jártak, nyolcan-tízen együtt. Pénzt, aszalt gyümölcsöt, diót, süteményt kaptak. Adatközlőm, Molnár Henrikné (szül. 1916) szerint a Mórról bemutatott köszöntőn kívül a következő verseket mondták:

Ich wünsche enk ein glückseliges neues Jahr,
die Kristkind'l mit krausten Haar,
lang's Leben, gesund's Leben,
Friede und Einigkeit,
nach dem Tod das Himmelreich.
Was ich wünsche, ist alles wahr,
g'freut's enk auf's neue Jahr,
das alte Jahr ist schon gar,
das neue Jahr ist schon da, Pfifat!

* * *

Ich wünsche enk ein'n goldigen Tisch,
um herum ein'n gebratenen Fisch,
in der Mitte ein Kannel Wein,
da soll der Herr und die Frau lustig sein!

* * *

Ich wünsche enk ein gold'nes Bett,
um-herum mit Rosen angesteckt,
in der Mitte der heilige Geist,
der was euch in den Himmel weißt.
Ich bin ein kleiner König,
gebt mir nicht so wenig,
lasst mich nicht so lange steh'n,
ich muß um ein Häuslein weiter geh'n.

Ha a házbeliek a köszöntő gyerekeknek semmit nem adtak, akkor ezt kiáltották oda nekik:

Hinter euren Tristen,
da steh'n ein Paar Ris'n,
in euren Geldbeutel ist hineingeschissen.

Az első köszöntő szövegét Gántról Karl Horak is közölte (1977, 145).

Vértesbogláron a szilveszteri litánia után az asszonyok otthon, a férfiak egy része pedig a kocsmában várta meg az újévet. Véleményük szerint az új évbe ébren, nem pedig alvás közben kell átlépni. Ezt az átmenetet az éjjeli harangütések, régebben az éjjeliórkürtölése is jelezte. Ezek elhangzása után máris hallható volt a gyerekek újévi köszöntése az ablakok alatt. Hárman-négyen összeálltak, és a következő újévi köszöntőt (*Neujahrslied*) énekelték:

Wir kamen daher in aller Gefähr,
Wir wünschen euch allen ein glückseliges Jahr,
Eine fröhliche Zeit, hat Maria das Kindlein begleitet',
Der Joseph zieht sein Hemmelein aus,

Und schneidet dem Kind drei Windl heraus:
 Das erste war z' lang, das zweite war z' kurz,
 Das dritte hat der liebe Gott im Paradies empfangen.
 Was wolts uns gebn zum neuen Jahr?
 – Das Christkindl mit seinem zausten Haar,
 Langs Lebn, gsunds Lebn, Fried' und Einigkeit,
 Nach dem Tod das ewige Himmelreich.

Ha a háziak a köszöntőknek semmit nem adtak, itt sem hiányoztak a szitkozódó versikék. A köszöntők aszerint is több vagy kevesebb pénzt kaptak, hogy kiknek a fiai, milyen közeli rokonok, ismerősök, szomszédok gyermekei. A vértésboglári köszöntő gyerekek reggelig házról-házra jártak. Reggel a keresztszülőket, nagyszülőket köszöntötték fel a kisebb gyerekek a Pusztavámról, Gántról bemutatott rövidebb versikékkal (*I pin a klane Keinich...*) A Pusztavámról bemutatott, a családtagoknak külön is minden jót kívánó hosszabb köszöntőt korábban Vértésbogláron is ismerték (*Was wünschen wir dem Hausherrn... der Hausfau... zu diesem neuen Jahr...*) (Tafferner 1941, 109-111).

Vértéskozsmáról Karl Horak közölt egy ugyanehhez a típushoz tartozó köszöntőt, azt hangsúlyozva, hogy a jókívánásokat a legtöbb esetben az egyes családok, családtagok adottságaihoz, körülményeihez igazították (1977, 150-151):
 Herfür, herfür das neue Jahr, und was wir wünschen,
 das ist wahr, ja, das ist wahr.

1. Was wünschen wir dem Herren zu diesem neuen Jahr,
 zu einem neuen Jahr?
 Dem Herrn, dem wünschen wir an Keller voll Wein,
 daß alle brav lustig sein.
 Freut euch alle mit eim reichen Schatz,
 zu diesem, neuen Jahr, zu einem neuen Jahr.
 Jetzt lassen wir den Herre in Ehren stehn
 und wollen zu der Fraue gehn, ja Fraue gehn.
2. Was wünschen wir der Fraue diesem neuen Jahr,
 zu einem neuen Jahr?
 Der Frau, der wünschen wir ein rode Schop,
 der soll stehe wie ein Nagelstock.
 Freut euch alle mit eim reichen Schatz
 zu diesem neuen Jahr,
 zu einem neuen Jahr.
 Jetzt lassen wir die Fraue in Ehren stehn
 und wollen zu dem Sohne gehn,
 ja Sohne gehn.
3. Was wünschen wir dem Sohne...
 Dem Sohne, dem wünschen wir a goldenes Pferd,
 er soll drauf sitzen wie sichs ghört.
 Freut euch alle...
4. Was wünschen wir dera Tochter...
 Der Tochter, der wünsche ma an Zimmerma,
 der s' alle Tag prügeln kann.

Freut euch alle...
Jetzt lassen wir die Tochter in Ehren stehn
und wollen zu den Herzilein gehn,
ja Herzilein gehn.

5. Was wünschen wir dem Herzilein?
Das neugeborne Jesulein, o Jesulein.

A még nem iskolás korú gyerekek Vértesacsán is a Mórról bemutatott rigmus rövidített változatával köszöntöttek (Horák 1977, 155):

Hinterm Ofen hockt a Maus,
Basl, gebt mir a was raus.

Etyeken az iskolás fiúk a Gántról elsőként bemutatott vers rövidebb változatát mondták el a Christkindre való utalás nélkül. A végén „Pfifat!” helyett „Gelobt sei Jesus Christus!”-szal fejezték be (Horák 1977, 155).

Száron a szilveszteri bál után, újév reggelén az egy baráti társasághoz (*Kumerodschoft*) tartozó legények 6-10 fős csoportokban végigjárták a lányos házakat. Az udvari ablak alatt ezt énekelték:

Wir kamen daher,
heute so früh,
wir wünschen euch allen
ein neues gut's Jahr.

Auf dem Himmel ein Stern
wohl oben uns stehn,
der Stern, der reist fort
und wir reisen ihm nach.

Der Stern, der reist
nach Betlehem,
wo Maria ihr Kindlein
geboren hat.

Maria ist rein
ihr Kindlein ist fein,
d'rum heißt man das
süßeste Jesulein.

Az ének elhangzása után a házbeliek beengedték a legényeket, akik a szobában a Pusztavámról a nagyobb iskolásfiúk köszöntőjeként (*I' winsch eing aus Herzengrund...*) vagy a Gántról elsőként bemutatott köszöntővel kívántak boldog új esztendőt az egész családnak. Minden háznál asztalhoz ültették, és disznósajttal, kolbásszal, borral kínálták meg őket. A házbeli lány is az asztalhoz ült velük. A lányos házak után délig még a rokonokat, szomszédokat, jó ismerősöket is felkeresték, boldog új évet kívántak nekik. A kisebb fiúk újévi köszöntése Száron sem maradt el. Ők korán reggel először a nagyszülőket, keresztszülőket, rokonokat köszöntötték meg tréfás versekkel, amiért almát, diót, süteményt vagy pénzt kaptak. Az

egészen kicsi, még iskolába nem járó gyerekek ezeket a tréfás rigmusokat mondták:

Ich bin ein kleiner Man
der nicht viel wünschen kann,
d'rum wünsch' ich euch doch so viel,
was unser lieber Herrgott will.

* * *

Ich wünsch' euch was ihr braucht,
was ihr nicht hätt', das kauft euch.

A kicsik a nagyobb testvéreiktől vagy a nagyszüleiktől tanulták a rigmusokat.

Hercegfalván (ma Mezőfalva) a fiúk újévi köszöntője így hangzott:

Ich wünsche ein glückseliges neues Jahr,
gesundes Leben und langes Leben
und ein Geldbeutel dazu!

A köszöntésért diót, almát, pénzt kaptak.

A Fejér megyei német községekből bemutatott újévi köszöntők sokasága, változatgazdagsága Goethe: *Werther szerelme és halála* (Die Leiden des jungen Werther) című regényének következő részletét juttatja eszünkbe: „... (Werther) éppen távozni akart, mikor a kisfiú (Lotte testvére) még a fülébe akart sügni valamit. Elárulta neki, hogy a bátyjai szép újévi köszöntőket írtak, milyen hosszúakat! és egyet a papának, egyet Albertnek meg Lotténak, és egyet Werther bácsinak is; majd újév reggelén átadják.” (Szabó Lőrinc fordítása, 1983, 112.)

A bakonycsérnyei szilveszteri és újévi szokásairól a következőket jegyezte fel Kardos László: „*Szilveszter* : mulatozás, vendégeskedés, családi összejövetelek alkalmá. Éjfélkor: újév köszöntés. Néhol az újév pillanatában, óraütésre, asztalról, székről ugranak a padlóra, a földre. Újévre virradó éjjel jeles legénycsínynek számított levenni a lányosházak kikapuját és elcsereálni a szomszédéval. Újév reggelén a gyerekek, legények újesztendőt köszöntenek. Az újévi álomnak jelentőséget tulajdonítanak. Megszegik a kenyeret, hogy egész évben bőven legyen. Babot, lencsét esznek, hogy az újesztendőben sok pénzük legyen. Az új esztendei első cselekedetek az egész évre jellemzőek, és kihatóak, ilyenek: pénzt kapni, pénzt kiadni, szomorúság-vidámság, haláleset, betegség, verés stb. Az első találkozások szerencsések pl. cigánnyal vagy férfiemberrel, szerencsétlenek: pl. zsidóval, nővel, pappal.” (1976, 30.) A szilveszteri hálaadó istentiszteleten az evangélikus templomban Tranoscius énekeskönyvből a 112. számú éneket énekeltek:

Rok nový zase k nám přissel,
Vněmž má býti každý vesel:
Radůgme se, veselme se,
V tomto novem roce...

A bakonycsérnyei kisfiúk újév reggeli, magyar nyelvű köszöntőjét így idézte fel 1984-ben adatközlőm, Gyuriska Pálné Kaviczki Julianna (szül. 1901):

Kicsi gyök mint a gomba,

Ha beülök a sarokba,
Kicsi szívem, kicsi szám
Boldog új évet kíván!

Jó reggelt agyonisten!

A köszöntők almát, süteményt, ostyát kaptak.

10. Vízkereszt

Vízkereszt (január 6.) napjával zárul a karácsonyi ünnepkör, s kezdődik a farsang. Vízkereszt az egyik legrégebbi egyházi ünnep: a IV. századig ezen a napon ünnepelték Jézus születésnapját és az évkezdetet is. Ekkor emlékezik meg az egyház Jézusnak a Jordán vízében történt megkeresztelkedéséről és a napkeleti bölcsek imádásáról, hódolatáról is. Az egyház, Jézus megkeresztelkedésének emlékére, a vizet is megszentelte vízkeresztkor. A vízszenteléshez tömjén és kréta megszentelése is kapcsolódott. E három szentelménnyel: vízzel való meghintéssel, tömjénfüsttel és az ajtók krétával való megírásával történt a házak megszentelése.

Vízkeresztet, a karácsonyi ünnepkör zárónapját, seregélyesi néprajzi pályamunkájában így jellemezte Kovács Imre: „Az újév után következett egy néhány napos *innepzáró* időszak, *vízköröszti*. Eltakarították az ünnep ilyen meg amolyan *maradékát*, s kezdték az újat. A *vízköröszti* nálunk, kálvinistáknál nem volt ünnep, de jeles nap volt. A nagy karácsony-újévi ünnepkör lezárása. A katolikusoknál nagy ünnep volt. Vízszentelés, házszentelés a pap látogatásával, mutatós közreműködéssel.” (IKMNA. 84.16.)

Móron január 5-én szentelték meg a vizet a templomban. Az asszonyok vízkereszt vigiliáján tejeskannában hozták haza. A szobaajtó melletti falra akasztott porcelán szenteltvíztartóba mindig öntöttek egy keveset, s egész éven át „az ördög hatalma” ellen használták. Búcsúfiaként hozták a szenteltvíztartót a bodajki, csatkai, celdömölki búcsúról. Pusztavámon nemcsak vizet, hanem tömjént és krétát is szenteltek. Litánia után a plébános és a sekrestyés minden katolikus házat felkeresett. Az ajtóra a három napkeleti bölcs nevének (Kaspar, Melchior, Balthasar) kezdőbetűit: K.M.B. és az évszámot írták. A következő szavakkal köszöntöttek: „Die Heiligen Drei Könige mit ihrem Stern, grüßen den Herrn und die Frau und wünschen ein glückseliges neues Jahr.” Szenteltvízzel hintették meg a ház ajtóit, a pinceajtókról sem feledkeztek meg, hogy az azévi borbőséget ezzel is elősegítsék (Tafferner-Schell 1978, 140). A pusztavámi katolikusok közül sokan minden este úgy tértek nyugovóra, hogy lefekvés előtt a szobaajtó mellett a falakon lógó szenteltvíztartóba mártott kezükkel vetettek magukra keresztet. A vértesszobaláriai vízkeresztjéről 1941-ben megjelent doktori értekezésében így emlékezett meg a község szülőtte, Tafferner Antal: „Vízkereszt vigiliáján vizet szentel az Egyház. A megszentelt hordó vízből mindenki visz haza egy üveggel. Sokan sót és kenyeret meg krétát is hoznak erre a szentelésre. Otthon mindenki kap egy harapást a megszózott és meszentelt kenyérből. A megszentelt sóból az állatok abrakába is szoktak keverni egy keveset. E szokás értelme világos: miként a só a romlatlanság jelképe, éppen úgy fogja azokat is, akik használják, a romlástól és egyéb bajtól megóvni. A krétával a házi asszony az ajtóra

felírja a három királyok kezdő betűit, az évszámmal, így: 19†K†M†B†40.” (1941, 112.) Az etyiekiek szerint a vízkeresztkor szentelt fokhagyma fejfájás ellen volt hasznos (Bálint 1973, 151). A bakonycsérnyeiek úgy tartották, ha vízkeresztkor megindul a kerékvágásban a víz, akkor hosszú tél lesz. A katolikusok a templomból hazahozott szenteltvizet üvegben, a szoba falára akasztott szenteltvíztartóban tartották. Vízkereszt napján beszentelték vele az udvart, a házat, a családtagok is ittak belőle. Ezen a napon csak házimunkát illett végezni. A szenteltvizet ember, állat betegségére egyaránt gyógyhatásúnak tartották. Szenteltvízzel hintették meg a ravatalon kiterített halottat is a látogatók (Kardos 1976, 31). Fejér megyei néphit szerint a haragos emberrel szenteltvizet kell itatni (Dörfler 1895, 40). A Mezőföldön az újszülöttel is szenteltvizet itattak. Székesfehérvár-Felsővárosban az örömszülők meghintették vele az esküvőre induló menyasszonyt és vőlegényt is (Bálint 1973, 156).

Gánton háromkirályok (*Heilige Dreikönig*) napján házszentelés volt, a plébános egyedül járta a házakat. Ezen a napon szedték le a karácsonyfát is, eddig nem volt szabad lebontani.

A csóriak vízkeresztli házszenteléséről Kisari Sándorné pályamunkájában ezt olvashatjuk: „Régen a pap a kántorral bement minden katolikus házhoz. Ott imádkozott és szenteltvizet hintett szét. A szemöldökfára felírta: G†M†B, hogy a háromkirályok szelleme és a szentlélek ereje védje a hajlék lakóit. A háziak ezért pénzt és egyéb ajándékot adományoztak. Részben még ma is megvan ez a szokás. Vízkeresztkor a plébános csak oda megy be, ahova meghívják.” (IKMNA. 82. 35.)

Szoboszlai Istvánné 1951-ben a Válhoz tartozó Mária-Anna pusztán jegyezte fel, hogy a háromkirályok vízkeresztkor felírt névbetűit, a GMB-t mindenkinél megtalálni még később is az ajtón. Gyúron ugyanekkor Szoboszlai Istvánné Kelemenné nevű adatközlőjétől ezt jegyezte fel: „Vízkeresztkor iskoláskoromban még, emlékszem rá, hogy énekeltek valamit, és a katolikusok GMB-t, a protestánsok csillagot rajzoltak a kapura.”(IKMNA. 51. 1.) Bicskén is vízkeresztkor bontották le a karácsonyfát.

A karácsonyi betlehemes játéknak mintegy folytatása a vízkeresztkor bemutatott háromkirály-játék. A betlehemes játékok cselekményének középpontjában a pásztorok, a vízkeresztli játékokban a napkeleti királyok Jézusnál tett látogatása áll. A napkeleti bölcsek Máté evangéliumából ismert történetét egy régi vallásos himnuszunk így foglalta össze:

Csillagjáró bölcsek

A Krisztust imádva

Hoznak tömjént, myrrhát és aranyat:

ma a Gyermekek szívünket adjuk!

Óh, jöjjetek, imádjuk az Urat!

A háromkirályok megkapó története kedves témája volt az európai művészetnek, irodalomnak is. Alakjukat láthatjuk Giotto, Botticelli, Dürer, Veronese, az idősebb Jan Brueghel, Velazquez és Rubens világhírű festményein. Történetüket olvashatjuk Goethe *Epiphaniásfest* (Vízkereszt) vagy József Attila *Betlehemi királyok* című versében.

A háromkirály-játék a középkorban még szerves része volt a Jézus születését bemutató karácsonyi játéknak. Még az 1767-ben Székesfehérváron bemutatott játékban is együtt szerepelnek a háromkirályok (Boldisar, Gaspar, Mennyhárd) és a

pásztorok. A játék címe így hangzik: *Három Szent Királyok utazása, az az Némely rendes Magyar Versek, mellyekben le irattatik az három sz. királyoknak Csillag vezérlése által Betlehembe az újonnan született Királynak, Jesusnak köszöntésére és imádására való utazások...* A székesfehérvári játék még vegyesen tartalmaz a háromkirályokról szóló vízkereszti történetet és a pásztorok imádatával kapcsolatos karácsonyi elemeket. A játék elején az angyal a háromkirályokat így köszönti be a nézőknek:

Saba Arabia Persia királyok,
Kiknek adattattam én mostan postájok,
Majd hozzátok jönnek íme meg látyátok,
Született Messiást vélek imádjátok.

A háromkirály-járás, a napkeleti királyok történetének önálló, vízkereszti bemutatása egészen századunk közepéig élt Fejér megye magyar és német településeiben. Székesfehérvár-Felsővárosban három 12–14 év körüli fiú öltözött fel napkeleti királynak. Közülük Gáspárt, a szerecsen királyt alakító gyerek bekormozta az arcát. Lécből készített, kiugrasztható szerkezet végén egy áttetsző gömbbe gyertyát állítottak, ez jelképezte a betlehemi csillagot. Házról-házra járva köszöntötték a felsővárosi családokat. Gáspár például így:

Én szerecsen király vagyok,
Napkeletről jöttem.
Ne csodálkozzatok, hogy megfeketedtem.

A játék végén néhány fillért kaptak.

A seregélyesiek háromkirály-járásáról 1953-ban gyűjtötte Szabóné Szojka Anna: „*Háromkirály-járás* (Már elhagyták.) Papírcsákókon nagy csillag. Kezükben is vittek botra szúrva. Lányos házakhoz mentek, verseltek. Tréfából loptak is, lábost vagy amit lehetett.” (EA. 9371.) A háromkirály-játék a II. világháborúig Polgárdiban is szokásban volt. A sárszentmiklósi háromkirály-járásról a Magyar Néprajzi Atlasz kérdőívére 1963-ban adott válaszokból a következőt tudjuk meg: „Voltak *háromkirályok* is, Gáspár, Menyhért, Boldizsár, csillagot rúgnak. A csillag kis szitakéreg, papír van ráragasztva, és egy gyertya ég benne.”

Etyeken a háromkirály-játékban (*Dreikönigssingen*) három fiú szerepelt. *Kaschper* fehér bőgatyába és fehér ingbe öltözött. Fején keménypapírból készült, magas süveget hordott. Arcát fekete álarc takarta. Ő vitte a perselyt. *Melcher* ruhája ugyanilyen volt, de arcát fehér álarc borította. Kezében kardot tartott. *Baltasar* Melcherrel azonos ruházatot és álarcot viselt. Ő vitte a kiugrasztható csillagot (*Kraxn*). A játékot 1941-ben a következő szöveggel énekelte el Goldschmied Terézia (szül. 1891) a gyűjtőknek, Rudolf és Margarete Hartmann-nak (Horak 1977, 163–165):

Heiling drei König mit unserm Stern,
wir loben Gott und preisen den Herrn.

Wir loben Gott und preisen den Herrn,
wir kommen daher ganz schnelle weis,

Wir reisen all drei zum Herodes sein Haus,
Herodes schaut zum Fenster heraus.

Herodes sprach mit trutzigem Wort:

Warum ist der hintre König so schwarz?

Er ist nicht schwarz, er ist wohlbekannt
als Kasperkenig von Morgenland.

Kehret nur ein und bleibet bei mir,
ich will eich geben gutes Quartier.

Ich will eich geben Hai und Strai,
ich will eich halten zier und frei. (= zehrungfrei)

Ach nein, ach nein, wir reisen ja fort,
wir reisen alle drei nach Betlehem hin.

Wir reisen alle drei den Berg hinauf,
dort sehen wir den Stern schon ober dem Haus.

Wir reisen alle drei ins Haus hinein,
dort find' mer Maria und Jesulein.

Jesus liegt ganz nacket und bloß,
er liegt auf der Maria ihr Jungfrauschoß.

Wir follen niedr auf unsere Knie,
wir reichen dem Kind das Opfer auffier.

Wen 's uns was geben, so geben 's uns bald,
wir müssen marschieren durch finsternen Wald.

Wir müssen marschieren durch finsternen Wald,
wo sich Maria und Josef aufhalt.

(:Maria hat 's geboren das Jesukind
und das verzeihet unsere Sünd' .:)

Kaschper (adományt kér):

Ich bin der Kaschper, Kenig von Morgenland,
ich hab die Kasse in der rechten Hand.

Ich stell sie hin auf euren Tisch,
daß Herr und Frau nicht vergißt.

Noch eins, noch eins ist unser Begeh:

Stimpferl a Kerz in unser Latern,

a Stickerle Brot, a Glaserle Wain

soll die heilig' drei Kenig ihr Mahlzeit sein.

A második világháború után Etyekről a baden-württembergi Abstatt községbe telepített németek 1953 vízkeresztjén régi háromkirály-játékukat ismét előadták.

A játék szövegét egy Etyekről kitelepített kőművesmester és felesége írta le, tanította meg a négy szereplővel: a három királlyal és Heródessele. Az etyeki játék szövegét és dallamát Friedrich Heinz Schmidt-Ebhausen még a bemutatás évében közölte a Német Néprajzi Társaság folyóiratában (1953, 276, 287–289.) Ez szinte szószerint egyezik az 1941-ben Hartmannék által Etyeken gyűjtött szöveggel. Alapvető különbség viszont, hogy az Abstattban bemutatott játékban Heródes negyedik szereplőként jelenik meg. Az Etyekről, Isztimérről és Vértesboglárról ismert háromkirály-játékban viszont Heródes nincs jelen, szerepét a háromkirályok éneklék. Schmidt-Ebhausen közleményéből megtudjuk, hogy Abstattban a játék egész szövegét – Heródes és Kaspar párbeszédének kivételével – énekeltek. Amikor az énekelte szövegben a *Stern* (csillag) szóhoz értek, akkor a csillaghordozó király felugrasztotta a csillagot. Adományként a házbeliectől csak ritkán kapták a kért gyertyát, gyakrabban pénzzel, élelemmel vagy megvendéggel honorálták játékukat.

Isztimérről 1978-ban Wirth Lajos közölte a háromkirály-játék szövegét, amely az etyekivel azonos típusba tartozik (1978, 63–65). A játékban Isztiméren is csak három fiú szerepelt. Így beszélt róluk 1988-ban adatközlőm, Müllner Ferenc (szül. 1916): „Vízkeresztkor három fiú beöltözött a három királynak. Fehér ingük volt, papírból süvegük. Fából volt egy kiugratható szerkezet, azon kis szita, benne gyertya, előtte színes, piros papír, csillag alakban kivágva. A csillagot nekiugrasztották az embereknek, ezzel ijesztgették meg őket. Bementek a szobába, a feketénél volt a persely, abba pénzt kaptak.”

Móron Schmidt József emlékezett a háromkirályokra: „Három gyerek volt, Gáspár, Menyhért, Boldizsár, viharlámpával jöttek, amiben gyertya égett. Mondtak egy kis verset, pénzt kaptak”.

Vértesboglárról Tafferner Antal közölte a háromkirály-játék szövegét és dallamát. A vértesboglári szöveg is az etyekivel azonos, a játékban itt is csak a három király szerepelt. Tafferner Antal megemlítette, hogy régebben a szomszédos német községekből (Vértesacsa, Vérteskozma) is átjöttek Vértesboglárra a háromkirályok köszönteni (1941, 112–114).

Lukács László

FARSANGI NÉPSZOKÁSOK

A farsangi ünnepekör vízkeresztől (január 6.) hamvazószerdáig tart. A farsangi népszokások a középkorban, elsősorban német hatásra gyökeresedtek meg hazánkban. Farsang szavunk is német eredetű, a bajor-osztrák *vaschang*, farsang, húshagyókedd' szóból származik. Nyelvünkben is *fassang* alakban jelent meg a XV. században, s ezt az alakot néhány vidékünkön még a XIX. század második felében is használták. Farsang, a két keresztény nagyünnepet, karácsonyt és húsvétot előkészítő komoly adventi illetve nagyböjti időszakkal szemben, a vidámság, az életöröm, a lakodalmak, bálók, multságok, pincszerek és a vendégeskedés időszaka volt. Méltán vonta ezéért magára az egyház képviselőinek prédikációkban, irodalmi művekben is ráánkmaradt bírálatát. Heltai Gáspár kolozsvári plébános 1552-ben megjelent *A részegségnek és a tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógusa* ajánlásában ezt írta: „Mert mindjárt a mi urunk Jézus Krisztus születésének napja után következik az ördegnak nagy innepe: a regélő hét, ottan a farsang. Akkor isznak az emberek, tobzódnak, lakoznak és külemb-külembféle heábvaváló költséget művelnek. És noha azt művelik, de kevesen gondolják meg azért, mit művelnek. És száz közül sem gondolja egy, mely igen nagy bűn legyen a részegség és tobzódás.” (Heltai 1980, 10.)

A farsangi népszokások zöme a farsang utolsó vasárnapjától (*ötvenedvasárnap*) hamvazó szerdáig tartó négy naphoz kapcsolódott, de az ezt egy illetve két héttel megelőző *hatvanad-* és *hetvenedvasárnap* is jeles napnak számított. A hatvanadvasárnap mi se evangéliuma (Lukács 8,4–15) a magvetőről való példabeszéd. Hatvanadvasárnapot ezért Székesfehérvár-Felsővárosban *gazdák vasárnapjának* nevezték. Felsőváros földműves polgárai, gazdái munkájuknak áldásáért, a jó termésért közösségi misét mondtak ezen a napon a Szent Sebestyén templomban. Egy héttel korábban, hetvenedvasárnapon, ugyanitt a felsővárosi szőlősgazdák, szőlőművelők mondtak társulati misét, mivel e vasárnap evangéliuma (Máté 20, 1–16) a szőlőhegy munkásairól szóló példabeszéd (Bálint 1977, I. 231–232).

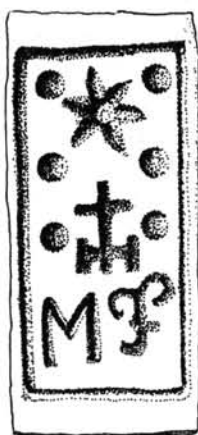
Tácon a farsang utolsó három napját *farsang végének*, utolsó napját *húshagyókeddnek*, az ezt követő szerdát *hamvazószerdának*, az erre következő csütörtököt *torkoscsütörtöknek* nevezték. Válon a három utolsó nap neve *farsangutója*, az utolsó *húshagyókedd* vagy *bolondok napja*, ezt követte *hamvazószerda* és *torkoscsütörtök*. Hamvazószerda szigorú böjti nap, a húshagyókeddről maradt húsos-, zsíros ételeket *torkoscsütörtökön* ették meg. Sárosdon a *farsangutója* jeles napjai: *húshagyókedd* vagy *farsangkedd*, *hamvazószerda* és *csonkacsütörtök* voltak. Ezt a hetet *csonkahétnek* is nevezték, mivel első fele a farsangba, második fele a nagyböjtbe esett. Sárszentmiklóson a *farsangutójjához farsangvasárnap*, *húshagyókedd*, *hamvazószerda* és *csonkacsütörtök* tartozott. Baracson a *farsangutójjához bolondkedd*, *hamvazószerda* és a *csonka-* vagy *torkoscsütörtök* számított. Húshagyókeddet az 1882-ből ráánkmaradt székesfehérvári bögötemetési „gyászbeszéd” is a *bolondok napjának* nevezi.

Farsangutója jeles napjaihoz hagyományos ételek kapcsolódtak. Tácon húshagyókedden húsvest főztek, fánkot sütöttek. Hamvazószerdán húst nem ettek, tésztás nap volt. Sárosdon farsangvasárnapra és húshagyókeddre kocsonyát főztek, fánkot sütöttek. A húshagyókeddi ebéd tyúkhúslevesből, paprikásból és fánkból állt. Hamvazószerdán böjtös ételeket: *sóba-vízbe bablevest*, *piszlángot* fogyasztottak. A

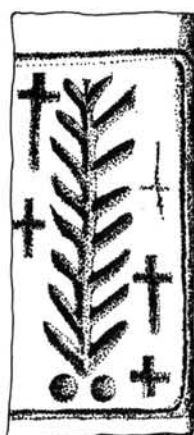
piszláng vagy *szalados* csíráztatott gabonából készült böjti étel volt. Sárszentmiklóson a húshagyókeddi ebédre tyúkhúslevest főztek, fánkot sütöttek, hamvazószerdán a böjtös sóba-vízbe bableves és sóvakarc került az asztalra. Dunapentelén farsangvasárnap forgácsfánkot, farsanghétfőn rétest, húshagyókedden kelt fánkot sütöttek. Baracson farsangvasárnap fokhagymáslevest vagy krumplilevest főztek, fánkot sütöttek, hamvazószerdára a zsír nélküli sóba-vízbe bablevest, tejes bablevest készítettek. Válon farsangvasárnap rétest, *buktafánkot* vagy forgácsfánkot sütöttek, farsanghétfőn is ezek maradékát ették. Húshagyókeddre *buktafánkot* sütöttek, aminek maradékát torkoscsütörtökön ették meg. A móri németek a farsang végi napokra ünnepi süteményeket: *kwiezell*-t (kvircedli), *khatznpratzl*-t (macska mancsok), *nußstangl*-t (diós rudak) és *schokoladi kranzl*-t (csokoládé koszorúk) sütöttek. A kvircedli régi receptjét így mondta el adatközlőm, Brumbauer Józsefné: „Minden tojáshoz 3 kanál cukrot számítok. Például 7 tojáshoz 21 kanál cukrot teszek. Ezt legalább egy óra hosszáig keverem, majd egy salakálit és annyi lisztet teszek hozzá, amennyit a tészta felvesz. A tésztának nem szabad nagyon keménynek lenni, mert akkor kemény lesz a kvircedli. A kiszaggatás után egész éjjel száradni hagyom, aztán másnap megsütöm.” A kvircedli készítéséről 1980-ban sikerült fénykép sorozatot készíteni, és a munkát jól megfigyelni. Brumbauer Józsefné a régi ház első szobájában dolgozott. A tészta kikeverése, összeállítása után liszttel hintette be a gyúródeszkát, majd a kis vándlingból a gyúródeszkára tette a tésztát. A deszkán még egy kicsit meggyúrta, majd félujjnyi vastagra kisodorta. Ezután lisztbe mártotta a kvircedli-minta (*kwiezellmodl*) egyik oldalát, és sűrűn egymás után a tésztára nyomkodta, majd a minta nagyságának megfelelő darabokra vagdalta a tésztát. Az asztal előtt magasan felvetett ágyra egy fehér abroszt terített, amire széles pengéjű nagykéssel egyenként hordta a kiszaggatott, nyers kvircedlit. A tészta itt száradt másnap reggelig, amikor Brumbauer Józsefné lassú tűzön megsütötte. Brumbauer Józsefné régi, fából készült kvircedli-mintájának oldalaira hal- (*fisch*), baba- (*puppi*), rózsa (*rosen*) és a virág (*blume*) mintát faragtak. Brumbauer Józsefné segítségével Mergl Ferencék kvircedli-mintáját megszereztem a székesfehérvári István Király Múzeum néprajzi gyűjteménye számára. Ennek egyik oldalán rozmaring minta (*rosmarie*), a másikon a tulajdonos MF monogramja, kereszt és virág látható (Lelt. sz.: 80. 212. 1.) Kvircedlivel kínálták meg Móra a farsang végi napokban érkezett vendégeket, rokonokat, ismerőseket. Jó móri borba mártogatva az asszonyoknak is kedvelt csemegéje volt.

Az egyházi év egyes időszakainak jellege a lányok ünnepi viseletében is tükröződött. Bakonycsernyén a farsangi vasárnapokon világos színű kartonruhában, az adventi és a nagyböjti vásár- és ünnepnapokon sötét szövetruhában jártak a lányok. Farsangban újhöld első vasárnapján fehér, a másodikon rózsaszín, a harmadikon lila színű kartonruhában mentek a templomba, s ezt viselték délután is. Újhöld negyedik vasárnapján tetszés szerinti színű ruhába öltözhetnek, felvehették az előző három vasárnapon viselt ruhák közül is valamelyiket. Fekete színű ruhába farsangban csak gyász, temetés esetén öltöztek (Hegyi 1983, 59–60). Pusztavámon a lányok 1956-ig a liturgiának megfelelő színű ruhában mentek a templomba. Farsanghétfőn színes, tarka-barka ruhában mentek a bálba, húshagyókedden fehérben. Gánton a lányok farsangvasárnap fehér, farsanghétfőn rózsaszín, húshagyókedden pepita vagy lila ruhában jelentek meg a bálon.

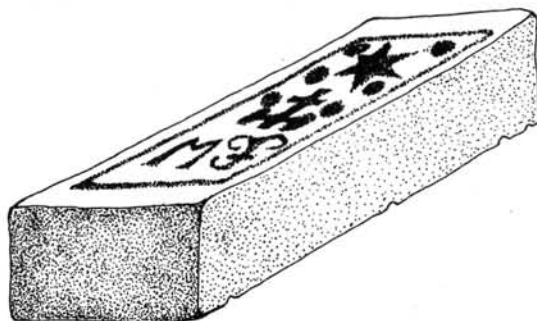
A farsangi szánkőzésra így emlékezett vissza báró Altorjai Apor Péter 1736-ban

a

b

28. ábra. Kvircedli-minta Mórról. István Király Múzeum, Székesfehérvár. Lelt.sz.: 80.212.1.

keletkezett *Metamorphosis Transylvaniae* című munkájában: „Tizen, tizenketten az atyafiak és nemesek egy szánban beültenek, zekében, harisnyában öltöztenek, az szán előtt hat ökör volt, közöttük két-három cseber bor, s úgy ittak s úgy jártak egymáshoz, csuklyát vontak az nyakokban, botot az kezekben, feles cigány hegedűsök, dudások a szánban, kiáltásokkal, muzsikaszóval, úgy járták a tartományt.” (Apor 1978, 73–74.) Francsics Károly veszprémi borbélymester ezt jegyezte fel naplójába az 1855. évi farsangról: „Osztán nem volt elég jelen lenni majdnem minden bálban, minden polgári estélyeken, minden szánkázáson, uzsonnákon, melyeket az ördög győzne elsorolni, hanem tegnap még be kelle a farsangot fejeznünk, Zsidócsárdára való szánkázásunkkal. Furcsa szokás ennél a veszprémi népnél, hogy midőn már

a farsangból kikapott, hámvazószerdán kitódul a három csárdákba, Betekincs, Lebuj, Zsidócsárda, s még csak ott temeti el a farsangot.” (Francsics 1973, 365–366.)

A Székesfehérvár-felsővárosi legények a farsangban többször is megszánkóztatták a lányokat. Felültették őket a csengős lovasszánra, amivel kimentek a város határába. Itt a lányokat jól meghempergették a hóban. Otthagyták őket, hagyják őket hazagyalogolni, vagy szánnal hazahozták őket. A csóri legények a reggeli és a délutáni etetés közötti időben befogták a lovakat a *szánkóba*, a szerszámra csengőt kötöttek. A lányok, legények felálltak kettesével-hármasával a szánkóra, a lóhajtó mellett egy ülőhely is akadt. Csengőszó, ostorpattogatás mellett énekelve végigszánkóztak a falun, így *farsangoltak*. Érkezésükre kiszaladtak az emberek az utcára, és kötelességüknek érezték, hogy a farsangolókat hógolyóval dobálják meg. Kiszánkóztak a pincéhez is: *e' csöpp bort innya*, hogy ne fázzanak, ki ne száradjon a torkuk a sok énekléstől. Azután vidám nótaszóval ismét be a faluba:

Nem messze van ide Palota,
Vasalt szankón járok én oda,
Vasalt szankó, nincs tengöle, se szege,
Huncut a babám fekete szeme.

Sukorón a legények lovasszánkóval végimentek a falun. A lányokat felvették a szánkóra, majd feldöntötték, hóval dobálták meg őket. Ugyanígy *szánkóztatták* meg farsangban a lányokat a seregélyesi legények is. Kiss Józsefné (szül. 1928), aki gyermekkorát nagyszüleiével együtt a sárbogárdi *Suszterhegy* szőlőpásztor házában töltötte, így emlékezett vissza a szőlőhegyi farsangolókra: „Vasárnap délutánonként én is az ablakba ültem anyikával. Jöttek a fiatalok farsangolni, csengős szánnal. Hozták a menyasszonyjelöltjüket. Szép fekete nagyprémes kabátban ültek a lányok a szánon. Sikongva nevetgéltek. A legények leugráltak hóért, jól megmosdatták őket, annál jobban nevettek.” Móron farsanghétfőn, akinek lova volt, befogta a szánkóba, és elkezdődött a farsangolás. Ez abból állt, hogy a leányok, legények, ahányan csak felfértek, felültek vagy felálltak a szánkóra, és beszánkózták az egész községet. Közben daloltak, a mellettük elhaladó szánkón ülőknek átkiabáltak, a legények emelgették feljűk a kezükben levő borosüveget.

1. Farsangi alakoskodó népszokások

A farsang a maszkos alakoskodó, adománygyűjtő népszokások, felvonulások fő időszaka. Már Bod Péter is e népszokásokat tartotta a farsangra leginkább jellemzőnek, amikor 1757-ben kiadott *Szent Heortokrátes* című könyvében ezt írta: „Mert némelyek lárvákat vettének, különböző nemnek ruhájában öltöztenek, sok vásottságot, feslettséget vittének véghez: némelyek sokféle figurás köntösöket vévén magokra, mutatták magokat *pokolbul jött lelkeknek*; melyre nézve helyesen mondották sokan *ördögök innepének*.” (Bod 1982, 95–96.) Újváry Zoltán *Játék és maszk* című művében hangsúlyozta, hogy a színjátékoknak, alakoskodásoknak szinte minden típusa, változata előfordul a farsangi hagyománykörben (1983, I. 53). Az alábbiakban a Fejér megyei farsangi alakoskodó, adománygyűjtő népszokásokat, felvonulásokat mutatom be.

A városi farsangi felvonulás dokumentuma egy fénykép, amely 1924-ben Liechtnechert József ajándékként került az István Király Múzeumba. Hátoldalán ez olvasható: „Húshagyókeddi farsangi felvonulás. Rendezték a tűzoltók 1900 körül.” A felvétel a székesfehérvári tűzoltólaktanya udvarán készült, a maskarába öltözés után, a menet elindulása előtt. Az eléggé halvány fényképen 24 maszkos alakoskodó látható. Közülük hatan lóháton ülnek, egy számárháton ül, a többiek lovaskocsikon állnak. Aszamáron ülő alakoskodó fejét is számármaszki fedi. A bal oldali kocsin fehér lepelbe öltözött kaszás halál, mellette talán egy medve alakoskodó, a kocsi végén burnuszba öltözött, fején csákót viselő arab vagy francia gyarmati katona áll. A jobb oldali kocsin fekete ruhás, kezében boroskorsót tartó, halálfejes maszkot viselő alakoskodó látható. Mellette balról talán egy oroszlán maszkot viselő, sörényes alakoskodó áll. Három lóháton ülő alakoskodó cukorsüveg alakú papírcsákót visel. A fényképen látható alakoskodók megerősítik Richard Wolfram megállapítását, amelyre a német nyelvterület városi és falusi farsangi felvonulásain megjelenő maszkos alakoskodók összehasonlítása révén jutott. Wolfram szerint a városi farsangi felvonulások résztvevői rendszerint egyéni döntés eredményeként elkészített, gyakran változó, az időszerű alakokra is utaló kosztümökbe öltöznek. Ezzel szemben a hagyományos, falusi felvonulásokon az alakoskodók kosztümjei, maszkjai, cselekvései többé-kevésbé állandóak. Utóbbi esetben a szokáshoz kapcsolódó egykori vagy ma is meglévő néphit, a szokás értelme is felismerhető (Wolfram 1972, 72).

A farsangi alakoskodó játék egy másik fényképes dokumentuma Juhász István városi számvevő ajándékként 1932-ben került az István Király Múzeumba. A felvétel 1917-ben az orosz fronton, Volhínia területén, Wogierszczyben, a magyar királyi székesfehérvári 17. honvéd gyalogezred Zita Királyné Katona Otthonában készült. A fénykép bizonyítja, hogy az ezred katonái még a frontvonaltól 5–6 km-re lévő Zita Otthonban pihenő társaik számára is alakoskodó játékot mutattak be 1917 farsangján. A képen négy maskarába öltözött alakoskodó látható, akiknek játékán az őket jobbról körülvevő legénység, és a tőlük balra álló tisztek szórakoznak, nevetnek.

Fejér megye farsangi alakoskodó, adománygyűjtő népszokásai közül a Moha községben minden húshagyókedden megrendezett *tikverőzés* tett szert országos hírnévre. A mohai tikverőzéssel a Móri-völgy jeles napi szokásainak sorában kötetünkben Gelencsér József foglalkozik. Szokásunk annyiban egyedülálló, hogy napjainkig fennmaradt, ma is gyakorolják. Fennmaradásában, ismertté tételében jelentős szerepet játszott Pesovár Ferenc, az István Király Múzeum néprajzi osztályvezetője, aki negyedszázadon át tanulmányozta, számos cikkben mutatta be, közreműködésével több néprajzi film is készült a mohai tikverőzésről (1983, 33–34). Az utóbbi évtizedekben a Fejér megyében végzett néprajzi gyűjtések során kiderült, hogy a mohai tikverőzéshez hasonló farsangi alakoskodó, adománygyűjtő szokások korábban nagy területen: a Móri-völgyben, a Velencei-tó környékén és a Mezőföldön is elterjedtek voltak.

Pákozdon 1975-ben Csontos Gábor 71 éves adatközlőm így mutatta be a tikverőzést: „Itt húshagyókedden volt a tikverőzés. A *kosaras* leánynak öltözött fiú, aki a tojást kosárba gyűjtötte össze. A *kutyaverő* cigánynak volt öltözve, láncosbottal járt, azt a tánc alatt csörgette. Két *táncos* volt: egy férfinak és egy nőnek öltözött. A *harmonikás* cigánynak volt felöltözve. Az udvaron a *harmonikás* játszott, a *táncosok* táncoltak, a *kutyaverő* a láncos botot csörgette, a *kosaras* a kapott tojásokat szedte

29. ábra. A húshagyókeddi maszkos alakoskodó felvonulás résztvevői Székesfehérváron 1900 körül. Gelencsér Ferenc reprodukciója.

össze. A tojást a végén megsütötték, a feleslegeset eladták. Fánkot és kolbászt is kaptak. A végén mindezt elfogyasztották. Ha a kisleludi Kégl-kastélyba is elmentek, ott 20 pengőt kaptak.” Ács István (szül. 1900) 1977-ben arra emlékezett, hogy a pákozdi tikverőzők a környező községeket, pusztákat is felkeresték: „Volt egy *hermonikás*, egy *láncbotos*, kettő meg táncolt, de azok is férfiak voltak, csak az egyik nőnek volt öltözve. De az isten se mondta meg, hogy kicsoda. Nem szóltak semmit. A láncbotos volt a kutyakergető. Rongyos ruha, szűr volt rajtuk. Papírból volt az álarcuk, festve. Kaptak tojást, húst, fánkot, hosszúkosár volt a karjukon. Az udvaron a konyhaajtó előtt nekiálltak táncolni. A *hermonikás* elkezdte húzni a lányt, a lány öltözött és a legény elkezdtek táncolni. A láncbotos védte őket a kutyától, zörgette a kezében. A gyerekek kísérték őket. Tízennyolc éves korától vett részt benne a legény. A tojás egy részét eladták, más részét megsütötték. Börgöndre, Dinnyésre, Kisfaludra, Ságimajorba, Pátkára, Lovasberénybe is elmentek. A pénzt elosztották. Húshagyókedden este egy háznál táncoltak.” A tikverőzők az utcán bekormozták, kormos kézzel megsimogatták a lányokat. Ahol semmit sem kaptak, ott sárral vagy kormos vízzel bemeszelték a gádor fehér falát vagy az ablaküveget. Lános János (szül. 1911)

30. ábra. Farsangi alakoskodó játék a székesfehérvári 17. m. kir. honvéd gyalogezred Zita Királyné Katona Otthonába a keleti fronton 1917-ben. Gelencsér Ferenc reprodukciója.

legénykorában, az 1920-as években hat barátjával együtt tikvezőzött. A *vőlegény* Paksi Imre, a *menyasszony* Lánchos János, a *kutyakergető* Noé Szabó Gábor, a *hermonikás* Hetényi Lajos, a *hegedűs* Márfi Gábor, a *kosaras* Budai Sándor volt. A Külső-Szőlőnél öltöztek fel, a pincénél. Innen indultak a közeli Sukoróra, ahol végigjárták a falut. Bementek az udvarra, itt harmonika- és hegedűszóra a *menyasszony* és a *vőlegény* táncolni kezdett. A *kosaras* az ajtóba állt, és a tojást várta. A *kutyakergető* pedig a kutyára vigyázott. Valamennyi szereplőn álarc volt, amit Székesfehérváron vettek. A Sukorón összegyűjtött tojást, kolbászt, rántott húst, fánkot, bort, pálinkát betették a pincébe, majd Pákozdon is végigjárták a falut. Végül kimentek a pincébe az ott hagyott adományokért. Kofaasszonyoknak adták el a tojást, az árát közösen elmulatták a kocsmában.

Dinnyésen húshagyókedden 5–6 legény öltözött fel maskarába. Harmonikával, köcsögdudával járták a házakat. Az udvaron táncoltak, bekormozták a lányokat. Fánkot kaptak. Aki nem engedte be őket, annak a házfalát bemeszelték sárral.

Gárdonyban húshagyókedden két *betyár*, két lánynak öltözött legény, egy *csikós*, egy *postás*, egy *koldus* és egy zenész (harmonikás vagy citerás) szerepelt a tikverző csoportban. A betyárok kezükben pisztolyt tartottak, a csikós ostort, a postás levelestáskát, a koldus karján kosarat hordott. Koldus helyett később egy medvét

alakító legény szerepelt a szokásban. Arcára maszkot tettek, szalmából hosszú farkat fontak neki, kifordított bekecset és bundabéléses nadrágot viselt. A hátán hosszú szakajtókosarat vitt az ajándékok számára. A *postás* a legények tréfás farsangi leveleit továbbította a lányoknak, akiktől ezért pénzt kapott. A levelek gyakran a lányok viselkedésére vonatkozó rigmust tartalmaztak:

Olyan vagy mint a páva,
Vigyázz, hogy hasra ne ess a konyhába!

Egy másik farsangi levél a következő kérdés volt:

Ószibarack nem duránszki,
Tudsz-e kislány gúnározni?

A tikverőzők zenezőval, korábban citera, köcsögduda, később harmonika kísérettel járták az utcákat. Minden házhoz betértek, és az udvaron táncoltak egyet. Ha a háznál lány vagy menyecske volt, megtáncoltatták. Eközben a *koldus* vagy a *medve* az ajándékokat: a tojást, a kolbászt, és a szalonnát gyűjtötte a kosarába. Gyakran a tyúkólakban is szedett össze tojásokat. A szomszédos Kápolnásnyékre is átmentek tikverőzni. A kapott pénzt elosztották; a tojást, szalonnát, kolbászt valamelyik legény házánál megsütötték. Ide lányok is jöttek, este együtt táncoltak, mulattak.

Sukorón Czifra Mihály (szül. 1899) beszélt a tikverőzésről: „Húshagyókedden tikveröztek. Köszöntőt mondtak. Az udvarban verték a tepsit, a rossz rént, köcsögduda szólt. Láncos botjuk is volt. Térdig érő szakállal ugra-bugráltak. Hamvazószerdán volt a kormozás. A legények az utcán a lányokat vagy a fiatalabb menyecskéket megcirógatták.” A hamvazószerdai kormozásra 1961-ben így emlékezett vissza a 80 éves Kiss Józsefné Zólyomi Erzsébet: „Akkor aztán bemaszatolták a legények a leányokat, ahol érték. Jó korommal... Amikor a legény észrevette, itt leányok vannak, elment reggel korán, aztán ha ágyban érték, ott kormozta be, ha utcán érték, ott kormozta be. Aztán röhögtek jól rajta a legények. Mert csupa kormok voltak. Hát ez volt a divat hajdanában.” (Hajdú-Kázmér 1974, 83–84.) Pátkán is húshagyókedden tikveröztek. A legények maskarába öltöztek, arcukra *lárvét* (álarcot) tettek. Közülük egy *muzsikásnak*, egy *durrogatós*nak, egy *cigánylánynak* és egy *postásnak* öltözött. Az utcán muzsikálva, ostorral durrogatva jártak. Bementek minden házhoz. Az udvaron a *durrogatós* a *cigányleánnyal* táncolt. A *postás* tréfás szövegű levelet adott a házbeli leánynak, akitől a tikverőzők tojást kaptak. A tyúkólakban is összeszedték az aznapi tojást. Este az összegyűjtött tojásból nagy lakomát rendeztek. Kápolnásnyéken is húshagyókedden 5–9 cigányasszonynak, lányoknak öltözött legény járt tikverőzni. A Velencei-tó környéki falvakban a II. világháborút követő években szűnt meg a húshagyókeddi tikverőzés.

Kajászószentpéteren 1951-ben az 56 éves Csontos Sándorné említette: „Hamvazószerdán öten rossz szűrbe, női ruhába öltöznek, s akkor harmonikával mentek a falun végig. Tyúkverősöknek hívjuk őket. Táncolni kapják el hol egyik lányt, hol a másikat.” (IKMNA. 51. 1.)

Válon Nagy Gyuláné (szül. 1886) beszélt a *farsangi bolondozás*ról, amely egészen 1960-ig minden évben lezajlott. Húshagyókedden maskarába öltözött legénycsoport járta a házakat. Asszonynak, lánynak, rongyos ruhás cigánynak öltöztek,

arcukat bekormozták, hogy ne ismerjék fel őket. Szalmával kitömött nadrágú és esernyőjavító alakoskodó is ment velük. Harmonikaszóra táncra perdültek az udvarokon. Tojást kaptak, amit az egyik rongyos ruhás *farsangi bolond* a kosarába gyűjtött. Társa „cukrot” árult: pénzért barackmagot, száraz csipkebogyót kínált a házbelieknek. Válon a legények húshagyókeddi bolondozása éjfélig is eltartott. Tordason is maskarába öltözött legények *csapták agyon a farsangot*. Húshagyókedden a legények egy része köszörűsnek, cigánynak, asszonynak öltözött fel. Szekéren ülve vonultak végig a falun. Volt köztük trombitás és nagydobos is. A többi legény kifordított gatyában, libatollas kalapban lóháton ülve kísérte őket. Hamut szórtak a lányokra, a téren vagy egyes házak előtt megtáncoltatták őket. Húshagyókedden Gyúron is maskarába, rongyos ruhába, menyecskekendővel bekötött fejű nőnek öltözött legények lóháton, kocsival vonultak végig a falun. Ráckeresztúron hamvazószerda délelőtt a legények viksszel kenték be a lányok arcát, a homlokukra keresztet rajzoltak.

Kovács Imre (szül. 1910) néprajzi pályamunkájában gyermekkori emlékei alapján így mutatta be a seregélyesi tikverőzőket: „Húshagyókedd táján járták a falut ezek a mókás, maskarába öltözött legények, a tikverők. A maskaráikat maguk alakították kifordított, rossz subákból, kucsmákból. Kenderből ragasztottak bajuszt meg szakállt. Korommal kenték be az arcukat. Nagy karkosarakat vittek magukkal. Rossz fazekakat, fedőket zörgettek. Némelyiknél hosszú pizskafa, vagy rossz seprű is volt a kutyák ellen. Nyolc-tíz ilyen csapat járta a falut. Egy-egy csapatnak öt-hat tagja volt. A csapatok becsületesen beosztották maguk közt a falut, hogy lehetőleg minden falurészre csak egy tikverő banda jusson, hogy ne zavarják egymást, és ne zaklassák feleslegesen a falut. A házakba nem mentek be, csak az ablak alatt álltak meg, és ott zörögtek, mókáztak egy kicsit. Aztán a szószólójuk jó hangosan bekiáltott az ablakon:

Nem csinálunk mi bajt sokat,

Csak megnézzük a tikokat!

A házbelieknek nem illett kimenniök, hanem csak kiszóltak: *Nézzétek, nézzétek!* Akkor aztán a tikverők nagy zajjal, csörömpöléssel hátramentek az udvarba. Bebukáltak a tikólba, meg az istállóban is átkutatták a jászol alját, a szénatartót (a *kerékjászót*), meg mindent, ahová a tikok tojni szoktak, és gondosan összeszedték a tojást. Az aznapi tojás őket illette. Aztán, elfele menet, a rendes házaknál behívták őket a konyhába. Borral, pogácsával kínálták őket. Ott még, különösen ha leány is volt a háznál, ugráltak, mókáztak egy kicsit. Ha pedig nagy ritkán valamelyik fukari háznál nem fogadták, vagyishát elzavarták a tikverőket, erre is volt mondóka, de abban nem volt köszönet:

Kerülje a házukat a szerencse,

Nőjjön be a tikjaiknak feneke!

Az ilyesmi azonban nagyon ritkán fordult elő. Szerette a falu a mókát, meg sokan komolyan hitték is, hogy a tikverők nemcsak visznek, hanem hoznak is, mégpedig jó szerencsét, jó egészséget.” (Kovács 1981, 172–173.) A seregélyesi tikverőzők csoportjában kedvelt volt a kifordított bundába öltöztetett, négykézláb járó *medve* alakoskodó is. Akikkel találkoztak az utcán, azokat bekormozták. Sárosdon 1930 előtt húshagyókedden legények, asszonyok öltöztek fel maskarába. Férfi nőnek, nő férfinak öltözött. Kifordított ruhát vettek. A *maskarások* házról-házra járva adományt gyűjtöttek. Sárosdon hamvazószerdán korommal kenték be a legények a kutat, hogy a vízéért menő leányokat összekormozzák.

Húshagyókedden Abán is jártak a *bolondosok*. A hat-nyolc legényből álló alakoskodó csoport tagjai a *leány*, a *harmonikás*, a *csundis*, a *vezér*, a *vőlegény*, és a *menyasszony* voltak. A fehérbe öltözött, katonasapkás, fakardos vezér irányításával sorra járták a falu házait. A konyhaajtóban elnémultak, de a *leány* tartotta a kosarat a tojáshoz, fánknak, lisztnek. Ha nem kaptak, akkor a *csundis* a hosszú piszkafára kötött vastag kötéllel a *csundival* belevágott a gárdorhoz közeli tócsába, hogy minél több sáros víz fröccsenjen a fehérre meszelt falra. A kutyákat is a *csundis* tartotta távol a maskarázó csoporttól. Harmonika muzsikára minden udvaron táncolt egyet a vőlegény a menyasszonnal. Ha lehetett, akkor a táncba a háziakat is bevonták. Az adománygyűjtésen és a táncon kívül az udvaron mindegyik serényen „dolgozott” is: vasvillázták a kazal alját, söprögettek, meszeltek. Bolondoztak az utcán is: nagy zajjal, füttyögetéssel vonultak. Az esti farsangi bálon a bolondosok álarcban jelentek meg. Érdemes megemlíteni, hogy négy abai legény 1983 húshagyókeddjén felújította a szokást. Autóval jártak házról-házra, és nem fogadták el a tojáshoz. Abai adatközlőm, Németh Sándorné Csizmadia Júlianna (szül. 1923) 1986-ban így idézte fel a bolondosokat: „Húshagyókedden jöttek a bolondosok. A vezér fehér bőgatyájában, csákó a fejében, nagy fakard volt nála. Egy legény leánynak öltözött: kosár a karján, bécsi piros kendővel kötötték hátra a fejét, kötény előtte, szoknyában volt. Papírálarc volt rajtuk. A „nő” női álarc volt. A *harmonikás* vigécnek volt kiöltözve, ünneplő szerű ruhában. Azon is volt álarc papírból. Még volt egy *vasvillás*, akinek a hátára szalmából púp volt tömve, a dereka kötéllel volt átkötve, hogy ki ne potyogjon a szalma. Azt játszotta, hogy púpos, nyomorék, lassan ment az udvaron, a szalmakazal körül „rendet” rakott. Rossz kalap a fején, mellette tollsöprű vagy toll volt. A *csundis* rossz nagykabátot, kalapot viselt. A kalapja rongyszalaggal volt átkötve, ami hátul lelógott. Ő volt a sereghajtó, hátul ment, hogy a kutya meg ne harapja őket. Ha nem jól fogadták őket, vagy a leány vagy az anyja valami miatt nem tettsett a legényeknek, akkor belevágott a *csundival* a pocsolyába, és a sáros víz a tornácfalra fröcsögött. Egy hosszú botra kötél vagy lánccal volt kötve, az volt a *csundi*. A *hermonikás* játszott a konyhaajtó előtt, a *vezér* megtáncoltatta a *leányt*. A *csundis* az a kutyákat ihingette, a *vasvillás* elment hátra, mintha rendezkedett volna valamit. Kaptak fánkot, tojáshoz, pénzt, szalonnát. Késő délutánig eltartott. Nem is egy csapat járt. Volt úgy, hogy egy házhoz 3–4 csapat is bement egymás után. Az adományokat megsütötték vagy elosztották rajta. Este a bolondosok is mentek a farsangi bálra. 1945 után már nem járták a falut. 1986-ban újra jártak lovaskocsival, a KISZ rendezte, nem fogadtak el bort.”

Húshagyókedden Abán a bolondosokon kívül más alakoskodók is járták a falut: leánykérő, szolgálónak jelentkező, facsemete árus és borbélysegéd alakoskodókra emlékeztek. Két leány összebeszél, az egyik felöltözött legénynek, a másik öregasszonynak. Így mentek leányt kérni a lányos házakhoz. Az öregasszonynak öltözött alakoskodó mint a „legény” ánya, keresztanyja kérte meg számára a leányt. „Elkéstek, elmúlt már a farsang” – ezt válaszolták a leány szülei a leánykérőknek, de azért fánkkal, borral, mindenhol megkínálták őket.

A szolgálónak jelentkező alakoskodók közül az egyik legény leánynak, a másik öregembernek vagy öregasszonynak öltözött. Elmentek az ismerősökhöz, rokonokhoz, megkérdezték, hogy nincs-e szükségük szolgálóra. Még a szolgáló bérében is megegyeztek. Fánkkal, borral kínálták meg őket. Végül a házbeliek megpróbálták kitalálni, hogy kik voltak a szolgálónak jelentkezők.

Facsemete árusnak két legény vagy két lány öltözött fel. Bajuszt ragasztottak vagy rajzoltak maguknak, a hónuk alatt vittek egy irkát, a „facsemete árjegyzéket”. A házaknál megkérdezték tőlük, hogy milyen facsemetét árulnak. „Léciomot, bodzát” – hangzott a tréfás felelet.

Borbélysegédnek két legény öltözött be. Elmentek a borbélyhoz, és jelentkeztek, hogy ők borbélysegédek, munkát keresnek, hozzák a felszerelésüket is a táskájukban. Kinyitották a táskát, egy nagy félkézmészoló és egy nagykés volt benne. Jót nevettek rajta a vendégek is, akik már az esti bálra nyiratkoztak, borotválkoztak.

Hamvazószerdán az abai legények bekormozott ruhadarabot rejtettek a zsebükbe, amivel a pártában maradt lányok arcát irgalmatlanul bekenték. Tácon hamvazószerdán a legények hamuval dobálták meg azokat a lányokat, akik a farsangban nem mentek férjhez.

Húshagyókedden Soponyán is házról-házra jártak a *maskurások*, *bolondosok* (Balogh 1969, 147). Sárbogárdon a farsang végi alakoskodó, adománygyűjtő maskarázást így idézte föl adatközlőm, Huszár János (szül. 1907): „Húshagyókedden legények, fiatal nős emberek beöltöztek maskarába: a *bohóc* rongyos ruhát, a *medve* kifordított bundát vett fel, a derekán lánc volt, egy legény vezette. A *medve* ugrált és morgott, a leányokat ijesztgette, az arcán kalapfilcből volt az álarc. Huszár Lajos is beöltözött medvének 1920 körül, és annyit ugrált, hogy annyira elfáradt, hogy egy hétig beteg volt. Aki vezette, az is maskarába volt öltözve, az arca bekormozva vagy fekete boksszal bekenve. Közülük egy vitt egy karkosarat, abba gyűjtötték a fánkot. Pénzt, füstölthúst is kaptak. Borral is megkínálták őket. Mentek házról-házra. Fekete boksszal bekenték a leányok arcát. Amit gyűjtöttek, azt elosztották egymás között.” A sárbogárdi alakoskodó szokásban is gyakori volt a férfi-női szerepcseré: férfi nőnek, nő férfinak öltözött. Így emlékezett erre vissza sárbogárdi adatközlőm, ifj. Nagy Gergely (szül. 1925): „A leány is beöltözött húshagyókedden legénynek, férfiruhába. A sliccéhez kötött egy nagy sárgarépát. Mentek egyik háztól a másikig, arcukon álarc volt, vagy be volt kormozva. A *medvének* a lánc a derekára volt kötve. Néha négylábon ment, öltögette a nyelvét, morgott. A leányok arcát bekenték korommal. Ezek a szokások körülbelül 1948–50-ig voltak meg.” A Magyar Néprajzi Atlasz kérdőívére 1963-ban adott válaszok szerint a maszkos alakoskodó játék Sárszentmiklóson is élt: „Húshagyókedden férfi nőnek, nő férfinak öltözött. Felöltöztek *medvének*, katonaruhába is. Volt amelyiknek álarca volt. Mentek minden házba beköszönteni a farsangot. Volt közöttük túlkös, rongyoszsídó, drótostót. 7–8 személyből állt az alakoskodó csoport. Mondókákat is mondtak. Néhány fillért, fánkot kaptak. Az adományt elmulatták. A szokás a két világháború között halt ki.”

Sárszentmiklóson Vincze Jánosné Gráczer Julianna (szül. 1893) is hasonló módon emlékezett a farsangi alakoskodókra: „A gyermekkoromban még voltak, a medvések jártak. Úgy mindenféle maskarának fölöltöztek, aztán hát járták végig a falut. Hát ez volt élmény. Volt benne medvének is felöltözve, bundába beleöltözködve, meg volt egy nőruhába öltözött férfi is köztük, volt egy aki katonaruhában járt a bandával. Rongyoszsídó is volt köztük, aki mérte a szalagot, a papírszalagot. Ez volt az élmény a húshagyókedden.” (Balogh 1969, 154.) Hamvazószerdán a legények Sárszentmiklóson is *meghamuzták* a leányokat.

Medve alakoskodó az alapi *bolondozásban*, *majmozásban* is szerepelt. Húshagyókedden az alapi legények maskarába öltözve házról-házra jártak, harmonika, citera és köcsögduda zenéjére tréfálkoztak, bolondoztak. A szokás egyik kedvelt

jelenetének számított a kifordított bundába öltöztetett, a derekán átkötött láncon vezetett medve alakoskodó megtáncoltatása. Gyakran előadták a *verklis* jelenetet is. Egy ládat taligakerekekre szereltek, ebbe ült a harmonikás. A *verklit* házról-házra húzták, az oldalára szerelt kereket hajtották, így verkliztek, miközben a ládában ülő harmonikás játszott. Fánkot, pénzt kaptak, amit egy cigánygyerekek öltözött alakoskodó szedett össze. Alapon 1940 körül veszett ki a szokás.

Húshagyókedden Vajtán is jártak a *bolondosok*. A legények összejöttek egy háznál, ahol titokban felöltöztek *vőlegénynek*, *menyasszónynak*, *vőfélynek*, *noszolyónak*, *bohócnak*, *medvének*. *Zenész*, harmonikás is kísérte a tréfás násznépet. Útközben a vőlegény és a menyasszony gyakran csókolózott. Sőt néhány háznál a menyasszony a szemétdombon leguggolt „pisilni”, a többiek meg röhögtek. A medvét alakító legényt szalmakötéllal körülfonták, a derekán lánc volt, azzal vezették. Gyakran négykézláb ment. A bohócok rongyos ruhát öltöttek, arcukat pirosítóval kenték be, a hangjukat is elváltoztatták. Két bohóc karján kosarat vitt, ebbe gyűjtötték a lányos házaknál a tojást. Kaptak kolbászt, fánkot, bort is. A bort demizsonba gyűjtötték. A házbeli leánnyal táncoltak egyet az udvaron.

Előszálláson a II. világháborúig húshagyókedden még a nős emberek is felöltöztek *farsangi bolondoknak*. Az 1950-es években már csak a kisebb gyerekek maskaráztak ezen a napon. Az 1920-as években egy férfi *szalmaruhába* öltözött fel. Még a kocsikereket is szalmával fonták be. Befogták a rossz lovat, a kocsi után kézitalicskát kötöttek, amiben két maskarás ült. Ha a kötél elszakadt, lemaradtak, ezen nagyot nevettek a többiek. Köcsögdudás, láncos botos, citerás, harmonikás, rossz bádogédényeket egymáshoz verő *zenész* is kísérte őket. Kifordított szűrt viseltek, szakállt, bajuszt ragasztottak. A *medve* rossz, kifordított bundába öltözött, arcát viaszos vászonra festett álarc borította. Derekára két, 8–10 m hosszú rudazó láncot kötöttek, ezzel két férfi vezette. Az egyiknél bot, a másiknál a szíjből font korbács volt: hol az egyik, hol a másik ütötte, a medve meg táncolt. Cigánynak, cigányasszónynak, cigánygyerekek öltözött farsangi bolondok is vonultak kocsikon. A rajkók cigarettáztak, pipáztak, a cigányasszony leugrott a kocsirol és kéregetett. Öt-hat maskarázó csoport is járta a falut. Egy asszónynak öltözött alakoskodó karján kosarat vitt, ebbe gyűjtötték a tojást, szalonnát, kolbászt. Pénzt is kaptak. Az udvaron megtáncoltatták a házbeli lányokat, asszonyokat. A *verklis* jelenetet az előszállási farsangi boldondok is előadták. Itt kerekekre szerelt ház alakú deszkatyúkólban muzsikált a harmonikás, ezt húzták házról-házra. Az összeszedett pénzből húshagyókedd estéjén a kocsmában vagy egy háznál mulattak. „Egész ünnepi napnak tartották a húshagyókeddet.” – emlékezett vissza az 1900-ban született Ferenczi István. *Farsanguatójja*n a dunapentelei legények is *maskuráztak*: lánynak, medvének öltöztek. A zenészek, tamburások kísérték őket az utcán. A tamburások nadrágjához hátul tollseprűt kötöttek, ami menet közben billegett, ezen jót nevettek.

Enyingen hamvazószerda délelőttjén a református legények 8–10 fős csoportokban végigjárták a lányos házakat. A zsebükben vagy zacskóban hamut vittek, a lányokat *meghamuzták*, a fejükre szórták a hamut. A hamvazás után a lányokkal együtt kimentek a pincéhez, estig ott mulattak. Lajoskomáromban a legények hamvazószerdán egy darab kukoricaszár belét kitisztították, hamuval töltötték meg, és megszórták vele a lányokat. A csóri farsang végi szokásokról Vakarcs Kálmán 1951–52-ben végzett gyűjtése alapján ezt írta: „Húshagyókeddet a nép bolondok napjának tartotta eddigé, és ezen a napon a csóri asszonyok rendszeren fánkot

sütöttek, és kivitték azt a hegyekben levő pincékbe, ahol ők is megünnepelték a farsang végét. Hamvazószerdán a legények behamvazták a leányokat, akik utána megvendégelték a legényeket.” (1953, 37.)

Farsangi alakoskodó népszokások Fejér megye német és szlovák nemzetiségi falvaiban is éltek. Isztiméren a német legények és leányok húshagyókeddi bolondozására és a legények hamvazószerdai tojásgyűjtésére adatközlőm, Müllner Ferenc (szül. 1916) így emlékezett: „Felöltöztek a legények nőruhába, a leányok férfiruhába. Rossz, rongyos ruhába, kifordított ruhákba, harisnyaszárat húztak az arcukra vagy korommal kenték be. A nőnek öltözött legények nagykendőt, kötényt tettek, rongyból csöcsöket is. *Faschingnarr*nak nevezték őket. 16–20 év közöttiek öltöztek be. Húshagyókedden a *faschingnarrok* elmentek a bálba is, felkérték a lányokat táncolni. A legénynek öltözött leány felkért egy leányt táncolni, a leány el akart szaladni. A *faschingnarr* a kocsmában elkapták, és megnézték, hogy fiú vagy lány, lehúzták a nadrágját. Nevettek rajta. Hamvazószerdán a legények mentek tojást szedni a lányos házakhoz. Megkínálták őket borral és fánkkal. Öten-hatan mentek, kettő-három elbeszélgetett a lányokkal, asszonyokkal, a többi meg hátrament a tyúkólakba, és ott összeszedték a tojást. Összeszedtek annyit, hogy utána rántottát sütött nekik a kocsmárosné, a többiért pedig bort adott.” Figyelemre méltó, hogy a mohai tikverőzés párhuzamának tekinthető tojásgyűjtést a német lakosságú Isztiméren is gyakorolták. Itt két napra különült el a szokás: a maszkos alakoskodás (*faschingnarr*) húshagyókedden, a tojásgyűjtés hamvazószerdán történt. A farsangi tojásgyűjtés magyarázataként Isztiméren is megtudtam, hogy a lányoknak itt sem kellett a farsangi bálra belépődíjat fizetni. A lányok és a fiatal menyecskék a hamvazószerdai tojással honorálták a legényeknek a farsangi bál rendezése során felmerült költségeket.

A II. világháború előtt a pusztavámi német legények hamvazószerda reggelén maskarába öltözve, bekormozott arccal, farsangi bolondosként (*faschingnarr*) vonultak végig az utcán. Élükön a fúvószenekear haladt. Bementek minden lányos házhoz, bekormozták a lányokat. A lányok fánkot tűztek a *faschingnarrok* hosszú botjára, nyársára, borral, harapnivalóval kínálták meg őket. A zenészek minden háznál bort kaptak, amit demizsonban gyűjtöttek össze. A *faschingnarrok* az utcán is mókáztak, bolondoztak, kormoztak, tréfás jeleneteket mutattak be. Egy kocsikerékre szerelt, táncoló pár, *Hansl und Gretl* bábuját is húzták maguk után az utcán (Horák 1977, 171.).

Gánton adatközlőm, Molnár Henrikné (szül. 1916) emlékezett a *faschingnarrok*-ra: „Farsanghétfőn a legények, fiatalemberek cigánynak, a férfiak női ruhába öltöztek, piros arcot festettek, kosarat tettek a karjukra. Harmonikás, kürtös kísérte őket. Cigányasszonynak is beöltöztek, az arcukat kipúderozták. Lányos házakhoz, jó ismerősökhöz mentek. Énekeltek, táncoltak. Fánkkal, kocsonyával, kolbásszal kínálták meg őket.” A *faschingnarrok* különböző tréfákat üttek. Egy háznál a számár lábait összekötötték, betették tyúkólba. Kibontották a tyúkól tetejét, és a számár kinézett rajta. Mindenki ezen nevetett. A közös udvarokban a két szomszéd konyhaajtóját kötéllel feszesen összekötötték, így a házbeliek egyik konyhából sem tudtak kijönni az udvarra. Ha nem ügyeltek rájuk, akkor a konyhában az edényeket, konyhai eszközöket, ennivalót eldugták. A tyúkólakba bezárták a fészkeken ülő tyúkokat, így azok a tojás után nem tudtak kijönni.

Húshagyókedden Száron is házról házra jártak a maskarába öltözött *faschingnar-*

ok. Minden háznál kolbászt, disznósajtot, fánkot, bort kaptak. A fánkot nyársra tűzték. A kocskeréken táncoló *Hansl und Gretl* bábukat a szári faschingnarrok is magukkal húzták. A *faschingnarrok* egykori szerepléséről az ugyancsak német lakosságú Újbarokról is tudunk.

Hamvazószerdán a hercegfalvi német legények sorra járták a lányos házakat. Bokszot vagy kormot vittek magukkal, amivel bekenték a lányok arcát. Minden háznál borral kínálták őket.

Bakonycsernyén Nyevrikel János (szül. 1895) beszélt a hamuzásnak (szlovákul *popelili*) nevezett szokásról. Hamvazószerdán maskarába öltözött legények jártak Bakonycsernye utcáin. Kifordított gúnyát hordtak, kalapjukhoz kormos tollseprűt tűztek. Zsebükben kis vászonzacskóban hamut vittek, amivel beszórták az utcán járókat. A lányos házakhoz bementek, a lányokra hamut szórtak. Tojást, füstölt húst, kolbászt adtak nekik a lányok. Az összegyűjtött ételmelet valamelyik legény házánál megsütötték, ittak, mulattak. A hamuzó legények csínytevéseit így vette számba Kardos László: „Hamvazószerdán a legények olykor polyvás zsákot is hurcolásztak magukkal, és a szerető párokhoz vezető utat a legény kapujától a lány portájáig, kivált ha titkos volt, előszeretettel „kipolyválták” vagy éppenséggel „kihamuzták”. Mindenféle csínyeket követtek el: leszedték és elvitték a kisajtókat, tuskót kötöttek a kilincsekre, a boronát felvitték a háztetőre. A mulatságokon kormot szórtak a zeneszerszámokba, levetkezették a helybeli zsidó kreizlerosokat, kárvallott szeretőként záptojással csúfolták meg rideg szerelmesük házfalát, s világi nótákat daloltak utcahosszat. Megesett, hogy lófejet, lókoponyát tömtek ki szalmával és feltették a háztetőkre, s az ott fenn vigyorgott farsang napján és hamvazószerdán.” (1976, 31.).

A sósokúti szlovák legények hamvazószerdai maskarázására így emlékezett vissza adatközlőm, Pavlik Ferenc (szül. 1912): „Hamvazószerda délelőtt két maskara, egy nőnek és egy férfinak öltözött legény volt. Járták a lányos házakat, annak a béréit követelték, hogy farsangkor táncoltatták őket. Volt ahol a mama sértve érezte magát, mert a lányait nemigen táncoltatták, és nemigen akart tojást adni. Ha nem adtak, akkor amíg a mamával és a leánnyal beszélgettek, addig a többiek a tyúkólakból a tojást, a spájzból a kolbászt vagy a húsfüstölőből a húst elemelték. Vagy a kotlós alól is elvitték a tojást, sőt magát a kotlóst is. A maskarák arcukra álarcot tettek. Mindkettőnél bot volt, a legény maskara vitte a kosarat. A „leánnyal” útközben csipkelődések voltak, fogdozták. Ha a kosár útközben megtelt, akkor egy legény beszaladt vele a kocsmába, ott megszámlálták. A többi legény énekszóval kísérte a maskarákat. Minden háznál borral, pálinkával kínálták meg őket.”

A magyar népterület nyugati és északi részéről számos helyről: a burgenlandi Felső-Őrségből, a Csallóközből, Zobor-vidékről, az egykori Hont megyéből, Eger környékéről ismerjük a Fejér megyéből bemutatott szokások párhuzamainak tekinthető farsangi alakoskodó, adománygyűjtő, kormozással vagy hamuzással eredetileg termékenységet, bőséget, jó egészséget varázsló szándékú népszokásokat (Lukács 1988, 55–56; Marczell 1975, 726–731; 1985, 33–37; Újváry 1975, 14–35; 1983, 55–62; Liszka 1987a, 278–279; 1987b, 96–102; Paládi-Kovács 1968, 241–252). Beletartoztak e szokások a magyarsággal szomszédos osztrák–német és szlovák népterület szokásrendszerébe is (Schmidt 1969, 133–171; Horváthová 1986, 139–156.).

2. Farsangi multságok, bögötemetés

A farsang a vidám multságok, bálók, lakodalmak időszak. Székesfehérvár polgárságának farsangi multságait a XVIII. század utolsó harmadától kezdve nyomon követhetjük. Farsang idején a város céhei a hatóság engedélyével zenés felvonulásokat tartottak, ahol az egyes céhek külön kocsikon jelentek meg. A felvonulást esti lakoma és tánc követte (Juhász 1938, 16). Az 1770-es évektől kezdve a városi tanács engedélyezte a nyilvános táncot a fogadóknban. 1777 farsangján a tanács engedélyezte a Fekete Sas fogadóban a táncot. 1778-ban szabad volt a farsangi tánc Lessitz kávé kávéfőző bódéjában is. 1785-ben 11 nyilvános táncmultságot rendeztek a városban (Kállay 1971, 53, 57). A székesfehérvári polgári lövészegylet 1833 farsangján rendezett *álorczás tántzmultság*aaira nyomtatott meghívót az István Király Múzeumban őrizzük. A meghívó szövege így hangzik:

MEGHÍVÓ LEVÉL.

Melly által a' Szabad Királyi Székes-Fejérvár Városabeli Polg. Lövöldöző Társaság folyó Eszt. Januarius 20-ik, és Februarius 6-kán a' „fekete Sas” című Vendégfogadó Tántz-Szobájában tartandó

ÁLORCZÁS TÁNTZMULTSÁGOT

adni elhatározván; ahoz, az e' Városi, és Környékebeli minden rangú Nemességet, Cs. Kir. Tiszti Kart, és érdemes Polgárságot illő tisztelettel meghívja; – ki is mind a' Tántz szobának, mind a' jól választott Muzsikának, mind pedig az egyébb, ezen multság-hoz tartozó intézeteknek czéleerrányos elrendeléséről gondoskodván, egyúttal megjegyzi, hogy a' lárva alatt, az az Maskarában megjelenők, dísztelen öltözetbe e' multságbul részt nem vehetnek. – Továbbá: a' Bémenetel ára 30 pengő krajtzárba állapított meg. A' ki bélépő Kártyát (Bilétet) előre váltani szándékozik, az azt Orszetti Jó'sef. Fő-Lövöldöző-Mester Úrnál meg szerezheti. Az említett multság kezdődik 8 órakor. Költ Székes-Fejérvárott 1833-ik Esztendei Januarius 8-kán.

A' Polg. Lövöld. Társaság

E báli meghívó szövege azért is becses számunkra, mert közvetett módon bizonyítja, hogy a farsangi alakoskodás, a *dísztelen öltözetben, lárva alatti maskarázás* Székesfehérváron is szokásban volt. A bál rendezői azonban nem a szertelen alakoskodókat, hanem azokat a nemesi és polgári családokat várták, akiknek leánykáját Barabás Miklós *Első bál* című festményén örökítette meg. Barabás képén a báli ruhába öltözött kislányok közül az egyik mindkét kezében álarcot tart.

Az egyes társadalmi rétegek, foglalkozások, városrészek külön-külön tartották farsangi multságaikat, amelyekről a helyi újságok is hírt adtak:

Farsang. A székesfehérvári *felső és vízivárosi olvasókör* saját könyvtára javára helyiségében, (vásártér 23. sz. Obermayer-féle vendéglő) *február hó 7-én* táncvizalmat rendez. Kezdeté este 8 órakor. Felülfizetések köszönettel fogadtnak és hírlapilag nyugtáztatnak. (Székesfehérvár és Vidéke XXXI. 10. 1903. január 24. 4.)

Multság. „A székesfehérvári csizmadia iparos-íjúság” február 22-én saját betegsegélyző pénztára javára az „Arany Ponty” vendéglőben zártkörű táncvizalmat rendez. Kezdeté este 8 órakor. Beléptidj: Személjegy 1 kor. Családjegy 1.60. Felülfizetések köszönettel fogadtnak és hírlapilag nyugtáztatnak. (Székesfehérvár és Vidéke XXXI. 20. 1903. február 12. 3.)

Székesfehérvár parasztpolgársága az 1950-es évekig a városi kultúrház Szent István termében farsangi *batyubálokat* rendezett. A szegényebb alsó- és palotaváro-

31. ábra. Farsangi táncmulatság meghívója Székesfehérvárról 1833-ból.

siak (a *lugócok* és a *zöldséghegyezők*) farsangvasárnap, a jómódú felsővárosiak (a *nyolcasok* vagy *vonyogósok*) egy héttel korábban tartották batyubáljukat. Az előbbit *farsangutóji*-, az utóbbit *gazdabálnak* nevezték. A batyúbálokat a két világháború közötti időszakban a gazdakör, a dalárda és a katolikus legényegylet (KALOT) rendezte. Fúvózenekar, 5–12 tagú *rezesbanda* muzsikájára polkát, lassú- és gyors csárdást, mazurkát, valcert táncoltak. A felsővárosiak batyubálján az 1930-as években Hofstätter István *városgazda* kezdte az első táncot a feleségével. A batyubálba a legények egyedül, a lányok a *gardimamával* érkeztek. A terem közepén, a *majomszigetben* álltak a legények, innen nézték ki maguknak azt a lányt, akivel táncolni akartak. Eközben a lányok a fal melletti székeken ülő *gardimámák* mellett álltak, és várták a legények felkérését. Arra a leányra, akit senki sem vitt a táncba azt mondták, hogy *zöldséget, petrezselymet árul*. Másnap reggel már róla pletykáltak a *gardimámák*

a piacon. Az hogy a batyubálon ki kivel táncol nagyon fontos volt, mert a következő farsangban már lakodalom is lehetett a dologból. A táncba híváskor a legények ezért nemcsak a lányok csinosságát nézték, hanem a hozományként, örökségként remélhető búzaföldek számára is gondoltak. Éjfélkor *lefúják a táncot, vacsoraszünetet* tartottak. A leány meghívta asztalukhoz azt a legényt, akivel táncolt, és megkínálta a batyukban, *kaucsukkosarakban* magukkal hozott vacsorával. Rántott húst, kenyeret, fánkot, süteményt ettek. A legény a magával hozott *fonott korsóból* borral kínálta meg a leány családját. Az éjféλι vacsora után egy órától reggel hatig ismét tánc következett. Távozáskor, ha a legény ezért külön fizetett, a muzsikások a terem ajtajáig *kikísérték* a bálozókat. Ilyenkor még az ajtó előtt, sőt a kultúrház kapujában is táncoltak egyet-kettőt. A muzsikásokkal való *kikísértetés* elsősorban a lány iránti figyelmességnek számított.

A farsangi bált, de magát a farsangot is *bógótemetéssel* fejezték be. A zenészek a farsangi bálon a nagybógót felravatalozták, tréfás gyászbeszéd után „eltemették”, mivel a nagybögjten tilos volt muzsikálni, bált rendezni, lakodalmat tartani. Újváry Zoltán *A temetés paródiája* című könyvében hangsúlyozta, hogy a bógótemetés a halottas játék egyik változata (1978, 92). Székesfehérváron a húshagyókeddi bálokon gyakran rendeztek bógótemetést. Az István Király Múzeumban a XIX. század utolsó harmadából két nyomtatott bógótemetési gyászbeszédet is őrzünk. A korábbi, 1882-ben keletkezett, négyoldalas nyomtatvány szövege a nagybögő élettörténetének, kimúlásának bemutatása kapcsán a helyi és az országos politika fonákságait állítja pellengérré:

GYÁSZBESZÉD
A SZÉKESFEHÉRVÁRI „TÚZOLTÓ-EGYLET” ÁLTAL
1882. évi február 21-én rendezett
BÓGÓTEMETÉS ALKALMÁRA
Írta: Absinth.
Ára 10 krajczár.

A tiszta jövedelem fele a tűzoltó-egylet pénztára javára fordítatik.

Jelige: „Bor után jó a sör is!”

Shakespeare

Bortól és sörtől berugott, Istentől elátkozott buta népség! Önök! Kegyedek! Maguk! és Ti!

Ha mámoros fejemet körüljáratom rajtatok, mindjárt eszembe jut a magyar nyugati vaspályának IV. osztályú coupéja, mert ennyi különböző mafla pofát – mint a mennyi itt van – a babyloni torony építése óta nem látott még Gottlieb Fischer sem, az orthodox rabbinus! Hanem hisz ez nem is csoda, mert olyan eset történt ma nálunk, a minőhöz foghatót nem élt meg még a körösztsői bakter sem (pedig az 48-ban fourvizer volt).

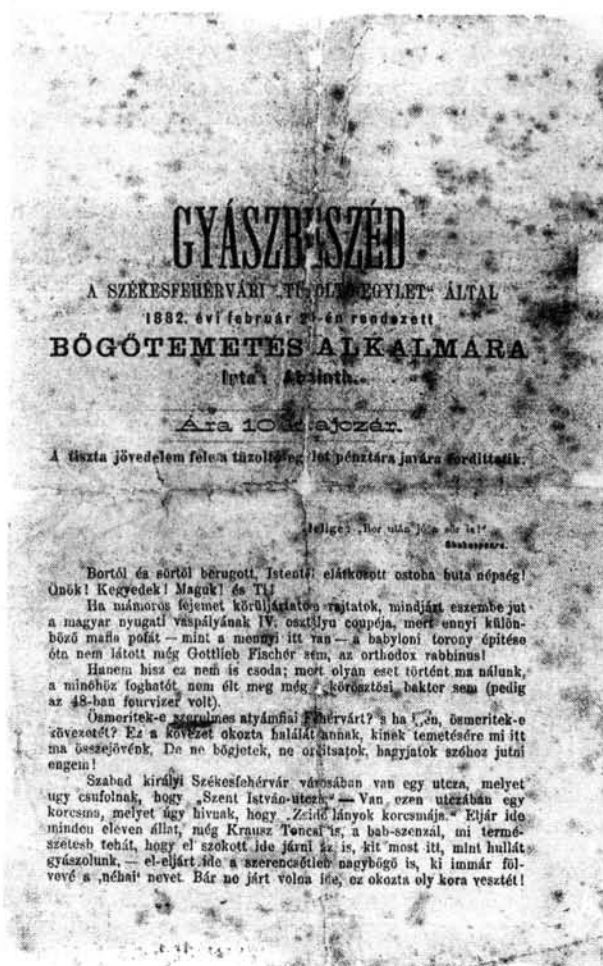
Ösmeritek-e szerelmes atyámfiat Fehérvárt? s ha igen, ösmeritek-e kövezetét? Ez a kövezet okozta halálát annak, kinek temetésére mi itt ma összejövünk. De ne bögjetez, ne ordítsatok, hagyjatok szóhoz jutni engem!

Szabad királyi Székesfehérvár városában van egy utca, melyet úgy csúfolnak, hogy „Szent István-utca”. – Van ezen utczában egy korcsma, melyet úgy hívnak, hogy „Zsidó lányok korcsmája”. Eljár ide minden eleven állat, még Krausz Toncsi is, a bab-szenzál, mi természetesb tehát, hogy el szokott ide járni az is, kit most itt, mint

hullát gyászolunk, – el-eljárt ide a szerencsétlen nagybőgő is, ki immár fölvevé a „néhai” nevet. Bár ne járt volna ide, ez okozta oly kora vesztét!

Szomorúan vitte haza élete párját Gogó, a nagyérdemű nagybőgős és lába a „Szent István-utca” fain kövezetén megbotlék, eldobta élete párját – és oh fordítsátok el szemeiteket – a szerencsétlen nagybőgő kitorpte a nyakát!

Ó, kin nem tudott kifogni Tisza Kálmán és Szapáry Gyula, kit nem háborgatott az adó-, illeték-, fogyasztási- és hadmentességi adó végrehajtó, kit nem kezelt még Laufenauer Tóni az ex kórházi gondnok sem – ily szomorú halált halt. De ez egyrészt a megboldogult hibája volt; mert mint városi képviselőnek (hova kell igazán jobb kép-, akarom mondani pofaviselebb egyén, mint a nagybőgő volt?) indítványoznia kellett volna, hogy a nemes város még nemesebb gazdasági tanácsosát kocsikáztassák

32. ábra. Bögötemetési szöveg Székesfehérvárról 1882-ből.

végig Cziráky Jancsi gróf szandlauferján a „Szent István-utcán”, s ha az nyakát nem szegte volna, úgy merészelt volna csak végig menni annak kövezetén...

Hanem látom csipás szemeiteken nagyérdemű hallgatóim, hogy ti unatkoztok, mint Tolbiás a comptoirban; e végből tehát rövid leszek, mint Mülhens báró kabátja és elmondom az általunk mélyen gyászolt nagybögőnek életpályáját, ténykedését és szomorú halálát. S ha ezen szomorú dolgoktól meg nem vesztek, akkor nyugodt lelkiismerettel elmehettek a pokolnak mélységes mély fenekére; nem használ nektek még a szentelt víz sem, nem a Falkenstein doktor receptje sem, pedig az a szegényeket ingyen gyógyítja – lakik a Kaiser doktor házában.

No de most már ne bámuljatok, mint borjú az új kapura, vagy mint mikor a csákvári fazekas feldől, hanem szedjétek elő lajbitok és pruszlétkok zsebjéből a zsebkendőt, ordítsátok tele könyekkel, ne sajnáljátok, hisz majd nemsokára újból csődöt mond Eibisch Zsiga, a hamis próféta vehettek akkor 5 hatosért 3 tuczatot!

Nagy volt az általunk gyászolt halott, nagyobb, mint Bazsarózsa Miska bátyánk poczakja; – nagyok voltak az ő érdemei. Én többször találkoztam vele. Leggyakrabban járt a Plesche Józsi kávéházába. Itt hallottátok-volna őt, a boldogultat! Midőn szomorú melodramatikus hangon elbőgte a „Heretyutyu”-t, Lovászy Sándor feledve tyúkszemeit – azonnal tánczra perdült s alig várta, hogy Gaszner Palival egy nemzeti waltzert eltánczolhasson. Vagy láttátok volna, midőn a követválasztás alatt belebögött a nótába, hogy „Lajos bácsi azt izente” – Gaszner Pali mikor ezt hallotta, mérgiben minden szál bajuszát lerágtá, a nagylábú Bódisnak meg a Zichy ezüst forintosai réz krajczárokká változtak zsebjében! Szegény bőgő, egyszer különösen jó kedvében volt. Éjfél után járt az idő, mikor már minden tisztességes uriember fönn van – kivéve ha még le nem feküdt. Bús szomorú hangon szólalt meg a boldogult és szavában egy nemzet érzelme nyilvánult, mondván: „Jaj be hunczfut... stb.” Láttátok volna azt a „remazurit” mit ez az egyszerű nóta előidézett! Hoffmann Dolfi, a tiszteletbeli követ kalucsni helyett a cylinderjét húzta lábának nem közönséges teriméjű fejére, Győry bácsi a pápaszem helyett a kapukulcsot tette szemére. Ihász Gyuri a pinczeregylet érdemleges titoknoka penna helyett egy sóskiflit mártott a tintába, azzal akarta az alapszabályokat megírni, Hübner Rudi szerecsen-pinczérje a dákókrétát lenyelte, azt gondolván, hogy az krumplicukor, Horváth Estók, a piktor azonnal elszaladt névrokonához a fodrászhoz, hogy sörényét kapja le à la Görgey, Gáspár Imre megfogadta, hogy ezután magyar nadrágot és pörge kalapot visel, Mágocsi Béla állította, hogy legközelebb megjelenendő költeményei címét „Hulló levelek”-ről „Röpülő váltók”-ra fogja átbérmálni, Mányay Lajcsi megfogadta, hogy többé bort nem iszik (csak snapszot), s hogy mindezen visszásság betetézve legyen, Kőnig Tóni bácsi fekete kávé helyett olvasztott subixot adott a Schnell Náczi bácsinak. Így fel tudta vidámítani a boldogtalan nyakatört nagybögő a kompániát, ha akarta. De mit is magyarázom én itt nektek az ő jó tulajdonságait? Jobban tudjátok azt ti, mint én ki bort sohasem iszom (vízzel).

Hisz ott voltatok ti, bakák és hölgyek, midőn a rózsás-kertben vasárnap délután a Lerf bácsi térden állva szidta az uristent s a megkoppasztott csibéket dobálta az ég felé, azért, mert az eső esett és a nagybögő ünnepélyes hangon danálta: „Esik eső karikára”, s midőn mosogatás után ismét találkoztatok s a Zichy-ligetben szedtétek az élvezet rózsás hímporát, ismét a nagybögő figyelmeztetett, hogy jó lesz tán hazamenni, – s érzelmesen döngte termetes füleitekbe: „Eredj haza huszár, baka, jön a kapitány”. Hanem iszen volt is ám hétfőn kozmás leves a városban szépen. De félre a

tréfával, illik, hogy legalább ma legyünk komolyak, mert ma van a bolondok napja. Persze ti azt nem tudjátok szerelmes atyámfiai a nagybögőben, hogy mi a komolyság.

Pedig még a szerencsétlenül járt nagybögő is tudott komoly lenni. Mikor a Tiszák által árvíz és adózáppal elöntött polgárok már-már csüggedni kezdtek, mi szépen, mi biztatóan bögted ő boldogult:

„Elkészült már Fehérvárra a vasút
Azon jön meg Garibáldi meg Kossuth,
Hozza véle feleségét, két fiát,
Hozza véle magyarok szabadságát.”

S midőn mindez nem használt, midőn már a kedélyek csillapulni nem tudtak, csak egy szót, egy hangot adtál s elcsendesült a zaj, moraj, még a Fehéres bácsi sem káromkodott: e hang pedig az volt: „Hazádnak rendületlenül légy híve, oh magyar.”

No de lássátok atyámfiai, mi is egy banda nagybögő nélkül? Lovászy Sanyi tyúkszem nélkül, barátfüle lekvár nélkül, fiskális pör nélkül, Murmutter Zsiga cylinder nélkül, barát olvasó nélkül, Szekszedli Nándi ordó nélkül, Mányay Lajcsi hordó nélkül, Heyder Ödike monokli nélkül, tűzoltó-egylet bögtetetés nélkül, Szekerák Hornyánszky nélkül, baka szerető nélkül, bugyli-bicsak pelenge nélkül: – egy szóval – semmi.

Hanem most már én is kezdek ám elszontyorodni, én bennem is dolgozik az eczet szörnyen, könnyek gyűlnek pilláimra, mert siratom, gyászolom kedves halottunkat! Zokogástok közt elvész hangom, mint számárorodítás Palotán (de nem mikor Hoszter ott van); szívem úgy elfacsarodik, mint egy kocsimosó spondia, szeretnék én is a boldogult mellé feküdni, hogy engem szentelt – nem vízzel, Isten ments! hanem – borral locsolnátok le.

A mi megtörtént, azon változtatnunk már nem lehet, egyszer meghal mindenki, a főispán ép úgy, mint a diurnista, a kórházi gondnok, mint Csóri Szepi, Lovászy ép úgy, mint Grósz Pepi, Radics Bernát ép úgy, mint a nagybögő.

Meghalt a mi bögnök is, azaz csak alszik, mert nemsokára fog szólani a feltámadás harsonája s akkor (ha ugyan addig el nem viszik adóba) mi még nagyobbat iszunk feltámadására, mint most iszunk temetésére!

Ne búsuljatok hát klarinét, cimbalom, brácsa, violin: hanem szóljatok, beszéljetekek e telhetetlen népnek.

És te Gogó, öregbögős, vedd elő jánkliid zsebéből tarka bagós zsebkendődöt, fujd ki csöpögő orrodát s vigasztald magadat, mert ismét mondom ő nem halt meg, csak alszik!

S te boldogult, ha majd feltámadsz, adja a magyarok Istene, hogy ne láss akkor sem adó- sem illeték végrehajtót, sem pénzügyost, sem zsandárt, – ne lásd miképp vagdossák a szép magyar bakák füleit és orrát Krivosciába a dalmaták, hanem láss egy boldog országot, melynek polgárai közt békeség, jólét és megelégedés honol. – De ha nem így lesz, akkor bátran visszafordulhatsz sírodba, mert ha így tart tovább is ebben a drága világban, akkor jövő esztendei temetéseden magad mondhatod el a „Circum dederunt”-ot.

Végül hozzátok szólok érdemes hallgatóim, kiken már-már erőt vesz a buzgóság.

Árnyékozzon meg benneteket Noé apánk szelleme annyira, hogy reggelre kelvén a pinczerek ebrudon dobáljanak ki benneteket (akkor is én leszek az utolsó) s a város szeméthordó kocsján szállítsanak benneteket Szakál bácsihoz egy pár muszkát (de nem két lábut) enni.

S ha majd buta mámoros fejetek egy kissé tisztulni kezd, akkor olvassátok el azt, mit most tőlem hallottatok.

Most pedig, míg csak szusz van bennetek, míg csak az asztal alá nem estek, daloljátok azt a nótát:

„Jaj de hunczfut a... és a többi.”

Amen.

Ezt a bőgőtemetési gyászbeszédet Székesfehérváron a Vörösmarty Nyomdában nyomtatták. Hasonló korú, legfeljebb egy évtizeddel későbbi lehet a másik, évszám nélküli bőgőtemetési szöveg is, mivel az Kaufmann Fáni nyomdájában készült. Kaufmann Stefánia az 1880-as évek első felében nyitotta meg nyomdáját Székesfehérváron, s az 1903-ig működött neve alatt. A nála nyomtatott bőgőtemetési szöveg is valószínűleg a tűzoltóegylet húshagyókeddi báljára készült, mivel benne több, a tűzoltókra vonatkozó utalás található. A részben prózai részben verses búcsúztató szövege a következő:

A NAGYBŐGŐTEMETÉSE

Jelige:

„Mert ilyen az élet!

Jajgatunk és kaczagunk,

De a halál azt mondja csitt!”

Parti czédula. – Vagyis:

A nagybőgő halálának híriül adása, és kínos kimúlásának keservesen szomorú és szomorúan keserves története.

A mai tánczestélyen működő zenekar szontyorodott szívvel, fájdalommal telt kebelrel, – de annál üresebb zsebekkel tudatja a zene instrumentumok egyik legérdemesebb és legtermetesebb tagjának a nagybőgőnek tizenkét tucat hasgörcs következtében történt gyászos kimúltát. – Mely felett keseregnek szeretett testvérei: *Az ifjú kisbőgő, az öreg brácsák, és kontra hegedűk, egyetemben a síró rivó prim hegedűkkel és ordítózó klarinetokkal.*

A megboldogult hideg tetemei itt színről színre láthatók.

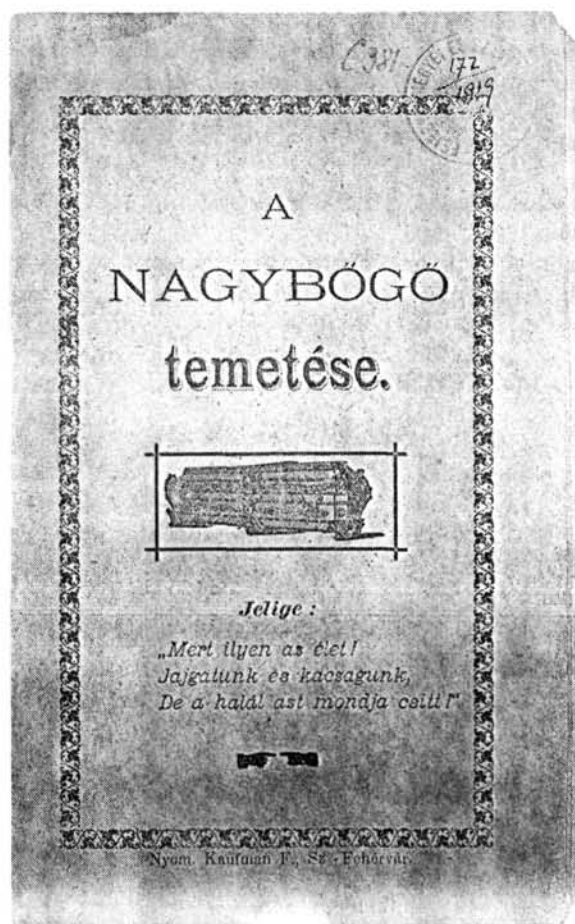
Vakok csak akkor fogják meglátni, ha a Székesfejérvári villanyvilágítást valaki meggyújtja, melynek eloltására a helybeli tűzoltó testület semmi körülmények közt sem vállalkozik, sőt attól tart, hogy nem akad vállalkozó a meggyújtására.

A nagybőgő kimúlásának története.

Mínhogy mindig szomjas a banda, ez a divatos betegség a nagybőgő hasát is ostromolni kezdte – s hirtelenében letekintett a Stignic kávéházba, egy butella móri karczosra. – Alkalmilag belekukkantott egy politikai lapba, s a politikai vezérczikktől egyszerre 12 tucat hasgörcsöt kapott. Fájdalmában hurjai mind leszakadoztak. – Egy hur kivágta három vaknak a szemét. – A három vak ezt látva, neki rontott a nagybőgőnek, nyakon ragadta, és belé folytotta a szuszt.

A nagybőgő megszűnt bőgni! – És meghalt mielőtt élhetett volna. – Elvitte az élehetlen halál!

A zenekar a leszakadozott hurokból azonnal telefonhálózatot rögtönzött, s össze telefonirozta Székesfejérvár minden ember és marhadoktorát a kik egy rizsma itatós papírost tele írtak recepteknek, minden gyógyszerzárból összeszedettek: mannát, rebarbarát, áloét, gumiaszafodítát, szódát, acidum tartarikumot, s egy mixturában beadták a nagy halottnak. – Ciánkálival és hidroglicerinnel igyekeztek a bőgőgörcsöket feloldani, – a has felszínére vizikátorokat tapasztottak, a nyakát megpiócázták.

33. ábra. Bögőtemetési szöveg címoldala Székesfehérvárról a XIX. század végéről.

A fejét galvanikus géppel pofoztatták, – a hentesek hurkatóttókkal megkrisztirozták, a pékek befűtöttek a hasába, a kovácsok nagy pörölyökkel ütötték agyba főbe, a palotai meszesek meszet oltottak a gyomrába, a kőművesek maltert keverték benn az építendő új városház fundamentumához. A színházi fodrász Ponciús és Pilátus segítségével a haját ránczigálta, a zenekar a „Csipd meg bogár a fülit!” nótát húzta a fülébe. Mind ez mit se használt! – A nagy lélek kiszzenvedett!

A bölcs doktorok azzal mentették magukat, hogy „Halál ellen nincs orvosság!”

Az élet mentő társaság talán még megmenthette volna, – de mivel hogy Székesfehérvárott ilyen féle egylet még életjelt maga sem adott, így életet sem adhat, – de nem is menthet. – Így hát a nagybögő eliszkirilt a másvilágra.

Ez a nagybögő kimúlásának gyászos története. A ki nem hiszi, kérdezze meg magát a nagybögőt.

Gyászbeszéd, vagy:
 profánusan mondva: bőgődelem!
 Gyász beszédem alapjául felveszem a következő szent igéket:
 „Száz devem, divem, durem,
 Mama folkedina,
 Soskorinya, pomerinya.
 Csáre, dure, dáre!
 Csicsóka supedla!
 Csáre more csuredla!
 Basám igyéli!
 Uppel decside láre,
 Uppe gyepára!
 Dzsámöre, andante,
 Sárga csizma szakande,
 Sztreku, sztrokáre. –
 Csine csóre gagyule,
 Pengyule, ophengyum.
 Náne naszna, ritka vásár!”

Gyászos halotti gyülekezet!

Ím itt fekszik előttem a nagy halott! – Ha rá vetem könnyektől ázó szemeimnek szomorú pislantásait, elpókhálósodik előttem a világ, s látok egy nagy szűnyoghálót, és egy csoport gyászoló közönséget oly szomorú arccal, mint a fancsali feszület! mintha mindmegannyinak a feje suvix gyárból került volna ki. – De nem is csoda ha szurok sötétté tett a látkör! – Hiszen e gyászos esemény miatt húshagyókedd fényes éjjele levetette csillogó köntösét, és oly fekete gyászruhát öltött, hogy a sarkába baktató Hamvazó szerda reggele megvadul tőle, s hosszú fekete sleppjére lépve orrára fog bukni.

A kinek még nem volt halottja, a ki még nem sírt gyászos könnyeket, most itt a kínálkozó alkalom! Sírhat mint egy hímét veszített nőtén oroszleány! Sírhat mint egy kalickába szenvedő kakadu! Sírhat mint egy éhes, krokodilus! Sírhat mint az a zsellér a kinek feles kukoricza föld nem jutott. Sírhat mint egy rozszant tót orgona! – Sírhat mint a vén leányok a kiknek a farsangon vőlegény nem jutott. – Sírhat mint az olyan vőlegény a ki hozomány fejében egyebet nem kapott egy vén anyósnál. Sírhat mint az olyan színigazgató, kinek pénztárában több a mínusz mint a plusz! – Sírhat mint az oly tűzoltó a kiért a lányok szívében nincs tűz! Nyafoghat, mint a nyekergő oláh duda! Nyöszöröghet mint a nyikorgó talyiga! Sírhatnak minden férfijuhok és asszonyi állatok. – Sírhatnak mint a záporosó, és sírhatnak oly sűrű könnyeket, mint a duplán berántott krumpli csuszmász, és oly nagy könnyeket, mint egy zagóriai kukorica gombóc!

A tűzoltó egyeletet a bánat tüze annyira fogja égetni, hogy kénytelen lesz minden egyes tűzoltó magát nagy mennyiségű szódavizes spritzerekkel locsolni.

A színtársulat énekes tagjai a nagy fájdalom hatásától megnémulnak – s csak gázsi fizetés napján jön meg a hangjuk, mikor is a „Fecsegők” című operettből azt a kórust fogják fújni Szalkai fülébe, hogy: „Adós fizess, adós fizess!”

Suszterek és csizmadiák egyetek meg minden fekete szurkot és suvikszot, hogy belsőleg gyászolhassátok e szomorú halálesetet.

Szabók és szabóságok nyeljetek el minden fekete posztó és gyapjú szövetet, a fekete szalon ruhákkal egyetemben.

Megyei és városi hivatalnokok, igyatok meg minden gallusz és alizerin tintát!

Fináncok és adóhivatalnokok, vessétek magatokat a Fekete tenger hullámai közé, ahonnan akár vissza se jöjjetek!

És ti nagyurak, kik gyalog jární rösteltek, zónázzatok el a legsötétebb Afrikába. Csak pénzeiteket hagyjátok itt a nagy bőgő halálán kesergő zenebandának és a bőgő temetési költségeinek fedezésére!

És te nagy közönség, vigasztald magadat azzal, hogy: „A ki nem élhet, az haljon meg.” Mert tudjátok, hogy mindnyájan meghalunk! – még talán én is! – Melyhez hasonló jókat kívánok – mind közönségesen! – Ámen! és úgy légyen.

Búcsúztató

Isten veled öreg hangszer!
Aki minket száz ezerszer
Vigasztaltál, mulattattál,
Belőlünk jó kedvet csaltál!
Diebballa patikája
– Bár megyénkben nincsen párja
Jobb gyógyítót nem produkál
A te vidám dalaidnál.
Kibe halni jár a lélek
Újra élt, ha hallott téged,
Ha orra hegyén volt lelke,
Hangod ezt vissza terelte!
A rózsás kert lombos fáit
Rezgésbe hozták nótáid.
Fű, fa levél újra éledt,
És együtt vigadott véled.
Huszár, baka és ulánus,
Lett vígkedvű és humánus,
Mert olyan vidám volt hangod,
Hogy a vérünk is csiklandott,
Belénk jókedvet leheltél,
Az egekig felemeltél,
Azt hittük az égbe szálltunk,
S a földet sem éri lábunk,
S csillagfénybe, napsugárba,
Füredőzünk a mennyországba, ...
Ki ne siratna hát téged.
Most midőn lett gyászos véged!
S ki tettek a ravatalra...
Bőgve sírunk mint a marha.
De szóljon arról az írás,
Hogy kevés a bőgés, sírás
Érdemeid nagyságára,
Melynek földön nincsen ára!
Mert ha megyénk minden ökrét,

Mind egy istállóba kötnék,
S együtt, – egyszerre bőgnének,
Csekély hála volna néked!
Mert ha a vidék megtudja
Hogy életed kocsirúdja
A halál körmébe vezet,
Őlt éj-fekete gyász mezet...,
A vidéknek színe java,
Polgárdi, Kálózd és Aba,
Siófok, Kádárta, Füle,
Miként a bús fülemüle
Úgy sírnak, s szívük úgy vérzik
– Az eget bőgőnek nézik.
És itt a közel vidéken;
Pákozdon, Kápolnás-Nyéken
S szép egén Bicskének, Válnak,
Fekete gyász felhők szállnak...
Így gyászol Fehérvár tája
Téged: hangszerek papája!
Sírásban sok szem kifárad,
Velenczén a tó kiárad...
A békák is meggyászolnak,
S bús dalokat kuruttyolnak...
Sok ponty halnak és keszegnek
Bújában szíve reped meg.
Lepsény, Küngös, Csajág, Kajár,
A síroddhoz búcsúba jár.
Sokan szemüket kiszúrják,
Hogy nelássák néma hurját
A hajdan víg nagy bőgőnek,
A most halálban szendergőnek.
És most búcsút veszünk tőled,
S átadunk a temetőnek
Azzal a végső kéréssel,
Hogy ha lehet ébredjél fel!
Hogy a Húshagyó kedd éjén
Ne legyen gyász szivink mélyén!
Basámelj szép víg nótákat
Hogy össze verjük a bokánkat,
Nem kímélünk pénzt, banknótát,
Csak húzz nekünk sok víg nótát
Meg lásd oly víg kedvünk támad,
Hogy futva szalad el a bánat!...
Némelyik majd haját tépi,
Oly jó kedve támad néki.
Sokan fejtetőre állnak,
Úgy örülnek a nótádnak.

Szólj, mi orvosságot hozzunk?
Hogy még egyszer feltámosszunk!
Szólj, mit tömjünk a gyomrodba,
Mi új életre hozza!?
Sült malacot? – pulyka czombját?
Ételestől egész konyhát,
Vagy moóri bort – néhány hektót
Mit irigyel sok szomjas tót.
Vagy megtöltsünk spiritusszal,
Hogy így újra bírhasd szuszszal.
Nem szól! – Vége! – Kampesz néki!
Temetőbe hát vigyék ki!
Temessék el hamarjába
Hamvazó szerda hamvába.
Te pedig óh gyászos menet
Sírj felette gyász könnyeket,
A sóhaj viharrá nőjjon,
S a sok síró bőgve bőgjön.

Szervusz bőgő, – te vén harcos:
Ha már nem kell moóri karcos,
Ha halálra vagy gyötörve,
Leteszünk a sírgödörbe.

Étlap

(A nagybőgő halotti torára)

Ecetes pióca, híg esszenciával.
Cifrára spékelve, sült egér farkával.
Csizmadia csiriz, szurokkal keverve,
Záp tojás sárgája, avas zsírra verve.
Makkon hízott disznók bájos rőfögése.
Szelíd vadgalambok nyájas nyöszörgése.
Sóstói ebihal hidegvízbe főve,
Szaladó nyúl füle piszkafával löve.
Penészes csizmatalp, pocsolya mártással,
Katona prófont héj, üres patrontással.
Szeméten kaparó özvegy tyúkok körme,
Száz zsák mogyoróhéj, bírójátán törve.
Kétszer sült uritök jégbe hűtött magja,
Bakonyban turkáló vad disznók haragja,
Vasuti gyárban főtt kozmás köleskása,
Szerelmes elefánt ködös sóhajtása.
Töltetlen káposzta, nyersre főtt mócsinggal,
Zsírba sült tót bocskor, disznóbőr szatyínggal.
Kőbányában hizlalt szúnyogok sonkája,
Belzebub konyháján risztelt libamája.

Sült ürübika szem, rudas pápaszemmel,
 Oláh jajveszékelés magyar türelemmel.
 Kan pulykák bős mérge, páva kevélységgel.
 Jeges medvék talpa, télen aszalt jéggel,
 Túrós palacsinta, ecetes tormával,
 Idétlen bakugrás, szaladó nyúllábbal.
 Kolerás krumplinak hámozatlan héja
 Torok gyíkban elhalt Kakasok taréja!
 Sületlen pék cipó, agár szalonnával,
 Leves, laska nélkül, benn főtt sodrófával.
 Éhes hast ingerlő fokhagymás sült szaga,
 Nyárson sült pityernek végső búcsúszava.
 Némáságra ítélt, vén anyósok nyelve
 Rozsdás huszárkarddal jó vékonyra szelve,
 Szociális gombóc, burzsoá mártással,
 Papakoszta kosztja, ajtó nyikorgással.
 Börtönőr nyakleves, anarkista képen,
 Kenderkóc kolbásszal adjusztálva szépen.
 Kifutott tej gőze, pirított tejbőrrel,
 Rostélyon sült szappan, fagygyútepertővel.
 Petróleumba főtt bablevesnek habja,
 Páczolt vén leány nyelv-, éles mint a szablya,
 Eszlári barkhesznek bacillusos béle,
 Benne hajnövesztő, Csillag Róza felé
 Öregbéres ködmen, kifordított szőrrel,
 Zöld bölöndök magja, nyári jégesóval
 Fonnyadt lapulevél, ecetbe pácolva.
 Hízott ludak talpa, simára mángolva.
 Abált marhapacal, timsós vízbe ázva,
 Ránczos vászon gatyá, luggal leforrázva.
 Ki ezt mind megeszi – Hamvazó Szerdára,
 Bátran felülhet a szent Mihály lovára.
 Élte órájának megáll mutatója,
 S a nagybőgő hasa lesz koporsója!

A *Szabadság* című székesfehérvári újság híre szerint 1891 farsangján a Magyar Király Szállóban rendezett cselédbálon is tartottak bőgőtemetést: *Meghalt a bőgő, éljen a bőgő*. Ünnepnapja volt tegnap a székesfehérvári szobacicusok és dézsatündérek legiójának. Valamennyi kalendárium női neve a „Magyar Királyban” tartott jubiláris gyülekezetet. A Katik, Katicákká, a Márik, Mariskákká változtak a nagy éjjelen és mennyei élvezettel szítták magokba a kisasszony titulusokat. Álarcos arcátlanok, föl pántlikázott leányok és bepálinkázott atyafiak egyaránt otthon érezték magokat a „Magyar Király” meg nem szokott parquetjén. A hadsereg és a tűzoltóság is szép számmal volt képviselve. A magasabb légkörből is szállt alá kíváncsi publicum, állítólag csak azért, hogy tanúja legyen haldoklásának. Éjjélkor Rupp Róbert bőgő feletti gyászbeszédét mondták el. A gyászbeszéd általános részvétet keltett. Alig hogy elbúcsúztatták a bőgőt az árnyékvilágból, feltámadt és szólt reggelig, a midőn a levegőben táncot járó kisuvickolatlan cipők, be nem gyújtott

kályhák és hasonló rémei a vászoncelédnek haza nem szólították a mulató leánysereget. (Szabadság XI, 19, 1891. február 12. 4.)

1896 farsangján a székesfehérvári önkéntes tűzoltó egyesület a bőgőtemetés alkalmával tartandó gyászbeszédre pályázatot hirdetett. A *Székesfehérvár és Vidéke* című lapban közzétett felhívás szerint: „A gyászbeszéd főkélléke a humor, jutalma 2 drb. cs. és kir. arany.” Az eseményről így számolt be az újság: „*Bőgőtemetés*. A székesfehérvári önkéntes tűzoltó egyesület a régóta szokásban lévő húshagyó keddi „bőgőtemetés”-ét az idén is megtartotta, bár korántsem oly nagy sikerrel, mint az előző években. Talán ennek az az oka, hogy az eddig szokásban volt álarczos körmenet az idén elmaradt. A „Magyar Király” Szálloda termébe a tűzoltó bálók vegyes publikuma az idén is szép számban összegyűlt s viharos jókedvvel temette el hivatalosan a nagybőgőt, a farsang, a jókedv e symbolumát. Éjfélkor a szintársulat kedvencz tagja, Lomniczy Béla búcsúztatta el a publikum feszült érdeklődése között a farsangot.” (Székesfehérvár és Vidéke XXIV, 22, 1896. február 20. 3.)

Székesfehérváron a Velence Szállóban vagy a Barátság Bisztróban rendezett hagyományos farsangi *cigánybálok* az elmúlt években is minden alkalommal rendeztek bőgőtemetést.

Farsangutója három napján Fejér megye valamennyi községében a házaknál *batyubálok*at, a vendéglőkben bálók rendeztek. Sárosdon a farsangi bálók az Aranyzarvas beszállóvendéglő termében, a *szalában* tartották. Gárdonyban a batyubálokról Markos Bálint (szül. 1867) így beszélt: „Farsangba tartották, közbe mikor tetszet. Mindig háznál. A batyubálba vitt az ember ennivalót. Mindenkinek volt jó barátja, egyik a másikat megkínálta. Bort vettek közösen. A hangászokat megfogadták.” (IKMNA. 58. 3.) Sukorón a farsang végén *gyerekbálok*at is tartottak. Az V–VI. osztályosok számára egy nem lakott, nagyobb szobát bérbé vettek a farsang utolsó három napjára. Farsanghétfőn és húshagyókedden iskolába sem kellett menniük. Egy citerást vagy harmonikást fogadtak fel számukra. Farsangvasárnap már délután két óraker kezdődött a gyerekbál, ugyanígy farsanghétfőn és húshagyókedden is. Este 10–11 óráig is eltartott. A szülők is ott voltak. Húshagyókedden este 11 óraker megkondult a harang, kezdődött a nagybójt. A gyúrói farsangi gyerekbálokat néprajzi pályamunkájában Bogár János mutatta be részletesebben: „Régente minden húshagyókedd délutánján Gyúróan az a szokás járta, hogy az *iskolás gyermekek részére tanítási szünet* volt a farsangutoljára és az ezen a napon tartandó *farsangi gyerekbálra* való tekintettel. Ezt mint régi szokást, a tanítók is tudomásul vették és a szünet adományozásával vagy megengedésével törvényesítették. Ez a délután a gyermekeké volt. Ilyenkor szüleik süttöttek-főztek a számukra, jóllakatták őket és még bort inni is szabad volt nekik. Csak részegségig nem ihattak. Előre megbeszélte dolog volt, melyik gyerekes háznál jönnek majd össze a gyerekek. De csak az iskolások. Egy-egy ilyen háznál néha 15–20 gyerek is összejött, felerészben fiúk és lányok. *Olyan tánciskolaféle is volt ez az összejövetele*, amelyen egy-egy nagyobb fiú vagy felnött citerázott nekik, és a gyermekek meg danoltak, táncoltak egymással. Ilyenkor mindig meglátogatták a szülők is ezeket a helyeket, hogy gyönyörködjenek gyermekeik vigadozásában. A házigazda és az itteni édesanya ügyelt fel a rendre. A szülők vagy valamelyik nagyobb és már táncolni jól tudó lány tanogatta őket táncra. A tanító is végig szokta járni ezeket a helyeket, hogy maga is meggyőződjék, miszerint ezek a gyerekbálok a legnagyobb rendben folynak. Mindazon szülők, akiknek gyermekeit valahová meghívták, előzetes megállapodás alapján, szintén hozzájárul-

tak süteménnyel, rétesel, kaláccsal és borral a gyerekből megrendezéséhez. Így félig-meddig olyan *batyubál* féle is volt ez.” (1978, 51.) Bicskén a húshagyókeddi bált éjjélkor *bögőtemetéssel* fejezték be. Rákeresztúron is *bögőtemetéssel* zárult a húshagyókeddi bál. A táncteremben két asztalra fektették a nagybögőt, a legények, leányok körülállták. A zenészek tréfás halottbúcsúztató verset mondtak a bögőre. Közben a jelenlévők „maskurából” sírtak: siratták a bögőt, hogy csak húsvétkor vehetik elő újra. Seregélyesen a húshagyókeddi bál végén „felravatalozták”, vendéglői abroszokkal letakarták, majd a cigányasszonyok elsiratták a bögőt. Szolgaegyházán is a húshagyókeddi bál befejezéseként került sor a bögőtemetésre. Két székre fektették a nagybögőt, fehér lepedővel terítették le. A „pap” szerepét alakító zenész „fájdalmas könnyhullatások közepette” elbúcsúztatta bögőt, a farsangi mulatságok most negyven napra nyugalomba vonuló hangszerét.

Perkátán a *csonkacsütörtöki cigánybálon* rendezték a *bögőtemetést*. Erzsiben a *torkoscsütörtöki cigánybálon* ravatalozták fel a bögőt, a cigányasszonyok körülsírták. Dunapentelén a farsang utolsó három napján a házaknál *batyubálokat* tartottak. A résztvevők sülhúst, süteményt, bort vittek. Csárdást, polkát, verbunkot, valcert táncoltak. Húshagyókedden a batyubál délután 2–3 órakor kezdődött, éjjélig, néha éjjél után is tartott.

Farsangvasárnap a vendéglőben külön *nősbált* rendeztek. Erre a házaspároknak meghívót küldtek. Legény vagy leány a nősbálon nem vehetett részt. Dunapentelén a *csonkacsütörtöki cigánybálon* került sor a *bögőtemetésre*, amelyről 1955. február 27-én így adott hírt a *Fejér megyei Néplap*: „A régi dunapentelei cigánycsaládok között szép hagyománya van a farsangvégi, úgynevezett csonkacsütörtöki cigánybálnak és a „bögősiratásnak”. Régi népszokás szerint ugyanis ilyenkor néhány hétre „eltemetik” a nagybögőt, mert megszűnt a faluban a hangos zeneszó, szünetel a bálozás és a lakodalom. Felszabadulásunk óta először most a 11. szabad farsangkor elevenítették fel az ósztálinvárosi cigányok régi néphagyományukat. Csütörtökön este az óvárosi „Felszabadulás” étteremben tartott népes cigánybálon megtartották a nagy érdeklődéssel kísért bögőtemetést. Éjjéltájban megszűnt a vigasság, elhallgatott a zene, a nagybögőt székekből összetákolt ravatalra helyezték és abroszokkal beborították. Körötte összegyűlt az egész sirató család. Papnak, kántornak és ministránsoknak beöltözött cigányok búcsúztatták, tömjéneztek a ravatalon, szódásüveggel a végén még be is szentelték. A nagy siránkozás közben végbement „szertartás” után a nagybögő ezúttal feltámadt, s éjjél után tovább folyt a felszabadulás óta először felelevenített szép népszokás, a hagyományos cigánybál.” A hír kétszer is hangsúlyozza, hogy 1945 óta először 1955-ben rendeztek Dunapentelén cigánybált, bögőtemetést. Ezzel szemben tudjuk, hogy Dunapentelén 1946 torkoscsütörtökén is volt cigánybál, bögőtemetés (Veress 1954, 44). Sergő Erzsébet néprajzkutató, aki 1957-ben maga is részt vett a dunapentelei cigánybálon, így rögzítette az ott látottakat: „A cigányok báljukat torkoscsütörtökön, azaz a hamvazószerda utáni csütörtökön tartották. Ennek elnöke a prímás volt, és csak a cigányok voltak hivatalosak. Csütörtökön éjjélkor hangos siránkozás közepette bejelentették, hogy meghalt a bögő. Az egész banda sírt-rítt, hogy mi lesz velük, mi lesz a keresetükkel. Nagy bánatukban felravatalozták a bögőt, elsiratták, és az egész temetés tréfás formáját végigcsinálták vele. Volt ott pap, ministráns, siratóasszony is, de természetesen minden csak alakoskodók személyében: cigánylegény volt mindegyikük. A tréfás temetés végén kiviszik a bögőt, és vacsorához látnak a vendégek. A vacsoraidő

leteltével a bőgős örömmel hozza ismét vissza hangszerét, és bejelenti feltámadását, újból kezdődhet a tánc.” Dunaújvárosban a farsangi cigánybálon ma is rendeznek bőgőtemetést.

Adonyban a farsang végén három napig tartott a mulatozás. *Batyubálokat* is rendeztek. A vendéglőkben farsangvasárnap délután 5–6 óra körül kezdődött a bál. Ezt követően hétfőn délelőtt 3–4 kocssal a zenekarral együtt a legények, férfiak kimentek a szőlőhegyre, a pincében délután 3 óráig mulattak. Hétfőn és húshagyókedden ismét bálba mentek. Az iskolásoknak az iskolában rendeztek farsangi *gyerekbált*. A nagyobb, 12–16 éves gyerekek, a *mitrások* gyerekbáliját házaknál tartották. Vettek egy hordó sört, fogadtak számukra egy harmonikást. Az előszállási batyubálokra 1958-ban a 94 éves Juhász József így emlékezett: „Farsangban vagy télen összementek. A házaknál összementek 15–20-an. Az egyik citerált, a fiatalok meg éppen táncoltak.” (IKMNA.58.7.) Húshagyókedden az enyingi fiatalok is rendeztek *batyubált*. A legények összeadtak pénzt, bort vettek, a leányok ennivalót vittek. A házigazda hurkát, kolbászt adott. Egy-egy háznál hamvazószerda reggel 8 óráig is mulattak. Csonkacsütörtökön Enyingen is *cigánybált* tartottak *bőgőtemetés*-sel. A lajoskomáromi legények farsangvasárnapra nagy szobát béreltek tánchelyiségnek, harmonikást fogadtak. *Batyubált* rendeztek, amely hétfőn este folytatódott. A húshagyókeddi bált a vendéglőben tartották. Polgárdiban a *bőgőtemetés a torkoscsütörtöki cigánybálon* zajlott le.

Az isztiméri németeknél a farsang végén a vendéglőben három napig tartott a bál. Húshagyókedd éjjel 11 órakor harangoztak, ekkor bejött a községi bíró a táncterembe, és abbahagyta a mulatságot. Éjfélre már be is fejezték. Hamvazószerdán az isztiméri lányok egy-egy lányos háznál összejöttek. Süteményt sütöttek, teát főztek. A teába a rumot a legények vitték a kocsmából. A leányok megkínálták őket a süteményekkel, teával, délután elbeszélgettek. Nem táncoltak, mivel már megkezdődött a nagyböjt. Gánton a farsang végén mindhárom napon délután 3 órától bált rendeztek a kocsmában. Fúvószenekar (*blechmusik*) muzsikájára táncoltak. Húshagyókedden éjjel 11 órakor harangoztak, jött a bíró, a zenészeknek, és a kocsmárosnének azt mondta: *Fájront! Még egy darabot!* A zenekar ezután már csak egy számot játszhatott, ezzel a bál éjfélig elhúzódott. Akik hazamentek a bálról, igyekeztek éjfélig zsirosat enni, mert másnap a böjt miatt már nem lehetett. Farsangvasárnap tartották a gyerekbált. A nagyobb és a kisebb iskolások számára külön-külön kivettek egy szobát, ahol a gyerekek harmonikaszóra táncoltak.

Pusztavámon majdnem minden farsangi vasárnapra esett egy bál. Külön-külön rendezték meg farsangi báljukat a dalárda tagjai (Sängerball), a tűzoltók (Feuerwehrball), az iparosok (Handwerkerball) és a bányászok (Bergarbeiterball). Kiemelkedett a farsangi mulatságok sorából két ún. előbál, a legénybál (Burschenball) és a nős emberek bálja (Männerball). A legénybálon csak a legények vehettek részt azokkal a lányokkal együtt, akiket majd a farsangvégi bálra is elvisznek. A nős emberek bálján csak a nős emberek és feleségeik mulathattak. Ha egy legény vagy leány betévedt ide, azt menthetetlenül kidobták. Az előbálok a farsangvégi, kétnapos bált készítették elő. Erre a legények már jó előre meghívták azt a lányt, akivel az előbálon mulattak. Két-két barátnő abban is megegyezett, hogy a kétnapos bál ideje alatt a legények étkeztetését közösen bonyolítják le. Hétfőn délután 3 órakor a zenészek a vendéglő előtt az utcán elfújták a bál kezdetét jelző indulókat. Erre a legények összefogódzkodva körbe táncoltak, a lányok csak kart-karba fűzve nézték őket. A

nyitó mars után a legények kettesével elmentek az egyik meghívott leányhoz, akinél megebédelték. Innen a leánnyal együtt elmentek a másik leányért. A leányokat a következő módon vezették a vendéglőbe: nem a lányok mellett, hanem előttük mentek, mindegyik legény az általa meghívott lány előtt. Amikor az elsőlegények is megérkeztek, megkezdődött a tánc. A fúvószenekar kisebb szünetekkel három darabot játszott, a harmadik után hosszabb szünetet tartottak. Éjfél után egy óra szünet következett, ez alatt valamennyi bálozó elfogyasztotta az éjféλι vacsorát. Erre a vacsorára szintén az egyik lány szüleinél került sor mindkét pár számára. A 13–14 tagú fúvószenekar tagjait is a családok hívták meg az éjféλι vacsorára. Vacsora után a bál tovább tartott reggelig. Húshagyókedden ismét délután 3 órakor folytatódott a tánc. Ekkor a két pár a másik lány szüleinél ebédelt és vacsorázott. Az élelmezés fejében a legények a lányok számára a bál összes költségét viselték. Húshagyókedd éjjelén csak 11 óráig tartott a tánc. Ekkor a zenekar lefújta a bált, és a farsang temetéséhez készülődtek. Egy zenészt egy hosszú padra fektettek, letakarták lepedővel, majd kivitték az udvarra. Itt hat legény a vállára vette a „halottat”, a zenekar elindult az udvar végébe, ahol a legények a földre állították a padot, az egyik zenész búcsúbeszédet mondott, majd ők is hazamentek. A 10–14 éves gyerekek számára Pusztavámon is külön rendeztek egy-egy háznál gyerekbált. Hamvazószerdát követő csütörtökön tartották a cigányfarsangot (Zigeunerfasching). Ez a farsangban másokat szórakoztató zenészek bálja, amelyre a szomszédos községekből (Bokod, Oroszlány, Dad) hívtak zenekart. Éjfélkor a zenészek is halottas játékkal temették el a farsangot. Az egyik zenész felfeküdt egy asztalra, halottnak tette magát. A többiek fehér lepedővel terítették le, mindenféle vicces, csúfondáros dolgokat mondtak rá. Végül a „pap” borral szentelte be (Tafferner-Schell 1978, 141–142).

Hercegfalván a farsang végén három napig tartott a multság. Farsangvasárnap a fiatalok, a lányok és a legények báloztak. Hétfőn a nős ember bált tartották, amelyre csak nős férfiak mehettek a feleségükkel együtt. A húshagyókeddi bálon valamennyi korosztály együtt mulatott. Itt a lányok fehér ruhában jelentek meg. Húshagyókedd éjjelén a 11 órai harangszó vetett véget a bálnak és vele együtt a farsangnak. A hamvazószerda utáni csütörtökön Hercegfalván is cigánybált tartottak *bógótemet*téssel.

A bakonycsérnyei legények és a helybeli cigányzenészek hamvazószerdán a kocsmában rendezték a *bógótemet*ést. A bógót asztalra fektették, fehér lepedővel takarták le, egy öreg cigányasszony vagy az egész banda keservesen siratta: vége a farsangnak, milyen kár, hogy csak húsvétkor vehetik újra elő a zeneszerszámokat. A bógótemetéshez kapcsolódó multság csütörtök reggelig tartott (Kardos 1976, 31).

A sóskúti szlovákok is háromnapos bállal fejezték be a farsangot. Farsangvasárnap délután, amikor a lányok jöttek haza a vecsernyéről, a kocsmá előtt félkörben megálltak, és hallgatták a bentről kihallatszó zenét. A legények az ajtóban álltak, keresztnevikön szólították be táncosaikat: Marka! Zuska! Katka! Intettek nekik a fejükkel. A lányok így jutottak be a táncterembe. Két-három táncot végigtáncoltak, majd hazamentek átöltözni a tánchoz, és visszatértek a kocsmába. A bál farsangvasárnap éjfélig, hétfőn és húshagyókedden 11 óráig tartott. Húshagyókedd délután a zenekar az asszonyok számára játszott a kendertánchoz (*konopoví tañec*). Szép fehér ruhába öltözve érkeztek a fiatal asszonyok, de néhány lány is bekötötte a fejét, hogy részt vehessen a kendertáncban. Mert ilyenkor a legények csak az asszonyokkal táncolhattak. A kendertánchoz a zenekar ceppelpolkát játszott, amire jókat lehetett

ugrálni. Úgy tartották, hogy minél magasabbra ugrálnak a táncban, annál magasabb kenderük nő abban az esztendőben. A legények minden asszonyt megtáncoltattak, aki a kendertáncba eljött (Lami 1984, 128).

3. Tuskóhúzás

A farsang vidám multságaival, lakodalmaival a fiatalok ismerkedésének, a párválasztásnak is fontos időszaka volt. Farsang végéig a fiatalok között kialakult kapcsolatok esküvővel vagy legalább kézfogóval pecsételtettek meg. Így beszél erről a mezőszentgyörgyi népdal:

Sárga csikóm réz patkóra,
Jegyét váltunk húshagyóra;
Jegybe adom a szívemet,
Te meg nekem a tiedet.
Húsz forintot pántlikára,
Majd a mennyegző napjára.

(Arany-Gyulai 1872, 265.)

Maguk a lányok is a házasságban élést tekintették az egyetlen helyes életformának, ezért eladósorba kerülésük után számos jeles napon, így húshagyókedden is, a férjhez menésükkel kapcsolatos jósláshoz folyamodtak. Sárbogárdon a húshagyókeddi orjalevesben megfőzött orjacsonot segítségével, Kis Józsefné leírása szerint, így jósoltak: „A levesből kivett orjacsontot három felé kell vágni. Három papírszeletre a következőt kell írni: *Szerelmi házasság. Érdekházasság. Vénlányság.* Mind a három csontra egy-egy papírt kell rákötni, és egyszerre a kutyának dobni. A három közül amelyiket először elviszi, és amilyen szövegű papírszelet van rákötvén, az teljesül be.” (IKMNA. 84.18.) Szolgaegyházán a lányok húshagyókedden fafelnyalábólással próbálták megjósolni férjhez menésük időpontját. Favágáskor a lány kiszaladt az udvarra, belenyalábolt a fába. Ahány darabot bevitt, annyi év múlva megy férjhez.

Az az eladósorban lévő lány, aki húshagyókeddig nem ment férjhez, *kimaradt a farsangból*, a nagyböjtben egyáltalán nem, legfeljebb a húsvét és pünkösöd közötti *zöldfarsangban* számíthatott arra, hogy feleségül kérik. Ezeket a lányokat a városrészt vagy a falu legénysége húshagyókedd vagy hamvazószerda reggelén kicsúfolta, a *tuskóhúzással* tréfálta meg. Ritkán az aglegényeket is érintette a kicsúfolás. A kendert farsang végére kellett megfogni. Amelyik leány elvégezte ezt a munkát, de nem ment férjhez a farsangban, Tácon a legények ezzel a rigmussal csúfolták ki:

Csöpüt, szálát megfontam,
Mégis itthon maradtam.

A tuskóhúzást Csokonai Vitéz Mihály is említette a *Dorotya*hoz írt egyik jegyzetében: „*Tőkét vonni.* – Szokásban vágyn sok helyeken, hogy mikor a fársáng elmúlik, a meg nem házasodott ifjakkal és férjhez nem ment leányokkal valamely darab fát vagy tőkét neveltségnek okáért megemeltetnek, vagy egy helyről más helyre vitetnek. A csinosabbak az olyan személynek zsebjébe egy kis forgácsot, szilánkot vagy zsindelet tesznek, sőt affélét levelekbe s cédulákba is zárnak. Illyenkor a csinál legtöbb neveltséget, hogy a furcsa emberek miképpen fortélyoskodnak, hogy vi-

gyáznak magukra, s hogy szedődnek rá...” Dugonics András 1820-ban megjelent *Példa Beszédek és Jeles mondások* című könyvében szólt a tuskóhúzásról: „Régen-ten azokkal az el adó lányokkal, kik farsáangi napokon férjhez nem mentek, mint valami szilaj kancákkal hús hagyó Szerdán tőkét húzattak a’ Magyarok.” (1820, II, 287.)

Székesfehérvár-Felsővárosban a nagyon idősek még emlékeztek arra, hogy húshagyókedden a vénlegények csikókkal tuskót húzattak az utcán. A két világháború közötti időszakban a vénlegények már maguk húzták a tuskót. Egy nagy fatuskó gyökereire kenderköteleket kötöttek, női harisnyákkal, szalagokkal díszítették fel. Húshagyókedd délutánján minden vénlegény megfogott egy kötelet, és a tuskót az utcán húzni kezdték. A rezesbandát is felfogadták, aki végigkísérte őket a városrészen. Minden kocsmánál megálltak, a zenészekkel együtt betértek mulatni. Közben egy-egy lányos házhoz is bementek, szerenádot adtak. Az öreglegények mellényére észrevétlenül madzagon lógó kis fadarabot kötöttek.

Pákozdon hamvazószerdán a legények a pártában maradt lányok konyhaajtójának kilincsére madzaggal vagy kötéllel egy nagy tuskót kötöttek, és bekiáltottak, hogy jöjjön ki, de gyorsan. A lány behúzta a tuskót az ajtóval. „Mehúzatjuk vele a tuskót, mert nem ment férjhez a farsangban.” – mondogatták az ilyen lányról a legények. A farsangból kimaradt lányokkal hamvazószerdán Polgárdiban is meghúzták a tuskót. Tácon a református legények a férjhez nem ment lányokkal és a vénlegényekkel húshagyókedden tuskót húzattak: „Farsang utolsó napján a legények készítették tuskót, madzagot kötöttek rá, rákötötték kívülről az ajtókilincse. A tuskó a madzagon függött. Akkor beszóltak a leánynak: „Mari, gyere ki, mondok valamit!” Akkor nyitotta ki az ajtót, azt húzta befelé a tuskót, az meg zörgött. A legények már addigra eltűntek.” – jegyezte fel a szokásról 1959-ben Diószegi Vilmos néprajzkutató. Ugyanakkor a katolikus legények tuskó húzatásáról a következőket derítette fel: „Összemennek a lányok húshagyókedden valamelyik háznál, ott vacsoráznak. Addig a legények madzaggal az ajtókilincse kötöttek egy tuskót. Azután az egyik lányt kihívták. Amikor nyitotta ki az ajtót, ekkor már a legények kiabáltak: „Húzd meg a tuskót!” Azt tartották, hogy az ilyen lány nem megy férjhez. A kisajtót is megrakták az ilyen háznál belülről tuskóval. A lányok nem merték elhúzni, mert akkor nem mentek volna férjhez.” *Húshagyó, engem itt hagyó!* – kiabáltak a férjhezmenésből kimaradt lányoknak a táci legények.

A seregélyesi legények is tuskót kötöttek annak a leánynak a konyhaajtó kilincsére, aki a farsangban nem ment férjhez. Hamvazószerda reggelén a sárosdi legények is meghúzták a tuskót a pártában maradt lányokkal. Sárbogárdon húshagyókedden a maskarába öltözött, adománygyűjtő legények az utcáról vagy az udvarból ezt kiabálták a lányoknak: *Húshagyókedd, engem itt hagyta!* A pártában maradt lányokkal a tuskót is meghúzták. Prepeliczay Elődné Korponay Aranka I. világháború előtti leírása szerint: „Húshagyókedden azokkal a lányokkal, kik a farsangban nem mentek férjhez tuskót húzattak. (Az ajtókilincse hajnalban egy kötéllel tuskót erősítenek, mikor a lány reggel kijön, el kell tolnia az útból.” (EA. 1670.) Ugyanígy húzatták meg a tuskót a férjhez nem ment lányokkal a sárszentmiklósi legények is. Vajtán húshagyókedd éjjelén a farsangból kimaradt lányokkal nemcsak tuskót húzattak, hanem a kisajtójukat is leszedték, és a tizedik szomszédba is elvitték. Baracson hamvazószerdán a férjhez nem ment lányok házánál a kilincse tuskót vagy követ kötöttek a legények. Azután kihívták őket, de a nehéz tuskótól vagy a kötől

nem tudtak kijönni. Bekiáltottak nekik: *Happ, happ, vénebb vagy, mint a perkáti út!*
Vagy: *Vénebb vagy, mint a perkáti kifaragott fakereszt!*

Kajászószentpéteren 1951-ben az 56 éves Csontos Sándorné így emlékezett a tuskóhúzásra: „Tuskót húzatnak azokkal, akik nem nőülnek meg farsangkor. Kilincshez kötötték a tuskót, s az ajtót nyitotta volna, de nemigen tudta.” (IKM NA.51.1.) Válon a legények húshagyókedden tuskót, esetleg követ vagy döglött macskát kötöttek a pártában maradt lányok házánál a kilincsré, és meghúzták velük. Ha a lány ilyenkor kijött, kinevették, kicsúfolták: *Vénlány vagy, nem mentél férjhez a farsangban!* Gyúron a 20–22 éves, már vénlánynak tartott leánnyal hamvazószerdán a legények meghúzták a konyhaajtó kilincsére kötött tőkét. *Húshagyó, engem itt hagyó!* – kiáltották oda a már idősnek tartott leánynak miközben az a tőkét vontá.

Lukács László

A KAKAS-ÜTÉS EMLÉKEI

A kakas-ütés Európában a román, a germán és a nyugati szláv népeknél a jeles napi-, a lakodalmi- és az arató szokásokban jelenik meg. Ügyességi játék, ahol az arra jelentkező személy szemét bekötik, kezébe kardot, kaszát, csépfát vagy botot adnak, amivel a nyakig földbeásott, cserépfazék alá tett, létrára, állványra, karóra kötözött kakas fejét kell egy ütéssel levágni, vagy az állatot agyoncsapni. A sikeres ütést valamilyen cím, megbízatás elnyerése, elismerés, ünneplés vagy ajándék követi. Lakodalomban a vőlegény, a menyasszony vagy a vőfélyek kakas-ütése eredetileg termékenységvarázsló célzattal, később a násznép szórakoztatására történt (Gennep 1947, I/3, 958-Giese 1937; Fehrle 1920, 77–78; 1955, 176–177; Hoffmann–Kramer – Bächtold–Stäubli 1930–31, III, 1943; Beitzl 1974, 317–318; Haberlandt 1959, 49–50; Reinsberg–Düringsfeld 1861, 52–53, 61, 391, 415–416, 419; Horváthová 1972, 201; 1975, 999; Komorovsky 1976, 273–275; Újváry 1979, 708–709).

Szokásunk középkori eredetét bizonyítja, hogy egyik formáját idősebb Pieter Brueghel németalföldi mester is megörökítette *Gyermekjátékok* című festményén 1560-ban. A bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött képének középső részén két vakfazekast játszó fiú látható. Egy sapkával befedett szemű gyerek a kezében tartott doronggal megpróbál eltalálni egy felfordított, kormos cserépfazekat. A másik suhanc egy nagykés pengéjével kopog a cserépfazék fenekén, hogy befedett szemű játszótársa a hang irányába tájékozódhasson. Gyakran élő kakast rejtettek a fazék alá, ilyenkor a cél egyetlen csapással a fazék összetörése, a kakas agyonütése volt (Hills 1957, 30). A fazékütés (*au casse pot*) játék szerepel François Rabelais 1534-ben megjelent *Gargantua* című könyvében (Rabelais é. n. I, 62). Ez azért is figyelemre méltó, mert Rabelais egy korabeli francia népkönyvből merítette Gargantua történetét. Rabelais művét Johann Fischart dolgozta át és jelentette meg németül 1575-ben *Geschichtklitterung* címmel. Gargantua játékaiban sorában Fischart is felsorolta a fazékütést (*Brich den Hafen*) (1969, I, 250). Megtalálható a fazékütés az 1426-ban keletkezett *Nördlinger Spielgesetz*-ben is (*Hafen zu schlagen*) (Hills 1957, 30). A Kárpát-medencében az egykori Felső-Magyarország elsősorban német és szlovák anyanyelvű, evangélikus vallású városi polgárságától maradtak ránk a kakas-ütésre vonatkozó első adatok. Késmárkon (Käsmark, Kežmarok) 1596-ban az iskola előljárósága a diákok Gál-napi (október 16.) kakasütését eltiltotta, mert a szokás előkészületeinek izgalma elvonta az ifjúságot a tanulástól, másfelől pedig a kakas-ütés lebonyolítása során a kisebb gyermekeket fenyegető balesettől félték (Bálint 1977, II, 381). A besztercebányai (Neusohl, Banská Bystrica) szlovák diákság Gál-napi kakas-ütését Johann von Csaplovics 1829-ben Pesten megjelent *Gemälde von Ungern* valamint Ján Kollár 1835-ben ugyancsak Pesten kiadott *Národnie Spievanky* című könyvében írta le (Csaplovics 1829, II, 240–241; Kollár 1953, II, 107–107, 587–592). Pelkó Péter *Eredeti magyar közmondások és szójárások* című 1864-ben Rozsnyón megjelent könyvében a *kakas király* kifejezés magyarázataként írta: „Egy időben nagy szokásban volt, farsangi mulatságul a kakas nyakát elvágni; így pl. Miskolcon, mivel sok feleséget tart. Innen van a közmondás, s megfelel a következő *tragicus rex* latin közmondásnak.” (1864, 206.)

A török elleni felszabadító háború után a XVIII. században a dunántúli falvakba telepített német és szlovák lakosság eredeti lakóhelyéről magával hozta a kakas-ütés

szokását. Néhány községben a szokás századunk első felében is élt, a baranyai Mozsgón ma is gyakorolják. Terepmunkám során a Dunántúl nyolc nemzetiségi településén derítettem fel a kakas-ütést: a szlovák Sósúton (korábban Fejér, ma Pest m.) a szlovák Pilisszentkereszten (Pest m.) és a magyar–német–horvát Mozsgón (Baranya m.) a hamvazószerdai illetve a húsvéthétfői elsőlegényválasztás ügyességi játékaként, a német Pusztavámon (Fejér m.), a német–szlovák–magyar Lajoskomáromban (Fejér m.), a szlovák Ösküben (Veszprém m.), Tárnokon (korábban Fejér, ma Pest m.) és a szlovák eredetű, elmagyarosodott Tordason (Fejér m.) lakodalmi szokásként élt. Veszprém megyében a Káli-medence néprajzi kutatása során Köveskálón és Szentbékállán bukkantam a kakas-ütés nyomára. Ezekben a magyar lakosságú községekben a kakas-ütés a hamvazószerdát követő csonkacsütörtöki illetve farsangvasárnap cigányzenész avatáshoz kapcsolódott (Lukács 1984, 212–213).

Újváry Zoltán a magyar és az európai kakas-ütésről szóló tanulmányaiban a Dunántúl területéről a baranyai és a Fejér megyei németektől mutatta be a szokást. Hangsúlyozta, hogy a kakas-ütésnek az eddig ismert variánsokon kívül még egyéb, felderítésre váró változatai is előkerülhetnek (Újváry 1961, 1965). Tanulmányomban e variánsokat mutatom be saját dunántúli gyűjtéseim és szakirodalmi adatok alapján.

Hamvazószerdán Mecseknádasd (Baranya m.) német fiatalosága a nagyvendéglő udvarára ment, ahol egy földbe ástott cövekhez kakast kötöttek. Húsz lépésnyire a kakastól egy legény szemét bekötötték, kezébe csépet adtak, s egy hordó körül néhányszor körülvezették, majd a kakas irányába állították. A bekötött szemű legény feladata volt, hogy a kakashoz menjen, és a cséppel agyonüsse azt. Akinek sikerült, a nap hősenek tartották. Sikeres ütés után a legények zeneszóval vonultak be a kocsmába, ahol a kakast megfőzték, megették, mulatoztak (Réső Ensel 1866, 201; Wlislocki 1893, 45), Mecseknádasd a XIX. századi statisztikai adatok szerint német falu (Fényes 1851, III, 125; Kollerffy–Jekelfalussy 1882, 573). Lakói 1718-ban a Rajna vidékéről, Hessenből, Elzász-Lotharingiából és Stájerországból érkeztek (Imre 1981, 1).

A Somogy megyei Pusztaszemes községben a legények hamvazószerdán egy kakast vásároltak, nyakig a földbe ásták. Bekötött szemmel, egy hosszú bottal próbálták a kakast agyonütni. Akinek sikerült, azé lett a kakas (Endrei é. n. 208). Pusztaszemes Fényes Elek statisztikai munkájában német, az 1882. évi helységnévtárban magyar faluként szerepel (Fényes 1851, IV, 87; Kollerffy–Jekelfalussy 1882, 791). Lakosainak nemzetiségi megoszlására vonatkozóan Somogy vármegye I. világháború előtt megjelent monográfiájának adatait fogadhatjuk el, amely az 1910. évi népszámláláson alapul: „Házainak száma 65, lakosaié 493, akik között 140 magyar és 353 németajkú és leginkább róm. kath. vallású... 1677-ben lakatlan helységgént Széchenyi György kalocsai érsek nyerte adományul. 1733-ban is még pusztá és gróf Széchenyi Zsigmondé. A jelenlegi helység első lakosait 1778-ban telepítette a gróf Széchenyi család kőröshegyei uradalmi tisztartósága. Az első települők mind németek voltak, kiknek utódai részben megmagyarosodtak.” (Reiszig–Vende é. n. 133).

Hidegkút (Veszprém m.) német legényeinek farsangi kakasverését Herkely Károly leírásából ismerjük (1941, 48). Húshagyókedden a legények vettek egy kakast, hamvazószerdán kiengedték, botokkal zavarták végig a falun, végül agyonverték. Hidegkút a XIX. század közepén német, a XIX. század végén német-magyar falu (Fényes 1851, II, 108; Kollerffy–Jekelfalussy 1882, 318).

Eugen Bonomi a Budai-hegységből 10 olyan német községet (Leányvár, Csobán-

ka, Piliscsaba, Pilisszentiván, Pilisvörösvár, Zsámbék, Üröm, Pesthidegkút, Törökbálint, Diósd) említ, ahol a múlt század végén századunk első évtizedeiben még gyakorolták a farsangi kakas-ütést (*Haunkhämpfn*) (1937, 23–24, 54). Leányváron (Komárom m.) még 1937-ben is rendeztek kakas-ütést. Hamvazószerda délelőttjén a temető mellett élő kakast nyakig földbe ástak. Köréje 4 m átmérőjű kört rajzoltak; a kakas-ütés nézői, résztvevői e körön kívül álltak. A kakas-ütésre jelentkező legény (*Hahnkämpfer*) szemét bekötötték, kezébe kardot, kaszát vagy botot adtak; s ráparancsoltak, hogy háromszor forduljon meg a saját tengelye körül. Minden vállalkozó három ütéssel próbálkozhatott; az ütésekhez a zenészek doboltak, trombitáltak. Addig tartott a játék, amíg valakinek sikerült a kakast lefejezni vagy leütni. A kakasból és több baromfi-húsból a vendéglőben készítettek ebédet, amit a legények közösen fogyasztottak el. Az ebéd költségeit azok a legények állták, akik sikertelenül próbálkoztak a kakas-ütéssel. Pesthidegkúton (korábban Pest m., ma Budapesthez tartozik) az 1920-as évek végéig a kocsmában történt a kakas-ütés. A kakast levágták, majd egy cserépfazék alá tették. Bekötött szemmel, bottal kellett a cserépfazekat eltalálni. Akinek nem sikerült, egy liter bort fizetett.

A pilisvörösvári német legények farsangi kakas-ütéséről Hidas György tanító számolt be a magyarországi német gyermekélet hagyományait gyűjtő Alfred Cammann brémai néprajzkutatónak küldött írásában: „Hamvazószerdán megcsodáltuk, hogy a legények egy a fejéig földbeásott kakas fejét leütötték. Mindegyiknél egy sarló volt, és egymásután indultak bekötött szemmel a kakas irányába, hogy lefejezzék. Minden ember nevetett, mert az nagyon komikus volt, ahogy ők rossz irányba mentek. Végül a kakast megfőzték, és a legények megették a nagyböjti napon.”

A süttöi (Komárom m.) kakas-ütést Hála József gyűjtése alapján mutatom be. Süttőn a kakas-ütést *farsangkedden, utolsó farsangkor* délután rendezték a legények és a fiatal házaspárok, népes közönség előtt. A játék helyszínéül a süttöiek két helyet emlegetnek: a több évszázados, védett hársfa alatt vagy mellett egy *teres helyet* vagy a *Paraszt utcát*, amely a falu templom körüli része, régi magja. A hársfa közelében vagy a *Paraszt utca* közepén gödröt ástak, amelybe betemettek egy parasztasszonytól vásárolt *kokast* („a legszebb kokast választották erre”) úgy, hogy annak csak a nyaka és a feje látszott ki. A fiatal férfiak jelentkeztek, próbálkoztak, hogy a kakast bekötött szemmel megtalálják és a fejét levágják. A jelentkezőknek egy kis pénzt, 20–30 fillért kellett fizetni. A próbálkozó legény a földbeásott kakas mellé állt, szemét kendővel bekötötték. Innen tíz lépést kellett megtennie valamelyik irányba, majd háromszor meg kellett fordulnia. Aki már a katonai szolgálatot letöltötte, az *katonásan* fordult meg, de így is gyakran irányt tévesztett. A harmadik fordulat után próbálta megkeresni a kakast. Kezébe kaszapengét tartott, a *tövít* fogta. Néhányszor próbálgathatta a kakas keresését, majd át kellett adni a helyet az újabb jelentkezőnek. Egy alkalommal tízen–tizenketten is próbálkoztak. Olyan ember is akadt, aki többször is befizetett. A nézők nevettek a sikertelen kísérleteken, de nem szólhattak közbe, nem segíthették, irányíthatták a kakas-ütéssel próbálkozó játékosokat. Legfeljebb egymás között hangzottak el ilyenféle megjegyzések: „Hú, ez eltalálja!” „Júj, most, most!” „Na, ez megnyeri!” Akinek sikerült levágni a kakas fejét, az lett a nyertes. Néhányukra név szerint is emlékeznek: 1900 körül Staudinger Albert, 1906 táján Mann Ignác. A nyertesé lett a kakas, amit a kocsmában vagy a nyertes házában megfőztek. A pörkölt elfogyasztására a nyertes a barátait is meghívta. A kakas-ütés során összegyűlt pénzből kifizették a kakas vételárát, a

nyereséget pedig közösen elitták. („Egy hordó sört rögtön csapótak.”) Süttön a kakas-ütés gyakorlása 1910 körül szűnt meg hatósági beavatkozásra, állatkínzás miatt. („A csendőrök tiltották le.”) Süttő német lakosságú falu (Fényes 1851, IV, 48; Kollerffy–Jekelfalussy 1882, 763).

A Komárom megyei Táton a község fennállásának 800. évfordulója alkalmával rendezett ünneppsorozatot 1981. március 1-jén, farsangvasárnap kakas-ütéssel nyitották meg. Az eseményről Beate Dohndorf tudósított a magyarországi németek hetilapjában: „A jubileumi ünnepek nyitányát a kakassal történő téltemetés jelentette. Ezernyi kíváncsi gyűlt össze az utcákon, hogy ezzel a régi népszokással búcsut vegyen a téltől. Egy bekötött szemű legény, a saját tengelye körüli megforgatás után, kaszával vágta le a tőle 16 lépésre nyakig földbe ástott kakas fejét. Több eredménytelen kísérlet után végül Bugárdi Balázs lett a tél legyőzője. A rítus szerint a lefejezett kakast végül a győztesnek sütik meg, aki Táton elősegítette a tavasz eljövetelét.” (1981, 5) A táti kakas-ütésről Láncoz Zoltán, a budapesti Néprajzi Múzeum munkatársa is megemlékezett a Magyar Nemzetben (1981, 8). Cikkében a régi szokások felújítását javasolta: „Bár babonának alapulnak, de kedvesek, elődeink hiedelemvilágát, gondolkodásmódját tükrözik ezek a népszokások. A tátiak módjára – felújításuk a mai fiataloknak és az idősebbeknek egyaránt vidám szórakozást nyújtva nagymértékben elősegíti a közösségi szellem, az összetartozás érzésének megerősödését is.” A táti kakas-ütésen, de főleg Láncoz Zoltán javaslatán felhördültek az állatvédők. Tiltakozásuknak nemcsak levelekben, hanem a lapokban is hangot adtak; a táti kakas-ütés körül így sajtóvita bontakozott ki a Magyar Nemzet, az Élet és Irodalom és a Dolgozók Lapja hasábjain (Fürjes 1981, 9; Pomográtsné-Szekér 1981, 9). A vitát végül Kátai Ferenc, a táti honismereti kör vezetője zárta le a Magyar Nemzetben megjelent *Utószó táthoz* című cikkével (1981, 10). Kátai Ferenc levélben tájékoztatott a szokás múltjáról: a táti legények 1944-ig minden húshagyókedden rendeztek kakas-ütést. Tát a XIX. század második és századunk első felében német és magyar lakosságú község (Kollerffy-Jekelfalussy 1882, 867; Reiszig é.n. 38; Kátai 1981, 27-28).

Pilisszentkereszten (Pest m.) hamvazószerda délelőttjén maskarába öltözött, bekormozott arcú legények járták a házakat. A náluk lévő kosárba kolbászt, szalonnát, tojást gyűjtöttek. Mindezt el is emelték, a tojást a tyúkólból is elvitték. Amit összegyűjtöttek, azt elvitték Klausz István vagy Diószegi István kocsmájába, ahol megsütötték, mulattak. Délután egy óra körül a Diószegi-kocsmá előtt az út közepén gödröt ástak, amelybe nyakig eltemettek egy kakast. A legények a kakast vették vagy lopták. A kakas-ütésnek körös-körül sok nézője akadt. A kisbírótól elkérték a dobot. A dobos legény a kakas-ütés közönsége előtt járt kör alakban. Ezalatt egy bekötött szemű legény kezében kaszával elindult a körben a kakast keresni. Ha megtalálta, a kaszával leütötte a fejét. A kakast bevitték a kocsmába, és megfőzték. A szokás a II. világháború után már nem élt. Pilisszentkereszt a XIX. század közepén még szlovák és német falu volt (Fényes 1851, IV, 104). Német lakosságának teljes elszlovákosodása századunk elejére fejeződött be. Sós-kúton (korábban Fejér, ma Pest m.) farsang végén a szlovák legények egészen a II. világháborúig háromnapos táncmulatságot rendeztek a vendéglőben. A bálnak, s vele a farsang időszakának húshagyókedd éjjelén a tizenegy órai harangzó vetett véget. Másnap, hamvazószerdán délelőtt, a legények a kocsmából indultak maskarázni. Két legény alakította a maskarák szerepét. Közülük egyik nőnek öltözött. Mindketten

rongyos ruhát, álarcot viseltek. A századfordulón álarc helyett arcukat korommal kenték be. Mindkettőjük kezébe jókora bot, a legénynek öltözött maskara karjára kosár került. A falu legényei nótaszóval kísérték végig az utcán a maskarákat. A lánynak öltözött maskarával útközben a legények csipkelődtek, fogdozták. Annak a bérét követelték a szülőktől, hogy a farsangi mulatságra elvitték és megtáncoltatták a lányokat. A szülők ezért néhány tojást tettek a maskarák kosarába, borral, pálinkával kínálták meg őket. A maskarázást követően délután három óra körül a legények a kocsmából indultak a kakas-ütésre. Ezzel választották meg a falu elsőlegényét, aki a legmódosabb, legtekintélyesebb legények közül került ki. Egymás között már előre megegyeztek a legények abban, hogy ki lesz a falu elsőlegénye. A templom melletti tér volt a kakas-ütés színhelye. Élő kakast vagy üres borosüveget ástak a földbe. A kakasnak vagy az üvegnek a nyaka látszott ki a földből. Az 1930-as években még néhányszor élő kakast ástak be. Később már csak borosüveget, mivel az élő kakas beásását a falu új plébánosa állatkínzásnak minősítette, ezért megtiltotta. A kakas beásása után elindították az első, kendővel bekötött szemű, kezében kaszát vagy botot tartó legényt kb. 50 méterre a kakastól. Indulás előtt kétszer-háromszor megforgatták bekötött szemmel, hogy ne tudjon tájékozódni. Mellette két-három legény irányította előre-hátra, jobbra-balra. Amikor végre a kakas közelébe ért, akkor a kísérő legények egy vastag botot tartottak a kakas elé, így a bekötött szemű legény azt ütötte el a kaszával. Rendszerint 20 legényt indítottak – a legények, a gyerekek és a kíváncsiskodó felnőttek jó szórakozása közben – akiknek nem sikerült a kakas-ütés. Csak az elsőlegénységre kiszemelt legényt irányították úgy kísérői, hogy a kaszával a kakas vagy a bottal a borospalack nyakát eltalálja. Sőt, neki a szeme bekötésénél egy kis rést hagytak, hogy kilásson. A kakas fejének leütése után az új elsőlegényt a vállukra emelve vitték be legénybarátai a kocsmába. Ott rögtön felszalagozták a kalapját. Erre ő bort, pálinkát fizetett valamennyi jelenlévő legénynek, s otthonról is vödörszám hordatta a bort. Addig ihattak, mulathattak a falu legényei ezen a napon az elsőlegény kontójára, ameddig csak akartak. A kakas-ütés után hamarosan pincebeli mulatságra, *pincszerre* is meghívta a falu legényeit az elsőlegény. Feladata volt egész évben a táncmulatságok előkészítése, megrendezése. Ő fogadta fel a zenészeket, nyitotta meg a táncot a bálokon. A bevételből ő fizette ki a zenekart. Ha a befolyt összeg nem fedezte a költségeket, akkor a hiányzó részt ő fizette ki a saját zsebéből. A báli nyereséget viszont szétosztották a bál rendezői, legénybarátai között, vagy közösen elmulatták azt. Tisztsége a következő hamvazószerdáig tartott, amikor utóda ismét kakas-ütéssel nyerte el megbízatását. Sós-kúton utoljára 1935-ben választották kakas-ütéssel a falu elsőlegényét. Sós-kútra Esztergom, Komárom és Nyitra megyéből települt szlovák lakosság a XVIII. század első évtizedeiben (Pesty 1977, 272).

A szelicségi Mozsgón húsvéthétfő délutánján kakas-ütéssel választották meg a falu elsőlegényét. Az idősebb gazdalegények már húsvét előtt felkészültek a kakas-ütésre. Kijelölték a játék rendezőit: a kakasvevőket, cigányfogadókat, pénzszedőket, szembekötőt, cséphadarótartót és a játékvezetőt. Megvették a falu legszebb kakasát. Húsvétvasárnap a két pénzszedő a falu valamennyi házához bekopogva jegyeket árult a másnapi nagy eseményre. Húsvéthétfő délelőtt előkészítették a Templom teret a délutáni versenyre. Tíz méter átmérőjű kör közepén gödröt ástak a kakas számára. Kora délután a körön kívüli területen már együtt volt a falu népe. A játékvezető legény intésére a cigányok tust húztak. „Hozzák a kakast!” – kiáltotta a közönség.

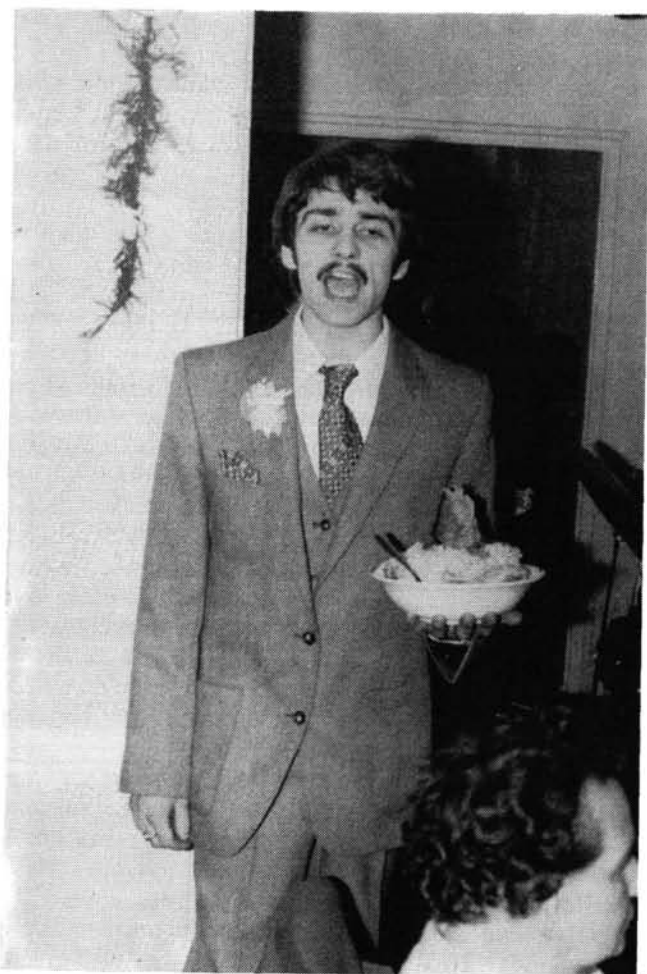
Az utca közepén kíváncsi gyerekseregtől kísérve a rendező legények hozták a papírszalagokkal feldíszített kakast. Úgy ásták be a kör közepén a gödörbe, hogy csak a nyaka és a feje látszott ki. A játékvezető így kiáltott: „A kakas-ütést megkezdjük! Ütésre jelentkezni tessék! Jelentkezés húsz fillér! A pénzt a kalapba tegyék!” A jelentkező legények számozott jegyet kaptak, a szám sorrendjében próbálkozhattak a kakas-ütéssel. Háziszóttos kenyérruhával kötötték be a sorra kerülő legény szemét. Körülvezették a közönség által alkotott körben, közben többször megforgatták. A cséphadarótartó ünnepélyesen kezébe adta a cséphadarót, amit az rögtön megforgatott a feje fölött. „Lehet!” – kiáltotta a játékvezető. Erre az ütőlegény megindult, csúszó lépésekkel igyekezett kitapogatni a talajt. A csépet néha ijesztésül a közönség felé forgatta. Tágult-szűkült a kör, mert egy véletlen „találat” emlékezetes kék foltokat okozott volna. A közönség pártokra szakadva kiabálta: „Üss! Üss!” „Ne! Ne! Ne még!” „Rám hallgass, ne üss!” Ütni csak egyszer lehetett. A kakas fejét eltaláló legény diadalmasan emelte magasba a „zsákmányt”. Ő lett a nap hőse, a húsvéti bál ünnepeltje, a falu elsőlegénye. Húsvét keddjén meghívta legénybarátait szőlőhegyi pincéjükbe, ahol a kakasból pörköltet főztek (Lengyeltóti 1981). Mozsgót Szigetvár környékének a töröktől való felszabadulása után a birtokos Batthyányak magyar, német, és horvát jobbágyokkal telepítették újra (Vargha 1977, 319, 321). Fényes Elek szerint Mozsgó a XIX. század közepén „magyar-shokacz-német m.-város” (1851, III, 117). Nemzetiségi lakosai századunkra javarészt elmagyarosodtak, illetve elházasodással a környező nemzetiségi településekre költöztek.

A baranyai németek húshagyókeddi és búcsúi kakas-ütéséről Baranya vármegye 1896-ban megjelent monográfiájában is olvashatunk. (Várady 1896, I, 163). Ebben a leírásban a mecseknádasdi és mozsgói kakas-ütéshez képest új, hogy a játékot búcsú alkalmával is megrendezték, az ütéssel sikertelenül próbálkozó legények áldomást fizettek a győztesnek. Wild Katalin a III. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencián tartott előadásában az óbányai és a nagymányoki (Baranya m.) németektől említette a búcsúi kakas-ütést.

A századfordulón a lajoskomáromi (Fejér m.) németeknél lakodalom hajnalán egy kakast pálinkával és borral megrészegettek, majd a szoba közepén egy felfordított, lyukasfenekű cserépfazék alá tették, úgy, hogy a feje a lyukon kívül volt. Egy önként jelentkező legény szemét kendővel bekötötték, kezébe botot adtak és a szobába vezették. A legény a násznép jó szórakozása, nevetése közben először össze-vissza csapkodott a fazék körül, majd a kötést a szeméről félretolva egy hatalmas ütéssel szétzúzta a fazekat, agyonütötte a benne lévő kakast. Erre a vendégek közül valaki odaugrott, felkapta a kakast, s akit megdobott vele, annak kötelessége volt pálinkát fizetni. A kakast végül a zenészek kapták meg (Kurz 1896, 106).

Kurz Sámuel e korai közleménye után kilenc évtizeddel, 1984-ben kutattam Lajoskomáromban a kakas-ütés nyomai után. Különböző korú adatközlőimtől az alábbi, a szokás kiveszésének időpontját tekintve egymásnak is ellentmondó adatokat jegyeztem fel.

„Bekötötték a vőfélyek szemét, a kakas fejét kidugták egy lyukas cserépfazék lyukán. A vendégek körüláncolták. A vőfélyek kezében három méteres pózna volt, azzal ütöttek a fazékre. Agyonütöttek, a kakas elszaladt, a vőfélyek utána és agyoncsapták. A szárnya össze volt kötve. A zenészeké lett a kakas. A lakodalom reggelén volt. Az első világháború után már nem volt divat kakast csapni. A zenészek

34. ábra. A vőfély főtt kakasfejjel díszített tálat hoz a menyasszonynak. Székesfehérvár-Felsőváros. Lukács László felvétele, 1982.

körülállták a kakas-ütőket. Fújtak egy nótát, erre a szomszédok is kijöttek. – Na, már ütik a kakast. Ők is nézték. A Wieland testvérek 1919-ben egyszerre hárman esküdtek, de nem volt kakas-ütés.” (Wieland Lőrinc, szül. 1890)

„A fiam 1954-ben nősült, és a lakodalmában volt kakas-ütés. Fogtak a legények a gazda ólában egy kakast. Szereztek rossz cserépfazekat, pléhfazekat, a kociút közepén lefordították, alátették a kakast. A legények, ahányan voltak, hosszú celókékkal elkezdték verni a fazekat. Aki agyonütötte a kakast, azé lett. Az egész násznap kivonult az utcára és kiabálta:

– Na, Ferkó üss neki oda! Na, Jóska üss neki oda!
A györkönyiek kezdeményezték:

– Na, hát legények egy kakast hozzatok!

De itt is volt mindig, anélkül lakodalom nem múlhatott el, hogy egy kakast agyon ne vertek volna. A legény odaadta a szakácsnének, csináltak belőle pörköltet ebédre. Főleg csak az ott maradt fiatalok ették meg. A lakodalom reggelén volt, már világgossal. Györkönyben is megvolt ez a szokás, *hahnschlagen*. Ezzel lett vége a lakodalomnak. Ha a fazekat leütötték, a kakas elszaladt, a legények utána, és agyonütötték. (Wieland Pál, szül. 1904)

„A lakodalomban kakast ütöttek agyon. Berugatták a kakast pálinkás kenyérrel. Beletették egy zománcos, rossz, lyukas fazékba. A vendéglő elé az utcára tették és lefelé fordították. Két legénynek bekötötték a szemét. Kezükbé adtak egy vastag botot. Bekötött szemmel megforgatták és elindították. Amikor közel kerültek, akkor az elrángató, irányító legény elhúzta a fazekat. A végén az egyik agyonütötte. A legények, leányok nagy körben körüláncolták. 1937-ben Schnitz Mihály lakodalmában még volt kakas-ütés.” (Reisz András, szül. 1921)

„Hajnalban annál a háznál, ahol a lakodalom volt, belopóztak a tyúkólba és ellopták a magkakast a vőfélyek és a legények. Kiválasztottak két legényt, akinek bekötötték a szemét, a kezébe dorongot adtak, körülállta a lakodalmas nép, a körből nem tudott kimenni. Nagyokat ütöttek mellé. Végül az egyik eltalálta, leütötték, rögtön ott elvágta a nyakát. Pörköltet főztek belőle, megették az ott maradtakat. Györke Pál vendéglőjében tartották a lakodalmakat, előtte az utcán volt a kakas-ütés. Már reggel volt, a parasztok vitték a tejet a csarnokba, megálltak nézni. 1950-ben vonult be két korosztály katonának, az 1929–30-as születésűek. Csak két legény maradt a faluban. Amikor 1952-ben leszereltek, akkor már nem volt kakas-ütés.” (Jobbágy Lajos, szül. 1930)

A fentiekből az derül ki, hogy a lajoskomáromi lakodalomban egészen az 1950-es évek elejéig rendeztek kakas-ütést. Figyelemre méltó a szokás fennmaradásában a györkönyi (Tolna m.) rokonok szerepe, akik a kakasütést több lakodalomban is kezdeményezték. Megemlítem, hogy a lajoskomáromi legények közül sokan Györkönyből vagy Pusztavámról hoztak maguknak evangélikus német feleséget.

Az 1803-ban Batthyány Lajos kezdeményezésére telepített Lajoskomárom lakosainak „közel fele német, 3/10-e tót, 2/10 pedig magyar ajkú” a XIX. század közepén Fényes szerint (1851, II, 243).

A lajoskomáromi evangélikus németek egy része Pusztavámról (Fejér m.) települt (Závodszi 1968, 160). Még századunkban is tartották a rokoni kapcsolatokat a két község lakói, sőt újabb házasságkötésekkel erősítették azokat. Pusztavámon egészen a német lakosság egy részének II. világháborút követő kitelepítéséig élt a lakodalmi kakas-ütés szokása. Adatközlőm, Unger Pál (szül. 1907) így mutatta be a szokást: „Lakodalom reggelén hét-nyolc óra körül a legények a lakodalmas ház kakasát megfogták, lábait, szárnyait összekötötték. A ház előtt az utcán az első vőfély szemét kendővel bekötötték, kezébe 3–4 méter hosszú dióverő pónát adtak. A kakast a földre dobták, amit a vőfély egy ütésre agyonütött. Az ütésre a zenekar fújt egyet. A kakast felkapták, a konyhába vitték, elvágta a nyakát, és pörköltet főztek belőle a fiataloknak, zenészeknek. Ilyenkor már csak a fiatalok voltak a lakodalomban. A kakas-ütéssel lett vége a lakodalomnak.” A Németországban, Geretsriedben (Bajorország) a Pusztavámról kitelepített németek mai lakóhelyén 1978-ban megjelentetett helytörténeti munka szerint a pusztavámi lakodalom reggelén a szokás fazékütés formáját is gyakorolták. Ilyenkor – ugyanúgy, ahogy Lajoskomáromban –

cserépfazék alá került az élő kakas. Ha a bekötött szemű vőfély a kezébe adott hosszú póznával háromszori ütésre össze tudta törni a fazekat, akkor a kakast megfőzték, ha nem, akkor szabadon engedték (Tafferner–Schell 1978, 130). Pusztavám a XIX. században még magyar-német-szlovák lakosságú falu, amely századunkra már erősen elnémetesedett (Fényes 1851, III, 163; Kollerffy–Jekelfalussy 1882, 605).

Az ösküi (Veszprém m.) lakodalmi kakasüetésről a Tudományos Gyűjtemény 1834. évi kötetében, Oláh János Balaton melléki tudósításában olvashatjuk: „Nem állhatom meg, hogy az itt lakó Tótoknak egy lakodalmi különös szokásokat meg ne említsem, melynek egy alkalmatossággal magam szemlélője voltam. A' szokás ebből áll: a' lakodalmat követő másnap reggelén, megszűnván minden zajtól, az egész vigadozó sereg templomba megy, onnan kijövén, megy a' már főkötős menyasszonnyal együtt az örömanya házához, hogy a' menyasszonyi ajándékot melly egy fekete kakas, kezéhez vegye, mellyet megnyervén, a' legényekből, menyetskékből, leányokból, és gyermekekből álló sereg vezére, a' násznagy, muzsika és zaj között egy pórázon maga előtt reppet, bizonyos távolságokon azonban megállapodik a' nép, és tántzra kerekedik. Végre eljutnak a' helyiségen kívül egy kopár halomra, hol már akkor egy kerék áll tzövekbe vonva a' kakast felkötik, fejét egy zsinagnél fogva a' vőfély, mint hóhér inas felfogván. Ekkor a' Násznagy elő lépik nagy méltósággal, és egy kiszakított kalendáriom levélből a' szententiát magyarul felolvassa. – Ezután nagy hallgatás közben elő áll a' veres ruhába öltözött hóhér egy nyeléről leütött kaszával, megiszik egy pohár pályinkát, hogy mérges légyen, 's háromszori erányozás után a' kakas főt levágja, a' kakast póznára kötve muzsikaszó között mint menyasszony ajándékot a' vőlegény házához viszi, hol gazdag ebéd készül, melly nappali vendégségnek nevezetik.” (1834, III, 55–56)

A lakodalmi kakasüetés egészen az 1920-as évekig élt Öskün. Lakodalom hajnalán a vőfélyek egy kakast loptak a faluban. A vendégek a templom előtti térre vonultak, ahol a vőfély taligakerékhez vagy ketteslétrához kötötte a kakast. A násznagy szlovák nyelvű versben halálos ítéletet hirdetett a kakas felett:

Tento kokaš tag robival,
aj susedom chodivával,
aj plantičku kutrivával,
aj na mater si lozivával
hoden je ten tedi smreti,
a ti brate daj ti kosu,
a odrez mu ti krki.

Ez a kakas olyan volt,
hogy a szomszédokhoz is eljárógatott,
és a palántákat is kikapargatta,
és az anyjára is rájárógatott,
méltó ő most a halálra, és te,
pajtás add a kaszát,
és vágd le a nyakát.

Az ítélet kihirdetése után a vőfély rossz kaszával levágta a kakas fejét. A kakasból a lakodalmas háznál ebédet főztek az ifjú pár, a násznagy és a vőfélyek-nyoszolyók számára.

Tordason (Fejér m.) vasárnap reggel kakas-ütéssel fejeződött be a lakodalom. Az I. világháború előtt egy öregember fejezte le a lakodalmas ház előtt rúdra kötözött kakast. A zenekar is kivonult, a násznép a kakas körül táncolt, mulatott. Az utcára vitt asztalnál egy idősebb, bírát alakító férfi ítéletet hirdetett a kakas felett. A hóhért alakító öregember megivott egy liter bort, majd nyél nélküli kaszával leütötte a kakas fejét. „Később már csak játékot csináltak ebből, s azon versenyeztek, amikor az öreg meghalt, hogy a liter bor megivása után, másnapos, lakodalmas fejjel ki tudja a kakas nyakát eltalaní. Magam is részt vettem ilyenben, Gyuga István volt az ítélobbíró, cigányosan beszélt. A kakasvágással volt vége a lakodalomnak.” Így jellemezte a

szokás gyakorlásának két vigláháború közötti formáját Bradák János (szül. 1902) tordasi adatközlő. A II. világháború után a tordasi lakodalomban már nem volt kakas-ütés (Szoboszlainé 1951, 12).

Tárnokon (korábban Fejér, ma Pest m.) a kakas-ütés (*kokašovi krki zet'at'*) ugyancsak a lakodalmat követő reggelen történt. A tárnoki szlovák lakodalomban minden legény vőfély volt. Ők rendezték a kakas-ütést. „Pome kokašovi krki zet'at'!” (Gyerünk a kakas nyakát levágni!) – biztatták egymást hajnalban. Ősszel, szeptemberben tartották a lakodalmakat, amikor a háznál még több kakas volt, mégis a gazdaasszony legszebb, magnak meghagyott kakasát fogták meg. „Jej, moj pekni kokaš!” (Jaj, az én szép kakasom!) – kiáltott fel a gazdaasszony, amikor meglátta, hogy a magkakasa lesz az áldozat. „Mama, mi zme sijich to lud'i volal'i!” (Mama, mi hívtuk meg ezeket az embereket!) – csitította a gazda. A vőfélyek az udvaron vagy a ház előtt az utcán kb. máfél méter hosszú, szőlőkaró vastagságú dorongot ástak a földbe, ehhez kötözték a kakast. Az ütésre vállalkozó legénynek bekötötték a szemét kendővel, kezébe nyél nélküli kaszát adtak. 3–4 méternyi távolságról elindították a kakas felé. Ha nem sikerült neki a kakas fejét leütni, akkor pénzt fizetett vagy bort vett a többieknek. A násznép kíváncsian körülállta a kakas-ütéssel próbálkozókat. Addig próbálkoztak, amíg valaki le nem ütötte a kakas fejét. Akinek sikerült, az a kakast hazavitte, az édesanyja paprikást főzött belőle, amit a legények közösen fogyasztottak el. Az összegyűlt pénzen vett bort is ez alkalommal itták meg. Tárnokon úgy tartják, hogy a lenyakazott kakas a vőlegényt személyesíti meg, aki a nősüléssel elveszti a legényérettel együtt járó szabadságát.

Fényes Elek szerint a múlt század közepén Öskü „magyarosodni kezdő tót falu”, Tordas, Tárnok szlovák lakosságú (1951, IV, 183). Ösküre 1718-ban Zólyom, Nyitra és Pozsony, Tordasra 1713-ban Pozsony, Nyitra és Turóc, Tárnokra 1739-ben Trencsén megyéből érkezett szlovák lakosság (Ila–Kovacsics 1964, 307; Wünsch 1943, 47–49; Pesty 1977, 285, 287; Garády 1859, 538). Dunántúl német és szlovák nemzetiségi falvainak szomszédságában lévő magyar települések lakossága nem vette át a kakas-ütés szokását, annak ellenére, hogy a kakasnak a dunántúli magyarság lakodalmi szokásaiban is jelentős szerep jutott. Dunántúl számos vidékén a lakodalmi vacsora egyik fogása a baromfi aprólékból készített *rizseshús*. Ezt a vőfély a kakasra utaló ételköszöntővel szolgálja fel:

Elhoztam a kakast egisz tarajávo,
Jó puhára főzött apró rizskásávo.
Hommióta tissigít viseli szüvessen,
Enné jobb ite még géjéjén nem uszott,
Noha száz esztendón má keresztül csuszott.

Csepreg, Vas m. (Rajczy 1943, 84)

Behoztam a kakast egész tarajával,
szakácsné asszonynak tíz körme ujjával.
A kakasnak a keze, a jércének a lába
még most is cicerél a tálba'.

Kajdacs, Tolna m. (Szabóné 1982)

A kéthelyi (Vas m.) lakodalomban a sült tyúkot a násznagy szokta földarabolni, s a násznépnek kiosztani. Amíg a násznagy a sülttel bajlódott, a vendég hívó legény (*vidor*) tréfájával mulattatta a vendégeket: észrevétlenül odalopódzott a násznagy mögé, és egy darab sült húst ellopott. Erre a násznagy a jó falatokat kiosztotta a

vendégeknek, a vendéghívónak pedig csak a tyúk nyakát kínálta. A vendéghívó e szavak kíséretében vett el egy tyúknnyakat a tálról: „Köszönöm, násznagy uram a szívességét, nem eszem ám ezt mind meg, a kutyának is jut belőle!” Majd a tyúk nyakát a szájához véve, kakast utánozva kukorékolni kezdett (Békeffy 1884, 68).

Szentgálon (Veszprém m.) a vőlegény elé tett rizses tál közepébe egy főtt kakasnyakat állítottak. A kakasnyakról a csőrös-taréjos kakasfej a vőlegény felé nézett. Neki kellett elfogyasztani, hogy első gyermekük fiú legyen. Vajkai Aurél 1942-ben még fényképezett e célra levágott kakasfejet.

Kocson (Komárom m.) a lakodalmi ebédnél a menyasszonynak kakasfejet kellett szétvágnia (Fél 1941, 98).

Székesfehérvár–Felsővárosban a lakodalmi vacsorán a vőfély ma is ezzel a kásaverssel adja fel a rizseshúst:

Behoztam a kakast tarajával.

Jól meg van főzve apró rizskásával.

Nem gondolt jó gazdánk a tyúkjával.

Fogyasszák el jóízűen Isten áldásával.

Az első tálat, amelynek tetején egy hatalmas, főtt kakasfej díszel, a menyasszony elé teszik.

Jenőben (Fejér m.) a lakodalmi vacsorán az ifjú pár elé feldíszített sült kakast tettek, csőrében égő cigarettával. Ha a vőlegény vagy a menyasszony nem tudta a kakasnak valamelyik részét gyorsan letörni, akkor elvitték előlük, s csak zálog ellenében adták nekik vissza. A jeni lakodalomban a vőfély a Székesfehérvár–Felsővárosból bemutatott kásavers mellett egy, szintén a kakasra utaló, pecsenyeversszel szolgálta fel a sült tyúkhúst:

Pecsenyét is hoztam, mégpedig kétfélét:

Behoztam a kakast és vele a jércét,

Hogy jutottam hozzá, elmesélem szépen,

Hallgassanak hát rám figyelemmel, kérem.

Szaladgált a kakas a jérce nyomába,

Én meg megkaptam, futottam utánuk,

El is csíptem őket, és így lett belőlük pecsenye.

(Varga 1955; 1983, 61, 76)

A lakodalmi kakas révén a dunántúli magyarság népi kultúrájában adott volt a kakas-ütés átvételének tradicionális és pszichikai alapja, a szokás átvétele mégsem történt meg. Ennek elsősorban településtörténeti okai vannak. A dunántúli magyarság közé ékelődött nemzetiségi falvak népi kultúrája volt annyira életképes, hogy a telepítés után két századdal is őrizze a magukkal hozott szokásokat, de a szétszórtság, az elszigeteltség miatt nem lehetett olyan mértékben expanzív, hogy szokáselemek átadása révén jelentős hatást gyakorolhatott volna a szomszédos, nagy tömbökben élő magyarság népi műveltségére. A kakas-ütés nyomaira a Dunántúlon ezért csak a német vagy szlovák eredetű településeken bukkantam.

Figyelemre méltó, hogy az elszigeteltségben élő dunántúli nemzetiségi lakosság a kakas-ütés szokását az áttelepülést követően több mint két évszázadon keresztül megőrizte, szokásrendszere jellegzetes elemeként még századunk első felében, a nyelvi asszimiláció erőteljes előrehaladása időszakában is gyakorolta. Ebből az tűnik ki, hogy egy csoporton belül a szellemi vagy az anyagi kultúra egyes elemei sokkal mélyebb gyökereket, szívósabbak, mint a nyelvi elemek.

Lukács László

HÚSVÉTI SIBÁLÁS

A tavaszi népszokások között jól elkülöníthető a húsvéti korbácsolás, amely Magyarországon Észak-Dunántúl (Fejér, Veszprém, Komárom és Pest megyék) szlovák telepítésű falvaiban ma is él. Legfontosabb kelléke a fűzfavesszőből font korbács (*siba*), amely formailag teljesen megegyezik az aprószenteki korbáccsal. Leggyakrabban a 8 szál vesszőből kötött *négyszegletes sibát* vagy a 9 szálból készült *kígyóhátú sibát* használják. Tordason (Fejér m.) a 4, 6, 8 és 9 szálból font sibákat ismerik. A székesfehérvári István Király Múzeum néprajzi gyűjteménye számára Tordason megfonattam valamennyi korbácsformát. A legvékonyabb 4 szál fűzfavesszőből készül. Ez *négyszegletes*, de a felületét durvának tartják, ezért ritkán, legfeljebb kisfiú számára készítik. A 6 szálból készült korbács egyik oldala domború, a másik lapos. A 8 szálból font négyszögletes sibát tartják a legszebbnek, ezt kötik leggyakrabban. Kilenc szálból a *gömbölyű* vagy *kígyóhátú siba* készül, amelynél a közepén futó vezérszál köré 8 vesszőt fonnak. Korbácsfonás előtt egy szál vessző vastagabb végét késsel bevágják, majd a hüvelykujj körmével végighasítják. A kés élével kikaparják a kettéhasított vessző belsejét, hogy hajlékonyabb legyen. Ezután összeválogatják a fonáshoz megfelelő vesszőket. Felső, vékony végeiket összeillesztik, alsó, vastagabb végeiket késsel egyenlő hosszúságúra levágják, majd itt a kettéhasított vesszővel betekerik. Egy gyerek vagy felnőtt fogja a készülő korbács vastagabb végét, a vele szemben ülő pedig összefonja a vesszőket. Ha a fonással elkészültek, akkor csomót kötnek a korbács végére. A korbácskötő a csomót csizmái vagy cipői közé szorítja, majd jó erősen meghúzza a korbácsot, hogy a csomó minél szorosabb legyen. A korbácsot kötő ember az elkészült szokásesközt rögtön ki is próbálja a fonásnál segédkező gyereken vagy asszonyon: néhányat játékosan ráüt vele. Már virágvasárnap körül megfonják a legények és a nagyobb fiúgyermekek a sibát. A kicsi fiú számára apja vagy nagyapja készíti el. Ha a háznál senki sem ért a korbácsfonáshoz, akkor a falubeli kosárfonónál szerzik be egy üveg borért vagy pénzért (Pázmánd, Ráckeresztúr, Tordas – Fejér m.). A ráckeresztúri kosárfonó 30–40 darab sibát köt minden húsvétra. Pázmádon a II. világháború előtt a vesszők közé egy szál nemzetiszínű szalagot is fontak. Ráckeresztúron karikára összekötötték a vesszőköteget, kb. félóráig üstben főzték, majd hideg vízzel megtöltött mosóteknőbe tették kb. 10 percre. Így a héját könnyen leszedhették: körömmel felbontották és lehúzták. A héj nélküli, fehér vesszőket piros és zöld festéket tartalmazó teknőkben 15–20 percig áztatták. Az így megfestett vesszőből piros-fehér-zöld színű korbácsokat fontak. Az 1970-es években Pázmádon már színes műanyagszálakból és műanyaggal bevont alumíniumdrótból készült sibákat is használtak. Ezek formailag teljesen azonosak a fűzfavesszőből font korbácsokkal. A sibák hossza 60–80 centiméter.

Pázmádon húsvéthétfő reggelén 5–6 óra között indulnak a legények a lányos házakhoz. Azt tartják szerencsésnek, ha még az ágyból ugrasztják ki a leányt. Ma a 10–15 év közötti fiúk gyakorolják leginkább a szokást. Ők 3–5 főből álló csoportokban járók a házakat. A rokonleányoknál, szomszédoknál, ismerősöknél nem maradhat el a sibálás. Az iskolás fiúk felkeresik és megsibálják leány osztálytársaikat. Az 5–10 év közötti kisfiúk egyedül vagy édesapjukkal együtt járók végig a rokonokat, szomszédokat; az 5 évnél kisebb fiúkat apjuk, nagyapjuk kíséri el a rokonokhoz, szomszédokhoz. Pázmádon a már menni és beszélni tudó kisfiú 2–3 éves korában kezdi a

korbácsolást. Még a gyerekkocsiban ülő kislányok is sibat tartanak kezükben, amikor édesapjuk a nagyszülők-rokonok házához tolja őket. A 15–25 éves legények szintén csoportokban járnak a lányos házakhoz. Néha az egész csoportnál csak egy korbács van, ezt egymás kezébe adják sibaláskor. A nős emberek csak rokonaikat, szomszédait sibalják meg.

A csoport betér a lányos házhoz. Legelőször a lányt korbácsolják meg. Mögé állnak, s az első fiú kezdi a rigmust:

Sibiribi tojásos
Keléses bolhásos
Eszendőre friss légy
Ne olyan lusta, mint most!

A szöveget szinte szótagolva, az egyes szavak között is kis szünetet tartva mondják, s minden szótagra ütnek egyet a lányra. A csoport tagjai egymást követik a versmondásban és a korbácsolásban. A leány után édesanyját, nagyanyját, a ház valamennyi női lakóját hasonló módon sibalják meg. Ha lányt korbácsolnak, akkor a rigmushoz hozzáteszik: „Minél előbb menyasszony légy!” Ha asszonyt, akkor hozzámondják: „Eszendőre örömanya legyen!” Vagy: „Sok csibéje legyen!” A rigmust az utóbbi évtizedekben már magyarul mondják, de ismerjük a pázmándi sibaló vers szlovák nyelvű szövegváltozatát is:

Šibi-ribi masna ribi
Davaj vajca od korbáča
Ešte tam to kus koláča
Na tom leži groš
Ešte teho dost.

Siribiri zsiros halak
Adj tojást a korbácsért
Még azt a darab kalácsot
Azon fekszik egy garas
Még abból is eleget.

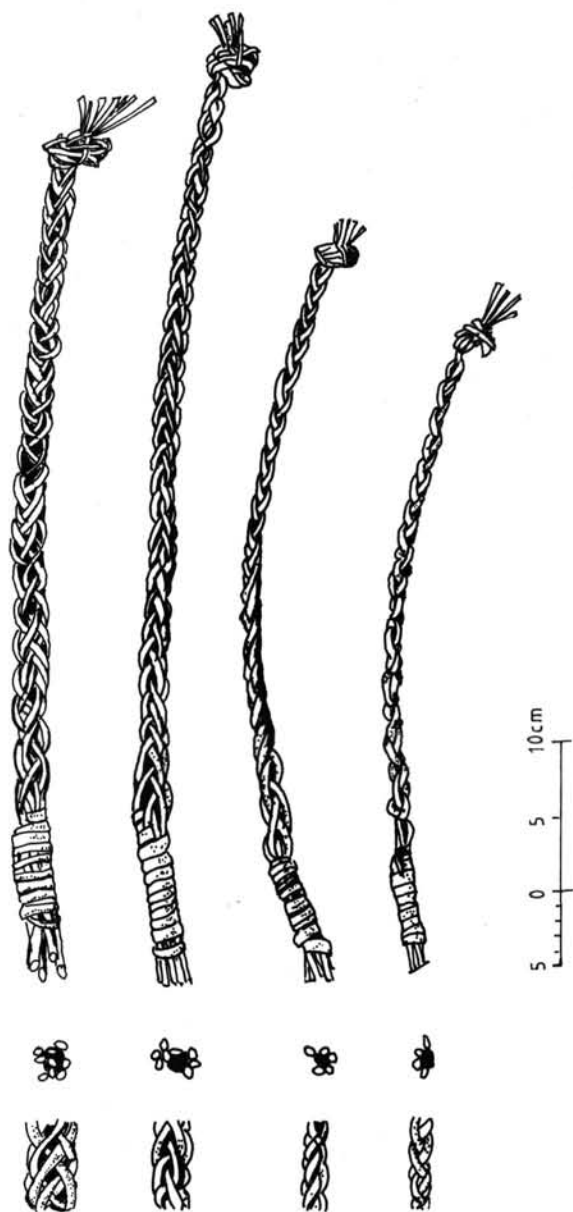
Pázmádon a korbácsolás után ma kölnivizzel locsolnak is. Századunk elején a locsoláshoz még kútvizet használtak. A leány vagy a szülei a locsolás után borral, pálinkával, süteménnyel kínálják meg a legényeket. Természetesen a lánytól piros tojást is kapnak. A II. világháború előtt a leány még egy szál szalagot is kötött a legény sibájára. A kisebb fiúk festett tojást és pénzt kapnak.

Martonvásáron és Ráckeresztúron (Fejér m.) ma már csak magyar nyelven tudják elmondani a sibaló rigmust. A Martonvásáron gyűjtött változat csupán három sorból áll:

Siribiri tojásos
Keléses, bolhásos ne legyél
Eszendőre még frissebb legyél!

Ráckeresztúron az I. világháború előtt a legények a falu valamennyi lányos házat felkeresték: locsoltak és sibaláltak. A lányok a sibalás után 1 koronát tartoztak adni a legénycsoportnak. A pénzt az első legény gyűjtötte össze. Ezzel honorálták a legényeknek azt, hogy egész évben elvitték őket a közös mulatságokra. Ráckeresztúron a sibaló vers így hangzott:

Siribiri maszka ribi
Tetves ne légy, bolhás ne légy

35. ábra. Húsvéti korbácsok Tordasról. *a*: 9 szálból készült kígyóhátú vagy gömbölyű siba, *b*: 8 szálból készült négysegletes siba, *c*: 6 szálból készült, *d*: 4 szálból készült húsvéti korbács. István Király Múzeum, Székesfehérvár. Lelt.sz.: 80.6.1.–80.9.1.

A vásárra jó friss légy
Fazekakba kárt ne tégy!

Ugyanis a szomszédos Martonvásáron éppen másnap, húsvét keddjén tartották a vásárt, ahova jó korán kellett indulni, ha szüleivel el akart menni a lány. A vers utolsó sora a törékeny cserépfazekakra utal. Locsolás és sibálás után a lány még piros tojást adott a legényeknek, sibájukra egy szál szalagot kötött. A neki kedves fiatalember kalapja mellé vagy kabátjára egy szál virágot is adott. Az olyan legény, akinek udvarlását nem szívesen vették, pirosra festett, tojás alakú krumplit kapott.

Tordason húsvéthétfőn nemcsak a legények korbácsolták meg a lányokat, hanem a fiatalabb nős emberek egymás feleségét is. A korbácsolás közben mondott magyar nyelvű rigmus szövege:

Keléses ne légy
Bolhásos ne légy
Eszkendőre még frisebb légy!

Tordason a sibáló kislányok piros tojást, diót, süteményt, a legények bort, pálinkát, színes vagy nemzetiszínű szalagot kaptak. Udvarlójának sibájára piros, a többi legényére más színű szalagot kötött a lány. Volt olyan legény, akinek korbácsán húsvéthétfőn délre már 40–50 szál szalag lobogott. A korbácsoló rigmus töredékes, szlovák nyelvű változatát még Tordason is sikerült lejegyezni:

Širi-ribi masné ribi
Dávaj, dávaj kus kuláči

Ešte temu tri vajččka.

Siribiri zsíros halak
Adjál, adjál egy darab
kalácsot

És hozzá még három tojást.

Martonvásáron, Ráckeresztúron és Tordason napjainkban már csak a kicsi fiúk gyakorolják a szokást. A lányok a sibára ma már itt sem kötnek szalagot.

Gyúron 1962-ben Csinsca Józsefné Andorfer Rozália 61 éves adatközlő Diószegi Vilmos néprajzkutató számára így mutatta be a húsvéti sibálást: „Sibáni mentek húsvét hétfőn a fiúk a lányokhoz. Már egy héttel előbb fonták a sibákat, és húsvét hétfőn reggel jártak csoportosan, 4–5 fiú, a lányokat sibálták: Keléses, böhás ne légy, eszkendőre frisebb légy. – Iskolások és legények is jártak. A lányoktól szalagot szoktak kérni a sibára, azt rákötik a sibára.” (IKMNA. 65.10.) Csurgó Dánielné Horváth Teréz (67 éves) úgy emlékezett, hogy a szokást csak az evangélikus fiúk, legények gyakorolják, de bemennek a katolikus házakhoz is. A reformátusokhoz nem. Gyúró Fényes Elek szerint a XIX. század közepén már magyar falu, 310 katolikus, 232 református és 345 evangélikus lakossal (1851, II, 77). Ugyanakkor a településtörténeti kutatás kiderítette, hogy a gyúrói katolikusok a XVIII. század közepén még szlovákok voltak, de már jól tudtak magyarul. Még 1790-ben is azzal foglalkozott Fejér megye kisgyűlése, hogy a gyúrói lakosság egy része, feltehetőleg a szlovákok, a felvidéki Privice községbe akarnak távozni (Záborszky 1987, 69). A húsvéti korbácsolást napjainkig megőrző evangélikusok között is méltán kereshetünk szlovák eredetű, elmagyarosodott családokat.

36. ábra: Húsvéti korbácsolás Pázmádon. Pesovár Ferenc felvétele, 1960.

Tárnokon (korábban Fejér, ma Pest m.) a legények a szalagon kívül egy szál jácintot is kaptak a leányoktól a korbácsolás után. A sibálás közben mondott vers szövege:

Šibi-ribi masné ribi
Kázel kalec aj kalecka

Aby dala tri vajička
Jedno biele dve červené
Ešte temu kus koláčka
Odmíňaj sa od korbáčka.

Sibiribi zsíros halak
Parancsolta a takács és a
takácsné
Hogy adjon három tojást
Egy fehéret, két pirosat
Hozzá még egy darab kalácsot
Hogy szabadulj meg a
korbáctól.

A sibálás után a II. világháború óta locsolnak is. A locsoláshoz már nem szlovák, hanem a közismert magyar nyelvű versek kapcsolódnak. Teljesen azonos módon él a szokás a Tárnokkal szomszédos Sós-kúton (korábban Fejér, ma Pest m.), a rigmus szlovák nyelvű szövege is szószerint egyezik. A különbség csak annyi, hogy Sós-kúton a falu első legényénél (akit 1935-ig minden évben hamvazószerda délutánján kakas-ütéssel választottak) jóval hosszabb (1–1,5 m) korbács volt, mint a többi legénynél. Ezt gyakran szomorúfűzfa vesszőjéből fonták, s az első legény a vállára fektetve vitte.

37. ábra: Húsvéti korbácsolás Pázmádon. Lukács László felvétele, 1975.

38. ábra: A húsvéti korbács fonása Pázmádon. Lukács László felvétele, 1980.

A szokást ma is igen intenzíven gyakorolják Bakonycsernyén (Fejér m.). A hozzákapcsolódó rigmus szlovák nyelvű szövege:

Šibi-ribi masné ribi
Kazal kalec aj kalecka

Aby dala tri vajčeka
Ešte temu kus koláčka
Jedno bilé, tri červené
A kéj máté ešte žuté.

Sibiribi zsíros halak
Mondta a takács és a
takácsné

Hogy adjon három tojást
És egy darab kalácsot
Egy fehérét, három piroosat
S ha van még egy sárgát.

Az utolsó két sort gyakran el is hagyják vagy az alábbi sorokkal helyettesítik:

Velki kus jáko dala čírná
bilá masná hus.

Nagy darabot mintha a fekete
fehér zsíros liba tojta volna.

A szlovák nyelvű korbácsoló rigmus mellett Bakonycsernyén egy magyar nyelvű változatot is ismernek:

Keléses ne légy
Egészséges légy
Friss légy
A kezeid jó dolgosa legyenek
A szád jól tudjon gyorsan beszélni!

A magyar nyelvű rigmus másik változatát Kardos László gyűjtötte Bakonycsernyén (1976, 32):

Ne legyen lopós a kezed,
Jó futós legyen a lábad,
Ne legyen sokbeszédű a szád,
Ne legyen keléses a hátad!

Századunk elején még 1–1,5 m hosszú korbácsokat is fontak a bakonycsernyei legények, amivel a mise után a templomból kivonuló leányokat is megsibálták. Ma már csak a gyerekek között él a szokás a Bakonycsernyével szomszédos Nagyvelegen (Fejér m.). A sibalás közben mondott magyar nyelvű szöveg első sora a szlovák nyelvű rigmus romlásából keletkezhetett:

Sibiribi macska ribi
Keléses ne légy
Egészséges légy
Adsz-e piros tojást?

Szápáron (Veszprém m.) a szlovák nyelvű rigmus egyik változatát jegyeztem le:

Šibi-ribi masné ribi
Kázal kalec aj kalecka

Sibiribi zsíros halak
Parancsolta a takács
és a takácsné

Aby dala kus koláčka	Hogy adjon egy darab kalácsot
Na cibulu grajcár	Vöröshagymára egy krajcárt
Na cesnek dvá	Fokhagymára kettőt.

Ösküben (Veszprém m.) a II. világháborúig élt a szokás. A 8 fűzfavesszőből font korbácsot *sibának* nevezik. Olyan hosszúra kötötték, amilyen hosszú vesszőt csak tudtak szerezni. A nagylegények korbácsa 60–80, a kisfiúké 30 cm körüli volt. Húsvéthétfőn a kisfiúk egyedül vagy csoportokban végigjárták a falu lányos házait. A lányok korbácsolása közben a Bakonycernyéről bemutatott szlovák nyelvű rigmus első négy sorával teljesen azonos szöveget mondtak. Az ösküi evangélikus vallású szlovákokkal ellentétben a helybeli katolikus magyarokkal, a környező uradalmak magyar cselédeivel összeházasodó katolikus szlovákok nyelvi asszimilációja igen gyors volt. Az ösküi katolikus szlovákok körében a két világháború közötti időszakban élt még a szokás, de a hozzákapcsolódó ritusszöveget már magyarul mondták: „Keléses ne légy! Esztendőre még frissebb légy.” A korbácsolásért húsvéti tojást kaptak a fiúk. Öskün a nagylegények nem mentek be sibálni a lányos házakhoz, hanem húsvéthétfőn az utcán vesszőzték meg a sétáló nagylányokat. A korbácsolásért így semmiféle ajándékot nem kaptak. A nős emberek is megkorbácsolták a család nőtagjait és a szomszédasszonyokat.

Oroszlányban (Komárom m.) a legények már a húsvét előtti héten megfonták az 1–1,5 m hosszú fűzfavessző korbácsot, a *sibiribit*. Néha egy 4–5 m hosszú korbácsot is kötöttek, amit hat legény vitt végig énekelve a falu utcáin. Korbácsolás közben az alábbi szlovák nyelvű rigmust mondták:

Šibi-ribi masné ribi	Sibiribi zsíros halak
pef koláčku za šibačku	Őt kalácsot a vesszőzésért
Kážal kadlec aja kadlečka	Mondta a takács
	és a takácsné
Abis dala dve vajička	Hogy adj két tojásukat
Ešte k temu kus koláčka	Még hozzá egy darab kalácsukat
Kus, kus, kus jako čirna	Nagyot, nagyot, nagyot,
bílá hus.	mint egy tarka liba.

A korbácsoló csoportban az elsőlegénynek volt joga alaposabban megvesszőzni a lányt, a többiek csak apróbbakat üthettek rá. A korbácsolásért a legények piros tojást, pálinkát, bort kaptak. A sibálást húsvéthétfőn a déli harangszóig be kellett fejezni. Az oroszlányiak szerint a húsvéti korbácsolásra minden esztendőben azért volt szükség: „Hogy ne legyen a lány poros, koszos, tetves.”

Súron (Komárom m.) az 1930-as évekig élt a húsvéti sibálás. Addig a húsvéti locsolást nem is ismerték. Az alábbi magyar nyelvű szöveget mondták, közben mindig a lány említett testrészére ütöttek a korbáccsal:

Sibiriba maszne riba
Egészséges légy, keléses ne légy
A kezed jó dolgos legyen

A lábad jó futó (táncos) legyen
A hátad jó bugyros legyen
A füled jó halló legyen
A szemed jó látó legyen
A se..ed jó fi.gó legyen
Sibi-riba maszne riba
Egészséges légy!

A szövegben említett *bugyor* a háton való cipekedés domináns teherhordó eszköze a Bakony szlovák eredetű lakosságánál. Hasonló magyar nyelvű korbácsoló rigmust közöl a Bakonyból – a gyűjtőhely közelebbi megnevezése nélkül – a Magyar Néprajzi Lexikon:

Sidiridi jó légy,
Friss légy,
Keléses ne légy,
Ha valahova küldenek, fuss!
A lábaid jó futók legyenek (lábára üt)
Kezeid jó mosogatók legyenek (kezére üt)
A fejed ne fájjon (fejére üt)
Sidiridi váltsd ki magadat! (a hátára üt és várja a tojást).

Utóbbi szöveg gyűjtőhelyeként Tátrai Zsuzsanna egy későbbi cikkében Bakonybél (Veszprém m.) jelölte meg (1978, 282.). Megtaláljuk a szokást Jásdon is (Veszprém m.) Herkely Károly a veszprémi múzeum néprajzi gyűjteményének ismertetőjében a származási hely megjelölése nélkül egy húsvéti fűzfakorbács rajzát is közölte (1941, 47–48).

A budapesti Néprajzi Múzeum szokásgyűjteményében a mai Magyarország területéről 4 db húsvéti korbácsot őriznek. Közülük 1–1 Pázmándról és Tárnokról, 2 a Pest megyei Pilisszentkeresztről származik. A 68.76.3. leltári számú korbács leírókartonján a gyűjtő (Györgyi Erzsébet) megjegyzi, hogy a pilisszentkereszti szlovák férfiak húsvéthétfőn korbácsolni járnak, amiért a nők pálinkával kínálják meg őket.

Pilisszentkereszten ma is él a húsvéti korbácsolás szokása. Korbácsolás közben a legények a következő szlovák nyelvű rigmust mondják:

Šibi-ribi masné ryby
Od korbáča kus koláča.
Sem vajco.

Sibiribi zsíros halak
Egy darab kalácsot a korbácsért
Adj tojást.

Pilisszentléleken (Komárom m.) a korbácsot (*korbáč*) 8 szál fűzfavesszőből (*vrba*) fonták. A szlovák nyelvű korbácsoló rigmus így hangzott:

Šibi-ribi masné ryby
Od korbáča kus koláča.
Davaj vajca, vymienaj sa.

Sibiribi zsíros halak
Egy darab kalácsot a korbácsért
Adj tojást, váltsd ki magad.

39. ábra: A húsvéti korbács fonása Tordason. Lukács László felvétele, 1980.

40. ábra: Húsvéti korbácsolás Pázmándon. Lukács László felvétele, 1980.

A leány kalácsot, festett tojást adott a korbácsoló legényeknek, pálinkával kínálta meg őket, a korbácsra egy szál szalagot kötött. Húsvéthétfő utáni kedden a pilisszentléleki lányok visszaadták a korbácsolást a legényeknek: a reggel napszámba induló legényeket az utcán korbácsolták meg.

A szokáseszköz, a szokáscelekmény és a rituális szövegek bemutatása után szólnom kell a hozzájuk kapcsolódó terminológiai kérdésekről is. A húsvéti korbácsolás elnevezése a már teljesen magyar nyelvű, szlovákul nem tudó pázmándi, martonvásári, ráckeresztúri, tordasi, bakonybéli lakosságnál: *sibálás*. Főnévi igenévi alakja: *sibálni*. A korbács elnevezése ugyanitt: *siba*. Súron a *sibiribázás* illetve a *sibiriba* szavakat használják a magyar beszédben. A még napjainkban is szlovákul beszélő bakonycsernyeiek, tárnokiak, sóskútiak nem használják ezeket a megmagyarosodott formákat. Megfigyelhető, hogy a húsvéti korbácsoláshoz szlovák, a locsoláshoz magyar terminológia és szövegek kapcsolódnak náluk. „Ideme siba!” (Megyünk sibálni) – mondják ezekben a falvakban. A korbács elnevezése az itteni szlovák nyelvben: *šibák*. A bakonycsernyei szlovák dialektusban a *gömbölyű siba* neve *okruhli šibák*, a *négyszegletes sibáé štverhranati šibák*.

A *siba* tájszó etimológiával kapcsolatban Kiss Lajos megállapította, hogy a szó főnévi formáját szótáraink nem ismerik (1959, 150). Igei formájára (*sibál*) a Magyar Tájszótár Zentáról közül egy adatot 1880-ból: „aprószentek napján vesszőkorbáccsal játékból megvereket” jelentésben. Kiss Lajos megállapítja, hogy a *siba* a szerbhorvát *siba* „vessző” szó átvétele, amelynek igei formája: *sibati* „megvesszőz”. Megállapításához azt fűzhetem hozzá, hogy amíg a dél-dunántúli magyarság tájszavai között a *siba* szó a szerbhorvát nyelvből, addig Észak-Dunántúlon ez a szó a szlovákból való átvétel. A Baranya megyei sokacok aprószenteki korbácsolása (*šibanje*) ugyanúgy ma is élő szokás, mint a bemutatott észak-dunántúli szlovák telepítésű falvak húsvéti *sibálása*. *Siba* tájszavunk eszerint a két szláv nyelvből vett kölcsönzés példája.

Mivel a húsvéti korbácsolás Észak-Dunántúl szlovák telepítésű falvaiban fordul elő, ezért tágabb elterjedési területét Szlovákiában kell keresnünk. Nyugat-Szlovákiában ma is erősen él a húsvéti korbácsolás szokása. Nyugat-Szlovákián kívül Cseh- és Morvaországban, Sziléziában, a nyugati lengyel és a keleti német területeken valamint Litvániában él még a szokás (Lukács 1981, 382–393). A húsvéti korbácsolás közép-európai elterjedését vizsgálva különböző változatait, apróbb eltéréseit figyelhettem meg, de a szokás időpontját, kellékeit, cselekményét és szövegeit figyelembe véve valamennyi az észak-dunántúli szlovák telepítésű falvakból bemutatott húsvéti *sibálás* párhuzamának tekinthető. Fügedi Erik állapította meg, hogy a XVIII. században a Besztercebánya (Banská Bystrica) – Rózsahegy (Ružomberok) vonaltól nyugatra eső felföldi területekről elsősorban a Dunántúlra, az ettől keletre elterülő vidékekről a Nagy Magyar Alföldre települt szlovák lakosság (1966, 317). Manga János ugyanezt a Nyitra (Nitra) – Zsolna (Žilina) vonalra vonatkoztatta (1973, 218). Észak-Dunántúl szlovák eredetű csoportjainak származási helyét így az egykori Felföld nyugati felében kell keresni. A bakonyi falvakba (Bakonycsernye, Jásd, Óskú, Súr, Szápár) Nyugat-Szlovákiából települtek szlovákok (Ila–Kovácsics 1964, 307.). A török alatt pusztává vált Bakonycsernyére a palotai várbirtok ura, gróf Zichy János 1724-ben Nyitra megyéből hozatott szlovák jobbágyokat (Heiczinger 1974, 13–34.) Jásdra ugyanő telepített szlovákokat 1757-ben Trencsén, Turóc és Nyitra vármegyéből (Faller 1934, 23–24.).

Ösküre, a palotai vár másik pusztájára a Zichyek nagy telepítő akciója révén 1718-ban érkeztek szlovák lakosok Besztercebánya környékéről, valamint Pozsony és Nyitra megyékből (Ila-Kovacsics 1964, 307). Dérer József szápári evangélikus lelkésznek a község eredetéről és állapotáról 1820-ban írt latin nyelvű kéziratában ezt olvashatjuk: „A község eredete kb. 1740-ig vezethető vissza, amikor is Méltóságos gróf Szapáry Pál parancsára és elhatározására új lakókat telepítettek a községbe, mivel hogy a régi lakosságot kétszáz év előtt teljesen kiirtották. Az idetelepítettek tót anyanyelvűek, a szülőföldjük Morvaország szomszédos része és Trencsén megye.” (Faller 1934, 13). Nagyveleg község elöljárósága 1865-ben a következőket írta Pesty Frigyesnek: „Eleinte többnyire tótok lakták Veleget, Felső-Nyitra és Trencsén megyékből származtak, Csincsurá és Válik nevet emlegetnek, később Némedi, Ferenci és Tóth, Molnár, Szabó, Pap és Nagy mint magyarországi családok szállották meg, különösen Veszprém megye Pápa vidékéről, Szt. Lászlórol és Varsányból, most már általában tiszta magyarok.” (Pesty 1977, 293). Martonvásárra (Pesty 1977, 238) 1763-ban Pozsony, Hont és Nyitra; Tordasra (Wünscher 1943, 47–49; Pesty 1977, 287) 1713-ban Pozsony, Nyitra és Turóc; Tárnokra (Pesty 1977, 285) 1739-ben Trencsén; Sós-kútra (Pesty 1977, 272) Esztergom, Komárom és Nyitra megyéből települt szlovák lakosság. E falvak lakossága tehát elsősorban a Felföld nyugati és középső megyéiből származik, ez a régió a húsvéti korbácsolás délkeleti törzsterületéhez tartozik. Innen hozta magával a húsvéti sibálás szokását az áttelepülő lakosság, s azt több mint két évszázadon keresztül megőrizte, népi kultúrája, szokásrendszere jellegzetes elemeként ma is gyakorolja.

E falvak lakossága már a XVIII. századi telepítés idején sem csak szlovákokból állt. A felföldi telepések az ország különböző részeiből érkezett magyarokkal együtt építették fel falvaikat, alakították ki hagyományossá váló népi műveltségüket. A folyamat során egységesülő *falukultúra* alakult ki, amelynek egyes elemeit származási helyre való tekintet nélkül a falu lakói saját kultúrájuk részévé tették. E falvak szokásrendszerében ilyen elem a húsvéti korbácsolás is. Az egységes (csak gazdasági-társadalmi különbségek miatt rétegzett) *falukultúra* kialakulásánál nagy szerepe van azoknak a csoporton belüli integrációs folyamatoknak, amelyeket Gunda Béla néprajztudományunk elméleti kérdéseinek sorában igen fontosnak tart. Az integrációs folyamat napjainkban is megfigyelhető. A II. világháborút követő szlovák-magyar lakosságcsere eredményeként Bakonycsernyre Nógrád és Hont megyéből, Ipolyság (Šahy) környékéről érkeztek magyar családok, olyan vidékről, amelynek szokásrendszeréből hiányzik a húsvéti korbácsolás. Ma a Bakonycsernyén letelepedett Ipolyság környéki magyarok ugyanúgy gyakorolják a szokást, mint a falu szlovák eredetű, régi lakói. Ugyanez állapítható meg a községben az utóbbi évtizedben megtelepedett cigányokról is.

Észak-Dunántúl szlovák eredetű falvainak szomszédságában lévő magyar települések lakossága nem vette át a szokást. A Nyitra megyei Zoborvidék Árpád-kor óta magyar lakosságú falvaiban azonban gyakorolják a húsvéti korbácsolást. Itt a több évszázados szlovák-magyar együttélés szokáselemek átadásához, illetve átvételéhez vezetett a két nép között.

A húsvéti korbácsolást elterjedésének törzsterületéről a XVIII. század első évtizedeiben Észak-Dunántúlra települő szlovákok magukkal hozták, tehát kibocsátó vidékeiken már a telepítés korában is a mai formájában élt a szokás. Ezen a közvetett bizonyítékon túl elterjedési területén ránk maradt írásos források segítségével

egészen a középkorig nyomozhatjuk. Johannes Beleth párizsi teológus 1160 körül keletkezett *Rationale divinatorum officiorum*ában találjuk az első rá vonatkozó adatot (Mannhardt 1904, 261). Beleth arról tudósít, hogy bizonyos vidékeken húsvét után a második napon az asszonyok férjüket, a harmadik napon a férfiek feleségüket megvesszőzik. Ezt azért cselekszik, hogy egymást figyelmeztessék, a húsvéti áldozás időszakában a házaseset tilos. Kube arra hívta fel a figyelmet, hogy a Szilveszter pápa vezetésével összeült Ely zsinat határozatai szerint a szentáldozáshoz járulóknak áldozás előtt 3 napig, utána legalább 3 napig a házasesettől kötelesek megtartóztatni magukat (1964, 72). Beleth adatait az 1369-ben elhunyt, prágai Konrad Waldhauser írásban ránk maradt latin nyelvű prédikációja erősíti meg (Zibrt 1889, 78; Karasek 1909, 331–332): „Ezekben a szent napokban az embereknek mértékletesnek és tartózkodónak kell lenni, ... a házásoknak is; ezért vesszőzik meg férjüket némely vidékeken a húsvét utáni második napon az asszonyok. A harmadik napon viszont a férfiek feleségüket már kora reggel az ágyban vesszővel vagy kézzel csapkodják meg, ... ezzel fegyelmezik magukat. Így teszik kötelezettségüket tudatossá, magukat kölcsönösen féken tartani, nehogy ebben az időszakban egyik a másiktól házasesetet követeljen. Miközben vesszőznek, a másiknak mondják: Smech ostren, ami annyit jelent mint: jegyezd meg, húsvéti és szent idő van, te most házasesetet nem akarhatsz.” Egy német minorita a XIV. század elején húsvéthétfői prédikációjában már kárhoztatja a szokást (Franz 1907, 152; Kube 1964, 74): „Nem szabad hiúságoknak örülnünk, ahogy azt sokan teszik, akik ma azért vidámak, mert a borsót (a böjti időszak eledelét) maguk mögött hagyták, különféle húsokat fogyasztottak, és kedvüket az utcákon szaladgálással és vesszőzéssel töltik.” A boroszlói augusztinusok könyvtárában a XV. század elejéről fennmaradt kéziratból is az derül ki, hogy az egyházi személyek nem nézték jó szemmel a fiatalok körében divatozó húsvéti korbácsolást (Kube 1964, 75): „Minden ember húsvétvasárnapon áldozni szokott, a pápa a férj és a feleség számára elrendelte, hogy miután a szentáldozást magukhoz vették, egy vesszőt tegyenek maguk közé, és a férjnek az első napon, a feleségnek a második napon hatalmat adott a másikat rendreutasítani. A lányok részére, ami a vesszőzés jogát illeti, semmit nem határoztak, ezért meg kellene azt akadályozni. Szeretnék az ég felé emelt szájjal könyörögni: ha ezer ördög volna, azokat egy korbáccsal szaladgáló emberrel kellene elűzni.” Hippolyt Guarinonius, a prágai császári udvari orvos fia, 1610-ben Ingolstadtban kiadott *Die Grewel der Verwüstung Menschlichen Geschlechts* (Az emberi nem pusztulásának borzalmai) című könyvében a szokás bemutatásakor már a vesszőből font korbácsról is említést tesz. Azt írja, hogy Prágában könnyelmű emberek évenként a húsvéti időben hosszú, fonott vesszőkorbácsot vásárolnak, azt kezükben tartva, mint az örültek bunkóikat, járkálnak a város utcáin, terein. Ha lányokkal vagy nemes hölgyekkel találkoznak, hogy húsvéti tojást kapjanak, a kezüket-lábukat elverik a korbáccsal. Húsvét péntekén viszont a lányok korbácsolják meg tojásért a legényeket. Guarinonius leírásából látjuk, hogy Prágában már a XVII. század elején a legapróbb részletekig abban a formában élt a szokás, ahogy azt az észak-dunántúli szlovák eredetű falvakban megismertük.

Lukács László

JELES NAPI SZOKÁSOK ÉS HIEDELMEK A MÓRI-VÖLGYBEN ÉS A ZÁMOLYI-MEDENCÉBEN

A Móri-völgy és a Zámolyi-medence

A Dunántúl közép-keleti részén elterülő Fejér megye mintegy negyede, nevezetesen a Budapest–Székesfehérvár–Várpalota vonaltól északra eső terület hegyes-dombos vidék. Lényegében a Pilis, Gerecse folytatását képező Vértes és Bakony egy részét, valamint a Velencei-hegységet foglalja magában, szemben a megye döntő részét alkotó alföldies jellegű *Mezőfölddel*. A hegyek vonulatát árkok törik meg. Közéjük tartozik a *Móri-árok* vagy *Móri-horpadás*, hangulatosabb nevén a *Móri-völgy*, mely a Vértest és a Bakonyt választja el egymástól. A vele szomszédos kistáj, a *Zámolyi-medence* a Vértes keleti előterében fekszik.

A *Móri-völgy* a két hegység közötti északnyugat-délkelet irányú árkos bemélyedés, mely a Kisbér–Mór–Székesfehérvár vonallal jelölhető. A legmélyebb pontjain mindössze 120 m tengerszint feletti magasságú, délkelet felé mindinkább kiszélesedő árkot két oldalról hegyek, majd hullámos dombok övezik, melyek lankásan ereszkednek bele a Székesfehérvár körüli *Sárrétbe*. A Móri-horpadás természetes útvonala két dunántúli tájegység, a Kisalföld és a Mezőföld között. A völgy közepén évszázadok óta országutak futnak, de az utóbbi száz évben már a megyeszékhelyt Komárommal összekötő nyílegyenes vasútvonal is hozzátartozik a táj képéhez. A Bakony szélén illetve az árokban föltörő különböző jellegű források és a csapadék vizét a völgy sokszor egymással párhuzamos mesterséges (Móri-csatorna) vagy természetes vízfolyásai szállítják. A számtalan felfakadó forrás közül némelyik nagyobb hírnévre tett szert, így az ásványvízként ismert mohai *Ágnes-* és *Stefánia-forrás*, a gyógyító hatású, termálvízű iszkaszentgyörgyi *Duzzogó*, valamint a bodajki fürdő forrása. A kistáj egyik községe, Fehérvárcsurgó nevét is vízforrásból származtatja. A jelentősebb természetes vízfolyások, a *Gaja* és a *Cina* (másképp *Cene* vagy *Cinca*) a középkortól fogva nagyszámú őrlő-, utóbb néhány fűrészmalmost hajtottak, melyek duruzsolása csak századunk közepére szűnt meg. A táj népe által jórészt csak *Folyónak* nevezett nagyobb és *Érnek* emlegetett kisebb vízfolyások mentén, a völgy közepén széles területeket foglaltak el a rétek és legelők, melyek egy részére 1945 után halastavakat telepítettek. A patakokat átívelő dobogós fahidak egykor éppúgy hozzátartoztak a táj képéhez, mint az utóbbi évszázadban az utakat szegélyező szederfák. A falvak a völgy két szélén, a hegyek oldalába, a dombokra vagy a védett völgyekbe települtek. A völgy közepén ugyanis északnyugati irányból az a szél süvített végig, mely Székesfehérvárt ugyanolyan huzatossá tette, mint amilyen Veszprém.

A *Zámolyi-medencét* a századfordulón még más néven említették. Károly János kanonok írta a megye történetét feldolgozó ötkötetes munkájában: „A Vértes déli oldalán a *Csákvár-lovasberényi síkság* terül el, mely dél felé a Pátka, Zámoly, Magyar-Almás és Keresztes között elnyúló alacsony földgerincen túl a székesfehérvári síksággal érintkezik.” (1896. I. 5.) A táj szülőtte, Csanádi Imre költő a medencét

ellenkező irányból megközelítve 1975-ben írta: „Ma aszfaltos úton naponta többször is indul autóbusz Fehérvárról Zámolyra, egyenest észak felé. Érdéktelen, búzát, kukoricát, krumplit ontó, agyagos, mezőgazdasági területeken dökög a busz, 15 kilométer hosszan, hol kaptatón föl, hol lejtőn le. A fele úttól kezdve már a zámolyi határban tartunk, de fa alig mutatkozik itt-ott. Csak a határnevek beszélnek: jobbra a Csobán, a Förtés, az Erdőföldek, balra az Irtás. Másfél-kétszáz éve még erdő erdőt ért, a földosztás, a jobbágyfelszabadítás után tört rájuk a végítélet. Még északabbra kibontakozik, hosszan, kéken a Vértes vonulata. A Móri-horpadástól Csákváron túlig fogja be szemünk. Középen gyönyörű rajzú hármaskarj: a zámolyi Öreghegy és társai – ennek az aljára kapaszkodnak a szőlők. Már a temetőnél járunk, látszik a Lambergok-Meránok családi kriptája és az ősi falom, da a falu csak azután bukkan elő fokról fokra, ahogy ereszkedünk meredeken lefelé. Most tetszik meg, hogy eddig fennsíkon botorkáltunk, hepehupás hátságon. A valódi síkság, egy parányi Alföld, lenn terül el, a Vértes alján, egészen Pátkáig. Újabban nevet is kapott a térképeken: *Zámolyi-medencének* tisztelik. Kicsiben így ajándékozott meg ez a táj a sziklás-bokros-vadregényes hegység, a dunántúli meghitt lankák és a nyílt rónaság ritka együttesével, ahogy eszmélni kezdtem.” (1975. 72.) Századunk elején a medence *Csákvári-lapály* néven szerepelt.

A Móri-völgy és a Zámolyi-medence kétségkívül változatos vidék. A sík területek régóta a földművelést és az állattenyésztést szolgálják. Lankás dombok és kopár vagy erdővel borított, néhol meredek sziklafalú hegytetők találhatóak itt, oldalukban szőlőkkel, présházakkal, pincékkel. A festői környezethez színes flóra társul: hegyi, síkvidéki, mocsári növényzet. Az egykori hatalmas, összefüggő erdőségeknek mára inkább csak a híre maradt, területük fokozatosan csökkent, jó esetben a szántók rovására, máskor viszont csak kopár fennsíkot hagytak maguk után. A hegyes vidékek értékes fáinak bükk, a tölgy, a cser és a gyertyán voltak, a síkon akác, szil, kőris, jegenye, nyár tenyészett. A hegyek ásványkincseit (mész, bauxit, kaolin stb.) nagyobb mértékben századunkban, s különösen ennek közepétől aknázták ki, nem kis kárt okozva a természeti környezetben, többek közt elapasztva számos vízforrást és helyenként előnytelenül megváltoztatva a táj arculatát.

A táji munkamegosztásban a hegyvidék a szőlő és gyümölcsstermelést vállalta magára, míg a Móri-völgy Székesfehérvár környéki kiszélesedésében, a felnyúló Sárrét környékén és a Zámolyi-medence megyeszékhely felé eső részében a szántóföldi kultúra játszott meghatározó szerepet a földművelésben. A Bakony és Vértes környékén kiváló minőségű bort, a síkabb vidéken jó búzát és kukoricát termeltek. Mindehhez kellő feltételeket biztosított az éghajlat és a talaj. A földrajzi fekvésnél fogva a két kistáj éghajlata átmeneti jellegű a Mezőföld illetve a Bakony és a Vértes klímája között. A mérsékelt száraz és meleg nyárhoz mérsékelt enyhe tél társul. A hegyek aljában a csapadék több, a hőmérséklet alacsonyabb, mint az alföldies területekhez közeledve. A falvak határaitban számos talajtípus megtalálható, általánosságban azonban a jó termőföld a jellemző. A rétek, legelők, erdők az állattenyésztéshez biztosítottak teret. Az egykori makkoltató sertéstartás és nagy hírű juhászat századunkban háttérbe szorult, szemben a szarvasmarhák és lovak nevelésével.

A két kistáj adottságai az ország egyik első lakott helyévé tették, a kőkorszaktól kezdve ember élt itt. A honfoglalás után a nagy szerepű Székesfehérvár szomszédságá-

ban az ország egyik fontos területévé vált. Az Árpádok koráról a nép körében máig több, a vidékhez kötődő monda él. A középkorban kialakult falvak lakossága valószínűleg a Dél-Alföldhöz és Délkelet-Dunántúlhoz kapcsolódott, társadalmi fejlődése, anyagi kultúrája ezen vidékekkel lehetett rokon. (Kósa-Filep, 1975. 192.) A vidék népességét a 16. század első negyedétől a 18. század második évtizedéig az ellenséges hadjáratok sora, a török-magyar, majd a kuruc-labanc harcok és a rácdúlások igen erősen pusztították. Mivel a települések jelentős része a középkortól a csókakői váruradalomhoz tartozott, így sorsukat Székesfehérvár és Csókakő várának helyzete, annak török, majd német kézre kerülése határozta meg. A harcok múltától lényegében a 18. század közepéig tartott az újratelepülés, de egyes falvak (Borbála, Atya, Iszka, Igar stb.) végleg eltűntek, legfeljebb határrész neveken maradtak fenn.

A török hódoltság után a megye déli részéhez képest viszonylag sűrű településhálózat alakult ki, falvakkal, majorokkal, pusztákkal. A betelepülők a magyarokon kívül nagy létszámban németek voltak. Így német telepések éltek Bodajkon, Iszkaszentgyörgyön, Csákváron, Zámolyon, kik legkésőbb a múlt század végére elmagyarosodtak. Századunk közepéig jelentős részben, illetőleg kizárólag németek lakták a völgynek nevet adó Mórt és a Zámolyi-mendence Vértes felőli oldalán fekvő Gántot. (A nemzetiségre való figyelemmel a két település kutatásaink körén kívül esett.) A Móri-völgyben Moha, Iszkaszentgyörgy (helyi elnevezéssel *Szengyőr*), Fehérvárcsurgó (*Csurgó*), Bodajk (*Bodaik*), Sárkeresztes (*Körösztsös*), Magyaralmás (*Ómás*), Söréd, Csókakő (*Csóka*), a Zámolyi-medencében Csákvár és Zámoly (*Zámó*) illetve a két tájegység határán Csákberény (*Berén*) településeken századunkban tisztán magyar lakosság élt. (A Zámolyi-medence szélén elterülő Lovasberény és Pátka számos tekintetben inkább a Velencei-hegység falvaihoz kapcsolódott.)

Az utóbbi 150 évben a két kistáj magyar települései közül egyedül Csákvár lakossága haladta meg a 4000 főt. A további falvak lélekszáma 2000 (Fehérvárcsurgó, Bodajk, Csákberény, Zámoly); 1000 (Iszkaszentgyörgy, Sárkeresztes, Magyaralmás) illetve 500–700 (Moha, Söréd, Csókakő) körül mozgott. a felekezeti megoszlást illetően a többség a katolikus vallást követte. Az utóbbi kétszáz évben térhódításuk a reformátusok rovására töretlen volt. Feltűnő módon változott az arány javukra Csákváron, Fehérvárcsurgón, Bodajkon, tehát az uradalmi illetve vallási központokban. Bodajk búcsújáróhelyét messze földről látogatták, szerzetesek is megtelepültek a faluban, mégis félezeret meghaladó reformátusság élt itt. Számottevő református felekezetű lakott továbbá Iszkaszentgyörgyön, Fehérvárcsurgón, Csákváron; míg Mohán, Sárkeresztesen, Magyaralmáson, Zámolyon, Csákberényben századunk közepéig többségben is maradtak. Kizárólag katolikus lakosság a legutóbbi időkig csak a kis létszámú Söréden és Csókakőn élt. Figyelemreméltó, hogy a gazdasági cselédek abszolút többsége a katolikus hitet követte. Az evangélikusok lélekszáma mindössze Csákváron és Fehérvárcsurgón érte el a több száz főt, híveik száma azonban az utóbbi 150 évben folyamatosan csökkent. A zsidók nem vallási, hanem gazdasági tekintetben játszottak szerepet, legalább egy-két család mindegyik községben élt.

A történelmi sajátosságok következtében a nagybirtokrendszer vizsgált területünkön erősebb volt mint az ország más tájain, bár gyengébb mint a Mezőföldön. A földek jelentős részét a magyarországi arisztokrácia ismert nevű, befolyásos családjai

(Esterházy, Károlyi, Lamberg, Merán stb.) birtokolták. A főúri családok vagyonukat nemcsak a feudalizmus korában, hanem a tőkés viszonyok közt is megőrizték. (Farkas, 1980. 23.) A megyebeli politikai, társadalmi életben szerepet játszó közép- és kisbirtokos nemesség nem itt élt, viszont jelentős volt az úrbéres népesség száma. Belőlük alakult ki a 19. század közepétől, a szabad paraszti fejlődés kezdetétől a falusi kisbirtokos illetve középparaszti réteg. Számottevő lakosság élt a kisbirtokos falvak közelében a külterületeken, szinte kizárólag zárt uradalmi majorokban. A cselédség nincstelen rétegéhez rendszeres utánpótlást biztosítottak a zselléruatódók és a lesüllyedt parasztok. A társadalmi viszonyokban nem hozott lényeges változást a 20. század első felében bekövetkezett több parcellázás, kevesen emelkedtek fel a kisbirtokosi megélhetés szintjére. A szegényebb parasztok saját földjeiken kívül a nagygazdáknál és az uradalmakban vállaltak munkát.

A foglalkoztatás szinte kizárólag a mezőgazdaságban történt. A céhes illetve kisipar művelői sem kizárólag mesterségükből éltek, hanem földet is műveltek. Századunk ipara, bányászata 1945-ig a foglalkoztatásra csak kis mértékben hatott.

A Móri-völgy és a Zámolyi-medence népe számára az igazgatási, gazdasági központ szerepét Székesfehérvár, Mór és Csákvár töltötte be. A megyeszékhely nemcsak mint városi, hanem mint paraszt-polgári centrum is hatott rá. Mór és Csákvár mellett a 19. században mezővárosi ranggal bírt Bodajk is, mindegyiket vásártartási jog illette. Egyes települések (Csákvár, Fehérvárcsurgó, Csákberény, Iszkaszentgyörgy, Bodajk) uradalmi központok is voltak, urasági kastéllyal.

A Móri-völgyet és a Zámolyi-medencét a néprajzi szakirodalom a Sárréttel és a Velencei-tó környékével együtt a *Vértessaljá*hoz, a Vértessalja hegység peremterületéhez sorolja. Középkori hagyományokban gazdag magyar paraszti kultúráját összekötő kapocsnak tekintik az Alföld és a Kisalföld népi műveltsége között. (Kósa – Filep, 1975. 192, 193.)

A Móri-völgy és a Zámolyi-medence földrajzi tájfogalmak, a földrajztudomány által kialakított tájfelosztás részei. A népi tájszemlélet ezeket az elnevezéseket nem ismeri. A tájkeretek feltétlenül alapot nyújtanak a kultúra integrációjához, a jelenségek, jelenségcsoportok sűrűsödéséhez, de a kultúra táji tagolódását emellett még számos más tényező befolyásolja. (Kósa-Filep, 1975. 45–51.) Hogy a két kistáj lakossága néprajzi értelemben alkotott-e táji csoportot, azt csak további alapos kutatás döntheti el. Ennek képezi részét a vidék magyar szokásainak vizsgálata, mely általában az emberi emlékezet által elérhető legrégebbi időszakról századunk közepéig, némely tekintetben napjainkig terjed ki.

Az esztendő jeles napjai a parasztság kisebb-nagyobb ünnepei illetve valamilyen oknál fogva számon tartott, a föld népe szempontjából jelentős időpontok. Szokások, hiedelmek, rítusok kapcsolódtak hozzájuk. Keveredtek bennük az ősi hagyományok, az egyházi előírások és a parasztság évszázadok során összegyűjtött tapasztalatai.

A kalendáris ünnepek kapcsán végzett cselekményekkel a parasztember célja a jó termés, az állatok egészségének, szaporodásának, a család gyarapodásának, erősödésének biztosítása, az ártalmak elhárítása volt. A jeles napok egy része a pihenést, az ünnepet, leginkább az örömet, a szórakozást jelentette a falvak népe számára. Leggazdagabb az évszáró és évkezdő téli ünnepekör volt.

Téli hiedelem- és szokáskör

Márton-nap (nov. 11.)

Az őszi és a téli határmezsgyéjén áll az időjárás és ezzel összefüggésben az életritmusbeli változások kezdetét jelentő *Márton napja*. Magyarországon – különösen a középkorban – jelentős kultusza alakult ki, hiszen a pannoniai Savariában (ma Szombathely) született 316. táján. Előbb a római hadseregben katonáskodott, de már akkor tanúbizonyságot tett nagylelkűségéről. Legendája szerint télidőben a galliai Amiens felé lovagolva félmeztelen koldussal találkozott. Megsajnálva köpenyét kardjával kettészelte, s felét a koldusra borította. Idővel keresztényé lett, előbb remeteéletet élt, majd püspökké választották.

Területünkön legnagyobb tisztelet a részben katolikus Csákberényben övezte. A Lamberg Ferenc Antal gróf által 1775–76-ban építtetett templom védőszentjeként ünnepelték. A barokk oltárkép a katonaköpeny kettévágását ábrázolja, így természet-szerű, hogy a történetet jól ismerte a falu népe. A templom 360 kg-os *Szent Márton nagyharangja* 1924-ben Sopronban készült.

A községnek legnagyobb ünnepe a templom búcsúja volt. „Nagyon innepöték a katolikus atyafiak.” Már előtte egy héttel készültek rá, meghívták, hazahívták a munkalehetőségek miatt Budapestre, Székesfehérvárra elszármazott rokonságot. A gyerekeket a félnépi eredetű *Szent Márton éneke* megtanulására biztatták, mondván, ellenkező esetben nem kapnak *bucsufiát*. A búcsú napján a templomban kétszer tartottak misét, a délelőtti oltárkerüléssel, adományok elhelyezésével, a szent ereklyéjének megcsókolásával. A szertartásokon több Mártont dicsőítő ének (*Márton püspök éneke*) hangzott fel. Figyelmet érdemlő mozzanat, hogy az adományok régebben a szegény családok megsegítésére szolgáltak, így eredendően Márton legendájára vezethetők vissza. Párhuzamként említhető, hogy Szombathely városa egykor Márton ünnepén volt köteles gondoskodni a szegényekről. (Bálint, 1877. II. 454.)

A lúd az ókortól kezdve része volt az európai étkezési szokásoknak. Magyarországon a Márton-napi libalacomák századokon át szolgálták a földesurak és a polgárok, majd a parasztság kedvére. A 18. századi Magyarország legnagyobb tudósa, Bél Mátyás (1684–1749) 1730. táján ezt írta: „Különösen a régtől fogva Szent Márton tiszteletére rendelt napon gyökerezett meg annyira a liba fogyasztásának szokása Magyarországon, hogy véteknek tekintik lakói, ha ekkor hiányzik a libasült az asztalról.” (1984. 197.) Szent Márton ludakhoz fűződő legendája – mely a csákberényiek körében szintén ismert – erősítette a táplálkozási gyakorlatot. Márton ugyanis Toursban (ma Franciaország) ki akarván térni püspökké választása elől, szerénységből a ludak óljába bújt, de azok gágogással elárulták, így a megválasztást el kellett fogadnia. A népi magyarázat szerint tehát innét ered a Márton-napi lúdfogyasztás, mely különösen a Dunántúlon terjedt el.

November elejére a tömés eredményeként már szépen meghízta a libák, így mint *Márton napi ludak* a kacskákkal együtt a búcsú napján a csákberényi ünnepi asztalokra kerültek. Ekkorra megforrott a must, ily módon a Móri-borvidékhez tartozó falu népe már kóstolhatta fehér színű újborát is. Márton napot egyébként Magyarország területén sokfelé tekintik az újbor letisztulása és kóstolása időszakának. A csákberényi ünnepi ebédnél, vacsoránál a főfogást napjainkban is a sült liba és kacska jelentette, melyre újbort ittak. Utána régebben kuglóf, kalács következett,

újabbán inkább süteményt, tortát fogyasztottak. A délutánt a felállított sátrak, játékok közt töltötték el. Este a kocsmában bált tartottak, melyen zámolyi vagy bakonyicsernyei cigánybanda játszott. A zenészek napközben a falu házait járták, némi kereset reményében játszották el a gazda nótáját.

A falu reformátusai kevésbé tekintették jeles napnak. Mint mondták, nem Mártont, hanem a búcsút ünnepelték. Az étkezési rendjük viszont azonos volt.

Márton a tél előhírnöke, így több időjárással kapcsolatos szólás és hiedelem fűződött hozzá. A korán beköszöntő telet, a hamar lehulló havat mindegyik faluban azonos kép felidézésével kapcsolták a szenthez: „Márton fehér lovon gyün”; „Márton szürke lovon jár”; „Szent Márton fehér lovon nyargal”. Csókakőn úgy tudják, ha „szürke lovon gyün meg Márton, akkor nagy lesz a tél.” Változata szerint: „Szent Márton ha fehér lovon gyün, hamar beköszönt a tél.” A csákváriak szerint ha ilyenkor esik a hó, akkor Márton szürke lovon nyargalász.

Fehérvárcsurgón akként vélekedtek, ha Márton jókedvű, úgy kemény; ha borús, úgy borongós tél lesz. (Vargha, 1984, 57.) Ugyanítt egykor a *Márton-napi lud mája* adott időjárási prognózist. Mikor kemény volt, akkor hideg telet vártak; ha lágy, gyöngye lett, akkor ilyen, azaz enyhe télre számítottak. Idős bodajkiak mondták, hogy régen figyelték a *Szent Márton-napi lud csontját*. Mikor fehér volt, akkor korai, ha piros, úgy későbbi, elhúzódó télre készültek. Fehérvárcsurgón a Márton-napi liba fehér mellecsontja sok havat jelzett. (Varga, 1984. 57.) A csákberényiek szerint mikor

„Márton ludja tocsog,
karácsony locsog!”

Nem kifejezetten Márton-naphoz, inkább a tél kezdetéhez kötődött az a környéken általánosan elterjedt regula, hogy a lányoknak az *első hóban* meg kellett mosdaniok, mert így szebbek lettek.

Erzsébet (nov. 19.)

Erzsébet, régiesen *Örsébet* bár korábban kedvelt női keresztnév volt, napjához mégis alig fűződött hagyomány. Valószínűleg kalendáriumi eredetű magyaralmási időjósító rigmus:

„Ha Erzsébetnek fehér a szoknyája,
Karácsonynak fekete lesz éjszakája.”

Tehát havas Erzsébetet, száraz karácsony követ. Régies a sárkeresztesiek szólása:

„Ha Örsébet csobog,
Katalin kopog.”

Ilyenkor persze már nemcsak az esőre számítottak. Ha mégis esett, akkor a csákváriak azt mondták, „hugyosak az Erzsébetek”.

Iszkaszentgyörgyön úgy vélték, hogy az *erzsébeti malacok*, tehát a november közepén ellettek, még jók a következő évre híznak, még nem késeiek, kibírják a telet. Területünkön a módosabb gazdák, különösen ha hús dolgában megszorultak, már Erzsébetre vágtak egy kisebb disznót vagy nagyobb malacot.

Katalin (nov. 25.)

Katalin napját megint csak a közelgő téllel hozták összefüggésbe. Általánosan ismert és ma is mondogatják a kétsoros rigmust:

41. ábra: Szánfogat a bodajki utcán 1957-ben. Fellegi Imre reprodukciója.

„Ha Katalin kopog(ós),
Karácson locsog(ós)!”

Fordítottjában szintén hittek:

„Ha Katalin locsog,
Karácson kopog!”

Hangutánzó hatású változata:

„Katalin totty,
Karácson kopp!”

Csákváron azt is említették, „ha Katalinkor a lúd jégen jár, karácsonkor sár lesz.”

Református családokban az 1950-es évekig ritkán kereszteltettek Katalinra, mert ezt a nevet katolikusnak tartották, akár az Ágneszt vagy az Annát. Így e névnapot inkább csak a katolikusoknál ülték meg. Söréden a század elején Katalin nevű lányát megköszöntő legényeket a házigazda mindig borral kínálta, s általában azt is megengedte, hogy harmonikaszó mellett egyet-kettőt táncoljanak. Legtöbbször azonban valamelyik kocsmában mulattak, mert Katalin este bált rendeztek, a fiatalság a *katalini bálra* ment. Csákváron Katalinkor csak egy kocsmában báloztak, azt is – az előbbiekkal összefüggésben – *katolikus bálnak* tekintették.

Csókakón mindig nagy katalini bált tartottak, hiszen a következő vigasságra szilveszterig kellett várni. Hasonló okból, a közelgő ádvent miatt volt igen népszerű a fehérvárcsurgói *katalini bucsu*. A környék utolsó búcsújának számított, ráadásul akkorra a mezei, szőlőbeli munkák fogytával az emberek is jobban ráértek. Ennek tudatában az árusok is seregestül mentek, „nagy bucsuk szoktak lennyi”.

Az eredetileg román stílusú, majd többször bővített és átépített fehérvárcturgói katolikus templom oltárképén a középkor óta oly népszerű női szent, Alexandriai Katalin látható vértanúsága eszközével, a kerékkel. Az épületet a reformáció után egy ideig a reformátusok birtokolták, 1748 novembere végén azonban a katolikusok visszavették. Állítólag a nap emlékezetére is Katalinkor rendezik a búcsút. Századunk elején még a templom közelében tartották a búcsúkat, itt rakodtak ki az árusok, állították fel eszközeiket a mutatványosok, de a vallásos áhítatot megzavaró neszük miatt később távolabb helyezték őket. Furcsa módon a Katalin név századunk elején sem volt gyakori a községben, később pedig végképp visszaesett népszerűsége. Ha a névnapot nem is, de a búcsút annál jobban megünnepezték. Ebédre várták a *rokonyokat*, a vendégeket, kik „dóguk felű ráérve” jöttek is a környékbeli településekről. Egyes családok kifejezetten hívták a rokonságot, mások úgy tartották, búcsúkor nem kell hívni, anélkül is jöhetnek. Tiszteletükre kacsát vágtak, aprólékából levest főztek, többi részét megsütötték. Este a falu mindhárom kocsmájában bált tartottak, de még így is „kevés vót a hel, mer sok vót a nép.” A helybeliek a fiatalabb vendégeket is elvitték a katalini bálba, hol cigányzenére reggelig mulattak. A következő nap a szőlőhegyi présházakban folytatták a vigadózást. „Bucusu másnapján csak úgy folyott a nép a pincébe, még akkor ottan mulattak.” A búcsút egyébként – a múlt század végi tudósítás szerint – a református hitvallásúak, éppúgy megtartották, mint a katolikusok, sőt mulatság dolgában túl is tettek rajtuk.

A magyar nyelvterület több részéről ismeretes a Katalin-naptól karácsonyig kivirágoztatott ág. Szerelmi-, szerencse-, termés-, egészségjósító célzattal végezték a hajtatást, de ősi formájában a távoli tavasz siettetésére irányult. Szentgálon (Veszprém m.) Katalin-napkor meggyfaágot tettek vízbe, ami karácsonyra kinyílt, ez volt a *Katalin-ág*. (Vajkai, 1987, 188.) Egykor a szőlő-gyümölcsstermesztésben élenjáró Csókakón ugyanezen a napon a férfiak a szőlőnek és a gyümölcsfának lemetszették egy-egy vesszőjét, a lakásba vitték, vízbe tették. A meleg helyen kifakadó rügyekből látták, milyen termés lesz jövőre. Söréden a szőlőhegyről hazahozott *mondulaágot* vitték be, a *sublótra* tették, karácsonyra szépen kizöldült, kivirágzott.

András (nov. 30.)

A keleti és nyugati egyháznál egyaránt népszerű *András* apostol ünnepe területünkön – számos európai nép hagyományához hasonlóan – a szerelmi jóslás és varázslás időszaka volt. Ez ideig még nem sikerült egyértelműen bizonyítani, hogy miképp kapcsolódtak egymáshoz a szerelmi praktikák és András napja. Valószínűleg azért, mert egykoron a pap a szószékről ez idő tájt számolt be az előző egyházi év népmozgalmi (köztük házasságkötési, születési) adatairól, mely arra indíthatta a hajadonokat, hogy Andrásban házasságszerző szentet keressenek. A legutóbbi időkig a lányok egyéni vagy közösségi szokásaiban lényeges helyet foglalt el a jövődöbéli férj személyének, nevének vagy a házasságkötés időpontjának megtudakolása.

Országosan, de tájegységeinkben is legelterjedtebb módszerként András napján néhány lány, többnyire a barátnők összejöttek, *gombócot* készítettek. Egyidejűleg papírszeletekre férfinevet írtak, egyet-egyét a gombócokba helyeztek, majd forró vízbe dobták. Hitték, amilyen nevet a víz legelőször felvet, olyan nevű legény lesz a lány párja.

Szerte az országban a lányok a jövődöbéli férj keresztnévét *almába* harapással vélték megtudakolni. Szórványosan területünkön is találtunk ilyen adatot. Fehérvár-

csurgón mikor András napján felkelt a lány, kezébe egy piros almát vett, kiment vele az udvarra, s beleharapott. Azt tartották, amilyen nevű férfit ilyenkor legelőször meglátott, olyan nevű lesz a férje. Csákberényben az eladó lány András napkor piros almát tett a zsebébe, amit csak karácsonykor evett meg az utcai kerítésnél, a kiskapuban. Úgy gondolták, amelyik legény arra jön, az lesz a lány férje. Bodajkon András napkor evett a lány almát, hogy megálmodja, ki lesz a jövődöbelije.

A magyar népnél a böjtölésnek nemcsak a szigorú, hanem egy játékosabb formája is ismert. A néphit szerint a jóslást gyakran böjtölésnek kell megelőzni. Ezzel összefüggésben a Móri-völgy falvaiban egykor általános volt, hogy *bütütek* (másképp *bütötek* vagy *büjtötek*) a lányok András napján, minek eredményeként megálmodhatták ki veszi el őket, „ki lesz az uruk.” Mohán rigmusba is foglalták:

„Aki böjtő András naptyán,
Völegént lát éccakáján!”

Néhol a reformátusok külön kiemelték: „A mi részünkrű is megtették, hogy böjtöltek, hogy megámodja a leány, kihő megy férhő.”

Az álom után való jövődölést elősegíthették mágikus erővel felruházott tárgyak. Egyesek ezért a böjtölésen túl éjszakára férfiruhát (*üngöi* vagy *gatyát*) tettek fejük alá. Csókakón egyesek az ebédnél elfogyasztott csirke keresztcsontját rakták párnájuk alá. (Pálffy, 1986.23.)

Bodajkon András éjszakáján, mikor a lány álmából felébredt, meg kellett fordítania párnáját. Utána ha ismét elaludt, megálmodta ki lesz a férje. Ugyanitt az eladósorban lévő lány több legény nevét írta fel cédulára s éjjelre ezeket rakta feje alá. Reggeli ébredés után az egyik papírdarabot kihúzta, s a rajta levő nevet viselő legényt várhatta férjéül. Némiképp eltérően alakult a szokás Magyaralmászon. Itt a lány hét nevet írt fel a cédulára, s azon aludt. Amelyikkel az András nappal kezdődő egy hét alatt a legtöbbször álmodott, annak lett a felesége.

A böjtölés után a nyugtalan éjszaka rossz álmaival sokszor komikus eredményt hozott. Néhány ilyen történetet minden faluban tudnak említeni.

Országszerte ismeretes volt, hogy a lányok advent valamelyik napján gyümölcs-ágot állítottak vízbe, s annak kizödüléséből következtettek a férjhezmenetelre. Csákváron az András napkor bevitt ágától azt várták, hogy Luca napra kivirágozzon. Úgy vélték, ahány virág nyílt rajta, a lány annyi év múltán megy férjhez.

Több faluban András napkor is *ólmot öntöttek* a lányok, abból próbáltak következtetni jövődöbelijükre.

A szokások gyakorlása rendszerint jó szórakozást nyújtott, próbálkozott is egyik lány a másik után, vagy együttesen végezték a műveletet. Valamennyire hittek is benne, mert az előző nemzedékekből mindig akadt, aki éppen eltalálta jövődöbelijét. Szerelmi varázslások, jóslások egyébként az év más jeles, különösen évkezdő jellegű napjaihoz is fűződtek, de leginkább mégis András nevenapjához.

Több helyen emlegették Andrást a nagy nyári meleggel összefüggésben, amikor igen csíptek a legyek. Ezek elhárítására szolgált a kétsoros vers:

„Gyűjjetek majd máskor,
Gyűjjetek majd Szent Andráskor!”

A novemberi hidegben ugyanis elpusztultak.

A mohaiak úgy tartották, a *fokhajmát* András napkor kell dugdozni.

András népszerűségében kétségkívül közrejátszott kalendáriumi elhelyezkedése. A hozzá közelebbi vasárnapon kezdődött a négyhetes böjti időszak, *ádvent* (egyesek ajkán *advent*). A nép tudatában azonban advent András nappal indult. A liturgikus egyházi év – mely nem esik egybe a polgárral – ugyanekkor vette kezdetét.

November végére – december elejére megváltozott a falvak lakóinak életritmusa. Jól tükrözi ezt a sárkeresztesi Juhász Istvánné (sz.1900.) visszaemlékezése: „Má monták az öregek, gyün az ádvént, gyün az ádvént. Akkor má a mezőgazdasági munkát, mit lehetett mind evégeztük, akkor má nem dógoztunk vasárnap. A répát betemettük, hogy e ne faggyon, a zóccség e vót téve, meg minden. Má akkor csak uan dolog vót, tömnyi, fejnyi, etetni az állatot, mer akkor má beszorútak.” Az asszony népvizsont ekkor hozta le a padlásról a rokkát, kezdte a fonást. Adventi estén a szomszédok rendszeresen összejöttek, beszélgettek, közben a nők dolgoztak is. A fiatalasszonyok *slingótek*, az idősebbek *fontak*. A sarokpadon ülő férfiak egymással, de még inkább a gyerekekkel *kártyáztak*, *pörgettyűztek* (kockázáshoz hasonló játék).

Az advent előkészülettel, várakozással telt el, miként maga a latin eredetű kifejezés is jelzi, hogy érkezés, Jézus eljövetele várható. Mindent a karácsony várása hatott át.

Az adventre vonatkozó egyházi előírásokat a parasztemberek lényegében ismerték, de szükség esetén segíthetett a nyomtatott betű. Így a múlt század közepén – évszám nélkül – kiadott „Jó illatú Rósáskert” c. imádságos könyv, melyből Csákváron több példány is a kezünkbe került, s valószínűleg más katolikus közösségekben is elterjedhetett. Az első részben található naptárhoz fűzött magyarázat említi, „Ádvént első Vasárnaptól fogva Karácsonig minden szerdán és pénteken Böjt.” Különösen pénteket tartották meg a legutóbbi időig. Söréden például egyes családoknál húst ilyenkor semmiképpen nem ettek, hanem *babos-*, *turós-*, *mákos tésztát*.

Egy időre megszűnt a zene; lakodalom, zajos multság, bál, tánc nem eshetett adventba, még a reformátusoknál sem. A szokásosnál többet jártak viszont templomba. „Harangoztak, aztán mentünk, hétköznapi is.” „Ájtatos hónap az karácsonyig. A reformátusoknál vallásos esték, a katolikusoknál roráték vótak.” (Valójában a reformátusoknál a vallásos esték és a bibliaórák csak a két világháború között, a belmissziók révén terjedtek el.)

A „harmatozzatok” jelentésű *roráté* kifejezés hajnali misét takart, melyre a katolikusok a legutóbbi időig jártak. Németh Béla bodajki lakos (sz.1920.) színesen írt faluja adventjeiről és a hajnali misékről. „Az advent beköszöntével megkezdődtek a hajnali misék, népiesen a roráték. A roráték kezdete hajnali 6 órakor volt. A harangszó hívó szavára elindultak a népek a templom felé, legtöbbször vak sötétben, imbolygó gyertyás lámpával kezükben, mely 2–3 méterre világította meg előttük az utat. Néha a leesett, letaposott hó jelezte a templom felé vezető utat. A rorátén minden reggel a templom megtelt a hívők sokaságával, amikor felcsendült az orgona és a kántor elkezdte énekelni a hívekkel együtt, hogy Harmatozzatok égi magasok. A rorátékra a kevés fiataltól eltekintve, legnagyobb részben idősek és középkorúak jártak el rendszeresen.” Volt idős asszony, ki minden rorátén megjelent, és már az első hajnali harangszónál a templomban egyedül, hangosan énekelgetett. Az ilyenek adventben otthon a petróleumlámpa világánál is áhítattal énekelgettek, imádkoztak megfakult régi imakönyvükből. (1988.3–4.)

Néhány katolikus közösségben – nyilván egyházi kezdeményezésre – karácsony előtt 9 napon át tartó szokás terjedt el, nevezetesen a *szent család költöztetése* illetve vitele, mely alap gondolatát a bibliából, Mária és József betlehemi szálláskereséséből vette. Csákváron az 1945-ig tartó gyakorlat több szokásúzó csoportot is létrehozott. Egy-egy csoportba 9 család állt össze, hogy a szent család szálláskeresésére utalva 9 estén át felváltva helyet adjanak nekik, illetve az őket ábrázoló képnek. A kép rendszerint egy *előimádkozó*, *előénekes* asszony tulajdona volt, s tőle indultak. Minden családnál egy napot töltött a szentkép, hogy azután este az előtte végzett ájtatosság (ima, karácsonyi és adventi énekek) után új helyére induljon. Itt ünneplékenység, házioltár várta: a *kászlit* vagy a *sublót* díszítették fel, gyertyát, fenyőágot, virágot tettek rá, s ide helyezték. Ilyenkor az egész család otthon tartózkodott azért is, hogy a szent család oltalmába ajánlják őket. A szokás gyakorlásában lelkipásztor nem vett részt.

A szálláskeresés Nyugat-Európában először a barokk korban tűnt fel a karácsonyi játékok közt. A magyar népköltészetben megtalálható az erdélyi balladákban és betlehemes játékokban, a dunántúli köszöntőkben és búcsúénekekben. A megyénkbeli Tordason a szlovák származású öregek adventben, este, mikor lefeküdtek és eloltották a lámpát, énekelni szokták a szálláskeresés történetét. (Manga, 1947.270–271.)

A századfordulótól valószínűleg osztrák hatásra a szokásnak újabb – általunk a csákvári példával bemutatott – formája bontakozott ki, melynek terjedését elősegítették az említett énekek, játékok, továbbá az egyházi kezdeményezés. A szokás csekély múltja miatt énekeinek nyelvezete, modora nem mentes a szentimentalizmustól, terjengősségtől (Bálint, 1976.48.), igazából ez a szokás nem vált népivé.

Manga János Tordason személyesen figyelhette meg a szálláskeresést, melyről készült alapos leírását összevetésül idézzük. (Manga, 1947.273.) „Tordason előre kiválasztják azt a 9 családot, ahol a szokást 9 este tartják. Rendesen olyan családokat, ahol kevesen vannak és nagy a szobájuk. A szent család képét advent valamelyik vasárnapján elviszik a templomba és megszenteltetik. Ez alkalommal a kiválasztott családok tagjai gyónnak, áldoznak. December 15-én este 6 óra körül a templomban gyülekeznek, ahol elmondják az Úrangyalát, a Hiszekegyet, a Miatyánkot, az Údvözlégyet és elénekelnek egy adventi vagy Mária-éneket. Utána kilences csoportokra oszlanak és elmennek egy-egy házhoz, ahol előre elkészített oltárra (leterített asztal, rajta feszület vagy Mária-szobor, két gyertyatartó égő gyertyával és virág) helyezik a szent család képét. Ezután elmondják az előírt imát, Mária, Kaszap István kilencedét, végül adventi és karácsonyi éneket énekelnek. A képet másnap este viszik a következő kiszemelt házhoz.”

Valószínűleg német hatásra a két világháború között Csákváron néhány családnál feltűnt az *adventi koszorú*. A mintegy 20 cm átmérőjű tárgyat fenyőágból fonták, az adventi négy hetet szimbolizáló négy gyertyát tettek rá és a sublóra helyezték. Minden adventi vasárnap az esti imádságnál eggyel több gyertyát gyújtottak meg rajta, így karácsonyhoz közeledve, egyre erősödött fénye. Csókakőn, Söréden, Bodajkon a templomban – az emlékezet szerint – hosszabb ideje helyeznek el adventi koszorút. Napjainkban is az a szokás, hogy a plebános a mise előtt gyújtja meg az esedékes számú gyertyát. A lakásokba viszont itt nem került be. A múlt század második felében Észak-Németországban kialakult, Ausztriában az I. világháború után egyre inkább terjedő szokás (Lukács 1983, 56–67), tehát viszonylag gyorsan

megérkezett hozzánk. Teljes befogadásra, a karácsonyfához hasonló széleskörű népszerűsége azonban nem lett, bár az egyház vagy a kereskedelem hatására napjainkban mind több helyen lehet találkozni vele.

Az adventben született állatokhoz a magyar nép bizonyos hiedelmeket, de legalább véleményt fűzött. Sárkeresztesen az *ádventi malacról* azt tartották, hogy az alkalmas lesz a későbbiekben hízőnak, a következő év őszére megnő akkorára, hogy otthon lehet fogni, lehet hizlalni. A bodajkiak szerint viszont az adventi malacok nem a legjobbak, mert a kemény telet megsínylik.

Ferenc (dec. 3.)

Ferenc nap a disznóvágások kezdetére esett. Székesfehérvár-Felsővárosban *Disznóvágó Szent Ferenc*ként emlegették. (Bálint,1977. jan. 17.) A Móri-völgyben legfeljebb mint névnapot tartották számon. Sárkeresztesen a gyerekek apjukat verssel köszöntötték melyet más téli névnapra is alkalmazni lehetett:

„Ugrik a nyúl a fagyon,
Ferenc napja ma vagyon,
Édesapám pénzt adjon,
Édesanyám bort adjon!”

Borbála (dec. 4.)

A korábbi századokban oly nagy népszerűségnek örvendő keresztény vértanú, Borbála vidékünk népéletébe alig vonult be. A parasztemberek inkább csak katonakorukra emlékezve emlegették *Borbála napját*. Pontosabban csak azok, kik a tüzérségnél szolgáltak, mivel Borbála többek közt a puskaporral és ágyúval harcoló tüzérek védszentje volt. 1945-ig a hadsereg kötelékében, a tüzérosztályoknál megünnepelték napját. A székesfehérvári laktanyákban, a *lovastüzérek*nél és a *légvédelmi tüzérek*nél ezen a napon a legénység jobb *kosztot* és mellé 2 dl *bort* kapott. Az *öreg tüzérek* ekkor avatták föl az *ujjoncokat*. Este, vacsora után derékszíjjal a kezükben a laktanya folyosóját két oldalról *elállták*. Az újoncnak a sorfal között kellett egyenként végigfutni. A gyorsan futók az ütésekből kevesebbet kaptak, míg az elesőt nagyon elverték. A *tüzérvadás* némelyik újonc számára a gyöngéledőn zárult, hol több napig ápolták. A veréssel történő felavatással tulajdonképpen a csoportba, a tüzérség kötelékébe fogadták be az egyéneket. A fájdalom eltűrésével bizonyítaniuk kellett alkalmasságukat, rátermettségüket. A veréssel megvalósuló avatás szokása ismert volt a paraszti, a diák és a céhes életben, sőt a lovaggá ütéssel is összefüggésbe hozható.

Területünknek a Bakonyhoz és a Vérteshez közel eső falvaiból többen jártak dolgozni a környékbeli szén- és bauxitbányákba. A század első harmadában az állandó életveszélyben forgó bányászok – kik ugyancsak védőszentjüknek tartották Borbálát – megünnepelték a szent napját, nem dolgoztak e napon.

Borbála középkori helyi tiszteletét bizonyítja, hogy a Sárkeresztes határában lévő, a török hódoltság kezdetén elpusztult önálló helység, Barch 1340-től Zenth

Barbara azaz *Szent Borbála* néven is szerepelt. A johannita lovagrend, a keresztes vitézek birtokát képező falu önálló plébániával, kőből épült, de toronnyal nem bíró, Szent Borbála tiszteletére emelt templommal rendelkezett (Károly, 1896-1904. I. 395, Nagy, 1972. 288.). A hajdani település egy ideig lakatlan maradt, majd közelében – azóta szintén elpusztult – uradalmi major épült *Borbála-pusztá* néven. A középkori név jelenleg a *Borbállai-szőlők*, vagy röviden *Borbál*a formában, mint a falu egyik szőlőhegyének neve él tovább.

Miklós (dec. 6.)

A minden társadalmi rétegnél elterjedt ajándékozás következtében napjaink egyik legintenzívebben gyakorolt népszokása Miklós, *Mikulás napjához* fűződik. Vidékünkön egyik-másik községben az emberi emlékezet által elérhető legkorábbi időszakban még nem tudtak létezéséről. „Én a gyerekkoromba nem hallottam a Mikulásrú.” – mondták Sárkeresztesen a múlt század végére, a századfordulóra utalva. Más községekben viszont az emlékezet nyomán archaikus Mikulás-figurák bukkantak fel. Egy-két helyen – így Fehérvárcsurgón – a századfordulón már ajándékoztak is ezen a napon.

Szent Miklós püspök (élt a 4. században) ismert legendája nyomán – Myra városában éjjel az ablakon át behajított pénzes zacskókkal segítette meg egy elszegényedett család leányait – e naphoz mindenekelőtt az ajándékozás szokása kapcsolódik. Egykor a gyerekek megtisztított, kifényesített cipőjüket, csizmájukat éjjelre az ablakba tették, s abba a szülők diót, almát, kekszet, krumplicukrot vagy legalább pár szem kockacukrot raktak. A csokoládéból készült Mikulás-figura általában az I. világháború után jelent meg: Söréden az 1920-as években, Csákberényben a két világháború között, de csak azoknál a gyerekeknél, kiknek rokona Pestről hozott egyet-egyet. Másutt a fehérvári vagy a helyi boltosok járultak hozzá népszerűsítéséhez. Meg kell említeni a földbirtokos feleségek szerepét is, kik a cselédgyerekek megajándékozásával terjesztették a csokoládéfigurákat, népszerűsítették a gyári Mikulás-alakot.

A terület falusi szokásainak megszemélyesített Mikulás figurája lényegesen különbözött a városi, pirospalástos, aranybotos jószívú alaktól. Bodajkon a nagyobb legények rongyos férfi és női ruhákba öltöztek, fejükre *pakundekli* (keménypapír) *álarcot* tettek. Kezükbé fűzfavesszőből font *korbácsot*, (*virgács*) vettek, melyet maguk fontak. Egyikük derekára hosszú *láncot* csatoltak. Az ijesztő figurák – zsebükben pár szem dióval, cukorral – sötétedéskor indultak *mikulásozni*, olyan házakat felkeresni, hol kisebb gyerekek laktak. A házhoz érve megzörgették a láncot, és elváltoztatott hangon megkérdezték: „Szabad-e a Mikulásnak begyünnyi?” A „szabad” válasza beléptek, s a megrémült kicsiket kezdték faggatni, hogy tudnak-e imádkozni, jól viselkednek-e. Az imádságért a gyerekek cukrot, diót kaptak, ellenkező esetben előkerült a lánc és a virgács. A Mikulások az utcán talált lányokat, menyecskéket is megveregették ilyenkor. (Németh, 1988. 5-6.) Magyaralmáson és Csákberényben a legények, egykor még a férfiak is, kifordított bundát, kucsmát vettek magukra, kenderkócból szakállt, bajuszt ragasztottak, derekukra láncot kötöttek, amit csörgetni is tudtak. A felismerhetetlenség érdekében hangjukat is elváltoztatták. Járták az utcákat, bementek vagy berontottak a házakhoz. Ijesztgették

vagy botjukkal, virgácsukkal kicsit megverték az apróbbakat, esetleg a lányokat. Máskor éneket, verset, imádságot követeltek tőlük.

Az alkalmazott láncsörgetés, a zajütés téli népszokásaink jellegzetes mozzanata. Eredeti célzata a gonosz szellemek elriasztása volt. A bodajkihoz, csákbereinyihez és magyaralmásihoz hasonló alakok, sokszor *Láncos Miklós* néven a 18. századtól a Dunántúl több helyéről ismertek.

A II. világháború körül városi és egyházi hatásra a terület községeiben is megjelent a palástos, püspökbotos Mikulás, s a magyar néphagyománytól ugyancsak idegen társa a *Krampusz*, ki a jóságos püspök ellentétét, az ördögöt idézte. Neve is a német Krumpfuss-ból származik, ami görbelábút jelent. Csókakőn fekete álarcban, szarvakkal személyesítették meg. Harmadikként csatlakozott hozzájuk a szárnyas *angyal*. Szintén járták a házakat, kikérdezték a gyerekeket, jól viselkedtek-e, tudnak-e imádkozni. A házigazdával történt előzetes megbeszélés vagy rokoni kapcsolat esetén megajándékozták, máskor csak biztatták őket, hogy tegyék ki a fényesre pucolt csizmájukat éjjelre az ablakba.

Luca (dec. 13.)

Területünkön a téli ünnepkör egyik legtöbbet emlegetett napjához, *Lucához* szépszámú szokás és hiedelem kapcsolódott. Ezek azonban csak csekély mértékben hozhatók összefüggésbe az ókeresztény szűz, Luca, pontosabban Szent Lucia alakjával. Fejér megye parasztsága őt szentként alig ismerte, legendája nem terjedt el széles körben, és a képzeletben is más alakban élt, mint ahogy az egyház szólt róla.

Luca napja, mint nőnemű alak ünnepe, a paraszti hagyományban tele van asszonyi kezdeményezésekkel és tilalmakkal, amivel az elkövetkező időszakot, az új évet kívánták befolyásolni. A népi felfogás szerint ugyanis bizonyos cselekedetek hatása megmutatkozik, analóg módon érvényesül a befolyásolni kívánt időszakban.

Luca mindenekelőtt dologtiltó nap volt. Más tájegységekkel ellentétben nem ismernek a tilalom megszegőinek bűnhődéséről szóló tabumondákat, de napjainkban is jól tudják, az idősebbek meg is tartják a *varrási* tilalmat. „Az asszonyoknak nem szabad varrni, mer bevargyák (összevargyák) a tikok valagát (fenekit, tojókáját)”, egész évben tojás nélkül marad a család. Csókakőn a főzés kivételével szinte mindent tiltottak, a varrás mellett különösen, a *mosást*, „mer kimossák a tyúkok fenekit, nem tojnak”. Tiltották továbbá a *szárnyasok* levágását. A csókakőiek elmondták: „Lucakor nem dógoztunk. Főznyi megfőztünk, de utána nem dógoztunk, nem mostunk, se tüt nem vettünk a kezünkbe, semmit.” A szokás eltérő intenzitására utal, hogy a szomszédos Söréden így nyilatkoztak: „Varrnyi nem varrtunk, mást lehetett csinálni. Nemigen tartottuk Lucát.” Sárkeresztesen azt mondták: „Akkor nem szabad vót varrnyi, akkor mostunk, fonytunk, meg hát más házimunkát végeztünk.”

Luca napján mágikus cselekedetekkel igyekeztek biztosítani a baromfi hasznát. A századfordulón végzett eljárásról pontos leírásunk is van. Iszkaszentgyörgy községi jegyzője, Brandt István következőképpen rögzítette a szokást. „Lucza napján, decz. 13-án hajnalban a gazdasszony bebúvik a tyúkólba s ott a disznópörkölésnél használt égett karóval vagy piszkafával hadonászni kezd a tyúkok közt, közben pedig ezt mondogatja:

„Kotolj, kotolj, tyúkocskám!
Tojjál, tojjál, tikocskám!”

(Sebestyén, 1906. 423.) Általánosságban megállapítható, hogy minden községben *megpiszkálták a tikokat*, de az eljárásokban különbségek fedezhetők fel. A cselekedetet azért végezték, hogy jobban tojjanak állataik. Leginkább a kenyérsütésnél használatos parázskotró *piszkafát* vették igénybe. Iszkaszentgyörgyön kívül Sárkeresztesen volt olyan öregasszony, aki mindig a Luca-nap előtti – egyébként ritka – disznóvágásról ellopott, ott a pörkölésnél használt piszkafával *kurkátá meg* a tyúkokat. Fehérvárcsurgón is ilyen eszközt használtak, továbbá *meszellőt, söprűt*, Csókakön *nyírásöprűt, meszellőt, rossz söprűnyelet* alkalmaztak. Számba jöhetett a fából készült *szénvonó* vagy egyszerű *bot* is.

Érdeemes megfigyelni, hogy kik és mikor mentek az állatokhoz *kurkányi (megkotorny)*. A tevékenységet az utóbbi időben az asszonyok végezték, talán így lehetett egyes falvakban régebben is. Csákberényi indoklás szerint a gazdaasszony *piszkátá meg* a tyúkokat egy hosszú bottal *Luca estéjén*, hogy jó tojók legyenek. Némely csókakői családban azonban mindez a legfiatalabb gyerek dolga volt, mert így az állatok okvetlenül sokat tojtak. Másutt férfiembernek kellett elvégezni. „Öregapám hajnalba piszkafáva vagy szénvonóva megpiszkátá a tikokat, leverte, az ülőru.” (Sárkeresztes) Múlt századi születésű öreg csókaköiek elbeszélése szerint férfinak és sötét éjjel kellett eljárnia. Luca éjszakáján, mikor a férfiember elaludt, asszonya felkeltette: „Eriggy már kurkál meg azokat a tikokat!” Disznóperzselésnél használt, jó kormos karót vett magához, mert így sokat fognak tojni az állatok. (Diószegi, 1961. 7.) Ugyancsak Csókakön mondóka is fűződött a cselekvéshez: „Kotújjatok, tojzatok!” Régebbi változata: „Tojzatok, kotújjatok, jól kotlók legyetek!” Esetleg csak ennyit mondtak: „Tojjá jövőre sokat!”

Végigtekintve a példákon, megállapítható, hogy a tevékenységhez szívesen használtak koromtól feketedett eszközöket, botokat. Tudjuk, hogy a kormozás és a bot más népszokásokban is termékenységaráztató. A cselekedet időpontja a sötétséghez kapcsolódott. Újabban az estéhez, hajnalhoz, legfeljebb a reggelhez, régebben az éjszakához. A korábbi adatokból kitűnően az analógia érdekében több helyen a ritust egykor férfiak végezték. A két világháború között azonban az idősebb férfiak elhaltával a fiatalabbak már nem folytatták ezt a tevékenységet, szerepüket így az asszonyok vették át.

A Luca napi szokások közt az egész magyar nyelvterületen központi helyet foglalt el a baromfiak termékenységének biztosítása. A tyúkok megpiszkálására Bornemisza Péternél (1535-1584), a magyar reformáció nagy alakjánál már a 16. században – igaz karácsonyhoz fűződően – van adat: „A tyúkoknak ágással szurkál meg Karácsony estén az ülőbe, hogy tojjanak.” (Bornemisza, 1980. 1054)

A kotlóvarázslás is jórészt e naphoz kapcsolódott. A Dunántúlon leginkább lopott szalmából csináltak a tyúkoknak új tojófészket. (Szendrey, 1986. 187.) A bor termeléséről nevezetes Csókakön Luca napján a gondos gazdaasszony kiment a szőlőbe, a föld négy sarkán lévő szőlőkarókról levette a kötözőanyagul használt *zsuppot* (később *rafiát*), hazavitte, otthon beletette a tojó tyúkok *fészke*be, hogy majd így korán *megkotlanak*, illetve sok *kotlós* lesz. Fehérvárcsurgón csak a legöregebbek emlékeznek rá, hogy volt, aki Luca reggelén korán kiment a szőlőbe, s a *kötés* mellett *nyúlszart* szedett össze, azt vitte be a tyúkfészekbe, hogy jól *megkotújjanak* a

baromfiak. Ugyanitt lett gyakorlat, hogy két idegen kazlat meghúztak, azt tették be a tyúk alá, hogy akkor hamar *elkotlik*. (Pongor, 1958. 4.) Más változat szerint a szomszéd kazlából húzták ki a szalmát, és saját tyúkjuk fészkebe tették. Így elhozták annak szerencsését, csak a cselekményt végrehajtóknak lett sikerük a baromfiakkal. Szintén a fehérvárcsurgóiak a hurkák alatt használt szalmából készítettek az ölban fészket, így a tyúkok jó kótlósok lettek és korán megkötöltek. (Hadházy, 1969. 43.)

A bűvös kör a magyar néphitben többször, így Luca nappal összefüggésben is felbukkant. Csákváron a tyúkokat, hogy jobban tojjanak, kör alakú eszköz, a *kerékráf*, azaz a kocsikerék sínje között tették.

A Luca napi tilalmak sora tovább folytatható. Általánosnak mondható, hogy figyeltek rá, e napon a házhoz ne érkezzen női látogató, mert akkor nem lesz szerencsájuk. „Meg köllött tartanyi, hogy ne is menjen az ilyen fehérnép a másik házhó. Má messzirű kiátották: Be ne gyere ám a kisajtónn!” (Csákberény) „Asszon-nak nem vót szabad házónyi.” (Sárkeresztes) Az idősebb asszonyok pár éve is arról számoltak be, hogy ilyenkor még a szomszédba sem mennek át. Ha egy nőnek mégis sürgős dolga támadt másnál, akkor legfeljebb az utcáról vagy a kerítés mellől kiáltott be a címzetthez. (Más területeken a fehérnép azért nem járhatta a falut, mert úgy vélték róluk, boszorkányozás végett mennek máshoz.) A férfival történt reggeli találkozást viszont szerencsésnek tartották, őket látogatóként is szívesen fogadták. Ugyancsak a szerencse megtartása érdekében nem volt szabad semmit, különösen pénzt kiadni a házból. Ahogy a kölcsönadást tiltották, ugyanúgy a kölcsönkérést is. Így érthették el, hogy a következő évben minden bent maradjon a házban, a vagyon ne csökkenjen.

A Luca napjához fűződő népi kultuszt nem szabad önmagában vizsgálni. Ugyanis a magyaroknál, hasonlóan a többi közép- és kelet-európai néphez, a novembertől vízkeresztig tartó időszakban az egyházi ünnepek egy részének kialakult egy külön népi szokásanyaga. (Dömötör, 1974. 130-131.) Ezek egyrészt asszonyi ünnepek, női dologtöltő napok (a vizsgált területen Luca, másutt Borbála és Miklós napja is); másrészt a lányoknak szerelmi jósló napok (területünkön András, Luca napja, továbbá karácsony és újév) voltak. Végso soron tehát a női nemhez kapcsolódó szokásanyagról van szó.

Luca az egyházi legenda szerint Jézus koszorús menyasszonyaként élt, s talán ezért lett az eladó lányok pártfogója, házasságszerzője (Bálint, 1977. I. 74.). A szerelmi jóslásoknál – és több Luca napi szokásnál – megfigyelhető, hogy a ritust december 13-án kezdték és karácsonykor fejezték be.

A legismertebb lánypraktikát *cédulákkal* végezték: Mohán *lucacédulának* nevezték. Luca napján 12 vagy 13 cédulára férfi keresztnévet írtak, összehajtogatva dobozba, pohárba tették. Anélkül, hogy megnézték volna, minden nap (este) eltűzeltek vagy eldobtak egyet belőle. A karácsonyra megmaradt egyetlen darab elárulta, hogy milyen nevű lesz a lány férje. Csókakőn karácsonyig naponta egy férfinevet írtak egy-egy cédulára. Karácsony este *gombócfőzéssel* az András napnál ismertetett módon igyekeztek megtudni, ki lesz a párjuk.

Az öregek emlékezete szerint Csókakőn egykor rakták a *lucaforgácsot*. A nagylány december 13-tól karácsonyig naponként begyűjtött és biztos helyre elrakott egy-egy forgácsot. Karácsony napján ezekkel a fadarabokkal melegítette meg a mosogatóvizet, hogy megjelenjék majdani vőlegénye (Diószegi, 1961. 9.). Hasonló szokás ismert Bajáról valamint az egykori Bars és Szolnok-Doboka megyéből.

(Róheim, 1915. 16. 17. 18.) Bodajkon a lány pogácsát, *lucapogácsát* sütött, melyből egyet a kutyának dobott. Amilyen irányba az állat az ételt elvitte, a lánynak abból az irányból kellett várnia jövődöbelijét.

A magyar népnél a férfiak viszonylag ritkán igyekeztek megtudni jövőbeli házastársuk személyét. Magyaralmáson a legényember „boszorkányos szokással” megtudhatta. *Sapkáját és subáját kifordítva* vette magára, úgy ment ki az utcára. Amelyik lányt ilyenkor meglátta, az lett a felesége. A példa jól illusztrálja, hogy népünk mágikus cselekedeteiben milyen fontos szerepet játszott a kifordított ruha.

Csákberényben a szerelmi kapcsolatot jelezték azzal, hogy Lucakor a legényes és lányos ház között *polyvával* szórták fel az utat. Ugyanitt a rátarti lány háza előtt az utcán köcsögdudáztak, durrogtattak. (Sárkány, 196.) Csókakőn *tollal* szórták fel a lányos házak előtt a járdát, néha még vízzel is meglocsolták, hogy odafagyjon. Csákváron *szénát, polyvát* szórtak.

Az idősebb korosztály tagjai inkább az időjóslo eljárásokkal próbálkoztak. A Luca és karácsony közötti 12 napot különösen alkalmasnak vélték a következő évi időjárás kifürkészésére. Mindegyik nap az eljövendő év egy hónapjának felelt meg. Megfigyelték, fejben tartották vagy papírra feljegyezték, s a következő év adott hónapján hivatkoztak rá (esős, száraz, szeles, stb.). Múlt századi születésű idős sörédi asszony ennek kapcsán az írásbeliséggel szemben itt is a szóbeliség, a megjegyzés elsődlegességére utalt: „Fejbe szoktam tartani, hogy körülüll milyen idő vót. Meg el is szoktam nyáron mondani, hogy milyen idő vót Luca naptú.” Általánosan ismert szokás, hogy hat darab *vöröshajmát* felébe vágtak. Az így kapott 12 féldarab egy-egy hónapnak felelt meg. Sőt tettek bele, félrerakták a *kamorába* vagy a szobai *mestergerendára*, azután naponta elővettek egyet, s megfigyelték, mennyire olvadt meg benne a só. Ha nedves volt, az csapadékot, ha száraz, az pedig esőmentes hónapot jelzett előre. Az eredményt itt is megjegyezték vagy felírták. Csákberényben naponként tettek ki egy-egy hagymát sóval az ablakba, s így következtettek. (Sárkány, 1966.)

A Luca név a latin lux, azaz fény kifejezésből származik. Az egyház nem véletlenül helyezte ünnepét december 13-ra, mivel így szembeállíthatta az éjszakával, a sötétiséggel. XIII. Gergely pápa 1582. évi naptárreformja előtt ugyanis Luca napja a téli napforduló időszakára esett, amikor az éjszaka a leghosszabb, a nappal a legrövidebb volt. A korábbi századok babonás gondolkodású emberei, éppen a sötétség uralma miatt tartották Luca-nap környékét boszorkányos időszaknak. Ebbe a gondolkörbe tartozik területünkről a *lucaszéke* és a *lucaustor* készítése, továbbá a Lucakor kezdődő *csomókötés*.

Luca napjához és karácsony estéjéhez egyaránt kapcsolódik a *lucaszékével* összefüggő hiedelem, mely országosan elterjedt. Az európai művelődéstörténetből ismertek azok a bűvös székek, melyek a titkok, rejtett dolgok felfedezésére szolgáltak. A magyarság lucaszéke is ilyennek tekinthető: ráülve fény derült a kilétüket titkoló boszorkányok személyére. A felismeréssel pedig a boszorkány hatalmát, erejét is elveszíthette.

Területünkön is általánosan ismert a mondás: „Úgy készű, mint a lucaszéke”; „Sokáig készű, mint a lucaszéke”. Készítését szemléletesen mesélték el Csókakőn. „Hallottam, hogy beszéltek, hogy csináltak lucaszéket. Luca napján kezdtek el csinálni. Tizenhárom határba vágtak hozzá fát. Minden este csináltak benne valamit, az utolsó szöget karácsony este verték bele. És akkor, mikor az éjféli misére beharangoztak, a harangszó után bevitte a templomba, a szenteltvíz tartónál letette,

és ott ráült. És akkor meglátta, aki a széken ült, hogy kik a boszorkányok, mert azok úgy mentek be, inkább állati ábrázattal. Nagy szarvuk volt. Volt, akinek megtekereedett, mint a kosé, volt, akinek olyan volt, mint az ököré. E. J. volt, ez csinálta meg a széket. Az édesanyjára volt kíváncsi, mert mindig azt mondták neki, hogy boszorkány. És megcsinálta a széket és befűtötte a kemencét, és tudta, hogy mikor lesz a beharangszó, és a tüzet a kemencében megrakta, csak a fél misét láthatta, nem várhatta meg az utolsó áldást, menekülnie kellett és az égő kemencébe hajította a széket. És előbb az édesanya mindig mondta: ne tedd fiam, ne tedd! És mikor hazarohant, mert nem messze voltak a templomtól, mentek utána és kiabáltak neki: szerencséd, hogy hazaértél, mert széjjel téptünk volna. Vót, aki mákot szórt szét, mer addig nem mehettek utána a boszorkányok, míg össze nem szedték.” (Diószegi, 1961. 1.)

Fehérvárcsurgón 13 különféle fából, mindegyik alkotórészt más-más napon kellett elkészíteni úgy, hogy a befejezés pont karácsonyra essen. Az éjjeli misén aki ráült, megláthatta a boszorkányokat, mert az oltárnak hátat fordítva, az ajtó felé néztek. (Pongor, 1958. 4.) Gyűjtésünk során hallomásra hivatkozva akként emlékeztek Fehérvárcsurgón, hogy a kívánt 13 napon át többen csináltak lucaszéket. Karácsonykor templomba vitték vagy a keresztútra mentek vele, ott találkoztak a *boszorkánnyal*. Magyaralmáson úgy mesélték, hogy a lucaszéket 13 nap, 13 fajta fából, 13 darabból kellett csinálni. A karácsonyi éjjeli misére vitték, a templom előtt ültek bele. Ugyanis így láthatták meg, hogy ki a boszorkány, ki nem fér be szarvával az ajtón.

A pásztorcsaládból származó, így Fejér és Veszprém megye több községét is meglakó, végül Bodajkon letelepedett Györkös Ferenc (sz. 1919.) ekképp mesélte el a szék készítését és használatát. „A lucaszéket tizenhárom darabbú kell csinálni, minden nap egy darabot és minden nap másik fajta fából kell csinálni. Tizenhárom nap alatt készült el. Éjjeli misekor odamegy a templom bejárata elé, ottan vagy föláll rá, vagy leül rá. Általában fölállni szokott, mert ha a boszorkány megjelenik, előbb le tud ugrani. Még mielőtt a lucaszéket letette, előtte mákkal körbeszórt a lucaszék elejét, a lucaszék hátújját hagyta szabadon, amerre tudta, hogy menni köll. Mikor fölállt rá, meglátta a boszorkányt, megijedt, akkor ekezdett futni. De a lucaszékre előre odakészítette a mákot. Mikor a székkal a hóna alatt elkezdett futni, a mákot szórta maga után. A boszorkánnak azt fő köllött szennyi, akkor nem érték utol.”

A csákbereányi reformátusok szerint a széket tizenkettő darabból állították össze. Az utolsó darabot karácsony éjjélkor kellett a tizenkettedik határból való *istenátkozta tüskéből* megcsinálni. Éjjélkor azután a keresztútra kellett kitenni, ráülni, *kört keríteni* a bottal, s mikor jöttek az éjjeli miséről, látni lehetett a boszorkányt. (Sárkány, 1966.) Fehérvárcsurgói hiedelem, hogy a *mogyorófavesszővel* meghúzott mágikus kör védelmet nyújtott a boszorkányokkal szemben.

A bodajkiak szerint ugyancsak a mágikus kör, a *vár* adhatott kellő oltalmat a szék készítőjének. Itt a Luca napkor megkezdett munkát karácsony szenteste fejezte be a boszorkányok létére kíváncsi, merész vállalkozó. Minden nap dolgozott rajta valamennyit. Az éjjeli misére a hóna alatt magával vitte, ahol kezdődtek a padosorok, elhelyezte, s arra ülve hallgatta végig a szertartást. Előtte azonban a szék körül szentelt gyertyával egy nagy kört, egy várat írt a kövezetre, így biztosítva védeltségét. Úrfelmutatáskor, mikor a pap az oltáriszentséget felemelte, a szék gazdája láthatta, hogy kik a boszorkányok, mivel ezek az oltárnak hátat fordítottak, s így orcájukat éppen a széken ülő felé fordították. Emlgették, hogy a szertartás végén megfenyegették a boszorkányok a lucaszék készítőjét. Egyrészt mondták neki, mekkora szerencsé-

je, hogy szentelt körbe zárkózott, különben elbántak volna vele; másrészt figyelmeztették, jaj lesz neki, ha elmondja, mit látott. (Németh, 1988, 8–9.)

A boszorkányokkal szembeni védekezést tehát különböző elhárító cselekmények (mákszórás, körhúzás) szolgálták. A néphit szerint nemcsak a felismerést akarták megbosszulni a boszorkányok, hanem már a lucaszéke készítését is akadályozták. Egyik csókakői történetben a készítőnek bezörgettek: „A lucaszék csinálást félbe hagyd, mer akkor nem jól gyüssz ki!” (Diószegi, 1961, 1.) Máskor megtorolták sérelmeiket. Magyaralmáson nekünk egy idős embert emlegettek, ki lucaszéket csinált, s ennek nyomán elferdült a szája. A Csókakőn többször gyűjtő Gémes Balázs néprajzkutatónak 1960-ban szintén szóltak egy személyről, kinek „félrehúzták a száját a boszorkányok”. (1960, 3.)

A bűvös szék nemcsak a boszorkányok kilétének felderítését segítette, hanem a jövő megtudakolását is. Csókakői és sárkeresztesi, meglehetősen gyér adatokból kitűnően, a székre állva, illetve beleülve a legény megismerte jövődöbeli házastársának személyét.

A népi hiedelem szerint csomó vagy hurok kötésével valamely távollevő személy testi vagy szellemi funkciója befolyásolható, betegség gyógyítható, illetve védekezni lehet megrontástól, rontó szellemektől. A kötés természetfeletti erővel felruházott személyek képessége. A 17-18. században több boszorkányperben a vádlott bűneként jelölték meg, kötő-oldó tulajdonságát. A kötés valóságos és átvitt értelmű lehet. Több fajtája közül ismert az egy szál fonálra kötött csomósor, melyet különösen gyógyításra alkalmaztak. (Pócs, 1963, 573-591.) Csókakőn a Luca napján kezdődő és karácsonyig tartó *csomókötés*, pontosabban egy szál fonálra a csomósor felkötése a boszorkány felismerését szolgálta, és ezzel elősegítette ennek a természet feletti lénynek, rontó magatartásának elhárítását. A csomókötéshez fűződő egyik történetet nekünk így beszélték el. „Itt is vót egy néni, R. M., az leán korában kötötte a csomót. Luca naptól köllött kötnyi karácsonyig, éjfélig. Ha köti a csomót megtudja, hogy ki a falu boszorkánya. Kenderkőcből kötötték, minden nap egy csomót (t.i. a madzagra). Állítólag ez a lány, aki kötötte a csomót Csókába, nem tudott éjjel nyugodni, mer egész éjjel muzsikáltak az ablak alatt és csalták ki, hogy: Gyere ki! Gyere ki! Meg kiabálták neki, hogy ha nem hagyod abba a csomókötest, így csinálunk veled, meg úgy csinálunk veled. Ezt öreganyám beszéte... (R. M.) 1943-ban aszonta nekem, hogy le köllött neki állnyi a csomókötéssel, mer mindig muzsikáltak. A szülei nem hallották, neki meg nem vót nyugodalma. Tizet kötött, már karácsony felé vót.”

A történet variánsa szerint az 1901-es születésű R. M. „kötötte a csomót”. Ám reggelente, mikor ment a hajnali misére, a boszorkányok mindig megzavarták, ezért kellett félbehagynia a csomókötest. Ugyanennek a hiedelemmondának egy rövidebb változatát Diószegi Vilmos (1923–72), a kiváló etnográfus 1961-ben más adatközlőtől gyűjtötte. Eszerint a történet hőse karácsony estig már 13 csomót megkötött, az asztalterítést végezte, mikor megverték az ablakot, s bekiáltottak: „Hagyd félbe, mert széjjeltépünk!” Így nem is láthatta meg a boszorkányokat. (Diószegi, 1961, 1.) A csomókötés mások szerint abból állt, hogy Lucától karácsonyig nem fonálra, hanem egy kenderkőcra kötöttek naponta egy-egy csomót. Amennyiben a kötő az utolsó nap, az utolsó csomókötés után kiment az utcára, megláthatta, hogy ki a boszorkány. (Pálfy, 1986, 25.)

Bodajkon a csomókötéshez némileg hasonlóan készítették a *lucaustort*. Az előállítás szabályai azonosak a lucaszékével: december 13-án kellett megkezdeni és

karácsonyra befejezni. Az éjféli misére beharangozás időpontjában az ostorral a keresztútra kellett állni, durrogatni vele, s akkor megjelentek a boszorkányok. A faluban élő hiedelemtörténet szerint 1905 körül egy fiatal legény, K. J. meg is tette mindezt. A három megjelent boszorkány azután nagyon megverte, egyben meghagyták neki, amíg él, ne mondja el kikkel találkozott és mit látott, mert ellenkező esetben vége lesz. Az akkori öregek szerint az ostorkészítő ott követte el a hibát, hogy egyéves szentelt mogyorófapálcával nem írt maga köré várat, mert akkor nem tudták volna bántani. (Németh, 1988, 9, 10.) A párhuzamok közül említjük, hogy Mándokon (Szabolcs-Szatmár m.) szintén Lucától kellett fenni az ostort. Karácsony este a keresztúton a belőle formált körben megállva, a boszorkánytól meg nem ijedve, készítője elérte, hogy azután minden makrancos állatot el tudott hajtani ostorával. A magyar néphitben a keresztút a természet feletti lények gyülekezési helye volt, hol a mágikus kör biztosított kizárást, védelmet, melyen a legerősebb hatalmak sem tudtak áthatolni. (Szendrey, 1986, 85–92) Róheim Géza századunk elején a Kárpát-medencéből több példát hozott a Luca napi ostor illetve korbács készítésére. Pattogatásukkal, csapásaikkal boszorkányokat lehetett előhívni, felismerni, elijeszteni, tudásukat megszerezni, de szolgálhattak szerelmi jóslást és állatvédelmet is. (Róheim, 1915–16, 37–38)

A Luca napján elvégzett bizonyos cselekményekkel az ártó lények tettére derülhetett fény. Fehérvárcurgói hagyomány szerint a *nyavalyatörősnél* ekkor kell ólmot önteni, aminek formája megmutatja, hogy a beteg embertől vagy állattól ijedt meg. Orvosságul az okozó állatfajta szőrét el kellett égetni, a betegnek afőle hajolni, füstjét beszívni. Ha ember idézte elő a bajt, úgy emberi haját kellett gyújtani, a nyavalyatörőssel belelegeztetni. Az eljárás gyógyulást hozott. (Hadházy, 1969, 44.)

A néprajztudományt Luca személye hosszabb ideje élénken foglalkoztatja. Az összegyűjtött nagyszámú adatból megállapítható, hogy egyes dél- és közép-európai népeknél Luca vagy mint katolikus szent, vagy mint boszorkányos nőalak élt. Más népeknél – így a magyarságnál – a két alak tulajdonságai egyesültek, egy személyben jelentek meg. (Dömötör, 1974, 127. ill. 1979, 201.)

A Lucát megszemélyesítő alakokról viszonylag kevés a régi adat, így a Regélő c. folyóirat 1875. évi I. számának leírása korainak tekinthető. Hosszú lepedőbe burkolódzott, kezükben meszelőt tartó, az esti órákban házról-házra járó nőszemélyekről, Lucának öltözött alakokról tudósít. Későbbi közlésekből nyilvánvaló, hogy országszerte ismeretes volt a *lucajárás*. Területünkről Lucát megtestesítő alakoskodóról mindenekelőtt Csókakőről van tudásunk. Itt idős adatközlőim hangsúlyozták, hogy mivel Luca nő volt, ezért főleg lányok jártak *lucázni*. A legény inkább csak kísérőként, védelemnek ment, hogy baja ne essen annak a lánynak, akinek udvarolt. Rendszerint két lány, esetleg egy lány és egy legény járt együtt. Korábban a fiatalok úgy öltöztek be Lucának, hogy lepedőt terítettek magukra, papírból álarcot csináltak, kezükbe meszelőt vagy tollseprűt vettek. Alkonyattól éjfélig járták az utcákat és a házakat, állandóan meszesvödörrel vittek magukkal. Akivel az utcán találkoztak, azt a hátán vagy az arcán bemeszelték, s ugyanígy az otthonukban már ágyban fekvőket is. Egyes alakoskodók meg sem szólaltak, míg mások a szoba négy sarkát megmeszelve, kisöprűzve üzték, riasztották a férgeket: „tetű, bolha kifelé, menjetek a szomszéd-ba!” (Diószegi, 1961, 7–8)

Századunk közepén az alakoskodók ugyancsak fehérbe öltöztek: férfiinget, bő alsószojnyát vettek magukra, akár lányok, akár fiúk voltak. Fehér rongyból

készítettek *álarcot*, melyen csak a szem helyét vágják ki, szájrészt nem csináltak. Fehér kendővel, *babukásan* bekötötték fejüket. Ketten, esetleg hárman jártak együtt. Az egyes házakhoz *bekéreckettek*: „Beengedik-e a Lucát?” Dícsértéssel köszöntötték a háziakat, ám azután nem nagyon szóltak. A magukkal hozott meszelővel a szoba felső négy sarkát megmeszelték, s legfeljebb azt tették hozzá: Rosszindulat, betegség menjen innen, elűzzük!” A *Lucák* közt voltak olyanok, akik megmeszelték az ablakokat, kapukat, sőt a házigazdát, és feleségét. (Ezt többen nem tartották a szokáshoz tartozó cselekménynek.) Volt, ahol a tyúkólat, a tyúkokat is megmeszelték, s kívánták, hogy sokat tojjanak. Némely helyen megjelenésükkel nagy riadalmat, ijedséget okoztak, innét-onnét ki is zavarták őket. A szokás a községben az utóbbi években még élt, de érezhetően kihalófélben van. A Csallóközben és Nyitra környékén a recens hagyományban az 1970-es években megfigyelt Luca-alakoskodók több tekintetben hasonlóságot mutatnak a csókakóihoz.

Luca napi alakoskodók a megye több más helységéből ismeretesek. Területünkön Csákváron az 1940-es években még két-három 15-17 éves lány beöltözött *maskarába*, rissz-rossz ruhába. Fejükre harisnyából készült álarcot húztak, hogy ne ismerjék fel őket. Így ijesztgették a falubelieket.

A *lucabúza* sarjasztása, mélyen gyökerezik a múltban. A gabonacsíráztatás, s így a lucabúza eredete az ókorig nyúlik vissza. Vizsgált területünkön a katolikus családok tányérra szoktak magot szórni, mely karácsonyra kizöldellve a fa alá került. Közepébe egy hosszabb gyertyát tettek, melyet meggyújtottak. A szokást napjainkban is több helyen követik.

Karácsony (dec. 25, 26.)

Karácsony, régiesen *karácson* a Móri-völgy és a Zámolyi-medence népe számára a legnagyobb ünnepet jelentette, s jelenti ma is. A paraszti életrend lehetővé tette igazi megtartását. Az ünnepre már egész adventben készülődtek, az utolsó időszakban pedig különös áhítattal várták Jézus születésnapját.

Előkészületek és karácsony vigiliája

December 24-én, *Ádám-Éva napján* a férfiak jórészt a szokásos ház körüli munkákat végezték, különösen az *almot* és az *etetnyivalót* készítették be az állatokhoz, hogy a következő napokban azzal se legyen sok gondjuk. Az asszonyok pedig sütöttek-főztek az *innepekre*. A két világháború között még gyakran előfordult, hogy két család összefogott ilyenkor, sütéshez csak egyikük kemencéjébe fűtöttek be, ezáltal is takarékoskodva a tüzelővel. Karácsonyra – vagy már előbb Erzsébetre – legtöbb helyen vágtak disznót, így az ünnepi ételek egy része biztosítva volt.

Délután négy óra tájra a férfiak végeztek az állatok körüli munkával, rendbetették az udvart, az asszonyok befejezték a főzést. A tisztálkodás után mind maguk, mind a gyerekek ünnepi ruhát öltöttek. A századelő karácsony estjének áhítatára, megilletődött hangulatára Sárkeresztesen így emkékeztek: „Karácson délután má igen készülöttünk össze. Durrantottak, monta a néném: Uram Jézus, segíts meg, karácson este van. Aszongya, durrogatnak a pásztorok. Kolompútak...”

Karácson estének (reformátusoknál), *szentestének* (katolikusoknál), azaz *karácson vigiliájának* eljöttét legelőbb a harangszó mellett a *pásztorok durrogtatása, kolompolása, tülkölése* jelezte. Tevékenységük mögött eredendően a gonosz lények zajkeltéssel történő elűzését lelhetjük. Századunkra azonban az általuk végzett köszöntés, illetve megajándékozásuk került előtérbe. A zámolyi születésű költő, Csanádi Imre (sz.1920) versben jelenítette meg faluja karácsonyi pásztorait. (1975, 598.)

„Karácsonyi pásztorok, pásztorok
azok pattogtatnak,
azok durrogtatnak,
azok tülkülgetnek,
azok tutulgatnak,
azok csilingelnek,
zörgetik a kiskapukat,
háborítják a kutyákat,
házról-házra járnak,
pohár borért köszöntenek,
kalácsért kántálnak.”

A biblia szerint karácsonykor az angyalok felszólítására legelőször a pásztorok keresték fel az újszülött Jézust. Érthető tehát, hogy a pásztoroknak az ünnep során kivételes szerep jutott. Századunk elején területünk falvai rendszerint több pásztort tartottak: *tehenest, kanászt és ökröst*. Az 1930–40-es évekre csak az előbbi kettő maradt meg. Karácsony délutánján-estéjén ezek a pásztorok családjuk kíséretében elindultak az állattartó gazdákhöz, a *kihajtó házakhoz*. Néhol csak az utcán mentek végig, de legtöbb helyen a gazda udvarába léptek. *Ustorukkal durrogattak, pattogtatnak*, a kanász fújta a *tülköt (türköt)*, azaz *tülkűt (türkűt)*, ökrös és a tehenes *kolompút*. Az udvaron vagy a konyhaajtóban köszöntötték a kilépő házigazdát: „Minden jót kívánok ennek a háznak az ég urátú, adjon bort, buzát, békességet, lelkünknek örök üdvösséget!” (Fehérvárcurgó) „Megjelentem karácson naptýára, hogy hírt hozzak kolomppal, ustorral, tulokkal. Kellemes karácsont kíván a Már család!” (Csákberény) „Engedje az Isten gazduramat, hogy több számos karácson estéket megérhesen, a családjáva erőbe, egészségbe, ha pedig valamelyőnket kiszólítja az Isten az árnyékvilágú, adja meg az örök boldogságot!” (Sárkeresztes) Általában prózában, néhol versbe foglalva mondták a köszöntőt, kívántak boldog ünnepeket, a gazdának mindenféle jót, sok egészséget, az állatokban nagy szaporulatot, meg azt is, hogy a barmoknak ne legyen semmi bajuk. Katolikus helyen énekeltek is: „Pásztorok keljünk fel...”

A gazda megköszönve a jókívánságokat, *behíta* (behívta), borral kínálta őket, azután pénzt vagy természetbeni *ajándékot* adott nekik. A pásztorok a sokadik háznál már nem is kívánták az italt, inkább kérték a gazdát: „Öntse ide Ferenc bácsi, amit szánt!” Segítő családtagjaik pedig tartották az üveget, a *devizsont* vagy maguk töltötték bele a bort. A *diós-, mákoskalács*, a *szalonna* vagy más *disznótoros* pedig a *tarisnyába, zsákba, szütyőbe* (szatyor), *kosárba* került. Ide jutott az egyes családoknál kifejezetten a pásztoroknak sült kisebb *kalács* vagy *kuglóf* is. Tojást és pénzt is adtak nekik. A kihajtó gazdák adományozásában a szokás erején túl szerepet játszott a pásztorokkal kapcsolatos némi babonás és az állatok féltése miatti kiszolgáltatott-

sági érzés. Az öregek hitték, hogy a keveset adó gazda állatait a pásztorok képesek megmontani vagy a bánásmóddal bennük kárt okozni. Karácsony este a pásztorok rendszerint annyi ételféleséget összeszedtek, hogy hetekig főzniök sem kellett. Szalonnája disznót vágó embernek sem lett több, borból egy kisebb termésre való összejött. A sokszor írni-olvasni sem tudó pásztoemberek a kapott pénzt *megóvasnyi* nem tudták, többször inkább szavahihető embert hívtak hozzá. Ha karácsony este nem sikerült bejárniuk az egész falut, másnap vagy újévkor folytatták. Az 1950-es évektől kezdve a pásztorok egyre több helyen elmaradtak, Csókakőn viszont még napjainkban is járnak.

A pásztorok zajkeltése mellett hosszú idő óta élt a magyarságnál a gonosz *lövöldözéssel* történő karácsonyesti elriasztása. 1671-ben már Komáromi Csipkés György erről írt, századunkban pedig többek közt Szegeden gyakorolták a szokást. A Móri-völgyben Csókakőn karácsony estéjén egykor *mozsárágyúval* fokozták a zajtűtést. Puskaport tettek bele, így nagyot durrant. A két világháború között a falu egyik vadászatra is jogosult gazdája lőtt ilyenkor hármat-négyet a levegőbe, napjainkban pedig veje folytatja a szokást.

A karácsonyi asztal és a vacsora

A magyar paraszti családokban karácsony estére az asztalt különleges, ünnepélyes módon terítették meg. Az asztalra illetve alá különböző ételek és tárgyak kerültek, egy részüket hosszabb-rövidebb ideig valamilyen célzattal ott is hagyták. Az asztal leterítésére a hétköznapiából, a közönségesből valamilyen módon kiváló, azon felülemelkedő abroszt használtak. (Pócs, 1965. 47–73.)

Területünkön az egy abrosszal terítés volt szokásban, melyhez szép takácsszóttest használtak. Estére kelve a gazdasszony az asztalt ilyen tiszta fehér vagy piroscsíkos *takácsvászon*nal terítette meg, melyet *fehérabrosznak* neveztek. A csak nagy ünnepen használatos textíliát az asszonyok által feldolgozott kenderből a helyi vagy a szomszéd falubeli takácsok szótték. A damasztabrosz az 1940-es évektől terjedt.

A karácsonyi abrosz bűvös erejébe vetett hitre a magyar nyelvterületről számtalan példa ismert. Ezek jórészt gyógyító vagy termékenységvarázsló eljárások, melyekhez képest egyedi adatra leltünk területünkön. Régi, múlt századi hiedelemről és gyakorlatról szóltak Fehérvárcsurgón. Karácsony este különösen figyeltek arra, hogy az *asztalruhát* milyen módon sikerül felteríteni illetve az egyenletes elosztás érdekében melyik irányban kellett először meghúzni. Hitték, hogy a baromfiak az akkor még kerítetlen udvarból ezután a meghúzás irányába fognak elmenni. Ezért ha lehetett, inkább a saját udvaruk felé húzták meg a terítőt, hogy a baromfiak otthon maradjanak. Magyar nyelvterületről származó hasonló adat hiányában célszerű megemlíteni a Dráva-menti sokácoknál követett gyakorlatot, mely a közös európai hagyomány egyik bizonyítékának is tekinthető. Alsószentmárton (Baranya megye) délszlávjai a karácsonyi abroszt a szomszéd irányába meglibbentve vették le, hogy a tyúkok arra menjenek kárt okozni.

A szakirodalom nem tartja kizártnak, hogy az abrosz a karácsonyi ünnephez kapcsolódva vált ismertté a magyar parasztságnál. Ezt látszik igazolni több, a magyar nyelvterületről származó adat, mely szerint a közelmúltig egyedül karácsonykor volt

szokás abroszt teríteni. (Csilléry, 1980. 63.) Sárkeresztesen a szegényparasztság körében 1930 körül hasonló gyakorlat élt: „Kisleán koromba kérdeztem az anyámat, hogy mér terítette föl az abroszt, mer máskor nem szokott az asztalon lennyi. Aszt monta: Mer karácson van!” Söréden is a szegényebb családoknál a takácszóttos *fehérabroszt* leginkább karácsonykor, mellette legfeljebb húsvétkor használták.

A karácsonyi abrosz szokáselemnek is felfogható, a karácsonyi asztal tárgyait arra illetve alá tették, az ünnepek alatt fenthagyták, stb. (Pócs, 1965. 73.) Fehérvárcsurgón hajdan egy egész kenyeret tettek az asztalra, hogy majd egész évben ilyen kenyér legyen a háznál. Bodajkon az asztal sarkára egy szegetlen, egész kenyeret raktak, mit az abrosz sarkával letakartak, úgyszintén azért, hogy egész évben legyen kenyérük. Söréden a század elején a frissen sütött, szép, nagy méretű kenyeret azonos módon helyezték az asztal sarkára és takarták le. Másnap reggelig ott is hagyták. A szokás magyarázatát ez utóbbi községben már nem tudták megadni, de a fehérvárcsurgói és a bodajki példából illetve a Dunántúl viszonylag egységes adatsorozatából értelme megfejthető. Az egész kenyér asztalra vagy két abrosz közé helyezését, érintetlenül hagyását leginkább bőségvarázsló célzattal illetve az éjszaka odalátogató természetfeletti lény vendégül látása képzetével társították.

Szerte Európában szokásban volt a karácsonyi asztalon, alatta, illetve az egész szobában a szalma és a széna hintése. A lakásba behozott *szóma* Jézus születésére utalt, a betlehemi istállóra emlékeztetett. A szalmával együtt behozott *széna* hasonló szerepű volt. Az asztal alá tett különböző terménymagvak a karácsonyi asztal legjellemzőbb elemeinek minősültek, melyek ottlétükkel nyertek megszentelést. A szokást kelet kivételével az egész magyar nyelvterületen, legintenzívebben a Dél-Dunántúlon gyakorolták. Az általunk vizsgált vidéken több helyütt nyomára leltünk. Csókakőn *karácson éccakára* az asztal alá a földre vagy szakajtóba a következő év bő termése érdekében egy-egy marok *szénát*, *szómát* (szalmát), továbbá *buzát*, *zsirt*, *bort*, *almát* tettek. A magyaralmási katolikusok az asztal alá ugyancsak szakajtókosárban mindenféle gabonát: *buzát*, *rozst*, *árpát* helyeztek. Magyarázatuk szerint ez annak emlékére történt, hogy a kis Jézust meglátogató napkeleti bölcsek aranyat, tömjént és mirhát vittek ajándéknak. A szegénységtől azonban csak gabonamagvakra tellett. A magyarázatban megbúvik a vendégüllátás gondolata, mely az ország más területein világosabban megfogalmazódott: természetfeletti lények, elsősorban az újszülött Jézus látogatását várták. A magyaralmásiak a kosár alá *zabszalmát* tettek, mert Jézus jászlában, a *betlehemi jászolyban* is az volt. Bodajkon Betlehem emlékére az asztalra pár szál *szénát* és egy kis *kalácsot* tettek. (Horváth, 1984. 13.) Fehérvárcsurgón egy kosár *csöveskukoricát* helyeztek az asztal alá. Ezeket a terménymagvakat – mint szerte a Dunántúlon – gazdasági célzattal használták fel. Másnap reggel lemorzolták és az állatoknak adták. Hiedelmük szerint az az állat, amelyik a *karácsonyi kukoricából* evett, nem kapta meg a betegséget.

Az eljövendő esztendő bőségét, gazdagságát az emberek karácsonykor bőséges étkezéssel, gazdagon terített asztallal igyekeztek maguknak biztosítani. Ennek látszólag ellentmond a karácsonyesti, illetve éjfélig tartó böjtös étrend, mely azonban nem jelenti a vacsora szegényes voltát. Ráadásul az étkeknek viszonylag hosszabb sora alakult ki. Katolikus helyeken országszerte általános a böjtös ételek fogyasztása, (Pócs, 1965. 78.) ám területünkön túlzás lenne annak kijelentése, hogy a jellegzetes karácsonyesti ételeket a reformátusoknál nem lehetett megtalálni. A karácsonyi étrend hagyományvilága napjainkban is meglehetősen elevenen él.

A vizsgált tájegységekben a katolikusok legalább estig, az idősebbek és a fogadalmat tartók éjfélig böjtöltek. „Ádám-Éva napján böjtöltünk, huseledelt nem ettünk, csak mikor az éjféli miséről hazamentünk, akkor ettünk kocsonnyát.” (Magyaralmás) A hagyományörző csókaköiek reggel tejet ittak, ebédre zsír nélküli *fokhajmalevest*, *köménylevest*, de leginkább tejjel berántott *bablevest*, továbbá *turós-*, *mákoslepént* ettek. Vacsorához jóformán nem is ültek, különösen zsírosat nem ehettek, legfeljebb *mákos-* vagy *turóstésztát*. Az éjféli mise után fogyasztották a *kocsonnyát* vagy a *tőtöttkábosztát*. A fiatalabb nemzedék azonban miután „fogyott a csillag” már ette a húst, a kocsonnyát. A sörédiek böjtös eledele az aszalékból (szilva, meggy, cseresznye) cukor hozzáadásával készült *gyümölcsleves*, a *bableves* és a zsír nélküli *mákostészta* volt. A kocsonya őket is az éjféli misét követően várta.

A vacsorát több helyen mintegy csemegeként *alma*, (ritkábban *körte* is) és *dió* zárta. A csókaköi családok egy részénél külön ügyeltek rá, hogy mindenki jelen legyen a vacsoránál. Itt végezetül vették elő az esztendőben először termett *alma-* vagy *körtefa* e célra félretett gyümölcsét. Annyi felé vágják, ahányan ültek az asztalnál, s mindenki elfogyasztotta a maga szelétét. Azt tartották, ha közülük valamelyik esetleg eltéved, az almára gondolva visszatál a közösségbe. Más családoknál úgy gondolták, azért fontos a családi vacsorán jelen lenni, mert különben a hiányzó személy egész életére csavargóvá lesz. Itt a vacsora végén a családfő az asztal alá tett almákból vett fel egyet s azt vágta szét annyi felé, ahányan voltak. A közös fogyasztással biztosították a családi békét az új évre. (Pálffy, 1986. 26.) A régi gyakorlatra utalva említjük, hogy Bél Mátyás 1720 körül megírta, miszerint a gazdaasszony a vacsora befejezésekor mintegy csemegeként almát, diót, mézespogácsát szokott szétosztani a háznép között. (Bél, 1984. 176.)

A kibontakozó képből látható, hogy a katolikusoknál a böjtös ételek egyik fő csoportját a zöldségfélékből és az aszalt gyümölcsből főzött ételek képezték. A bab ez idő tájt levesként a magyarság egészénél elterjedt, az aszaltgyümölcsből készített ételekre pedig különösen a Dunántúlon és az északi területen élők nyújtottak adatot. A levest országszerte – így vidékünkön is – a főtt és öntött tészták, mint főfogás követték. Ezek számítottak a legjellegzetesebb karácsonyesti ételeknek. Ízesítésük leggyakrabban mákkal történt, a túró a Dunántúlon és északon volt népszerű.

A karácsonyi gyümölcsökhöz – így a legjellegzetesebb almához – mindenféle hiedelmek egész sora fűződött. Területünkön az alma az étrendhez viszonylag lazán kapcsolódott. A szerelmi jóslás eszköze volt, amint erre Luca napjánál utaltunk; másrészt a közös fogyasztás élménye fűződött hozzá, mely cselekményt a csókaköivel azonos hiedelemmel palóc területeken is gyakorolták. A hiedelem a körtére nyilvánvalóan a hasonló szerepű rokon gyümölcsről, az almáról terjedt át.

A Móri-völgy és a Zámolyi-medence református családjai december 24-én nem böjtöltek (majd csak karácsony második ünnepén az idősebbek, a rájuk váró úrvacsoraosztásig), de étkezésükben a tészták révén megmutatkozott a böjt hatása. Öt óra tájban ültek asztalhoz és fogyasztották az ünnepi vacsorát, melynek alapját a jólétet jelképező húselekek adták. Régi táplálkozási szokás továbbéléseként a múlt század végén illetve a századfordulón Fehérvárcsurgón karácsonyi vacsorául *disznófejet* főztek,tejjel behabarták, savanyúan csinálták. A század elejétől az egész területen általános volt *husleves*, a *gombócokkáboszta* (öregesen *takartos káboszta*), a *kocsonnya*, a *diós-* és *mákoskalács*. „Főztek egy tízliteres fazék kábosztát, mer azt mindig ették.” (Sárkeresztes) Fehérvárcsurgón egyes családoknál disznóvágáskor

karácsonyra meghagyták a *hájkerét* (faggyús hájszél), a dirib-darab húsokat és ezt, nem a gombócot tették a káposztába. A káposztából jutott a következő napokra is. Hasonló módon a *kalácsból*, melyből egy kemencényit sütöttek. Karácsony estére készítették a *kuglófot*, a félrerakott disznóhájból a *hájjost*, valamint a *nyócaskalácsot* (perec).

Eső és második innepen a saját vágásból illetve a *kóstulókból* származó *pecsenyét, hurkát, kóbaszt* tálalták fel.

A karácsonyesti káposztafogyasztással vidékünk nem áll egyedül Magyarországon. Somogytól Biharig, a Dunántúl és az Alföld református helységeiben egyaránt kedvelték ilyenkor ezt az ételféleséget. A sült tészták fogyasztása is országosan elterjedtnek mondható. A diós- és mákoskalács karácsonyeste leginkább protestáns helyeken fordult elő, ám karácsony napján a katolikusoknál is. A helyi gyakorlat tehát egyezett az országgal. A többi tésztaféle más területeken ritka előfordulású volt.

Közép-Európa népeinél nagy ünnepeken szokásban volt a falu szegényeinek, koldusainak étellel való ellátása. Sok helyütt pedig a gyerekeknek osztottak ételt. Magyar nyelvről szórványos adatok vannak rá, hogy karácsonykor a szegényeket – némelykor az elhunyt hozzátartozók lelkiüdvéért – megvendégelték vagy étellel megajándékozták. A Móri-völgyben Söréden leltünk nyomára a *szegények etetése* szokásának. Múlt századi öregektől maradt hagyomány szerint karácsonyeste, ha volt miből, akkor adni kellett a szegényebbnek. 1925 körül ennek megfelelően ajándékoztak meg egy sokgyerekes családot egy *tótkosárnyi* (karkosár) élelemmel, kaláccsal, tojással, tejjel, túróval, tejfellel. „Ették a gyerekek, még rítak is.”

A karácsonyi kenyér kultuszából következett a karácsonyi asztal hulladékának, a karácsonyi morzsának illetve a fogalom bővítésével a karácsonykor keletkezett *szemének* megbecsülése. Országunkban több helyen azt tartották, nem szabad a karácsonyi szemetet kidobni, mert kidobják vele az egész évi szerencsét. Zala és Somogy megyében a gyümölcsfák termőbbé tételére használták fel. Csókakői hagyomány szerint a *karácsonyi ünnepekben* nem volt szabad kitenni a szemetet, hanem félre kellett rakni, tárolóedényekben vagy a szoba sarkában gyűjteni. Mikor *elmútat az ünnepek*, akkor vitték ki. Így azután a házban maradt a szerencse, amit különben kidobtak volna. Söréden sem hagyták az öregek kiszórni karácsony napján a szemetet. Rossz kannában gyűjtötték, s az ünnep után való nap öntötték ki a kertbe. A termékenységvarázsló célzatra Fehérvárcsurgón még kifejezőbb magyarázatot adtak. „A szemetet nem szokták kivinni. Összesöpörték, beletették egy kosárbo, félretették, ott vót. Karácson után minden gyümölcsfára szórtak. Marékka dobták fő a fáro, hogy sokat teremgyen.” Ide kapcsolható, hogy a magyaralmási hiedelem szerint karácsony reggel nem volt szabad az istállóból a trágyát kihordani.

Területünkön a reformátusoknál a karácsony esti étkezést követően, a katolikusoknál az éjféli misére várva a gyerekek egymással, a *szülékkal* (nagyanya), esetleg a szülőkkel unaloműzésül, szórakozásképpen *dióra* vagy *mondulára kártyáznyi* illetve *pörgettyűznai* (kockázáshoz hasonló játék) kezdtek. Végezetül legtöbbször együtt ették meg a nyertes dióját, manduláját, melynek törése, fogyasztása a legfiatalabb korosztálynak a következő napokban is nagy örömet nyújtott. A dióval, a dióért végzett karácsony esti, karácsony körüli játékok országosan elterjedtek. A dió tehát – mely a karácsonyfára is felkerült – mindenféle jellegzetes gyümölcse volt a karácsonynak, azon belül a karácsonyi asztalnak. A másutt hozzá fűződő hiedelmeknek, szokásoknak területünkön csak halvány nyomára leltünk. Bodajkon némelyik család-

ban az édesanya karácsonykor egy-egy kosár diót vitt a szobába, amit az ágy alá öntött. Elképzelhető a szokás kapcsolata a sokféle meglévő, különféle célzatú diószórással.

A meghitt ünnepre tekintettel karácsony este még a minden más alkalommal nyitva tartó *kocsmák* is *becsuktak*, zárva maradtak. Csákvár, Zámoly, Sárkeresztes, Moha református öregjei a vallásgyakorlás naív formáját továbbvive századunk elején karácsony este az asztal mellől a családnak felolvastak a bibliából, rendszerint Jézus születéséről, közösen elmondták az alkalomra rendelt *imácsságot*, azután együttesen karácsonyi énekeket *énekőtek*. Több családnál ilyenkor az asztalon volt a biblia rendes helye. Az esti *istentiszteletre* a reformátusok mindenütt mentek. A II. világháborút megelőzően Sárkeresztesen az idősebb korosztály tagjai már jóval a szertartás kezdete előtt beültek a templomba, pap nélkül, csak úgy magukban énekelni kezdtek.

A két világháború között a tanítók és a tanítónők több faluban népies vagy vallásos tárgyú színdarabokat tanítottak be, melyeket a gyerekek hat óra körül adtak elő a felnőtt nézők szórakoztatására.

Karácsonyfa-állítás

Napjaink karácsonyainak közkedvelt, szinte nélkülözhetetlen kelléke a *karácsonyfa*. A maihoz hasonló formájú fa felállításáról az első feljegyzés a 17. század elejéről Elzászból származik. Mint protestáns családi szokás német nyelvterületről kezdett terjedni, hogy azután Magyarországra a 19. század első felében jusson el. Előbb arisztokrata, majd polgári körökben állították fel, s általában a század második felében jutott el a falusi iparossághoz és a módosabb parasztokhoz. A 20. században vált a parasztság körében közismertté. A vizsgált területen a napjainkra általánosan elterjedt szokás viszonylag újabb keletű. Első megjelenésére, lassú terjedésére vonatkozóan terepmunkánk során több adatra leltünk.

Sárkeresztesen a fa első felállítását személyhez és évhez egyaránt jól tudták kötni. „(Juhász) Ferenc bátyám 1885-beli vót. A Babay papnak is vót vele egyidős fia, a Laci, asztán mikor kisgyerek vót, annak vót. Először ugye ilyen papékná meg jedzőlékné vót. Aszt tartották, hogy az katolikus nem tudom én micsoda, később asztán eterjett.” Sárkeresztesen tehát a századforduló táján az íróként is ismert református lelkipásztor, Babay Kálmán (1862–1933) állított legelőbb fát, 1890 körül.

Csókakőn egyesek pár évvel későbbi elterjedésről tudnak. „Állítólag a Heltay jedző hozta be, neki vót először, fokozatosan vették át.” Márpedig Heltay Imre a jegyzői tisztet a múlt század végétől 1913-ig viselte. (Záborszky 1981, 195.)

Az általánosabb jellegű közlések is meg tudták jelölni a falu társadalmának azt a vékony rétegét, mely a terjesztésben élen járt. A század elejére utalva említették Moháról: „A mónár, jedző családba, besőbb heleken (ti. ahol szolgálot tartottak) vót leán koromba, szegényebb helen nem. A katolikusokná jobban vót, mind a reformátusokná.” Iszkaszentgyörgyön ugyancsak előbb az értelmiségnél, azután a módosabb, majd a szegényebb parasztcsaládoknál állítottak. Itt is hangsúlyozták, hogy a katolikus családoknál előbb, mint a reformátusoknál, holott – mint láttuk – német nyelvterületen eredendően protestáns szokásként jelent meg. Bár meg kell jegyezni,

hogy a terület több községében nem emelték ki a katolikusok ilyen mértékű terjesztő szerepét.

Csákkerényben 1966-ban a legöregebbek úgy emlékeztek, hogy 45–50 éve általános a karácsonyfa, előtte csak a módosabb helyekre jutott. (Sárkány, 1966.) A magunk gyűjtése szerint: „a jegyzőék, papék, ilyen helen kezdődött, asztán évről évre ment tovább”, az 1910-es években csak „imitt-amott vót, nagyon ritkán.” A magasabb társadalmi osztályok, az egyházi és iskolai intézmények példája kétségkívül serkentően hatott a felállítás és ajándékozás szokásának terjedésében. A századforduló után az urasági kastélyokba a karácsonyfa köré rendszeresen meghívták a cselédgyerekeket. A korabeli sajtó így tudósított a gróf Széchenyi család Székesfehérvár melletti kastélyában tartott eseményről: „Sárpentelén tegnap délután volt a karácsonyfa ünnepély, mely alkalommal az uradalmi cselédség a grófi család bőkezűségéből szép ajándékokban részesült.” (Sz. F. U. 1905. dec. 25. 2.)

Fehérvárcsurgón a századfordulón „karácsonfa nem mindenhun, csak nagyon kevés helen vót. A nagyobb gazdákná, meg az uraságná, nagyobb részin ott, meg az iskolábo.” Az uraságnál azaz a gróf Károlyi családnál az ajándékosztásra behívott cselédgyerekek, az iskolában a református, az apácák vezette óvodában a katolikus gyerekek láthatták a karácsonyfát. A grófi családnál és az apácáknál főleg ruhaneműt adtak a rászoruló szegényeknek. Az iskolások ajándékcsomagja almából, dióból, kekszéből, nápolyiból állt. Iszkaszentgyörgyön Pappenheim grófné, Csákváron a gróf Eszterházy család szokott ajándékozni karácsonyra ruhaneműt a cselédlegényeknek. Csákkerényben a két világháború között a gyerekes cselédcsaládoknak Merán gróf fenyőfát adott.

A család vagyoni helyzete, a gyerekszám, sőt egy-egy gazdasági év sikeres vagy kevésbé sikeres zárása határozta meg, hogy kaptak-e ajándékul *fát* és *rávalót* a gyerekek. Gyűjtésünk során a századforduló táján születettek közül nem kevesen még azt említették, hogy nekik kiskorukban nem jutott fa, viszont ők már állítottak gyerekeiknek. Az I. világháború után egyre több család vitte be lakásába és díszítette fel a megújuló természetet jelképező örökzöldet. Tény, hogy sokan még ekkor sem engedhették meg maguknak a fára történő kiadást, költekezést, de voltak akik csak azért nem állítottak gyerekeiknek, mert feleslegesnek tartották. A kezdeti időkből ismeretesek a karácsonyfa pótló megoldások, illetve a fa helyett az ág használata is. „Az apám 1883-ban, az anyám 1889-ben született. Azok szokták mesélni, hogy abba az időbe, mikor még ők vótak gyerekek, akkor önekik az ablakba a muskátlira szoktak ráaggatni pár szem szaloncukrot. Az vót a karácsonyfájuk.” (Csókakő) „Kimentünk a hegyre, törtünk egy feketefenyő ágot. Az asztalra tettük. A talpa takarmánrépa vót, mit fehér csomaglóval betakartunk.” (Iszkaszentgyörgy) „Kisebb heleken egy kis ág vót csak. Az asztalra vagy oda tették, ahun hel vót. Akkor még sublótok vótak, nem kredenc, annak a tetejire tették.” (Fehérvárcsurgó) „Az én időmben (1930-as évek) szinte minden családná vót fa, legalább ág, amit tuskóba vagy cserépbe tettek.” (Csákkerény) „Vót, hogy csak fenyőág vót a karácsonfa, amit az asztalra tettek, fazékba.” (Magyaralmás)

A csókakőiek az 1930-as években az ölfavágásból hazafele jövet hoztak fenyőágot. A *sarokpad* fölé, a *gerendához* kötötték, vagy egy szöggel a falhoz szorították. A *lapos karácsonyfát*, azaz a fenyőágot itt meglehetősen későn szorította ki a *gömbölyű karácsonyfa*. Bodajkon a hosszúlevelű vagy a borovicska fenyő egy-egy ága adta a karácsonyfát. Az ilyet a sarokpadnál a falhoz támasztották. Az egész fát a gerendára

akasztották, marharépa vagy homokkal telt fazékba állították. Sárkeresztesen a századforduló után szintén csak fenyőágot – némelykor többet összekötve – akasztottak fel *hegyivel* a gerendára. Idősebb családoknál az 1970-es években is csak fenyőágot lehetett látni karácsonykor, melyet valahol a közelben vágtak. A két világháború között a kisebb méretű fát alján egyenesre vágott marharépa szúrták, úgy állították fel. A répát egyesek papírba csomagolták, hogy jobban mutasson, mások fazékba szorították és így feszesebben állt.

A karácsonyfát az 1950-es évekig ritkán vették, bár Fehérváron, Móron, Bodajkon már árulták. Inkább a férfiember hozta az erdőből, legtöbbször már korábban kinézte magának. Ki milyen tudott szerezni, olyat állított. Amint a példából kitűnik, az I. világháború végéig különösen, de később is gyakran a fát a szoba kultikus részébe, az asztal mögötti sarokpad fölé, a gerendára *akasztották*. Több helyen *hegyinél fogva* a szoba *deréktájára*, közepére, a *mestergerendára* kötötték. A II. világháború körül egyre inkább a sarokban vagy a szoba közepén levő asztalra, az *asztal közepire*, a fal melletti *sublótra*, a *sublót tetejire* vagy a *kászlira* került a jórészt szerény méretű fa. Egyesek a *padsarokra* tették. Az 1950-es évektől a vásárolt fák méretük növekedésével a földre, a szoba sarkába helyeződtek. A fát lehetőleg kevés költséggel, a paraszti háztartásban rendelkezésre álló vagy ott előállított, továbbá vásáros-búcsús helyeken, piacokon illetve boltokban vásárolt terményekkel, termékekkel *díszítették fő*. Előző évről megőrzött, vagy hónapokon át gyűjtögetett arany-, ezüst papírba csomagolt *diót* és apróbb *ómákat* (almákat) kötötték fel rá. Fehérváron, Móron, Bodajkon vagy Csákváron a *mézesnél*, a mézeskalácsosnál vásároltak *siflit*, mézesbábót, amit karácsonyig megőriztek, a fára tettek. A mézeskalács figurák karikát (*siflikarika*), szívet, csillagot, holdat, csizmát, angyalt, olvasót, lovat, babát formáztak. *Süteménzzaggatóval zsirostésziából*, a paraszti háztartásokban készített díszítményeket szintén siflinek nevezték. Csókakön a *formállóval csillag*, *körösz*, *hód* (hold), *baba* alakot *szaggattak ki*, gyűszűvel lyukat vágtak rajta és *cernával* akasztották föl. Másutt *gömbölüsütemént*, *apróbb sütemént aggattak* a fára. A *pattogatott kukoricát* cernára fűzték, úgy díszítettek vele.

Mintegy 50 éve a karácsonyfa nélkülözhetetlen kelléke a *szaloncukor*. Helyettesítésére olcsóbb megoldások is elterjedtek. Gyakran csomagolták a *kockacukrokat felezve*, ollóval a szélén bevagdosott *papirosba* vagy a korábbi évekből megőrzött szaloncukorpapírba. Csákberényben fehér cukor pirításával, főzésével készített szaloncukrot, azt csavarták papírba. Csókakön 1940 körül cukorrépat szerezett a háziasszony, lefőzte, a „szirupját addig főzte, míg megsűrűsödött”. Darált diót tett bele, deszkán kisodorta, s amikor megkötött, hosszúkás darabokra késsel elmetélte. Végezetül papírba takarta.

Az 1950–60-as években oly népszerű és finomnak tartott *habcsók karikák* itt-ott már 1945 előtt is megjelentek. Elterjesztésükben ugyancsak szerepe lehetett a nagybirtokos és a falusi értelmiségi családoknak. A csákberényi kastély szakácsnője minden évben készített egy *vájling* habcsókot, amit a cselédgyerekeknek osztott szét. A két világ háború között némely helyen felfűzött *gyöngyök*, a katolikusoknál *gyertya*, az 1930-as évektől csillagszóró, gyári díszek is emelték a fa fényét. Elvéve *fügét* is akasztottak fel.

Míndkét vallásbelieknél általánosan elterjedt, hogy a fát a Jézuska hozza. A gyerekekhez rendszerint vacsora után *gyűtt a Jézuska*. Ujabb keletű és rövid ideig élő szokásként 1945 előtt több községben felnőttek *beötöztek Jézuskának*, *Jézuska angyalának*: fehér ruhát vettek, lepedőt terítettek magukra, s az előzetes megbeszélés

szerint néhány családnál megjelentek. Csengőszó mellett beadták, bevitték a már feldíszített fát.

Századunk elején a szegényebb családoknál a „fának híre-nyoma se vót”, helyette cukrot kaptak a gyerekek. Ehhez képest a feldíszített karácsonyfa már nagy ajándéknak számított, így a parasztsaládoknál a II. világháborúig a fa alá további ajándékot nem raktak. Legfeljebb néhány almát, pár szem szőlőt, esetleg narancsot. Az 1950-es évektől mind több ajándéknak, játéknak örülhettek a gyerekek, s az 1960-as évektől ők is megajándékozták szüleiket.

A karácsonyfát *vízkörösztig* (jan. 6.) nem volt szabad *megbontanyi*. Akkorra jórészt lefogyott róla mindaz, ami ehető volt, így könnyen *lebontották*. A reformátusoknál sokszor már *kiskarácsonykor* (újév) vagy az újév utáni napon bontottak a gyerekek. Mohán szabály volt, hogy „ujjévig nem szabad a karácsonfárú semmit levenni, mer addig tart a karácson.”

Éjféli mise

A karácsonyeste a katolikus családoknál a már említett játékon túl éjfélig beszélgetéssel telt. Egyes családokban – mint Magyaralmáson említették – az est folyamán vallásos éneket is énekeltek. A gyorsabban polgárosodó Csákvár *tisztaszobáiban* meg lehetett találni a Máriát, Józsefet, Jézust ábrázoló zenélő képet, mely karácsonyi dallamot játszott. Amikor a család együtt volt, megszólaltatták, hallgatták. Az adventi várakozás hangulata éjfélre tetőződött. A szokatlan, kiváltságos és sejtelmes időpontban megtartásra kerülő szertartásra, az *éféli misére* területünkön ment mindenki, akinek kora, egészsége, körülményei megengedték. A templomi eseményen nagy áhítattal, buzgó énekléssel vettek részt. Az éjféli mise a katolikusok számára az ünnep legjelentősebb mozzanatát képezte. Varázsa a más vallásúakat is megragadta: Csákváron a reformátusok és evangélikusok szép számmal mentek rá.

Az éjféli mise mindenekelőtt vallásos élményt adott, de az időponthoz hiedelmek, képzetek is fűződtek. Éjfél a nép képzeletében a nap legtitokzatosabb időpontja, amikor számos rejtélyre fény derülhet. Itt csak utalunk a korábban tárgyalt lucaszékre, lucacsomóra, lucaostorra és a szerelmi jóslásokra.

Jézus születésének órája a csodás események ideje. Számos vidéken ismert hiedelem, hogy karácsony éjfélkor a jószágok emberi hangon beszélnek. Így tartották ezt Söréden is. Csókakőn szintén hitték, hogy „karácson éfélkor tunnak beszényi az állatok.” A bodajkiak szerint „karácson éjjel megszólalnak az állatok”; „karácsonkor, éfélkor a tehenek beszélgetnek egymással.” A betlehemi események részeseit, az *állatokat*, karácsonykor különös elbánás illette meg. Magyaralmáson *szentestére* minden ólat, az istállót ki kellett tisztítani, hogy Jézus születésének idejére az állatok előtt tiszta jászol, alattuk tiszta alom legyen. Éjfél tájban kedveskedtek is a jószágnak. Söréden előre bekészítették a takarmányt a szarvasmarháknak, s mikor a gazda hazaért az éjféli miséről, akkor töltötte tele a *jászolyukat*, hogy „azoknak is legyen karácsonyuk”.

Éjfél az ártó, a gonosz szellemek járásának, érvényesülésének időpontja is. Eredendően az elriasztásukat szolgáló zajkeltésre illetve a sötétség és a világosság szembeállítására a századfordulóról van adat. A későbbiekben megszűnt sörédi szokás szerint, amikor az éjféli mise befejeztével a templomból kijött a falu népe, a

legények, férfiak *lűdöztek* (lövöldöztek) és magasra dobált csillagszórókkal keltettek fényt. Napjainkban a nagyvárosok lakótelepein divatossá vált újévi csillagszóródobálás korábban népünknel a karácsonyi ünnepkörben csak itt-ott tűnt fel. A sörédi példa mellett említhető, hogy Hajdúszoboszló piacterén szilveszterkor a templomtorony ablakáig hajigálták fel a csillagszórót.

Éjféllal megszűnt a hagyományos böjt, leomlott a karácsonyeste böjtös illetve a karácsonynapi húsos, zsíros étkezés közti válaszfal.

Karácsonyi köszöntések

A karácsonyi énekes-verses köszöntések a vizsgált települések hagyományának fontos részét képezték. Katolikus és református közösségekben egyaránt elterjedtek. A nemek és korok szerint elkülönülő csoportok vallásos tartalmú illetve szerencse- és jókívánságokat magukban foglaló énekeket, verseket adtak elő.

Csókakőn Ádám, Éva napján már kora délelőtt-től egész estig minden ajtóhoz mentek a gyerekek, *csengőzni*. Egyedül vagy néhányan összeállva házról házra jártak, s külön köszöntő szöveg nélkül csengettek. A harang formáját követő csengő ezen a napon minden gyerek kezében ott volt. A magukkal vitt *tarisznnyába* szedték az ajándéku kapott gyümölcsöt, aszálékot. Némelyik helyen pénzt is kaptak. A magyarázat szerint a gyerekek szokáscselekményükkel Jézus idejének bárányaira emlékeztettek, melyek nyakában a csengő járás közben ugyanígy szólt. A szokás ritka párhuzamaként említhető, hogy az Ormánságban a gyerekek újév estéjén csengőkkel nyargalták végig az utcát. (Kiss, 1986. 269.)

A vacsora és az éjféli mise közti órákban az ablak alatt vagy a házban *köszöntők* jelentek meg. A csókakői *szenteste* elmaradhatatlan szokása volt a karácsonyi kántálás. Öten-hatan összejöttek lányok, legények, s mentek az ablakok alá.

„*Beszótak*: Meghagassák-e a szent karácsony énekeit?” vagy „E szabad-e énekőnyi a karácsonyi éneket?” *Kiszótak*: hogy hallgatják, így *énekőnyi* kezdtek. Egyes csoportok a „Betlehemi pusztán” kezdetű éneket szólaltatták meg, mely párbeszédesszövege szerint karácsonyi kórusjáték éneke lehetett. (Volly 1982. 176, 334.)

„Betlehemi pusztán,
Örvendetes hír van,
Az angyalok szava,
Az időben így szóla,
Az időben így szóla.

Pásztorok keljetek,
És gyorsan menjetek,
Közel itt e helyhez,
Pásztortárs minő hang ez?
Pásztortárs minő hang ez?

Betlehemnek majorjában,
Jézus született!
Pásztortárs nagy öröm ez!
Pásztortárs nagy öröm ez!”

A községet egyidejűleg több csoport is járta más-más *karácsonyi énekekkel*. Felhangzott a „Mennyből az angyal” és a „Pásztorok, pásztorok”. Újabban többször lehetett hallani a „Leszállt az éj dicső királya” kezdetű éneket, melyet maguk is idegennek, németesnek tartanak. Az ének végén a házbelieknek boldog karácsonyt kívántak, azok pedig behívták, itallal kínálták őket. Mértékkel fogyasztottak az éjféλι mise előtt. A mise után hajnalig jártak tovább *karácsony éjjeli köszönteni*. Különösen a jóbarátok szüleit, rokonait, az öregebb embereket és az egyedülállókat keresték fel. Most már bátrabban elfogadták a bort és a vele együtt kínált kalácsot, újabban a pálinkás teát és a süteményt.

Bodajkon az iskolás gyerekek páran összeállva szentestétől kezdve járták a falut. Az ablakok alatt megállva a „Mennyből az angyal”-t énekelték. Pár fillért adtak nekik.

Söréden a karácsonyeste ugyancsak énekszótól volt hangos. A gyerekek ketten-hárman, a nagyobbak négyen-öten *énekőtek* az ablak alatt. Először *beköszöntöttek*, kérdezték: „Megendik-e, hogy énekűhessünk?” Igenlő válasz („Meg, meg, csak énekűjjetek!”) esetén a „Mennyből az angyal”, a „Pásztorok, pásztorok”, vagy az „Elérkezett ama boldog” kezdetű énekbe fogtak. Legtöbbször diót, almát kaptak fáradozásukért, volt ahol pénzt, párt fillért, újabban forintot adtak nekik. A szokást 1985-ben gyakorolták utoljára.

A sörédiek ajkán az említett énekek mellett gyakran felcsendült a „Fel nagy örömmre” kezdetű dal, melyhez Fejér megyének egyéb szempontból is van köze. Dallamát és szövegét ugyanis az ifjú Gárdonyi Géza (1863–1922) szerezte, aki Agárdon született. A komponálás idején, 1882-ben Devecserben (Veszprém m.) segédtanítóskodott. (Volly, 1982. 239, 364–65.) A sörédi változat is bizonyítja, hogy az országszerte elterjedt és népszerű ének szövege (és dallama) egy-egy szó (illetve hang) cserélődésével a mai napig is variálódik.

„Fel nagy örömmre mos született,
Aki után a föld epedez,
Márija karján égi a lény,
Isteni kisdéd szűznek ölén.
Egyszeri pásztor jöjj közelebb,
Nézd a te édes Istened!

Nem ragyogó fény közt született,
Bársonyos ágya nincs neki itt,
Csak ez a szalma, koldusi hely,
Rá meleget a marha lehel.
Egyszeri pásztor térdeden állj,
Mert ez az égi és földi király!”

Fehérvárscurgón csak fiúgyerekek mentek karácsonyeste *köszönteni*. Mit sem törődve egymás vallásával, inkább baráti alapon szerveződve, együtt mentek ketten-hárman reformátusok, katolikusok, evangélikusok. Legtöbbször a „Mennyből az angyal”-t énekelték.

A református Sárkeresztesen a pásztorokkal egy időben *fókástul* (csoportosan) jártak az iskoláskorú fiúk és lányok *köszönteni*. Ablak alá mentek, *beköszöntöttek*. Ha fogadták őket, a „Szívünk vígsággal ma bétölt” kezdetű dicséretet énekelték. A végén illendően, régi korokat idéző stílusban mondtak köszönetet:

„Szépen köszönjük, hogy meghallgatának,
És tisztességesen minket fogadának!
A szívességért is, melyet mutatának,
Szálljon bőven Isten áldása rájuk!”

Csákberényből szintén van adat a század első harmadából a református lányok és asszonyok karácsonyesti, ablak alatti énekére.

Sárkeresztesen amíg a lányok éneke már a II. világháború előtt elhallgatott, addig az elemi, illetve általános iskolás fiúgyermek még az 1960-as években is mentek verssel *köszönteni*, de már *első ünnep* reggelén. Az általában szívesen látott legénykék a század elején a falut még csapatokban járták és az ablak alatt köszöntöttek. Az utóbbi időben inkább egyedül vagy párosával mentek be a lakásokba. Köszöntőjüket tagolva, szinte recitálva mondták el.

„Egy kis fülemüle zenged az erdőbe,
Én is zengedeznék az Úrjézus nevibe!
Sípok és trombiták szépen harsogjatok,
Szent karácson este köszötőt fújjatok!
Mer ha nem fújtok, együn végórátok,
Föl megy a mennybe (égbe) fényes (ékes) koronátok!”

Ritkább változata:

„Gyertek köszönteni a ragyogó csillagot,
Kik az égen fényesen ragyogtok!
Sípok és trombiták szépen harsogjatok,
Szent karácson estére köszöntőt fújjatok!
Mer ha nem fújtok, eljön végórátok,
Fölhat a mennybe dicsó koronátok!”

A köszöntők jutalma itt is némi aprópénz lett. A verset más református közösségekben is tudták. Így Iszkaszentgyörgyön második ünnepen az előbbi variánssal köszöntöttek a fiúgyerekek. A közeli Mezőföldről Jegesi József irogató szolgálgeyházi (ma Szabadegyháza) gazdaember a versnek náluk, a katolikusok körében élő további változatát közölte 1932-ben (FN. 1932. dec. 25.) A régies szövegű, ünnepi hangvételű költemény eredetileg talán iskolamester vagy versfaragó diák szerzeménye. Az első verssorban megjelenített, az ágak közt zengő fülemüle a középkortól Balassin át Petőfiig költészetünk szívesen ábrázolt képe. A továbbiakban a sípokat, trombitákat harsogásra, köszöntőre szólítja fel a nagy örömet hirdető vers, hasonlóan több karácsonyi népénekhez, köszöntőhöz, melyekben citera, dob, síp, duda, furulya, tormbita zeng, harsog Jézus születésén örvendezve. A 150. zsoltár 1606-ban keletkezett magyar szövege az Úr dicséretére ugyancsak a zengedező sípokat és kürtöket hívja fel. Az itt közölt versek a szövegből is kitűnően eredetileg karácsonyesti köszöntők voltak. Csákberényben ennek megfelelően ebben az időpontban mentek rokonaikhoz az idézett költeménnyel a gyerekek. Könnyen tanulható, népszerű volt másik köszöntőjük:

„Egy csepp tinta cseppent a cipóm orrára,
Én is megjelenek karácsony napjára.
Ha kalácsot adnak, nagyot harapok,
Ha piszkafát hoznak, elszaladok!”

Pár sorral hosszabb változatával Gárdonyban köszöntöttek karácsonyeste. (Pesovár, 1983. 29.) A csákberényi köszöntők jutalma dió, mandula, alma, egy szelet kalács vagy pár fillér lett.

Mohán karácsonyeste a leányok és fiúk vegyesen, ketten vagy többen mentek *megköszönteni az atyafiakat*. Versüket hírlapokból, nemegyszer a Téli Újságból tanulták. Csákváron második ünnep reggelén indultak a gyerekek köszönteni. A versre apjuk vagy nagypajuk tanította be őket. Diót, kalácsot, szaloncukrot, pár fillért juttattak nekik. A köszöntés szokásának népszerűségét mutatja, hogy a hagyományokban egyébként szegény környékbeli uradalmi pusztákon is köszöntöttek karácsonykor a gyerekek.

Palócföldön karácsonyestéjén a falu muzsikusai járták a házakat és mindenütt karácsonyi éneket játszottak. (Manga, 1979. 205.) Területünkön a zenészek köszöntése századunkban világi dalokkal történt. Magyaralmáson a helyi cigánybanda, a Dávid-banda ment a házakhoz karácsonyeste. Sárkeresztesre a szomszédos községek zenészei csak később, az ünnep napjaiban érkeztek meg. Zámolyról Babai primás másodmagával, hegedűsével ment át, Bodajkról szintén szokott két-három zenész érkezni. A falut sokszor megosztották egymás között, hogy ne keresztazzák a másik útját. A házak bejárati ajtaja előtt muzsikáltak egy keveset, amiért borral kínálták őket, vagy pénzt kaptak.

Betlehemezés

Katolikus helységekben, családoknál a karácsony előtti heteknek, a karácsony körüli napoknak egyik legnagyobb eseménye a *betlehemezés* volt. A bibliai történetnek, Jézus születésének dramatikus, énekes előadása növelte az ünnepi hangulatot. A szokást általában az 1950-es években gyakorolták utoljára, mikor a helyi vezetők, különösen a tanítók tiltására abbahagyták. Csákváron még korábban, 1940 körül jártak utoljára. A szokás feltámasztására egyházi segítséggel néhány kísérlet történt, de napjainkban már nem él.

A vegyes lakosságú falvakban – a régi szokás évszázadokon keresztül történő gyakorlásaként illetve a helybéli katolikusok hatására – a reformátusok is aktív vagy passzív részesei voltak a betlehemezésnek. A katolikus gyerekek közé a játék szereplőiként reformátusok is beálltak, illetve a református házaknál is fogadták a *betlehemezőket*. A csaknem tiszta református falvakban, mint Sárkeresztesen és Mohán, viszont idegenül néztek a ritkán, máshonnét érkező, ismeretlen játékot, énekeket előadó szereplőkre. Egyes házaktól ki is zavarták a Szárzrétről (Székesfehérvár városrésze) átgyalogló gyerekeket. Az utóbbiak példája egyben rávilágít arra az országos jelenségre, hogy egyes betlehemező csoportok a környező településekre is átrándultak. Több csapat szigorúan ragaszkodott falujához, de néhányan más községbe is eljutottak. Csákberénybe Csókakőről és Pátkáról jártak át betlehemezni, még öreg emberek is. (Sárkány, 1966.) Bodajkra szegény sorsú móri magyar gyerekek mentek, kik az ajándékba kapott krumplinak is örültek. A bodajki gyerekek a környező falvakat járták be. A várpalotaiak (Veszprém m.) rendszerint feltűntek a Móri-völgy falvaiban. Róluk egyébként az a hír járta, hogy nagy távolságokra elmentek és néha a csalafintaságtól sem riadtak vissza a haszonszerzés érdekében.

Az évszázadokkal ezelőtt még templomban előadott, majd onnan kiszorult és a parasztság által megőrzött betlehemes játék századunk közepére egyre devalválódott. Egykori, kizárólagos vallási szerepe kezdett háttérbe szorulni, átadva helyét a szórakozásnak, szórakoztatásnak és adománygyűjtésnek. Az országos tendenciával egybevágóan nem maradt a felnőttek körében, hanem leszállt a gyerekek világába. Iszkaszentgyörgyön még emlékeztek rá, hogy régen a *betlehemet férfiak hordták*. Az ide érkező várpalotai betlehemesek közt is volt meglelt férfi. Említették a csókakői és pátkai öreg betlehemezőket is.

Felnőtt férfiak adták a múlt század második felében a bodajki betlehemezők csoportjának egyes tagjait. Ők az adventi időszakban ugyancsak nagy útra vállalkoztak, a Székesfehérváron túli, mezőföldi, jómódú falvakat keresték fel, hogy azután mindenféle terménnyel, sok adománnyal térjenek haza. A szájhagyomány jól megőrizte betlehemezésük részleteit. 1860–70 között a szokást gyakorló csoport öt tagból állt: a legfiatalabb, a tíz év körüli kislány volt az *angyal*, kezében *csengővel*. Idősebb tertvérbátyja, a *katona*, vitte a fából faragott, betlehemi istállót jelképező kis figurákkal benépesített *betlehemet*. A három férfi, a három *pásztor* az antikizáló *Makszus*, *Titere* és *Koredon* névre hallgatott. Ők subába öltöztek, fejükön kucsma, kezükben pásztorbot volt. Egy-egy házba csengettyűszóval kértek bebocsátást. Elsőnek az angyal lépett be, azután a katona, végül a pásztorok, verset mondtak és énekeltek. Mindenütt szívesen fogadták őket, szalonnát, füstölt húst, kolbászt, babot, lencsét, némi pénzt adtak nekik, amit nagy hálával köszöntek meg. Egész Dunaföldvárig eljutottak, onnét alaposan megpakolva tértek haza. (Németh, 1988. 11, 12.) A két világháború között, illetve 1945 után területünkön nagyobb iskolásgyerekek, köztük leányok adták elő a játékot, bár a hagyományörző Csókakőn 1949-ben még a bevonulás előtt álló legények is betlehemeztek.

Legtöbb településen a töredékes visszaemlékezésekből az egyébként is fellazuló szokást teljes egészében rekonstruálni nem lehetett, a főbb mozzanatok azonban kitapinthatók. Csákberényben három-négy 10–12 év körüli fiú *betlehemezett*. Fészert vagy istállót formázó betlehemüket maguk csinálták vagy a helyi asztalossal készítették, elsősorban könnyű fából, de keménypapírt is felhasználtak. Bele jászolt, bölcsőt, abba Jézust jelképező babát, azután papírból kivágott Máriát, Józsefet, pásztorokat helyeztek illetve ragasztottak. A szereplők otthoni vagy juhászembertől beszerzett bekecsbe, bundába, kifordított csúcsos báránybőr kucsmába *pásztornak*, másképp *juhásznak* öltöztek. Egyikük vitte a betlehemet, a többi kezében kampós pásztorbot és kolomp volt. Házról házra jártak, legelőször megkérdezték: „Beengedik-e a betlehemeseket?” „Be!” – volt a válasz. Átlépve a küszöböt, köszöntek, amit a háziak fogadtak. A pásztorok elénekeltek a „Csordapásztorok”, a „Mennyből az angyal”, a „Kis Jézus megszületett” kezdetű egyházi éneket. A gazda és családja, különösen a kisgyerekek megnézték a betlehemet, a szereplőknek almát, körtét, fillért adtak. A játék résztvevői tréfálkozva kértek is.

„Sódar, kóbász, szalonna,
pásztoroknak jó vóna!
Hogyha anna a gazda,
Még annak is maranna, maranna!”

Elköszönőben a betlehemesek ezt is mondták:

„Isten áldja meg e háznak gazdáját,
Töltse meg pincéjét, csürjét és kamráját!”

Iszkaszentgyörgyön szintén istállót (parasztházat) ábrázolt a betlehem, benne gyertya égett. A kifordított bundába, kucsmába, pásztorosan öltözött szereplők a II. világháború után kizárólag gyerekek voltak, kik szerepük szerint csak énekeltek. A sörédi *betlehemesek* rendszerint négyen jártak. Három pásztornak öltözve, a negyedik miseingben vitte a templom formájú betlehemet. Hatodik-nyolcadik osztályos iskolás gyerekek közül kerültek ki, akik karácsonyeste a házaknál *énekűtek* és *versűtek*. 1985-ben lehetett hallani az utolsókat. Az 1940-es években a fehérvárcurgói reformátusok körében népszerű „Krisztus urunk áldott születésén” kezdetű éneket énekeltek valamint – részben iskolában tanult – karácsonyi verseket mondtak. A szokás gyakorlása során tehát a betlehemezés és a köszöntés elemei keveredtek. Hasonló összefonódás figyelhető meg több hortobágyi református település betlehemezésével és kántálásával kapcsolatban. (Barna, 1979. 134, 138.)

A csókakői katolikusok a betlehemezést több szereplővel és több játékkal adták elő. Ideje advent első vasárnapjától Ádám-Éva nap reggeléig terjedt. 14–15 éves gyerekek játszották, régebben kizárólag fiúk, utóbb a kevésbé hagyományos csoportokba lányok is bekerültek. A kicsi, tornyos templom formájú betlehemet fából vagy keménypapírból valamelyik hozzátartozó állította össze vagy maguk készítették. Benne gyertya égett, piros papírral bevont ablakai világtottak, ajtaja nyitva állt. Elöl a bodzafából csinált jászol, benne Jézusként kaucsukbaba, körülötte szentképekből kivágott Mária, József és pásztorfigurák, állatok. A betlehemhez *válladzó szíjat* erősítettek, így a szereplők egyike, a *betlehemes* a nyakába akasztva maga előtt vihette. A szereplők száma három és hat között mozgott. A nagyobb számú csoportokban három *pásztor* játszott, közülük egy *vezérűt*. Ők is az ismertett módon öltöztek be, még kenderkóc bajuszt és szakállt is kötöttek. Az *angyal* öltözetét hosszabb fehér ruha adta, fején enyhébb időben aranypapírból készült korona, mint *glória* fénylett. Némelyiknek papírból szárnya is készült. *Szűz Mária* ugyanúgy öltözött, mint egy angyal. A betlehemes, az angyal és Szűz Mária szerepét az utóbbi időben lányok alakították. A legkisebb létszámú csoportot két pásztor és egy angyal alkotta, az utóbbi vitte a betlehemet. A faluban minden évben több kisebb csapat alakult, s bár a játék időszaka viszonylag hosszúra nyúlt, karácsonyhoz közeledve mégis előfordult, hogy ugyanazon este egy házat három-négy társaság is felkeresett. Bekiáltottak: „Be szabad-e mennyi a betlehemmel?” „Be!” – hangzott az engedély. Először az angyal vagy a betlehemes vitte be a betlehemet, az asztalra helyezte, miközben énekelte a „Mennyből az angyal” kezdetű karácsonyi éneket. Őt követve a pásztorok léptek a szobába, szintén énekeltek, a „Csordapásztorok”-at. Az utánuk érkező Szűz Mária a betlehem elé térdelt, a pásztorok a földre feküdtek, mintha aludnának. A hírt hozó angyal ébresztette őket, mire a „Betlehemi pusztán” kezdetű énekbe fogtak. Később a „Pásztorok keljünk fel” éneket adták elő. A cselekményhez hozzátartozott még a pásztorok verselése, szórakoztató játéka. Az énekek, versek szövegét részben a családban, részben az egyháztól tanulták el. Végezetül gyümölcsöt, diót, pénzt kaptak, amit egyik pásztor gyűjtött a magával vitt kosárba.

Csákberényben az 1940-es években – mind a háború előtt, mind azután – 16 év körüli lányok adták elő a *bölcsősjátékot*. A szereplők a helybeli tanítók irányítása mellett a nyomtatásban is megjelent székesfehérvári szokást, a *bölcsőcskét* tanulták be (legutóbbi ismertetése Pesovár, 1982. 78, 79.). Az utóbbi években

a csákberényiek plébánosuk kezdeményezésére ismét előadták. Karácsony és vízkereszt között főként a vallásos családokat, magányos öregeket keresték fel vele.

Egyéb karácsonyi szokások, hiedelmek

Karácsony első napja jobbára vallásos áhítaté volt. A katolikusok korán reggel indultak a *pásztorok miséjére*, délelőtt a *nagymisére*. A reformátusok *eső innepen* az állatok reggeli etetése után 10 vagy 11 órára mentek a templomba. Az *istentisztelet urvacSORAOSZTÁS* zárta. Míg ezen a napon inkább a fiataloknak, a *második innepen* az idősebbeknek. Délben megebédezték, majd újra a templomba mentek. Karácsony második napján is két templomi szertartáson vettek részt, de már teret engedtek a szórakozásnak. Tehát a század első harmadában jobbára azt tartották, hogy az első napon otthon üljön a család, s csak a másodikon menjen rokonházba, ám később a kötöttség már csak karácsonyestére vonatkozott. „A szenteste a családé, az első meg a második ünnepen a rokonok látogatták meg egymást.” (Csókakő) „Délután ementünk a templomba, hazamentünk, megetettünk, asztán elmentünk a rokonyok-hó, ünnepőtünk. Nagy vót a rokonság, beosztottuk, egyik este az egyikhó, másik este a másikhó”. (Csákberény) „A rokonyok komák, szomszédok ementek egymáshó vendégségbe, ebeszégetni. Először beköszöntöttek, kívánták, hogy még sok karácsonünnepet megérhessenek erőbe, egésségbe, békességbe, családgyukka együtt!” (Sárkeresztes) A házbéliek megköszönték és viszont kívánták az elmondottakat. Leültették a vendégeket, ételt-italt hoztak nekik és beszélgetve mulatták az időt.

Karácsonyhoz néhány időjósító szólás, hiedelem fűződik. Általánosabb, hosszabb időszakra szóló vélekedés, „ha nincs tél, akkor nyár sincs”, azaz nem érvényesülnek a kontinentális éghajlatra oly jellemző időjárási szélsőségek. Területünkön majd mindenütt ismert feltételezés: „Fekete karácson – fehér húsvét”. Tehát a hó nélküli ünnepet havas húsvét fogja követni. A tapasztalat nyomán néhol hozzátették, hogy inkább volt: „Fekete karácson – lucskos húsvét”. Hasonló kapcsolat rejlik a fehérvárcsurgóiak véleményében. Karácsony második ünnepén, azaz „István napkor ha süt a nap, Szent György napkor vagy eső vagy hó esik”.

Legtöbb községben az időjárásról keresztül a következő évi természettel is összefüggésbe hozták a karácsonyt. „Fekete karácson – világos pajta”, azaz nem lesz termés, üres lesz a pajta. Viszont ha karácsonykor a hó eltakarta a vetést, úgy bő termésre, tele pajtára számíhattak: „Világos karácson – sötét pajta”. A felsorolt időjárás-jóslások összefoglalva található meg abban a kalendáriumi eredetű rigmusban, melyet Csákváron Németh Imréné (sz. 1919) mondott el:

„Mikor karácsony hava zöld,
Húsvét napján havas a föld.
Mídon karácsony éjszakáján esik a földre a hó,
Az reménységet ad, hogy leszen minden jó,
Első napján hogyha fénylik,
Az esztendő úgy tündöklik.
Másod napján, hogyha fénylik,
A drágaságot reménylik.”

Csaknem szó szerint ezt írta az 1767-es győri kalendárium is (Szilágyi, 1983. 46–47.). Az időjósítás körébe tartozóan Fehérvárcsurgón egyesek nem Lucakor, hanem

karácsonykor vágtak kétfelé egy hagymát, hogy azután 12 levelébe sót tegyenek. Mindegyik egy hónapnak felelt meg. Másnap reggel megnézték. Úgy tartották, amelyekben nedves lett a só, az esős; amelyekben száraz maradt, az csapadék nélküli hónap lesz a következő évben. A népi megfigyelésen alapszik a csákváriak meglátása: „Karácsony után egy kakasléppessel nő a nap”.

Az országszerte elterjedt karácsonyi haláljóslások közül vidékünkön csak egy élt, de az minden településen. Karácsonyéjjel (este) nem volt szabad a száritókötélen (padláson) vizes ruhának maradni, mert úgy a következő évben halott (beteg) lesz a házban. Bodajki hiedelem szerint akinek a kötélén vagy a padláson száradt ilyenkor a ruhája, az a következő évben meghal vagy elég.

A szerelmi jóslás különböző változatait is gyakorolták karácsonykor. Előbb néhány fehérvárscurgói példát idézünk. Karácsonyeste szoktak a lányok *ólmot öntenyi*. A kialakult forma, mint egy-egy foglalkozás kelléke, jelképe, elárulta, hogy ki lesz a férj. Karácsony első ünnepén az étkezésnél maradt *csontokat* a lány vitte ki az udvarra, s adta a kutyának. Mindegyik csontdarabhoz egy-egy férfi nevével gondolta, kapcsolta. Amelyik darabot a kutya legelőbb felkapta, olyan nevű férjre lehetett számítani. A karácsonyi káposzta *fazekát* a csurgói eladó lány nem előbb, mint újév napján mosta el. Azt tartották, hogy amíg mosogat, meg fog jelenni a háznál a jövődóbeli férj. Bodajkon karácsonyeste *almát hámoztak*, ügyelve arra, hogy a héja el ne szakadjon. Mikor végeztek vele, a földre dobták, s úgy vélték, amilyen név vagy kezdetű alakjához hasonlított, olyan nevű lesz a férj. (Az alma, mint ismeretes, szerelmi jelkép). *Krumpli* héjával is végezték a cselekményt. A kialakult formából valamilyen számszámra, így a jövődó házastárs foglalkozására próbáltak következtetni.

Csókakón a karácsony második ünnepén fogyasztott *disznó csontjaival* jósoltak az összejött lányok. Mindegyikük egy-egy csontra kötötte rá a nevével ellátott papírdarabot. Amelyikét elvitte a kutya, az a közelgő új esztendőben férjhez megy. (Pálfy, 1986. 27.) Zámolyon ugyancsak a disznócsontot használták a szerelmi jóslásra. Az étkezésből megmaradt hátgerinc csontokat kitették az ajtóba, s mindegyiknek férfi keresztnévet adtak. Amelyiket a kutya elvitte, olyan nevű férjre számíthatott a lány.

István és János (dec. 26. 27.)

Karácsony második napja a katolikusoknál *Szent István*, a vértanú, a következő nap pedig *Szent János*, az evangélista ünnepe. A reformátusok egyszerűen csak *István* (régiesen *Istvány*) és *János* napként emlegették. Mindegyik a legnépszerűbb nevek közé tartozott.

Itt emlékezünk meg a többi névnap tájegységeinken belüli megünnepléséről is. Egykoron mindenekelőtt a férfiak, a gazdák nevenapját tartották számon, de a századfordulótól kezdve biztosan tudjuk, hogy a nőket is felköszöntötték. A téli, a télközepi időszakra, tehát a dologidőn kívülre eső névnapok megünneplésére adódott leginkább mód. Az említett Ferencen, Istvánon, Jánoson kívül a gyakori nevek viselői közül főleg az Andrások, Miklósok, Sándorok, Józsefek, Gáborok, Károlyok, Imrék illetve a nőknél az Erzsébetek, Katalinok, Évák, Juliannák, Zsuzsannák számíthatnak felköszöntökre. A Györgyök, Lászlók, Lajosok, Mihályok illetve a Zsófiák, Máriák a nagy munkák idejében kevésbé ünneplhettek. Az

említett névnapok többsége egyidejűleg naptári ünnepnek, jeles napnak is minősült, ezért sem feledkeztek meg róluk.

A felköszöntésnek, megemlékezésnek különböző formái alakultak ki, attól függően, hogy milyen volt a viszony az ünnepelt és a jókívánságot mondó személy között. Közlelbbi kapcsolatban nem lévő férfiak közt, különösen dologidőben elegendő volt, ha az utcán találkozáva odakiáltottak egymásnak, vagy kezét fogva mondták: „Az Isten éltesse!” Kocsmában, szőlőhegyen összefutva egy pohár bor erejéig koccintottak is. Mikor a férfiembert jobban meg akarták tisztelni, akkor nevenapján, korán reggel a komák, rokonok, szomszédok, de csak a férfiak a háznál keresték fel. A szokásos „Isten éltesse!” jókívánságon kívül minden faluban elhangzottak más, hosszabb rövidebb köszöntő formulák. Sárkeresztesen mondták: „Engedje az Isten, hogy több napokat (sok boldog nevenapot) megérgyen, erőbe, egészségbe, békességbe kedves családjával együtt.” Csákváron még cifrábbat is tudtak: „Engedje az Isten, hogy több István napokat érhesünk erőbe, egészségbe, nem búval, bánattal, hanem több örvendetes napokkal! Adjon a jó Isten bort, búzát, békességet, sok jó egészséget! Ha pedig valamelyikünket az Úristen kiszólítja az élők sorából, (az árnyékvilágból) adja meg az örök boldogságot, szívemből kívánom! Boldog névnapot kívánok!” A köszöntőket pálinkával kínálták, s koccintottak az ünnepelt egészségére. Téli időszakban nem ritkán előfordult, hogy a férfiak a gazda pincéjében tartottak összejëövetelt, ott *névnapoztak*.

A nőknek nevük napján főleg a férfiak szóltak oda az utcán vagy a határban, s kívánták, hogy éltesse az Isten. A tisztességet méginkább megadták annak, kívül valamilyen vérszerinti vagy múrokonsági kapcsolatban álltak. Őt a házában felkeresve megköszöntötték. A század elején még hosszú, mára feledésbe merült szövegeket, verseket is mondtak. Az ünnepeltek borral kínálták férfi köszöntőiket.

Asszonyoknak régebben nem illett köszöntés céljából más házához elmenni, Sárkeresztesen az asszonyi köszöntést egyenesen szerencsétlenséget előidézőnek tartották. Kivételt jelentett ez alól mikor a közelelbbi rokonok, a család jött össze a névnapot tartó személy üdvözlésére. Általában névnap estéjén találkoztak, s többszöri köszöntgetés mellett elbeszélgettek. Az apró rokon gyerekek már belépésükkor elmondták nyúlfarknyi kívánságukat:

„Isten éltesse sokáig,
pénzbe (pengőbe, forintba) járjon sokáig!”

Az alig nagyobbak így szóltak:

„Ugrik a nyúl a fagyon,
István napja ma nagyon!
István bácsi bort adjon,
Örzse néni pénzt adjon!”

Napjainkhoz közelelde az alkalomra mind több ételt készítettek és tálaltak fel.

Több faluban, jobbára este a helybeli cigányzenészek mentek az ünnepelt férfi vagy asszony házának ajtajára, megszólaltatták kedvenc nótáját, azzal köszöntötték. Az utóbbi évtizedekben a hagyományos névnapi köszöntések megszűntek. A családon belül és a munkahelyeken új, a korábbtól eltérő, a nőkre is jobban kiterjedő formák alakultak ki.

Az Istvánokról és Jánosokról – sőt némelykor más férfiokról is – több községben

nemcsak az említett módon és körben emlékeztek meg, hanem nevük napjához kapcsolódva külön szokások is kialakultak.

A férfiak, legények, gyerekek sötétedés után, korosztályonként elkülönülve keresték fel az ünnepelt házát és énekeltek neki. Magyaralmáson először bekiáltottak: „Meghallgatják-e a köszöntést?” „Meg!” Egyidejűleg beengedték őket, így már a szobában énekelték:

„Zeng az ég nagy dicséretes dicsőségibe,
Fénylik a hold tisztaságos tiszta fényibe,
Csillagok földerülnek, messze homály kerülnek,
A sok szentek ma énekszóval zengedeznek.

Azért mi is Szent Istvánhoz (Jánoshoz) hozzájárulunk,
Mivel méltó ajándékkal nem szolgálhatunk,
Hogy az Isten megtartsa, mindenbe boldogítsa,
Holta után mennyországba, jobbra állítsa!”

Az énekesnek bort, kalácsot vagy pénzt adtak. A magyaralmásiak köszöntője a magyar nyelvterületen sokféle elterjedt népköltészeti alkotás. A versnek – különösen az első négy sornak – változatai ismertek a Csallóközből, Nógrádból, Hevesből, Csongrádból. (Manga, 1981. 659.)

Sárkeresztesen az 1930–40-es években már az iskoláskorú gyerekek jártak *Istvány és János estét köszönteni*. Mészáros István (1926–1987) idézte fel a szokást, utalva az adománygyűjtésre is. „Ementünk köszönteni többen. Mindig harmadmagamma szoktam emenni. Kalamár Gáborra meg a Simon Pistive. Szegény gyerekek vótunk, aztán pénz nem vót, köllött egy kis cukorralaló... Ementünk, aztán beszótunk az ablakon: Aggyon az Úristen szerencsés jóestét! Szabad-e Istvány (vagy János) estét köszönteni? Mondták, hogy szabad! Ekeztük:

Megjelentünk mostan azon tisztelette,
Hogy jutottá István (János) neved estéjére.
Kívánjuk, hogy jussá több nevednapjára,
Vegyen a szerencse a jobbik karjába!
Míg mulandóságunk a mennyei hazábo,
A mennyországbo!”

Akkor megköszöntük, hogy: Szépen megköszönjük, hogy meghallgatának, a szíveséget, hogy minket fogadának! Akkor kigyüttek, vagy behítak bennünket, aztán meg hát pézt, hát attak. Ki így, ki úgy, kitű hugyan tellett!” A műzenei dallamra énekelt, töredékes *köszöntő* szövege szerint félnépi alkotás. A vers, – mint oly gyakran a Dunántúlon – a köszöntők megjelenésére utalással kezdődik. A második sor a névnapi jókívánságok kedvelt fordulatával – „mivel jutottál neved napjára” – szól az ünnepelt személyhez, majd a továbbiakban a földi és a túlvilági létre szóló kívánságokat sorolja fel.

A névnapi énekes köszöntés szokása legintenzívebben, szinte napjainkig Csóka-kőn élt. Résztevőit nagylányok és legények adták, a házások már nem mentek. Nemenként külön csoportosultak, egy-egy bandát 10–20 fő alkotott. A némelyek által *kántálásnak* nevezett köszöntést este végezték, egymás után keresték fel az Istvánok

és Jánosok házát, mentek az *ablakok alá*. Előbb *beszóltak*: „Meghallgassák-e a Szent István (János) énekét?” Belülről mondták: „Igen!” vagy „Tessék!” Ezután énekbe kezdtek:

„Szent István (János) áldása
Szálljon ezen házra,
A benne lakókat
Indítsa vígságra!

Áldja, gazdagítsa
Sok szép javaival,
Lelkünket öntözze
Mennyeji harmattal!

Bor, búza, békesség
Itten bőven legyen,
Hogy a Jézus Krisztus
Itten szállást kérjen!

Jézus Judiában
Elhagyta lakását,
Szamária felé
Vette utazását.

Midőn Szamária
Városhoz (Felé) közelgett,
Ott egy bűnös (öreg) asszony
Vizet merítgetett.

Jézus vala az út,
Mert ő vala a kút,
A nagy dicsőségbe
Vezető igaz út.

Atyának kegyelme,
Fiúnak szerelme,
Szentlélek ereje
Szálljon a fejére!

Ezzel dicsértessék
Az Úrjézus neve!
Ezzel dicsértessék
Az Úrjézus neve!”

Végezetül hangosan bekiáltottak: „Isten Éltesse az Istvánokat (Jánosokat)!” A köszöntőket azután annak rendje szerint behívták, megkínálták, azok pedig kis idő után mentek a következő házhoz. Sokszor hajnalig járták a falut.

A csókakői köszöntő elején említett *Szent István*, de különösen *Szent János áldása* a római egyház szertartási előírásával áll kapcsolatban. A téli napforduló idejét ugyanis a kereszténység előtt nagy mulatozással ünnepelték. A katolikus egyház – ha már kiirtani nem lehetett – a kicsapongásokat fékezni, korlátok közé szorítani akarván, a két szent ünnepére templomi borszentelést, borfogyasztást írt elő. A pogánykori áldozati ital, a libatio emléke így élt tovább. Szent István áldása hamarabb elhalványult, kevésbé élt, annál inkább Szent Jánosé, mit *Szent János poharaként* is emlegettek. Az István és János napok magyarországi megünneplésére 1663-ból már van adat. Martonfalvi György (1635–1688) debreceni professzor elítélően írt a Szent István és János napi hosszú köszöntésekről az „István és János pohará”-ról, amit akkor fogyasztottak. (Csefkó, 1931. 152.) A csókakői énekes köszöntő az áldás említése után jókívánságokkal, továbbá a karácsonyhoz kapcsolódóan a földöntúli lény, az újszülött Jézus vendégül látásának gondolatával folytatódik. Természetesen ez a vers sem egyedülálló, az első három versszak variánsai megtalálhatók a vasi Hegyháton (Nagy, 1903. 440–441) épp úgy, mint Szeged környékén. (Bálint, 1977. I.96.) A csókakői köszöntőbe beleszóttak egy bibliai történetet is, mely nyilván nem véletlenül János evangéliumából való. (János 4. 3–19.) Jézus Judeát elhagyva Jákob forrásánál egy samariabeli asszonytól kért vizet és vele beszélgetett. Neki felelte, hogy a benne hívők számára ő az örök élet vizének kútforrása. Az ének ezek után újabb jókívánságokkal zárul.

Az országban sokfelé az István és János köszöntőket aktualizálták más névnappokra. Csókakőn elmondták, hogy bármelyik késő őszi, téli névnapra lehetett alkalmazni az éneket. Ennek megfelelően novembertől megkezdődött a kántálás, s még az Erzsébetekhez, Katalinokhoz is mentek. Területünk községeinek István és János napi köszöntőversei bizonyítják, hogy alapjaiban liturgikus eredetű, egyházhoz kapcsolódó, de századunkra teljesen elvilágiasodott szokásról volt szó.

A János napi borszentelés szigetszerűen az ország több részén, különösen a bortermelő vidékeken napjainkig él. (Bálint, 1977. I:93.) A szentelt bort gyógyító, elhárító hatást tulajdonítva neki, emberrel, állattal itatták, a szőlőt, vetőmagot meghintették vele, a hordóba, kútba cseppentettek belőle. Bodajkon János nap reggelén a szőlősgazdák üvegben vittek bort a templomba, ahol megszenteltették. Otthon, részben megitták, részben a pincebeli hordókba öntöttek egy kicsit, hogy a bentlévő meg ne virágosodjon, meg ne ecetesedjen. Fehérvárcsurgón egykor egy literes üveg *bort* vittek *szentőtetnyi*, amelyet azután a család – eredetileg nyilván védekező, gyógyító céllal – elfogyasztott. Sajnálkozva említették: „Mos má elmaratt, mer az öregyeink elmúltak.” A magyaralmási katolikusok is vittek szentelni bort, melyből a családban mindenkinek inni kellett. Ők a szokást János apostol és evangélista legendájával hozták összefüggésbe: „Szent Jánost meg akarták mérgezni, de nem lett semmi baja a mérgezett bortól. Ennek emlékére itták.” Az egyház legendája szerint ugyanis Szent János Aristodemos pogány főpap előtt a borral csodát tett. A főpap által neki adott mérgezett bort kiitta a kehelyből, mégsem halt bele.

Két karácsony között

A karácsonytól újévig terjedő időszakot, mint *két karácson között* tartották számon. Kizárólag a legöregebb korosztály képviselői tudják még, hogy a *nagykará-*

csón az karácsonyt, a *kiskarácson* pedig újévet jelent. *Két karácson között* rövidek a nappalok, hosszúak az éjszakák. Nyáron, ha korán, hajnali munkakezdsre kellett ébredni, ezért is biztatták a felnőttek a gyerekeket: „Kejjetek fő gyerekek, maj ráértetek alunnyi két karácson között!” vagy „Maj két karácson között kialudhattátok magjotokat!” Valóban, ez az időszak a pihenése volt, nagyobb munkába – az esetleges disznótort kivéve – nem fogtak. Ám a ház körüli teendőket végezni kellett, s az asszonyok a lakásba húzódba sem tétlenkedtek. *Két karácson közbe* „az etetés, a fejés mindig megvót. Meg varrtunk, slingőtünk, miegymás. Kártyáztunk, asztán emút az idő. Tél vót, asztán mindenki otthun vót akkor.” (Söréd) „Két karácson között vót a reggeli, esti etetés, főzés, este fonnyi szoktunk, tollat fosztottunk, varrtunk.” (Moha)

Aprószentek (dec. 28.)

Az *aprószentek napján* végbement vesszőzés, korbácsolás, az újévi jókívánságok, az egészség- és termékenységvarázslás, a bajelhárítás egy sajátos formáját jelentette. A két tájegység református közösségeiben ismeretlen volt, de a katolikusoknál sem terjedt el általánosan. Néhol már csak töredékekkel, utalásokkal találkozhattunk.

Csókakón az 1950-es években még gyakorolták a *vesszőzést*. A legények, de a férfiak is öt-hat vékony fűzfa- vagy szilfavesszőt vágtak, összefogták, összekötötték, azzal *korbácsútak*. Járták az utcákat, bementek a lányosházakhoz, néha nem kis riadalmat okoztak. Csípős *korbácsukkal* a hátukon vagy szoknyájukon verték el a lányokat, ritkábban az asszonyokat. Közben kívánták: „Egészséget, békességet, hogy kelléses ne légy az ujj esztendőben!” Mások – utalva az aprószentekre – azt mondták: „Áldjon meg az Isten sok apró gyerekkel!” Ahány gyereket kívántak neki, annyit húztak rá. A szokás hanyatlását jelezte, hogy az utolsó időszakban a vesszők helyett botot, összesodort törülközőt használtak.

Söréden a legények fűzfából *fonták a korbácsot*, az ügyesebbek *nyóc ágro* is tudtak *fonnyi*. Néhányan összeállva felkeresték a lányokat, és mára feledésbe merült vers kíséretében megveregették őket. Végezetül a házigazda borral kínálta a legényeket.

Bodajkon a II. világháborúig a nagyobb gyerekek, a *suttyók* és a legények végezték a *korbácsolást*. Fűzfavesszőből *fonták korbácsukat*, némelyiké *nyócsoros* volt, azaz nyolc ágból készült. Járták a falut, betértek az udvarokba, végigverték a ház népét, mondván: „Kelléses ne légy!” vagy

„Egészséges legyen,
Kelléses ne legyen!”

Az utcán is lesték, elkapkodták a járókelőket, különösen a fiatalabb lányokat.

Magyaralmáson már csak halványan emlékeztek, hogy aprószentekkor *megkorbácsútak* egymást az emberek. Vesszőből font vagy összefogott korbácsot használtak. Bizonytalanul tették hozzá, hogy verés közben az alábbi mondókát mondták:

„Hála Isten, hogy megértük aprószenteket,
Adjon Isten bort, bűzát, barackot!”

Fehérvárcsurgón a vesszőzés aprószentek napjáról más, hozzá közeli időpontokra tolódott. Karácsonykor vesszőkorbácsal „Kelléses ne légy!” felkiáltás kíséretében verték meg az emberek szeretteiket, hogy a következő évben betegek ne legyenek. *Óév estéjén* (szilveszterkor) pedig válaszolni kellett a kérdésre: „Hányan vótak az aprószentek?” Aki nem tudta a helyes feleletet – „Háromszáz-

hatvanöten!” – arra a korbáccsal szintén ráverték, hogy egészséges legyen. (Hadházy, 1969. 46.)

Aprószenetek a betlehemi gyermekgyilkosságra emlékeztető egyházi ünnep. Heródes Jézust kerestetve ölette meg a betlehemi kisgyerekeket, kik mártírságukért kapták az aprószenetek nevet. Az ismertetett korbácsolás szokása azonban pogány alapokon nyugszik. Az egyház a mágikus verést sem tudta kiírtani, ezért inkább beépítette ünnepei közé, keresztény tartalmat adott neki. Az aprószeneteki korbácsolás a parasztság körében országszerte elterjedt volt, máshonnet még *mustárolás*, *aproszenetekezés* néven ismeretes.

Szilveszter (dec. 31.) és újév (jan. 1.)

Szilveszter és *ujjév* a naptári év végét valamint az új esztendő kezdetét jelzi. A korábbi évszázadokban azonban más időpontokat vettek alapul. A régi római birodalomban március elseje volt az évkezdés, s csak i. e. 153-tól lett január 1. A kereszténység előbb január 6-tól, majd december 25-től számította az új évet. XIII. Gergely pápa 1582-es naptárreformja tette általánossá a január elseji évkezdetet.

A két naphoz fűződő szokások területünkön a megért esztendőért való hálaadást követően termékenységvarázsló, jósló jellegűek voltak, illetve a vidám mulatást szolgálták. Egymást követték a köszöntések, szerencsekívánások, bőségvarázsló cselekedetek. Ezek a szokások abból a hitből nőttek ki, hogy a kezdő időszakban, az újév körül végzett cselekmények az egész év során ismétlődni fognak. Hittek továbbá a szőben, a versben kifejezett szerencsekívánások mágikus erejében, megvalósulásában.

Bodajkon az öregek szilveszter estét *óév estnek* hívták, s mindenkor nagyon megünnepelték. A katolikus egyház óév este megtartotta az évvégi hálaadó istentiszteletét, melyre főleg az idősek és a középkorúak mentek. A legöregebbek ilyenkor feltették a kérdést: „Vajon a jövő óestét hányan nem érik meg közülünk, akik elköltöznek az élők sorából?” Azután bölcsen hozzátették, hogy ezért „elsősorban nem a mulatságra, hanem a hálára kell gondolnunk, hogy ezt az évet megérhettük!” A hálaadás végén, mikor a hívek a templomból kijöttek, minden harang megszólalt, búcsúzott az óév. (Egykoron éjfélben a nagyharangot húzták meg, jelezve, hogy beköszöntött az újesztendő hajnala.) Amíg tartott a harangzúgás, a templom előtti téren a hívek kis csoportokba verődve derűs arccal beszélgettek, kívántak egymásnak boldog új évet. A szokás napjainkra is megmaradt.

A hálaadás végeztével, este nyolc után kezdődött a vidám mulatozás. A II. világháború előtt a falu egyes rétegei egymástól elkülönülve búcsúztatták az óévet. A helyi intelligencia és az iparosság az egyik, a parasztleányok és lányok a másik kocsmában *szilvesztereztek*. A nincstelenek, a napszámos és cseléd fiatalok a Kovács-kocsmában igyekeztek sorsukról megfeleledkezni. Mindenütt cigányzenére táncoltak, de az iparosbált zártkörűnek rendezték, oda csak a meghívottak mehettek. A mulatság résztvevői itt fejükre papírsapkákat tettek, s fújták papírtrombitájukat (Németh, 1988. 43–45.), ami jól jelzi, hogy ez a városi eredetű szokás is az iparosság révén kezdett terjedni falun.

A hajnalig tartó mulatságok résztvevői azután kis csoportokban mentek *ujjévet köszönteni*. Korosztályonként elkülönült férfiak, legények, sőt koránkelő gyerekek járták csoportosan a falut, az ablakok alá állva énekeltek. Gyűjtésünk során az

„Újesztendő, vígságszerző” kezdetű éneküknek két viszonylag rövid – a másodiknál igen romlott szövegű – variánsával találkoztunk.

„Újesztendő, vígságszerző,
Most kezd újulni.
Újulást most kezd hirdetni.
Hirdeti már a Messiást
Eljöttek lenni,
Legyetek az Úristennek
Boldog hívei!
Ámmen!”

„Újesztendő, vígságszerző,
Most kezd újulni!
Újulásnak víg (vég) öröme(t)
Most kezd hirdetni.
Hirdeti már a Messiás
Áldott hívei.
Áldott Jézus, dicsó Krisztus
Szentelj meg minket!
Mi is megszentelünk,
Ez új esztendőbe!
Dícsértessék a Jézus Krisztus!
(Boldog újévet kívánunk!)”

Énekeltek egy másik – ugyancsak elterjedt – éneket is:

„Dícsértessék a kisdéd Jézus,
Aki nekünk lészen örök juss!
Aki adott nekünk újesztendőt,
Az elmúltból értünk jövőndőt.
Kívánunk hát ezen új esztendőbe,
Áldást, békét, mindent bővibe,
A jószívű házigazdának,
Meg vele élete párjának!
Dícsértessék a Jézus Krisztus!
(Boldog újévet kívánunk!)”

Németh Béla, néprajzi pályamunkájában arról is beszámolt, hogy az 1930-as években 3–4 legény összeállva a bál után felkereste az eladó lány otthonát. Énekkal köszöntötték, hozzá *köcsögdudával, szájmuzsikával és fésűmuzsikával* játszottak. A csoport tagjait étellel-itallal kínálták. (1988. 54.)

A sárkeresztesi őesztendő köszöntéssel a régi szöveg, a biblikus és deákköltészet emléke a bodajkinál teljesebb formában őrződött meg. December 31-én éjfél fele nyolc-tizenkét éves gyerekek, hárman-négyen jártak házról-házra. Megálltak az ablak alatt, beköszöntek: „Adjon az Úristen szerencsés jóestét! Szabad-e őesztendő köszöntenyi?” Ha megkapták az engedélyt, rákezdték énekükre:

„Újesztendő, vígságszerző,
Most kezd újulni.
Újulással víg (nagy) örömet

Akar (Fogok) hirdetni.
 Hirdeti már a Messiást
 Eljöttek lenni,
 Legyetek az Úristennek
 Mindig hívei!
 Elmúlt tőlünk óesztendő
 Melybe bánkódtunk,
 Bánatunkban fájdalomra
 Sokszor jutottunk.
 Fölső kék (Első szép) ég, magos kék ég
 Dicsérd uradat,
 Urad áldja nap, hold, csillag
 Te meg tartódat!
 Megtartódnak táplálója
 Légy nagy királya,
 Királyoknak nagy királya,
 Istennek fia.
 Eljő hozzánk újesztendő,
 Melybe vigadunk,
 Vígságunkkal a bánatból
 Örömré jutunk!"

Befejezve illendően köszöntöttek: „Szépen megköszönjük, hogy meghallgatának, a szívességet, hogy minket fogadának! Az Isten áldása szájjon reájuk, boldog újesztendőt kívánunk!” Rendszerint behívták a házba őket, borral kínálták és pár fillért adtak nekik. A köszöntő variánsait sokfelé, különösen a Dunántúlon ismerték. (Bartók–Kodály, 1953. 5-14.) A szövegben feltűnő a fölső kék égre vonatkozó utalás, ez ugyanis középkori felfogásra vall. (Kiss, 1986. 268.)

Magyaralmáson *óestén* azaz *szilveszter estén* a faluban bált tartottak, de a legények jelentős része inkább kisebb csoportokban kiment a szőlőhegyre, az *Óreghegyre* vagy a *Kishegyre*. Előtte még otthon *főpakútak*, így vittek magukkal *kenyeret, kalbászt, töpörtyűt*. A présházbeli *kisszobában* begyűjtottak, krumplit sütöttek, diót törtek, ettek-ittak. Így mulatták át az óestét. Mikor odaért vagy elmúlt az éjfél, fölkerelkedtek, elindultak hazafelé illetve a szülőkhöz, rokonokhoz, barátokhoz, lányos házakhoz, azokat *főköszöntenyi*. A ház elé érve rákezdték énekükre:

„Boldog újévet kívánok gazduram magának, magának, magának!

Boldog újévet kívánok gazduram magának, meg az egész családnak!”

Ahol eladó lány volt a háznál, ott lánynévre változott az ének vége: „...meg a Juliskának!” Rendszerint négy-öt helyet kerestek fel, ahol behívták, pálinkával kínálták őket. Sokszor reggel fele értek haza.

Csókakőn szilveszter este, a 6 órai hálaadó mise után kezdődött az énekes köszöntés, de még inkább ha már a bálban kimulatták magukat. Újév hajnalán főleg a legények folytatták az *éneklést*, de némelykor a leányok is mentek velük. Legtöbbször négyen-öten álltak össze és a rokon vagy lányos ház ablaka alatt énekelték az *ujjévi köszöntőt*.

„Üdvözlégy ó áldott Úrjézus
Aki adott nekünk örök juszt!
Aki adott szép új esztendőt,
Elmúlt helyett élnünk jövendőt!

Aki ezt az új évet élte,
Legyen neki szíve öröme!
Jézus körülmetélése
Lelkünk szennyét mossa el véle!

Dicsó Gáspár, Menyhért, Boldizsár,
Mind a három dicsó szent király.
Indiából, Szávából jöttek,
Kis Jézusnak ajándékot vittek.

Drága aranyat, tömjént és mirhát,
Ezzel köszöntik Szűz Máriát.
Alvész, alvész, boldog Szűzanya,
E világnak megváltó anyja.

Verseimnek az elején is
Dicsértem Jézus nevét is.
Utójját is azzal végzem be,
Dicsértessék az Úrjézus neve!”

A csókakői vallásos tartalmú énekes köszöntőből is megállapíthatóan az egyház Jézus körülmetelésének ünnepét helyezte január elsejére, mégpedig a pogány ünneplés kiszorítása érdekében. Gáspár, Menyhért és Boldizsár története pedig a közelgő háromkirályok ünnepét vetítette előre. Ők eredendően a Máté evangélista által megírt napkeleti bölcsek voltak, kik Krisztus királyságának (arany), istenségének (tömjén) és szenvedésének (mirha) jelképét vitték az újszülöttnak. Királyokká azáltal lettek, hogy az ószövetségi jövendöléseket vonatkoztatták rájuk. A csókakői szövegben szereplő terület, Száva eredeti értelmére is rálelünk az ószövetség alapján: „Mind Sábából jönnek; aranyat és tömjént hoznak...” Szintén szövegromlás következménye az „Alvész, alvész boldog Szűzanya” sor. „Magyarozatát a Szűz Máriát ünneplő latin nyelvű énekben leljük, ott található a „Salve, Regina” azaz „Üdvözlégy, Királynő” kezdetű szavak. A házbeliek itt is *behíták* a köszöntőket, kik még egyszer, szóban boldog új évet kívántak. A gazda pálinkát, melegbort töltött nekik.

Területünkön az énekes köszöntéseket újév hajnalától, reggelétől verses formák váltották fel, melyekkel különösen a gyerekek jeleskedtek. Első látogatóként, köszöntőként az új esztendőben egyébként is fiúgyereket vagy férfit vártak, mert ők szerencsét hoztak. Az újév reggeli köszöntés kivétel nélkül mindegyik faluban szokásban volt, és éppen napjainkban tűnik el.

A *köszöntők* igyekeztek minél korábban kelni, elindulni, hogy az elsők közt legyenek, mert az ilyeneknek jobban örültek, illetve több ajándékot adtak. A fehérvárcsurgói gazdaasszony szemléletében is ez tükröződik: „Gyüttek a gyerekek köszöntenyi. Amellik legelőbb gyütt, annak legjobban attunk valamit. Mer azt

mondtuk, ha férfi gyűn először a házhoz, az szerencse. Asztán hogyha rokongyerek vótak, azok gyűttek má hajnalba, akkor beengettük őket, azokat megvendégtük, ami vót: kocsonya vagy valami sütt tészta. Megkínátuk őket itallal is, ennyivalóval is.” Magyaralmáson említették, hogy a századfordulón még alig ütötte el az éjfelet az óra, már bekiáltottak a gyerekek: „Meghallgassák-e az újjévi köszöntést?”

A rendszerint egyedül vagy párosával járó gyerekek a szülőktől, az iskolában vagy a kalendáriumból tanult újabb keletű verseket mondták. A köszöntés ilyen módja, szövegével együtt nem régi, a sárkeresztesiek szerint a századfordulón jött divatba. Falvainkban a legutóbbi időkig számos köszöntő verset lehetett hallani, melyek közül ezúttal csak néhány, népköltészethez közelebb állót idézünk. Csókakón az 5–10 éves fiúk reggel 6 órakor kezdték a köszöntést. Benyitottak és az ajtón belül fogtak versbe, gyakran a névnapoknál már idézett költemény variánsával.

„Újév napja ma vagyon,
Csúszik a nyúl a fagyon,
Julis néni pénzt adjon,
János bácsi mást adjon!”

Mások hosszabb verset is tudtak.

„Eljöttem én rövid szóra,
Nem féltém lépni a hóra,
Szavamat fordítom jóra,
Úgy járjon, mint a jó óra!
De halljad: mint lúd a tóra,
Mint a birka usztatóra,
Mint lyukas zsákból a lencse,
Úgy döljön rád a szerencse!
Ez új évben ezt kívánom,
Én neked édes barátom!”

Mire a verset befejezték, a házigazda már előszedte az aprópénzt, adott belőle nekik, így azt megköszönve a gyerekek már mehettek tovább.

A legapróbbak csak családon belül mondták a köszöntőt. Többfelé ismerték az alábbi háromsorost:

„Kis székre állok,
Nagyot kiáltok,
Boldog új évet kívánok!”

Változatát is mondták:

„Sarokba állok,
Forintot várok,
Boldog új évet kívánok!”

Hasonló módon elterjedt a „Pici szívem” kezdetű rövid köszöntő is.

Több községben nem maradtak ki a köszöntgetésből, az adományszerzésből a helybéli muzikás cigányok sem kik zeneszerszámmal jártak házról házra.

Szilveszter éjszakájához a református falvakban olyan évkezdő szokások, hiedelmek fűződtek, melyek a katolikusoknál inkább karácsonykor fordultak elő. Így a sárkeresztesi reformátusok szigorúan betartották, hogy éjszakára nem szabad kint hagyni a kötélre terített, száradó ruhát. Különösen az vonzott betegséget, bajt maga után, ha a vízes ruhák alatt leszakadt a kötél. Az istállóbeli állatok éjszakai

viselkedése sem volt közömbös. Szilveszterre az állatokat jól megkötötték, nehogy elszabaduljanak, mert akkor a családból megbetegszik valaki. („Tizenhat éves vótam, amikor megbetegedtem. B. ányom mondta, hogy ez azér van, mert szilveszterkor nyitva hagytam az ólajtót.”) A századfordulón némelyik faluban még a mulatozás sem szilveszter éjszakáján volt, hanem újévkor.

A többször említett *szilveszteri* vagy *ujjévi bálók* mindegyik községben hozzátartoztak az *óesztendő* búcsuztatásához. A legények, felnőttek a bálból hazafelé menet gyakran beléptek a rokoni házakhoz köszönteni, pár szóban boldog új évet kívánni.

A szilveszteri-újévi ételekhez különösen gyakran fűződtek mágikus cselekedetek vagy bőségvarázsló hiedelmek. Tudói és betartói elsősorban az asszonyok voltak. Több tilalom és előírás határozta meg az év fordulójának ünnepi táplálkozását.

A községek egy részében a század elején szilveszter este *turós* vagy *kábosztás rétest* fogyasztottak, amire csúszott a bor. A felbukkanó archaikus hiedelem szerint azért is sütötték, hogy hosszúra nyúljon az esztendő, akár a rétes, s így sokáig éljenek. Bodajkon egyesek úgy vélekedtek, azért kellett a rétest sütni, hogy kerek legyen az esztendő, mint nyújtás közben a rétes tészta. Több községben, több családnál *zsiros* vagy *töppörtyüs pogácsát* készítettek. Meglehetősen elevenen élő hiedelem alapján egyes falvakban haláljósást végeztek vele. Iszkaszentgyörgyön *tollaspogácsának* nevezték. Az óév utolsó estéjén ahány családtag volt, annyi pogácsába libatollat szúrtak, mielőtt a sütőbe tették. Izgalommal figyelték az eredményt, mivel úgy hitték, akinek a tolla elég, az a következő évben meghal. A szomszédos Mohán és Fehérvárcurgón, azután Bodajkon szintén gyakorolták a szokást, az esetenként elmondott történetekből pedig megmutatkozott a belé vetett hit komolysága.

„A tollaspogácsa az szilveszterkor vót. Úgy vót, meggyúrtuk a pogácsát, ahány személy vót a házná, annyi pogácsába belegyugdoztuk a tollat. Asztán azt monták, amelliké megég, az meghal azon az éven. Eccer én is, mikor az én uram nem írt má (t. i. 1914-ben a fronról, ahol elesett), én is megpróbátom. Csinátom, asztán annak a tolla égett meg. Én asztán azután többet soha nem csinátom.” (Fehérvárcurgó) „Engem Mohán neveltek hat évig, mer az édesanyám meghalt, mikor kilenc hónapos vótam. Elég vásott gyerek vótam. Ott szilveszterkor mindenkinek sütöttek egy töppörtyüspogácsát. Akkor mindenkiet meggyelölték, bele egy tollat. Namost! Amelyiknek a tolla megpörköldött, az a következő évbe megbetegedett. Ez tizenkilencbe vót, még akkor csak öt éves gyerek vótam. Mindenki megpörköldött, csak az enyim nem. Kiabáltam, örütem, csattogattam, mindenki beteg lesz, csak én nem. Így lett! Öt éves gyerek vótam, hát a nagy bátyámnak (t. i. akinél nevelkedett) vót négy ökre, hat-hét darab marha, meg nevendékek, minden. A szomszédok meg hozták a takarmánt, besegítettek, én meg etettem. Azok gyüttek át itatnyi.” (Moha-Magyaralmás) Több családban az újévi étkezés részének tartották a *fánkot* és a *fonyott diós-mákos rétest*. A sárkeresztesi hagyomány szerint újévre *kenyeret* kellett sütni, hogy majd egész évben legyen a családnak friss kenyere.

Mindenütt ismert a disznó, illetve baromfiúshoz fűződő hiedelem. A disznó már a rómaiaknál a szaporaság jelképe volt, a disznóhús fogyasztása náluk is szerencsét ígért. A vizsgált tájegységekben újév első napján *malac-* illetve *disznóhúst*, vagy ahogy egyesek mondták *disznóságot*, *disznóételt* kellett fogyasztani, ugyanis az szerencsét hoz, mivel a disznó „összetúrgya a gazdaságot”; „előre túrgya a szeren-

csét”; „betúrnya a szerencsét”. A módosabb családokban, különösen ha a *magdisznó* akkortájt ellett, malacot vágtak. Egészben sütötték meg, testét előbb beborították füstölt szalonnával, így ízesebb lett. Ősi fehérvárcturgói táplálkozási szokás és hiedelem szerint az újévben *disznófejet*, *disznóorrát* főztek, mert az túrja össze a gazdaságot. A karácsonyt, újévet megelőző disznótorokkal függ össze az is, hogy évkezdésre általános volt a *kocsonnya* főzése.

Mindenütt betartották a baromfivágás tilalmát. A *baromfi* ugyanis „széjjelkapargya a gazdaságot”; „kikapargya a szerencsét”; „elkapargya a szerencsét”; „hátrakapargya a szerencsét”. Magyaralmáson úgy fogalmazták meg, hogy *szárnyast* azért nem lehet enni, mert az *elröpi*, elviszi a szerencsét. Csákberényben tartották, hogy hal se legyen, mert akkor elúszik a szerencse. Több községben főztek *édeskáposztát*, az analógia alapján ugyanis akkor egész évben édes lesz az életük. Bodajkon egyesek azért sütöttek *mákosrétest*, hogy édes legyen az esztendő.

A főzelékek közül néhol a *lencsét* találták ajánlatosnak, melynek formája a pénzérmékhez hasonlít, így biztos szerencsét hoz, sok forint lesz a háznál. Sárkeresztesen *bablevest*, vagy *sűrűbabot* (babfőzelék) főztek újévkor, hogy szerencsájük legyen. A szomszédos Magyaralmáson viszont karácsonytól újévig nem ehettek babot, mert akkor a következő évben kelésesek lesznek.

Az újév napján történtek – amint említettük – meghatározóan hatottak az egész évre. Hitték, hogy ami az első nap megesett velük, az tartós lesz az egész esztendőn keresztül, s ez meghatározta megatartásukat. A tartozást, az *adósságot*, még szilveszter előtt visszafizették, hogy ne menjen át az új évre. Az esztendő első napján pénzt, de más sem adtak ki a házból és nem mentek kölcsönkérni. „Az öreganyám, az még megtartotta. Gyütt egy öregasszony, kért lisztet. Monta neki: Nem szégyelli magát, emenjen innen! Mit gondul maga? El akargya vinni a szerencsénket?” (Csókakó) Az asszonyok január elsején reggel nem mozdultak otthonról. Az asszonylátogatót bajt, szerencsétlenséget hozónak tartották, ezért mindenütt azt várták, férfi lépjen be először hozzájuk. Ha máshova nem is, legalább a szomszédba ezért mentek át a férfiak, s mindjárt köszöntöttek is. A női látogató szerencsétlenséget hozó szerepébe vetett hit máig is él, konkrét eseteket említenek rá példaként.

Sárkeresztesen január elsejére gyűjtötték az aprópénzt, hogy az új évben sok pénzüik legyen. Csókakón hasonló céllal az asztalra tettek pénzt. Magyaralmáson újév reggelén minden ólat kitisztítottak, hogy akkor majd egész évben így lesz.

A múlt század elején Veszprémben megjelent, a köznépek szóló könyvben írt a szerző a gyümölcsfák január elseji megvarázsolásáról. Kárhóztatva a haszontalan szokást, hogy újesztendő éjszakáján áldásokkal vagy anélkül igyekeztek egyesek a fák nyári nagy gyümölcsstermését biztosítani. (Fábián, 1803, 224.) Fehérvárcturgón mindezzel egybevágóan újév napján kimentek *megrázni a gyümölcsfákat*, hogy sokat teremjenek.

A karácsonyi ünnepkör utolsó szerelmi jósló időpontja szilveszter-újévre esett. Sőréden a századfordulón újévkor álltak ki a leányok az utcára és ették a piros *almát*. Úgy vélték, aki eközben arra megy, az lesz a férjük. Fehérvárcturgón újév éjjelén a férjhezmenő lány meghallgatta, melyik irányból ugat a kutya, utána felöltött egy csomó fát. Amennyiben páros számú volt, jövőre férjhez megy, ha páratlan, úgy pártában marad. (Pongor, 1958. 6.) A kutyaugatásból a lány nyilvánvalóan a férjhezmenetel irányára következtethetett. Bodajkon *orgyahusból* vagy a disznó más

csontos részéből kellett újévre levest főzni. A csontokat kivitték a kutyának, megjelölve, hogy melyik darab melyik házbeli vagy rokon eladó lányt jelképezi. Amelyiknek a csontját a kutya előbb elkapta, az biztos férjhez megy az új esztendőben. Csákváron az újévi ebédnél megmaradt csontokból haláljósást végeztek. A család minden tagja a maga csontját kidobta az udvarra. Azt mondták, amelyikét a kutya elviszi, az meghal az új évben.

Egyes községekben az újév a különböző gazdaközösségek számára a *fölfogadás* napját is jelentette. A pásztorokkal, a hegyközség, a mező rendjét biztosító személyekkel ekkor kötötték meg az egyezséget. A kisbíró már valamivel korábban kidobolta, közhírré tette, hogy milyen posztra kívánnak embert felfogadni. A pásztorok minderről egymástól is tudomást szereztek. Jöttek a jelentkezők a meghirdetett időpontra, s az *előjáróság* vagy az adott közösség vezető testülete választhatott közülük.

A Székesfehérvártól észak-nyugatra eső területen lényegesen kevesebb pusztta volt, kevesebb béres élt, mint a Mezőföldön. A falvak szomszédságában, a községek közötti területeken található majorokban így is számottevő cselédség lakott, dolgozott. Az 1930-as évekig a gazdasági cselédeknek is e napon kellett *hurcókonyi*. Már *mindenszentekkor* nyilatkoztak, hogy maradnak-e, s azután ha a korábbi gazdájuktól megváltak, január elsején új helyre költöztek. Az időpont ésszerűtlen megválasztása ellen a századfordulón a megyei sajtó is tiltakozott. „Jelenleg még mindig folyik a tömeges cselédhurculkodás, s ennek folytán a gazdaságokban ismét élénk a forgalom. De nincsen ebben köszönet, mert valósággal embertelenség az amit a szegény cselédnép túr a téli költözködés miatt; megesik, hogy egyik-másik cseléd két napig is úton van, s ez egyáltalán nem humánus cselekedet. Ha a törvényhozás ilyesmit megtúr, azt tisztán annak lehet tulajdonítani, hogy a törvénykezésben nem igen törődnek azzal, hogyan kellene ezen a szánalmas állapoton változtatni. Nagyon kívánatos volna, hogy ha a törvényhozó testület mielőbb revízió alá venné a cseléd törvényt, s akként változtatna rajta, hogy a cselédek és béresek százezreinek is meglegyen legalább a téli évadban a rendes házi nyugalma, de kívánatos volna ez már csak azért is, mert abból a sok apró kis gyermek közül nem pusztulna el a hideg idő miatt annyi.” (F.M.N. 1895. I. 10.) Később valóban módosítottak, egy *negyeddel*, azaz negyedévvvel később költözhetek a cselédek. Újévkor *szegődtek*, Szent György napkor (ápr. 24.) *költöztek*.

Egyes helységek január elsején a téli zord idő ellenére is tartottak vásárt. Századunkban Bodajk három vására közül az egyik az újév utáni hétfőre esett.

Vízkereszt (jan. 6.)

Vízkereszt vagy *háromkirály* a karácsonyi tizenketted, egyben a karácsonyi ünnepkör zárónapja. A katolikus egyház az újszülött Krisztust meglátogató napkeleti bölcsekre vagyis királyokra, *Gáspárra*, *Menyhétre* és *Boldizsárra*, továbbá Jézus megkeresztelésére emlékezett ezen a napon.

A templomokban tömjént és vizet szenteltek ekkor, mely utóbbiról az ünnep magyar nevét nyerte. A *szentölt vizet* nagy becsben tartó Csókakón a templomi szertartás már vízkereszt vigiliáján, az esti órákban megtörtént, mely után üvegben mindenki vitt haza a folyadékból. Otthon legelőször a szobai *szentöltvíztartóba*

öntöttek. Negyven-ötven éve a hazaérkező idős emberek ujjukat ebbe mártották, majd nem csak magukra vetettek keresztet, hanem a vízzel *meghintették* a gyerekeket is. Egykoron a nagyszülő betegségben szenvedő unokáját *megkörösztüte* a szentelt vízzel. Belemártotta az ujját, és a gyerek homlokára *köröszöt vetett*. Rontás ellen hasonló módon védték az újszülöttet. A felnőttek gyógyítására is használták: a nagybeteg végtagjait, homlokát, halántékát *megkenték* vele. A háznál felravatalozott halottra is hintettek belőle. A szentelt víznek tehát gyógyító, gonoszt távoltartó, illetve elűző erőt tulajdonítottak. Oltalmazó funkciója miatt vették elő égi háborúságban. Ha *zörgött* vagy *villámlott*, egy keveset öntöttek belőle a tűzre, akkor elmúlt a viharveszély. Bodajkon a szentelt vízből már a templomban ittak egy kortyot, s haza is vittek. Az öregek azt tartották, ahol szentelt víz van a háznál, oda a boszorkány, a gonosz lélek nem tud bemenni, mivel elűzi a szentelt víz szaga. A szentelt víz szükség szerinti, az említettekhez hasonló felhasználása országos népi szokás volt.

Az ünnep után *házszenntölés* mindegyik katolikus közösségben ismert volt, lényegében azonos módon történt. Csókakón ma is élő gyakorlat, vízkeresztől némelykor február elejéig is eltart. A *plébános* a *templomatyával* keresi fel a házakat. A lakásban stólával a nyakában elvégzi a szertartást, elmondja a házszenntelési imát, s a templomatyá által vitt szenteltvíztartóból megszenteli a ház négy sarkát. Mindezt azért, hogy lakozzék a családban béke, szeretet, tisztaság. Végezetül felírja az ajtókra a G-M-B betűt, a három király nevének kezdőbetűjét, és az évszámot. A jelenlét családlátogatássá alakul át, ennek során a házbeliek megkínálják az egyház embereit és pénzt adnak a templom javára. (Az új házakba beköltözés előtt úgyszintén szokásban van a házszenntelés.) Tréfás bodajki vélekedés szerint az ajtóra felírt G-M-B betűk jelentése: "Gáspár menj borért!"

A háromkirály-járás a múltból a katolikus liturgia részeként, majd a templomból kiszorulva népszokásként, dramatikus játékként egyaránt ismert. A legkorábbi hazai adatok a 16. századból származnak. A Móri-völgy és a Zámolyi-medence katolikusai századunkban is ismerték, gyakorolták.

Csákszerényben *vizkörösz* hetében szoktak *háromkirályokat járni*. Három fiúgyerek öltözött be *királynak*, fehér ruhába. Közülük Boldizsár, a *szerecsenkirály* bekormozta arcát. Neki papírból *koronája*, két társának hasonló *püspöksüvege* volt, melyeket ki is díszítettek. Mindegyikük *fakardot* tartott a kezében, továbbá fából eszkábált, kiugratható csillagot vittek magukkal, melyben gyertya égett. A kiszemelt házhoz érve megkérdezték: „Beengedik-e a háromkirályokat?” „Be!” – felelték. Ekkor az első, Gáspár megkopogtatta kardjával az ajtót, s mondta:

„Dicsértessék a Jézus Krisztus!

Én vagyok a Gáspár király,

Hadakozni akarok a Menyhért királlyal!

Paksz vóvisz!”

(Vagy: „Bixon bax!”)

(Az utóbbi sor a latin, pax vobis „béke nektek” kifejezésből származik.) Menyhért követte, ki ugyanezt mondta, csak ő Boldizsárral akart hadakozni. Az utolsónak belépő Boldizsár is bemutatkozott:

„Én vagyok a Boldizsár király!

A Szerecsenföldről jöttem!

Paksz vóvisz!”

Bemutakozásuk végeztével együtt kezdtek a 18. század óta ismert egyházi énekbe:

„Három királyok napját,
Országunk egy istápját,
Dicsérjük énekekkel,
Vigadozó versekkel!
Szép Kelet, szép Nyugat,
Szép napunk támadt!
Szép Kelet, szép Nyugat,
Szép napunk támadt!

Hol vagy zsidók királya?
Mert megjelent csillaga,
Betlehemben találják,
Kis Jézust körülállják.
Szép Kelet, szép Nyugat,
Szép napunk támadt!
Szép Kelet, szép Nyugat,
Szép napunk támadt!

Királyok ajándékát,
Aranyat, tömjént, mirhát.
Vigyünk mi is urunknak,
Ártatlan (Született) Jézusunknak!
Szép Kelet, szép Nyugat,
Szép napunk támadt!
Szép Kelet, Szép Nyugat,
Szép napunk támadt!

Kérjük Szűz Máriát,
Kérje értünk szent fiát,
Hogy bennünket megtartson,
Az ellenség ne ártson!
Szép Kelet, szép Nyugat,
Szép napunk támadt!
Szép Kelet, szép Nyugat,
Szép napunk támadt!”

Menyhért, a középső király vitte a csillagot, ki minden refrénnél háromszor-négyszer *elengette*, azaz kiugratta. Az 1940-es években – az újabb énekeskönyvek nyomán – más szöveg terjedt el:

„Az isteni gyermeket
Ki ma kijelentetett
A három szent bölcs előtt
Dicsérjük és áldjuk őt!
Szép jel és szép csillag,
Szép napunk támadt!
Szép jel és szép csillag,
Szép napunk támadt!”

Az ének befejeztével ajándékot kaptak, s mentek tovább. Református házakat is felkerestek, ott is számítottak rájuk, beengedték őket. A *háromkirályok* jártak még a II. világháború után is, a helyi vezetők 1950 körül tiltották meg a szokás gyakorlását.

Tovább megmaradt a szokás Csókákön, hol egészen az 1970-es évekig mentek *háromkirályokat köszönteni. Vízkereszt hetibe* három fiú a század elején még fehér inget vett magára, a negyvenes évektől gyakran kifordított bekecsben, pásztor módra öltözve, de fején papírból formált, csillagokkal és holddal díszített *királi koronával* járta a falut. A *szerecsenkirált* ők is megformázták. Egyikük vitte a *kinyomható csillagot*, melynek kerete szitakéreg volt, elé papírból kivágott piros vagy aranyozott csillagot tettek, mögötte gyertya vagy lámpa égett. Kiugrató részét lécekből állították össze. A házba egyenként mentek be, verset mondtak, aztán énekeltek. A *háromkirályok csillagával járásért* pénzt vagy a tarisznyába kolbászt, gyümölcsöt kaptak.

Bodajkon az 1930-as évek elejéig élt a *háromkirályok járéja*. Gáspárt, Menyhértet és Boldizsárt 14-15 éves fiúk alakították, fejükön keménypapírból készült püspöksüveggel. Fából készült csillagot vittek magukkal, és a „Háromkirályok napját” kezdetű strófát énekeltek. (Németh, 1988. 56.)

Söréden úgy mondták, hogy *Gáspár, Menyhárt és Boldizsár* a három király neve, kik *vittek a csillagot*. A három napkeleti bölcslet Fehérvárcurgón verses szólásban említették:

„Gáspár, Menyhért, Boldizsár,
Mind a három szent király.”

Időjárással, természettel összefüggő jóslás ugyancsak Fehérvárcurgóról: Ha vízkeresztkor folyik a víz, bor lesz bőven. (Vargha, 1984. 56.)

Fábián-Sebestyén (jan. 20.)

A naphoz területünkön alig fűződött szokás, hiedelem. Bodajkon dologtíltó napként tartották számon. Úgy vélték, ekkor nem szabad semmiféle erdei munkát végezni. Aki megszegte, mégis az erdőre ment, azt könnyen érhetette balaset.

A hiedelem valószínűleg a közelben élő németek hagyományára illetve egy névhasznosságra vezethető vissza. A német Sebastian (Sebestyén) és a hánccs, kéreg jelentésű Bast szó részbeni azonossága nyomán élt az a hiedelem, hogy a fákból január 20-án indul meg a nedvkeringés, a tavaszi megújulás. Ezért kellett különös mértékben óvni a természetet e napon. Utalunk itt arra, hogy a szomszédos, egykor németajkú Mórton Szent Sebestyénnek jelentős kultusza alakult ki. Oszlop tetején álló, 1739-es keltezésű szobra jelenleg sajnos igen elhanyagolt, lassan szétporlad.

Vince (jan. 22.)

A Móri-völgy és a Zámolyi-medence falvaiban, a méltán híres borvidéken illetőleg annak peremén természetszerű, hogy napjainkban is jól ismerik a *Vince naphoz* fűződő, a szőlőtermésre vonatkozó jóslást. A rigmusba foglalt jóslat közismertségéhez hozzájárult kalendáriumi eredete. A gyűjtés során láthattuk, hogy egyetlen gondolat hányféleképp, falvanként is részben eltérően öltött testet.

A legáltalánosabb szólás szerint, ahogy a fényes, viszonylag meleg téli napon a hó olvad, az ereszt folyik, úgy fog borral telefolyni a pincebeli hordó.

„Hogyha szépen fénylik Vince,
Borra(l) megtekk a pince!”

Csákberényben magyarázatul hozzáfűztek, az jelent jót, „ha csöpög az isztergye” (az ereszt). Erre gondolva mondták:

„Ha fényes a Vince,
Akkor megtekk borral a pince!”

Csókakón – hol a gazdálkodásban meghatározó szerepet játszott a szőlő –, január 22-én nagyon lesték az időjárást. Itt az esőnek is örültek, ilyenkor azt mondták, „jó termés lesz, tele lesz a pince”. Rövid rigmusuk:

„Vince,
tekk a pince.”

Aggodalommal figyelték, ha Vince napkor fagyott, mert akkor nem fog csurogni a prés sem; ha viszont napos idő volt, megcsöppent az *esztergye* (ereszt), akkor úgy vélték, szép termés, tele pince adatik.

„Csurog az esztergye,
Tekk a pince.”

A sárkeresztési változat szerint az enyhébb idő nyomán nemcsak borból, hanem búzából is bő termést lehetett remélni.

„Ha csöpög Vince,
Meggtekk a pince,
Buzával a pajta, a csúr,
A gazda jó bort szúr.”

Alig különbözött ettől a csákvári variáns:

„Ha szépen fénylik Vince,
Meggtekk borral a pince.
Gabonával pajta, csúr,
Mihályig édes bort szúr.”

Szinte szó szerint ismételték a kalendáriumi verset Bodajkon.

„Ha csurog Vince,
Borral tekk meg a pince,
Gabonával a pajta, a csúr,
Mihály édes bort szúr.”

A magyaralmásiak véleménye az volt, hogy az ereszt lassú csepegése kevés.

„Ha fénylik Vince,
Tele lesz a pince!
Ha csepeg-csurog,
Kevés lesz a borod!”

Ellentétes tartalmú variáns hangzott el a mohai Vass Vince (!) családjában.

„Ha fénylik Vince,
Üres marad a pince!
Ha megcseppen Vince,
Akkor megtekk borral a pince!”

Vince nevének a bor jelentésű latin *vinum* szóval rokon hangzása magyarázatot ad, hogy miért tekintik e napot a szőlősgazdák termésjóslónak. A hiedelem egyébként ismert a németeknél, franciáknál, csehknél és horvátoknál is.

Csákváron utca viseli Szent Vince nevét.

Pál (jan. 25.)

Pál apostol megtérésének ünnepe, *Pál napja* másképp *pálforduló* vagy *pálfordulás* a parasztember számára a bezártságot hozó, élelemben, takarmányban takarékos-ságot követelő tél felét, így fordulópontját jelentette. Petőfi Sándor Pálnapkor c. versében ekképp írt:

„Itt van a tél, a hideg tél
Közepe,
Zúgolódik az idő kinn
Izibe.”

A sárkeresztesiek azt mondták, Pál napjával túl vannak a tél felén, amikor már „az ürge megfordú(l) a liktyábo” (lyukában). A bodajkiak tartották, hogy „pálfordulás a természeti félév”. A csókaköziek szerint „pálforduló a tél fele, akkor fordul a tél”; vagy másképp: „A kutya a javát megette a télnek, mos má kifelé megyünk.” A racionálisan gondolkodó, beosztó gazda tömörségével a csókaköziek és a bodajkiak így is fogalmaztak:

„Fele tél,
Fele kenyér,
Fele takarmány.”

Ha ugyanis az előző évi termés fele még megvolt, már nem lehetett nagy baj, a meglévő kitartott az újig. A csákváriak rövidebben mondták:

„Fele kenyér,
Fele tél.”

Hasonló a magyaralmásiak látszólag ellentétes törtézésre épülő rigmusa:

„Fele telünk elfogyott,
Fele kenyérünk megmaradt.”

Székesfehérvár parasztpolgár Felsővárosában a pálfordulásról úgy nyilatkoztak:

„Fele kenyér,
Fele bor.”

Bod Péter 1757-ben szerzett Szent Heortokrates c. munkájában „Pál-Fordulása” címszó alatt írta (Bod, 1982, 94.): „Ez a tudatlan embereknél dies criticus oly nap, melyből jövendőlnék. Ha tiszta, bő termés; ha ködös, döghalált; ha esős, havas szükséglet jelent ama versek szerént...

Pál napja ha tiszta; jelent nagy bővséget,
Ha szeles; hoz földre rabló ellenséget.
Ha ködös pediglen; halált, vesztetséget,
Ha havas és esős; kenyérben szűkséget!”

Január 25-én területünkön is különös figyelemmel kísérték az időjárást, melyből verses regulák segítségével a 18. század emberéhez hasonlóan nemcsak a várható termésre, hanem a háborús eseményekre, a járványokra következtettek. Iszkaszentgyörgyi szólás:

„Pálfordulás ha tiszta,
Bőven terem mező, pusza.”

A csákvári Németh Imréné (sz. 1919.), Juhász József (sz. 1923), és a bodajki Ivanics Istvánné (sz. 1916) által a naphoz kapcsolódóan elmondott rigmus nagyfokú hasonlóságot mutat a Bod Péter által megörökítette verssel.

„Pálfordulás ha tiszta,
Bőven terem mező, puszta.
Ha szeles, jó hadakozás.
Ha ködös, embernek sírt ás.
Ha viszont havas vagy nedves,
Lesz a kenyér igen kedves!”

A több mint kétszáz év áthidalásában nyilván nagy szerepük volt a parasztházakban szívesen forgatott *kalendáriomoknak*. Az 1767. évi győri kalendárium is közölte az előbbi verset. (Szilágyi, 1983, 39.)

Magyaralmáson a Pál-napi ködös idő következményének azt tartották, hogy abban az évben nagyon sok halott lesz:

„Pálforduló köddel,
Ember hull döggel.”

Bodajki és zámolyi változata:

„Ha Pál fordul köddel,
Ember hull(ik) döggel.”

A szólás eredetileg az egykor oly gyakori járványokra utalhatott.

Csókakón az időjárás-jósláshoz megfigyelték, hogy e napon a szőlőbeli „pincéné meddig süt be a nap”. Ameddig besütött, addig várhatták még, hogy a hó is beesik. A magyaralmásiak szerint ilyenkor, *pálfordulókor* fordul meg a tél, ekkor lesz hidegebb vagy enyhébb az idő. A csákberényiek úgy tudták, pálfordulókor van a tél fele, miután hosszabbak lesznek a nappalok és jobb idő jön.

Gyertyaszentelő Boldogasszony (febr. 2.)

Gyertyaszentelő vagy *gyertyaszentülő* a nevéből adódóan a katolikus templomokban a gyertyák megszentelésének napja. A szentelt gyertya az egyik legrégebb szentelmény, egyben az ókeresztény kortól Jézus jelképe.

A vizsgált két kistáj katolikusai a szentelés céljára *vásáros* vagy *bucsujáró helyen* illetve *bucsuban* a *bábosoktól* vettek nagyobb méretű gyertyát. Voltak, akik nem szenteltettek minden esztendőben újat, hanem előző évit, korábbiakat vittek szenteltetni, ezért őrizhettek egyesek *hétszer szentelt gyertyát*. A szentelés után otthon, a szobában a falra, a szentkép mellé, két oldalára vagy az ágy fölé tették. Mások, hogy tiszta maradjon, elrakták a sublótba, szekrénybe. (Hívó családoknál ma is megtalálható.) Jámborabb hívek gyertyaszenteléskor a templom számára is szoktak gyertyát vinni.

A *szentőt gyertyának* – mint szerte az országban – itt is bizonyos kultusza alakult ki, csodás erőt tulajdonítottak neki. Csókakón már betegség esetén elővették. A beteg ember ágya körül háromszor körbehordozták, mert így az meg fog gyógyulni. (Pálfy 1986, 3.) Más családokban a beteg kezébe adták, hogy meggyógyuljon. Igen elterjedt szokás volt a faluban, hogy súlyos betegnél az asztalra egy kis *ótárt* (oltárt) csináltak. Abrosszal leterítették, rátették az *asztali köröszőt* és a *két szentűt gyertyát*. A család körbeülte és imádkozott a betegért. Halálos betegnek szintén a kezébe adták a gyertyát, hogy azzal haljon meg. Bodajkon kevésbé súlyos betegnél is megtették ugyanezt. Általános gyakorlat volt, ha már papot hívtak az élete fogytán lévőhöz, akkor szentelt gyertyákat is gyújtottak. Halott mellett is azokat égettek. Csókakón és

Bodajkon nagy égháború alkalmával elhárításul szentelt gyertyát vettek elő, azt *égettek*.

A február eleji jeles napot a katolikus és református lakosság egyaránt időjárás-jóslónak tekintette. Kalendáriumi eredetű regulát emlegettek Sárkeresztesen, Bodajkon és Csákváron.

„Ha fénylik gyertyaszentülő,
Gazda az izzéket szedd elő!”

Magyaralmási változata:

„Ha fénylik gyertyaszentülő,
A szűrödet vedd elő!”

A fényes idő, a napsütés ugyanis azt jelentette, hogy a tél még sokáig tart, szükség van a tüzelőre, illetve a meleg ruhára. A további, ma is élő hiedelmek azonos gondolatmenetből eredtek. Fehérvárurgón úgy vélték, jobb ha ilyenkor a pap fejét a hó lepi el, mintha rásüt a nap, mert az utóbbi esetben a tél még hosszú, a tavasz rövid lesz. (Hadházy, 1969, 43.) Csókakón míg Pál napkor azt figyelték, hogy a pincében meddig süt be a nap, addig gyertyaszentelőkor azt, hogy az ablakon keresztül a házba meddig ér a napfény. „Ha besüt a nap, akkor még behorgya”, azaz még befújja hóval a szél a házat, nem jön az enyhülés. Borús idő esetén arra gondoltak, hamarosan elmúlik a tél. Bodajkon azt nézték, a nap meddig süt be a *gádorba* (folyosó), mert még addig hordja be a tél a havat. Fehérvárurgón is vélekedtek így: Amennyire besüt a nap, annyira még bever a hó. (Vargha, 1975, 4.)

Általánosan ismert, hogy a medve ezen a napon álmából felébredve kijön a barlangjából, s csak akkor megy vissza aludni, ha árnyékát meglátja, mert akkor tovább tart a tél. A hiedelem magyaralmási változatát Németh Lajos (sz. 1925.) mondta el. Ha kijön a medve a barlangjából és napsütéses idő várja, akkor meglátja az árnyékát. Amilyen hosszú, ameddig nyúlik az árnyéka, még annyira fog befújni a *förgeteg*, a téli havas vihar. Gyertyaszentelő után tehát még az árnyék hosszával megegyezően rossz idő lesz.

Balázs (febr. 3.)

A magyaroknál a középkor óta népszerű Balázs püspök ünnepe területünkön csak a katolikusok által jegyzett. A püspök legendáját Csókakón így foglalták össze. „Szent Balázs püspököt hívták egy beteghez, akinek megakadt a torkán a halszájka. A püspök könyörgésére a beteg meggyógyult.” A legenda kapcsán kerül sor napjainkban is a katolikus templomokban a *balázsáldásra* vagy *torokáldásra*. A napi szertartás végeztével a torok védelme érdekében a pap régebben egy darab, hajlított formájú, újabban két összeillesztett gyertyát emelt a hívők torkához.

Bálint (febr. 14.)

A Németországban, Ausztriában, valamint a magyarországi német ajkúak körében olyannyira számon tartott naphoz a magyaroknál viszonylag kevés szokás és hiedelem fűződött. Ezen kevesek sorába tartozik, hogy a szőlőművelést nagymértékben és magas szinten folytató Balaton-felvidéken Bálint napkor mágikus cselekedete-

ket végeztek. A hegyközségből fejlődött Cserszegtomajon a szőlősgazdák ekkor napkelte előtt megkerülték a birtokot, hogy a tolvajokat és madarakat távol tartsák a szőlőtől. Balatongyörökön hasonló céllal metszették meg a szőlő négy sarkán a tőkét. (Vajkai, 1939, 182.)

A móri borvidék számos tekintetben rokonságot mutat a Balaton-felvidék szőlőkultúrájával. Ide sorolható a csókakóiek Bálint napi szokásgyakorlása is. Végh Ferenc (sz. 1902.) megfogalmazásában „Bálintkor a szőlőt körül köll meccenyi, aztán ha körül van meccve, akkor bő termés lessz.” A községben gyűjtő Gémes Balázs néprajzkutatónak Bognár György (sz. 1897.) helybeli lakos azt mondta, hogy Bálint-napkor a szőlőt körül szokták járni és mind a négy sarkán lévő meg kell nyesni, akkor bő termés lesz. (1960, 4.) A szőlőföld négy sarkán található tőkék megmetszése Bálint-napkor a kora tavaszi várakozás jegyében történt.

Fausztin (febr. 15.)

A tavaszvárás hívta életre a fehérvárcurgói szokást, mely szerint *Fausztina* (!) *napján* a fák metszését meg kell kezdeni. Ha rossz az idő, akkor legalább egy kis ágat le kell vágni, hogy jó termés legyen.

Mátyás (febr. 24.)

Mátyás naphoz országszerte, így megyénkben is mindenekelőtt időjárás hídelmek, rigmusok fűződtek. Mátyást általában a *jégtörő* jelzővel illették. Mátyás apostol vértanúságának, lefejezésének eszköze a szekerce volt és ábrázolás is ezzel történt. A nép képzeletében pedig az alakult ki, hogy az apostol szekercéjével töri meg a jeget. Ennek nyomán Magyaralmonon február közepétől már bizakodtak: „Na, majd Mátyás megtöri a jeget!” A környéken mindenütt ismeretes mondóka hangzott fel ilyenkor:

„Mátyás ha jeget talál, tör;
Ha nem talál, csinál.”

A változata:

„Mátyás ront, ha talál;
Ha nem talál, csinál.”

Tehát amennyiben Mátyás hideget, jeget lel, azt megtöri, megolvasztja; de ha meleg idő várja, akkor még fagyot, jeget idéz elő.

A régi kalendáriumok Mátyás napról külön is megemlékeztek. *Bőjt-Elő Havának* azaz *Februáriusnak* ugyanis minden negyedik esztendőben, tehát a szökőévekben „29 napja vagy, és Szent Mátyás Innepe” ilyenkor nem a 24-dik, hanem 25-dik napjára esik. A korábbi századok magyarjai ezt nevezték *Mátyás ugrásának*. Mátyás ilyen módon egész különös, egyedi nappá vált. Természetesen ezek után, hogy hozzá a nép különböző képzeteket, hídelmeket kapcsolt. Mátyás így a baromfiszaporulat biztosításában is fontos nappá vált.

A falusi háztartások nélkülözhetetlen állatai, a ludak január végétől március elejéig tojtak. Két tájegységünk elterjedt fajtái, a *magyar ludak* általában 12–14-et, mégpedig másnaponként. Mikor a libák *letojtak, elkotlottak*, a gazdaasszony alájuk

rakta a tojást. Egy hét múlva lámpafénynél megnézte, hogy közülük melyik *fias*. Amelyiknél egy kis pontot vagy homályt nem talált, hanem teljes egészében tiszta, világos volt, arról tudta, hogy nem *fias*, hiába hagyja a lúd alatt, nem kel ki belőle semmi, hanem *palozsna* (záptojás) lesz. A lúd egyébként négy hétig ült a tojásokon. Egy állat alól ha hét kisliba kikelt, azzal megelégedtek.

A Mátyás napján tojt lúdtojáshoz a két tájegység minden falujában az asszonyok által számon tartott hiedelmek fűződtek. Tehát ahogy minden negyedik évben Mátyás február 24-ről megugrik, megszökik, úgy veszik, tűnik el az e napi tojás. Ennek megakadályozására, továbbá mert hibás állat kelhetett belőle, megjelölték. Egyes falvakban nem is tették a lúd alá, nem kellették ki.

Sárkeresztesen a *Mátyás napi lúdtojást* rendszerint M. betűvel szokták *gyelűnyi* (jelölni). Azt tartották róla, mindig eltűnik. Iszkaszentgyörgyön szintén úgy vélték, az ekkori tojás *eveszik*. Mohán ha Mátyás napkor tojt a lúd, tojására azt mondták, hogy *nem ke* (kel) *ki*. Csákváron szintén megjelölték az effajta tojást, hitték, hogy *eveszik a lúd alá*.

Magyaralmáson Mátyás napját egyenesen szerencsétlennek tartották. Ha ekkor tojott a lúd, azt mindig külön tették vagy *megjelölték*: M betűt vagy 1-es számot írtak rá. A *Mátyás tojásból* szerintük rendes állat nem jött a világra, sőt gyakran nem volt *fias* vagy *palozsna* lett, esetleg belefulladt a kisliba. Fehérvárurgón a Mátyás napi lúdtojást azért jelölték meg, hogy el ne vesszen a lúd alól. Az M betűt piros vagy más színű ceruzával írták rá. Itt is úgy gondolkodtak, hogy a Mátyás napi tojás könnyen elvész a lúd alól. Ellenkező esetben pedig *hibás liba* kel belőle. Söréden úgy *gyelöltek*, hogy ceruzával ráírták: „Mátyás” vagy „Mátyás napi”. A belőle kikelt liba ritkán nem volt hibás. Bodajkon a Mátyás nap reggelén tojott lúdtojást számmal jelölték, ráírva, hogy hányadiknak tojta az állat. Az illet legtöbbszor vissza sem rakták a tojó alá, hanem félretették, megfőzték az állatoknak, mert belőle *hibás* állat kelt volna. Csókakőn megint csak M betűvel jelölték. Többen ma is hiszik, hogy az ilyen tojás nem *fias*, *palozsna* lesz. Ha mégis kelt belőle állat, az csak hibás lehetett: *csöpörödött* (kicsi, torz), egy vagy háromlábú, kétfejű, félcsőrű, tehát nem életrevaló.

A csókakői Fűrész Imréné (sz. 1928.) a szerencsétlen tojástól történő megszabadulás módját is elmesélte. A Mátyás napi lúdtojást szerinte el kellett dobni. A gazdaasszony nem tehetette a lúd alá, mert benne *ördögök* lakoznak. Fogta az asszony a tojást és *viszajárú*, azaz háttal állva *átdobta* a háztetőn vagy az ól háta mögé hajította. Éppenséggel máshová is eldobhatta, de semmiképpen nem vihette be a házba. A bodajkiak az *ördögtojásnak* nevezett kicsiny tyúktojással jártak el hasonló módon, hogy ne maradjon udvarukban az ördög.

Farsang

A farsangi ünnepkör vízkeresztől *hamvazószerdáig*, azaz a húsvétot megelőző negyvennapos böjt első napjáig tart. A szokások, hiedelmek zöme azonban országszer- te, így tájegységeinkben is *farsangfarkára*, *farsangutójjára*, tehát a farsang három utolsó napjára, *farsangvasárnapra*, *farsanghétfőre* és különösen *hushagyókeddre* koncentrálódott. Bizonyos szempontból az ünnepkör határa kitolódott: a böjt kezdetét jelentő hamvazószerda után egy napra, *torkoscsütörtökre* felfüggesztették a böjtöt, elfogyasztották a farsangi maradékot.

Farsang utolsó három napja a multság ideje volt, de Magyaralmáson húshagyókedden komoly számlálást is végeztek. A pásztorok ekkor mentek a házhoz *rönyi*, azaz a rövidesen kihajtásra kerülő állatok számbavételét elvégezni. Felírták, hogy egy-egy gazda mennyit hajt ki, hogy annak alapján szedjék járandóságukat, illetve majd annyival számoljanak el. Minden fél éven felüli jószág már *számosállatnak* minősült, az *ádvénti malacból* kettő adott egy *számot*, a *farsangi malacból* pedig három.

Húshagyókedd, a farsang vége, egy kezdődő időszak, a nagyböjt szomszédságában alkalmas volt termékenységvarázslásra is. Mohai hiedelem szerint húshagyókedden a lányoknak a táncban azért kellett nagyot ugrani, hogy magasra nőjön a kender. A kender és a len, olykor a gabona magasra növést célzó ugrálások, játékok a magyaron kívül a szlovák, a cseh és a délszláv népek hagyományából ismeretesek. (Újvári, 1969, 127.) A magyaroknál, Szatmár megyében a farsangi táncot ropogósra és magasra ugrálva járták, hogy erős és magas legyen a kenderük (Szendrey, 1928/a, 32.). Csákerényben a jó termés biztosítására a farsang végéig az összes káposztát meg kellett enni, különben *mácsonyás* (gyomos) lett a búza. A jó termés, a védelem érdekében némely gazdák nem Bálint napkor, hanem egy archaikus szokás maradványaként húshagyókor metszték meg a szőlő négy sarkát. Így jártak el a Móri-borvidékhez tartozó Csákerényben, majd a metszés munkáját Hugó napkor (ápr.1.) folytatták. Megemlítjük, hogy ismert történelmi borvidékünkön, a Somló-hegyen általános szokás volt, hogy a katolikus gazdák a bő termés és a védelem érdekében húshagyókedden szőlőterületük négy sarkán egy-egy tőkét metsztettek meg. (Csoma, 1986, 152.)

Szánkózás

A szánkózás régóta kedvelt farsangi szórakozás a magyarság körében. Apor Péter (1676–1752) *Metamorphosis Transylvaniae* c. munkájában emlékezett a régi erdélyi farsangokról. Megírta, hogy az atyafiak, rokonok ez időszakban nagy kedvvel felkeresték egymást. Tízen-tizenketten szánba ültek, mely elé hat ökröt fogtak, felraktak két-három cseber bort, úgy ittak, utaztak. Nyakukba csuklyát vontak, kezükbe botot vettek, a cigány hegedűsöket, dudásokat is szánban ültették, s hangos kiáltásokkal, muzikaszóval járták a tartományt. (Apor, 1978, 73–74.)

A zámolyi születésű Csoóri Sándor (sz.1930) gyermekkoráról írja: „A farsang nekem hó volt, lakodalom, riasztópisztolyok durrogása, főttkukorica-evés marokkal és szó szerinti farsangolás csöngős lovas szánokkal, végig a falun.” (1978, 369.) Az 1960-as évek elején az értékes paraszti lóállomány felszámolása miatt már csak mint tűnő világra emlékezhetett faluja farsangi lovas szánkózásai kapcsán. „Emlékeimet hirtelen befűjja a hó. Tél van, csak úgy szikráznak az utak a februári napsütésben. Hol vannak a szánok előtt futó lovak? Hógolyók robbannak szét bőrünkön, mert a célbavett farsangoló helyett néha őket találják el az udvarokból kiszaladó gyerekek.” (1963, 132.)

A Móri-völgyben és a Zámolyi-medencében valóban az 1960-as évekig, a termelőszövetkezetek megszervezéséig élt elevenen a farsangi szánkózás, a *farsangolás*. Időpontjául különösen alkalmas volt egy-egy hideg, szikrázóan fényes, havas, farsangi nap, vasárnapi koradélután. A jó futós lovakkal bíró családok valamelyikénél

a legényfiú befogott a *nagyszankóba*, *fölszallagozta* az állatokat, *csöngőt* kötött a nyakukba. Azután pajtásaival meghívta, összegyűjtötte a lányokat, *megszankóztatta* őket. Nyolcan-tízen is felfértek a szánkóra. A gyorsan sikló szánon, nagy csengettyűszóval körbeszánguldották a falut, kétszer-háromszor végigvágattak egy-egy utcán, átnéztek a szomszédos községbe vagy kimentek a szőlőhegyre, a préházakhoz, így *farsangótak*. A hangos énekszóval, határtalan vidámsággal tovasikló *farsangolókat* a házakból, udvarokból kíváncsian kiszaladók gyakran meghógolyózták. Máskor a hajtó legény a tréfa kedvéért, a lányok nagy sikoltozásától kísérve szándékosan az árokba vezette, felborította a szánkót, meghempergette a föntülőket. A friss levegőn végzett mozgás embernek, állatnak egyaránt jót tett.

Pincebeli mulatságok

A farsangi mulatságok gyakran nemenként és korosztályonként elkülönültek. A szőlőhegyi *pincékben* (préházakban) lezajlott összejövelek ebbe a sorba tartoztak. Időpontjuk a farsang bármelyik napja, bizonyos esetekben azonban csak húshagyókedd lehetett. A szőlősgazda szülők valamelyike a fiatalok szórakozása, párválasztása elősegítésére esetenként odaadta legényfiának a féltve őrzött, a gazdai méltóságot jelképező pincekulcsot. Az ifjúság így farsangban legalább egyszer vígadhatott a hegyben.

Iszkaszentgyörgyön a leányok, legények főleg vasárnap délután mentek ki a *somosmáli* vagy az *iszikai pincékhez*. Három-négy eladósorban lévő lány, ugyanennyi fiú szorongott egy-egy préházban. Puha kenyeret, diót ritkábban *töportyút*, *pogácsát*, *tótlepént* (káposztás pogácsa) ettek, amire, jól csúszott a *bor*. Tüzet rakni a szőlőbeli hajlékban általában nem lehetett, de hűvösebb időben fáztak, testükkel, leheletükkel bemelegítették a helyiséget, aztán vidáman voltak, énekeltek. Kinntartózkodásuk belenyúlott az estébe, éjszakába. A farsang utolsó három napjában, *farsangfarkán* a pincéket még gyakrabban, csapatostul keresték fel.

Csókakón az ifjúság pincebeli multságának színhelye a préházhoz csatlakozó *szoba* volt, hol bort forraltak, esetleg főztek. A mai napig is – különösen *farsang keddyin* (húshagyókedd) – kimennek a pincékhez, *elfarsangúnak*. *Tarisznyában* visznek ki *töportyút*, *svárklit* (disznósajt), *kóbaszt*, *szalonnát*, mely utóbbit nyárson is szoktak sütni.

Sárkeresztesen a *Borbállai-szöllőkbe* és az *Újhegybe* mentek *húshagyókeddenyi*. Az öregek odaadták a *pincekujcsot*, a lányok vittek ki *fánkot*, *kenyeret*, *fött*- vagy *szárazkolbaszt*, úgy tartottak a legényekkel. Jót ettek, hozzá a szabadban két téglaközt gyújtott tűzön bort forraltak. Rendszerint fedél alatt tartózkodtak, de enyhébb csillagos estéken a szabadba is kimentek, jókedvvel *danútak*, esetleg énekszóra *táncútak*. A fiatal házások is felkeresték a szőlőhegyet; három-négy pár, rokonok, komák társultak ilyenkor. Ők valamivel csendesebben időztek, sorbalátogatták egymás pincéjét, iddogáltak, beszélgettek, gyorsan telt az idő.

Fehérvárcsurgón a század legelején nem a házasság előtt állók, hanem a javakorabeliek mentek délután vagy este a pincékhez, ott tartva a húshagyókeddet, a *farsang végit*. Disznóvágásból származó hurkát, kolbaszt, az alkalomra sült fánkot vittek magukkal. Kint a hegyben nem főztek, csak ettek-ittak, mulattak, éjfélre vagy hajnalra kerültek haza. A fiatalok ugyanekkor inkább a kocsmába, a bálba mentek.

Söréden jobbra csak a legények és a férfiak időztek a *Szöllőhegyen*. Ritka volt az a fiatalasszony, aki velük tartott. A magukkal vitt enivaló elfogyasztása után ittak, mulattak. Előfordult, hogy a faluba visszaérkezve, a kocsmában tovább folytatták.

Magyaralmáson farsangban vasárnaponként, de hétköznap is kimentek a pincékhez. A *pinceszér* alkalmat adott egy-egy tréfáshangú felköszöntésre, mely elismerést is, jókedvet is kiváltott. Déri Mátyás (sz. 1914) a közeli disznótorokat, a szőlőhegyi evés-ivásra kivitt ételeket is felidézõ pohárköszöntõt szokott mondani:

„Miképpen az rétet legyint a hajnali szagos szellõ,
Aképpen legyintsen minket is ó(l)dalba a mennyei jóérezet!
Miképpen a disznónak kerekedik tokája, sunkája,
Aképpen a hasaszalonnája!
Hogy jó tort csaphasson a sógora, komája!
Ezt kívánok magiknak is!”

A paraszti folklórban a szentek mélységes tisztelete mellett megfértek a tréfás hangú imádságok, az imádság-parafrazisok. A katolikus Déri Mátyás félnépi Hiszekegy-travesztíája a szõlõ és a bor sorsát ismerteti, természetszerû tehát, hogy pinceszerezéskor is elmondta:

„Hiszek egy Istenbe, egy százakós hordóba,
Annak egyszülött fiába, a csutorába.
Ki fogantaték tókétól, születék vesszõtól,
Kínzaték ásótól, kapától.
Károhoz feszítve leszüretelteték.
Szála alá a pincébe,
Onnan léssen előhozandó az elevenek számára.
Hiszek egy pár liter bor kiürítésébe,
És jókedvünk feltámadásába!
Ámen!”

A farsangi mulatságok nemenként elkülönülését a sörédiek gyakorlata már jelezte, de ennél karakterisztikusabb volt a nõk pinceszerezése. Az *asszonyfarsangok* az asszonyok olyan összejövételét, multságát jelentették, melyekre farsangi idõszakban valamelyikük házában, pincéjében, esetleg a kocsmában került sor. Ilyen asszonyi szórakozások a magyarságnál az esztendõ más idõszakában már a 15. századtól ismeretesek. Temesvári Pelbárt, a jeles tudományú szerzetes az 1480 körül keletkezett *Pomerium* (Gyömölcsõskert) c. mûvében szõrnyûlkõdve írt egy ilyen alkalomról, mikor több asszony férfiruhát és álarcot öltve alakoskodott és kõrtáncot járt. (Temesvári, 1982, 342.) Ekkor is, és a késõbbi évszázadokban is az asszonyok a szigorúan megkötött életrendbõl farsangban pár órára kiszabadulhattak, férfiak nélkül mulatozással, vigalommal tölthették az idõt. Az asszonyfarsang az európai néphagyományban fõleg a szlávoknál és a németeknél volt széles körben ismert. A Dunántúlon a Balaton-felvidék, a Mezőföld és a Velencei-tó környékének asszonyfarsangjai mellé sorolható a magyaralmásiaké. Itt húshagyókedden kizárólag a nagylányok és az asszonyok mentek ki a hegybe, a férfiak közül legfeljebb a multság színhelyének, a préháznak gazdája tartott velük. Ahogy az idõjárás engedte, *lovasszankón* vagy *kocsin* vitte ki õket. Tíz-tizenöt asszony is összejött a pinceszobában. Délutántól késõ éjszakáig gyertyafénynél énekeltek, kurjongattak, hangos neszük betöltötte az egész hegyet. *Fánkot*, *forgácsfánkot* vittek ki magukkal, rá bort ittak. Nem maradtak egy helyben, egymás után felkeresték, meglátogatták a közeli

pincéket. A szokást *hushagyónak*, *farsangbucsuztatónak* nevezték. Néhány családból a nőtagok még a II. világháború után pár évig kijártak.

Házasodás, tuskóhúzás

Farsang a párválasztás és különösen a házasodás, a lakodalmak időszaka volt. A két fogalom közötti szoros összefüggés a szólások körében is megmutatkozott. Sárkeresztesen, Magyaralmáson, Csókakőn, Bodajkon a farsangi időszakban tréfálkozva ijesztgették a hóban elcsúszó, eleső nagylányokat: „Na, földhóvágtad a farsangot, nem mész férhő (férjhez)!”

Farsang végén a falusi közösségek kíméletlen tréfákkal ítélték el azokat, akik az emberiség számára elsődrendű kötelezettségüknek, a házasságkötésnek, a fajfenntartásnak nem tettek eleget. Aki a házasságkötési idején, a farsang végéig nem ment férjhez, bár házasságra érett volt, azt kicsúfolták, kigúnyolták.

A szokás dunántúli elterjedtségéről az egyik legkorábbi híradás sokoldalú tehetséggel megáldott költőnkől, Csokonai Vitéz Mihálytól (1773–1805) származik. Somogyi élményeinek hatására 1799-ben írt remekművében, a Dorottyában említett tett a tőkét vonó vénlányokról. A vígeposzthoz fűzött egyik jegyzetében pedig részletes magyarázatot is adott. „Tőkét vonni. – Szokásban nagyon sok helyeken, hogy mikor a farsang elmúlik, s a meg nem házasodott ifjakkal és férjhez nem ment leányokkal valamely darab fát vagy tőkét neveltség okáért megemeltetnek, vagy egy helyről más helyre vitetnek... Ilyenkor a' csinál a legtöbb neveltséget, hogy a furcsa emberek miképpen fortélyoskodnak, hogy vigyázzanak magokra, s hogy szedődnek rá s a többi.” (Csokonai, 1976, 44.) A kortárs Dugonics András (1740–1818) úgyszintén magyarázatot adott a szokásra. „Régente azokkal az eladó lányokkal, kik farsangi napokon férjhez nem mentek, mint valami szilaj kancákkal, Húshagyó Szerdán tőkét húzattak a Magyarok.” (Dugonics, 1820.II.287.)

Századunk első harmadában a Zámolyi-medence és a Móri-árok falvainak zömében élt húshagyókedden a *tuskó meghuzatásának* szokása. Aki *kimaratt a farsangbú*, azaz elérte a férjhezmenetel idejét, s mégsem kelt el, az számíthatott rá. Sárkeresztesen az ilyen idősebb lányokat a század elején mindig csúffá tették. „Húshagyókedden ahun nagyleán vót, akkor asztán a tuskót meghuzatták vele. Odakötötték a kilincse egy madzagga, asztán bekiátottak: Bözsi, Juli, Kati, ami a neve vót. Asztán kiment, kinyitotta az ajtót, asztán nagyot nevettek rajta, mer a kilincsen rajta vót a tuskó.”

Magyaralmáson szinte szó szerint ugyanígy szoktak *tuskót huzatnyi*. Amelyik lány a farsangban nem ment férjhez, annak konyhaajtója kilincséhez a legények tuskót vagy fadarabot kötöttek. Bekiáltottak érte vagy énekszóval csalogatták ki. Abban az időben még befelé nyíltak az ajtók, s ahogy próbált kijönni, meghúzta a tuskót. A községben a II. világháború után már nem volt példa a *tuskóhúzásra*. Ugyanígy történt minden Csákszerényben.

Fehérvárcurgón a férfiak vesszővékába raktak rossz meszelőt, ócska reszelőt, tuskódarabot, és azt kötötték kívül a kilincse. Akkor szóltak be a lánynak, hogy menjen ki. Tehát vele is *meghuzatták a tuskót*.

Csákváron a két világháború között nemcsak a 30 év körüli *vénlányokat*, hanem az *öreglegényeket* is megcsúfolták. Ajtajukra szintén tuskót kötöttek, azt húzatták

meg. Mohán a szokás némi tartalmi eltéréssel is élt. A szokáscelemekény lényegében ugyanaz volt: a lány konyhaajtájára kötéllel tuskót kötöttek, majd valamivel kicsalogatták. Például bekiáltottak, hogy „jönnek a lakodalmások!” A kifutó lány így húzta meg a fát és lett neveltség tárgya. Róla azután egyesek azt tartották, hogy azért nem megy férjhez, mivel a farsangban tuskót húzott. Más esetekben viszont a legények így csúfolták a póruljártakat:

„Sok tuskót meghuztatok,
Mégis itthon marattatok!”

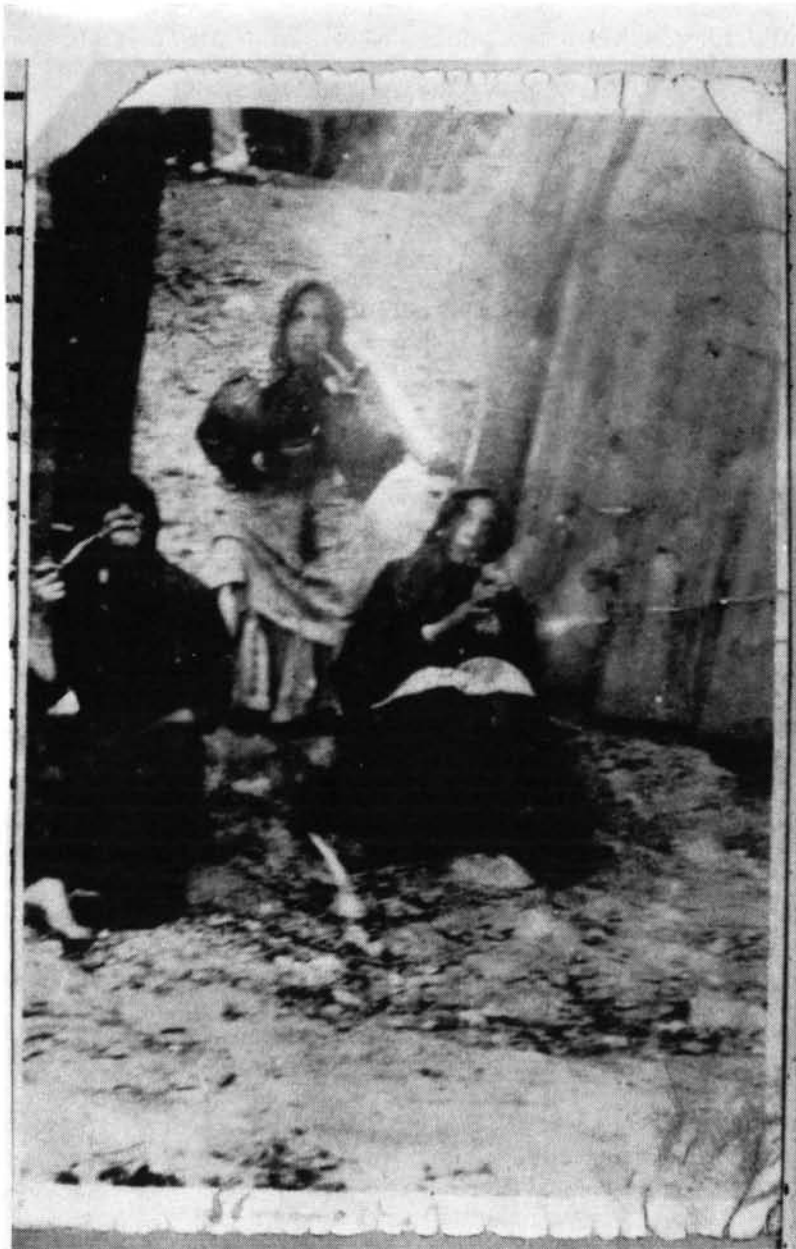
Bodajkon a szokás gyakorlása már korábban abbamaradt, csak halványan emlékeztek rá.

Húshagyókedd elmaradhatatlan kelléke volt a *fánk*, mely egyébként az ókori népek istentiszteleti tésztaajándékának leszármazottja. Legtöbb helyen kelt tésztaból készítették (*gömbölyfánk*, *kóttfánk*), de sok háznál *csörögefánkot* vagy *forgácsfánkot* is sütöttek. Sárkeresztesen a húshagyókeddi ebéd *kóbászoslevesből* és fánkból állt, de némelyik családnál *krumplis-* vagy *turósrétest* süttöttek sósan. Csókakőn délben tyúklevest, húst és fánkot fogyasztottak. Csákberényben is tyúkot vágta, mihez fánkot süttöttek.

Tikverőzés

A farsang legjellemzőbb eseménye szerte Európában a világi és egyházi hatóságok által oly sokszor elmarasztalt, a rendbontás miatt gyakran tiltott álarcos, jelmézes alakoskodás volt. Hazánkban legalább a 15. század óta ismeretes és kedvelt szokásnak különböző formái maradtak fenn a legutóbbi időkig. Amíg egyes dél- és nyugat-európai népek máig is a nagytömegű felvonulást, a karneváli vigadozást kedvelik, addig a magyaroknál inkább a kisebb, álarcos csoportok játékát.

Területünkről a legismertebb húshagyókeddi alakoskodó játék a napjainkig élő mohai *tikverő* vagy *tikverőzés*. Pesovár Ferenc kutatása révén minden egyes mozzanatában jól felderített szokás, mely talán országosan egyedülálló módon, szervezés nélkül maradt fenn. A játék szereplői az 1970-es években a 16–22 éves fiúkból kerültek ki. A maszkos szokások ősi sajátosságának megfelelően rejtett helyeken, titokban öltöztek be. *Kalapfilcből* készített *kenderszakállas*, pirosra festett orru és szemüldökű fekete *álarcot* viseltek. *Szallagokkal* teleaggatott rongyos ruhát vettek magukra, kalapot nyomtak fejükbe, s kezükben hatalmas *furkósbót*ot szorongattak. A nyolc-tizenkét *bolond* vagy *bohóc* mellett két férfiszereplő lánynak öltözött, ők karjukon kosarat vittek, melybe az adományokat gyűjtötték. Későközépkori hagyományelem a *szalmatörök* figurája kinek bő gatyáját szalmával tömték ki. Tülköt vagy kukoricafonásos végű bótot vitt magával. Újabban keletű szereplő a *kéményseprő*. A *tikverőzők* házról-házra mentek, termékenységvarázsló céllal bekormozták a lányokat, menyecskéket, egy kis prédáért behatoltak a tyúkólakba, füstölőkbe. Ismerős házaknál némi pihenés következett, farsangi fánk és bor fogyasztásával. Késő délutánra lekerültek az álarcok, este pedig valamelyik legény édesanyja megsütötte a kapott, megszerzett tojást és szalonnát, hogy vacsorával, régebben bállal fejezzék be a napot. A húshagyókeddi szokásban termékenységvarázsló és tavaszváró, köszöntő elemek, középkori és újabb eredetű hagyományok élnek harmonikusan egymás mellett. (Pesovár, 1983, 33, 34.) A szokás az 1980-as évek

42. ábra. A csókakői tikverőzés alakjai az 1940-es évekből. Gelencsér Ferenc reprodukciója

43. ábra A tikverők házról házra járnak. Moha. Gelencsér Ferenc felvétele, 1984.

végén, napjainkban is tovább él, bár résztvevői egy korosztállyal fiatalabbak, főleg a 14–18 évesekből kerülnek ki.

Pesovár Ferenc is utalt rá, hogy a szokás változatait pár évtizeddel ezelőtt a környéken, nevezetesen a Velencei-tó melléki Pákozdon és Gárdonyban ismerték, hol szintén *tikverőznek* illetve *tyukverőnek* nevezték. Az utóbbi években végzett gyűjtés során a Móri-völgy több községében az alakoskodás további változataira leltünk.

A Mohával szomszédos Iszkaszentgyörgyön a századforduló után még elevenen élő hagyomány volt a *tikverő*, a *tikverőzés* szokása. A 18 év fölötti legények rissz-rossz ruhába öltöztek, arcukat a felismerhetetlenségig *bekormozták* vagy *álarc* mögé rejtették. Néhányan női ruhába bújtak, ők szintén álarcot tettek, kezükben pedig kosarat vittek, amibe az adományként kapott fánk, tojás, kolbász került. A játék szereplői közül ketten-hárman vesszőből készült *udvarseprőt*, a többiek *botot* vagy *gerebgyét* vittek magukkal. Házról-házra jártak, hangos énekszóval törtek be az udvarokba. Adománygyűjtő szándékuknak megfelelően mindenütt ugyanazt, a szövegében is célzatos dalt énekelték:

„Ángyom adjon nekem két tojást,
 Ű(l)tesse meg a tyúk alá, bóbítást!
 Csih bogár, cseh bogár,

44. ábra: A tikverőzés *bohócai*. Moha. Gelencsér Ferenc felvétele. 1984.

Sári ne dobájj!
Mer ha én megdoblak,
Az is neked fáj!”

Fánkkal kínálták őket, kolbászt és főleg tojást adtak nekik, de ahol nem kaptak, mentek a *tikólba*, maguk szedték össze. Az adományozást megtagadókat *megsöprűzték*, durvák, gorombák voltak velük, az ilyen háznál ütöttek-verték.

A megseprűzés mögött részben büntetést, a középkorban gyakorolt megszegyenítő büntetési mód, a *seprűzés*, *kiseprűzés* kései továbbélését; részben pedig a vesszőzéshez, korbácsoláshoz hasonló termékenységvarázsló cselekvést sejthetünk.

A szokás szereplői végezetül a megszerzett élelmiszert egymás közt elosztották, illetve abból a tojást eladták, melynek árán mulattak. Este ugyanis *bállal*, *hermonika* zenéje mellett, táncmulatsággal zárták a napot. A szentgyörgyi utolsó, a szokás változását is tükröző tikverőzés néhány éves megszakítás után az 1940-es évek végén zajlott le. A játék egyik résztvevőjének, Németh Gyula (sz. 1933.) református

lelkésznek visszaemlékezése szerint öten-hatan, 14–18 éves legénykék álltak össze *bolondozni*, ők voltak a *bolondozók*. Közülük két legény *bolond házaspárnak* öltözött, álarcosan, rossz gúnyában, nevetségesen összeválogatott viseletben, mint elsőszámú alakok mentek a csoport élén. Vitték a szalmával kibélelt *hosszikosarat*, melybe a tojást, kolbászt, sonkát gyűjtötték. A *kormozó bolond* cigánygyerekre, *rajkóra* emlékeztető öltözetben vitte magával a fazekat, benne a *kormot*, mellyel egy óvatlan pillanatban összekente a lányokat-asszonyokat. Ő maga is korommal volt kikenve. A *szómatörök* új alakként került a szereplők közé, bő *vászungatyáját* és a rajta lévő *ümögöt* szalmával tömték ki. Komikus figurának hatott, orcáját álarc takarta, a kezében lévő furkósbottal a kutyákat riogatta. Még egy-két *cigányféle* szereplője volt a társaságnak, kik láncot zörgettek. Az alakoskodók lármája, láncsörgetése tudomásuk szerint a figyelemfelkeltést szolgálta, de nyilvánvaló, hogy eredendően gonoszúzó hatást tulajdonítottak neki. A bolondozók vagy *tikverőzók* nem hagytak ki egyetlen házat sem. Legtöbb helyen a konyhaajtóban várták őket, megkapták az adományt, de több háznál belátogattak a tyúkolba is. A gyűjtés eredményét részben közösen elfogyasztották, részben (a tojásokat) egy helybeli *kofának* eladták.

Tovább haladva a Bakony-alján, megállapítható, hogy a szomszédos Fehérvárcsurgón csak az I. világháborúig játszották el a szokást. Itt *hamvazószerdán* reggel, a bál után mentek *tyukverőzni*. Az ősi eredetű titkolózásra, a személyiség elrejtésére náluk már csak utalás történt, de utaltak a naphoz fűződő egyházi szokásra, a hamuzásra is: a legényszereplők homlokukat, állukat pár helyen *korommal meggyelőték*, esetenként rossz kabátot vettek magukra. *Meszellőt* vagy *söprőt* vittek, azzal botoztak. Főleg az eladó lányok házát keresték fel, *danútak* nekik, tréfás tartalmú verseket mondtak, különösen ha azok koruk alapján már férjhez mehettek volna a farsangban. *Kormozták* a lányokat, asszonyokat, azután mentek az ólba a tojáért, amit a kapott hússal, kolbásszal együtt valamelyik háznál megsütöttek, mulattak belőle. A fehérvárcsurgói szokás század eleji halványulásának nemcsak a titkolózás elmaradása, a kevesebb alakoskodó figura a jele, hanem különféle tartalmi elemek, jelen esetben a termékenység varázslás és a vénlánycsúfolás összefonódása is.

A szomszédos Bodajkon az 1930-as évek végéig a legények ugyancsak a húshagyókeddi bál végeztével, hamvazószerdán *tikverőztek*. Őt-hat legény összebe-széli, egy részük női ruhát vett magára, beöltözött „nagybogyú öregasszonnak, fejkendős cigánasszonnak”, de a többiek nem változtattak báli viseletükön, legfeljebb bundasapkájukat fordították ki. *Kormot* vittek magukkal, mellyel a leginkább felkeresett lányos házaknál kenekedtek. Nagy kosarakba gyűjtötték a tojást és a húsféléket, melyeket részben kaptak, részben az ólból vagy a kéményből loptak. Ahol nem adtak nekik, különösen szemtelenekké váltak. Egy szájharmonikás is szokott köztük lenni, de nélküle is énekeltek. A begyűjtött táplálékot a kocsmárossal sütették meg, rá bort ittak.

A Móri-árok túlsó oldalán, Magyaralmáson 1945 után pár évig még gyakorolták a szokást, húshagyókedden mentek *tikverőzni*. A legények rongyosan, *cigányosan*, *maskarának*, *maskarába öltöztek*, ki milyen rossz ruhát tudott összeszedni. *Álarcot* tettek, rá *kenderkőcből* bajuszt, szakállt, haját ragasztottak vagy bekenték arcukat korommal. Kifordított sapkát raktak a fejükre. Botokkal, *piszkafával*, némelyek *kaszával*, rossz meszelővel, régi *kardokkal* mentek. A két világháború között volt év, mikor 4–5 banda is járta a falut, mindegyikbe a hasonló korúakból öten-hatan

45. ábra: Aszalmatörők és a leányok. Moha. Gelencsér Ferenc felvétele, 1984.

tartoztak. Ismert alak volt köztük a *pipás* vagy a *férfi*, ő vezette az *asszont*, aki egy nagy kosarat vitt a karján, melybe az ajándékokat rakták. Más csoportoknál egy, esetleg két *bolond leán* szerepelt. Előfordult a *kéménssöprő*, némelyek pedig azzal tűntek ki, hogy derekukra kukoricacsuhéból készített *fonyást* kötöttek, mely hátul hosszú farokként csüngött alá. A nagyobb legények csoportjában egy *hermónikás* rángatta hangszereit, kísérte a legények lármás nótázását. Az udvarokba lépve felkeresték az ólakat, piszkafával megszurkálták a tyúkokat, hogy előbb *kotújjanak*; kormos kézzel megcirógatták a lányokat, menyecskéket. Itt-ott a harmónikás zenéjére néhányszor megpörgették őket. Ahol nem kapták meg az elvárt adományt, ott csúnyán elbántak a háziakkal. Kormos meszelőjükkal bepiszkították a fehér házfalat, bekenték korommal mindazt, ami útjukba került, felmásztak a *nyitott kéménbe*, onnét szedték le a füstölt húst. Az összejött tojás egy részét a kofának adták el, árán valamelyik háznál mulatságot csaptak, hol a többi tojást, húsfélét vacsoraként elfogyasztották.

Söréden hamvazószerdán a hajnalig tartó bálból hazafele jövet *kormoztak* a legények, amit *tikverőzésnek* neveztek. Mentek be a házakhoz, bekormozták a lányokat, de ugyanúgy jártak el azzal is, kivel az utcán találkoztak.

A Vértes-alján, Csókakőn, az 1950-es években még élt a *tikverő*, s csak az 1956 utáni legénygeneráció nem folytatta a szokást. *Farsang keddjén* a legények ringy-rongyba, *cigánruhába*, *cigánnak*, *maskarának* öltöztek fel, úgy mentek *tikverőzni*. Arcukat előzőleg korommal kenték be, hogy ne ismerjék fel őket. Egy-kettő közülük

felöltözött *leánnak*, *cigánasszonnak*, rikító ruhába, csámpás cipőbe, *csicsónésan*. Nagy ricsajjal, házról-házra mentek, s ahogy emlegetik, egykor verset is mondtak. A náluk lévő *söprüvel* az ólban megverték a tyúkokat, *korommal*, *boksszal* bekenték az otthontartózkodókat. Közben csíptek-loptak, amit értek. Kiszedték a tyúkok alól a tojást, letörték a nyitott kéményben füstölődő kolbászból. De adtak is nekik tojást, fánkot, húsfélét, amit tarisznyájukba, kosarukba raktak. Végezetül itt is megsütötték, megették az adományokat, azután mentek a bálba. A század elején a Zámolyi-medencéhez tartozó Csákváron is felöltöztek *farsang utóján maskarának*, rossz ruhában járkáltak az utcán.

A farsangi tréfás alakoskodó szokás, a tikverőzés szélesebb körű vizsgálatával lehetőség nyílt több, a korábbiakban megválaszolatlan kérdés tisztázására, illetve néhány további, általános érvényű következtetés levonására. A szokás alapvető vonásaiban, számos tekintetben a részletekben is megegyező volt a Móri-völgy községeiben. A magyaralmási és a csókakői gyakorlat egyértelmű választ adott a szokás elnevezésére és eredeti céljára. Az elsődleges funkció tehát a tyúkok termékenységvarázslása volt. Hasonló termékenységlőidéző szerepet töltött be a lányok-asszonyok – szélesebb körben ismert – bekormozása. A hangos kiabálás, az éneklés, a lánccsörgetés, a zeneszó a régmúltban az ártó szellemek elriasztására szolgált. Az adománygyűjtő farsangi szokásoknak sokféle fontos összetevőjét képező ének, a vers a tikverőzéshez az utóbbi évtizedekben nem kötődött szorosan, de megállapítható, hogy a század elején a játékban még nagyobb jelentőséggel bírt, szerves részét alkotta.

A régi farsangok leírásában gyakran emlegetett férfi-női ruhacsere, valamint a maszkos szokások sajátossága, a titkosság mindenütt részét képezte a játéknak: az álarc használatával, az arc bekormozásával, a rongyos viselettel valósult meg.

A mohai tikverőzéshez képest bővült a figurák és a használt eszközök sora. Megállapítható róluk, hogy a magyar szokások jellegzetes alakjai, illetve tárgyai. A meszelő és a piszkafa a Móri-völgy más, tyúkokkal kapcsolatos szokásánál, a lucanapi kurkálásnál is szerepelt. A magyaralmási kardhasználat sem egyedüli nyelvterületünkön, utalunk itt a Zobor vidéki farasanghétfői szokásra, a *kardozásra*, melynél mint a név is mutatja, ezt a fegyverféleséget használták; valamint a hétfalusi csángók farsangi *borica táncára*, ahol fakard tartozott a játékhöz.

A szokásba az egész falu bekapcsolódott, bár aktív szereplői csak a legények voltak. Az alakoskodók szórakoztatták is a közönséget, a szokás a tréfálkozás, a vigadozás egy formájaként létezett, emellett bizonyosfajta élményt adott a szereplők megjelenése, öltözte, magatartása, éneke, verse, zenéje, esetleg tánca. A játék, az adományszerzés egyben a legénykor velejárájának tartott merészség, ügyesség próbája is volt.

Az adománygyűjtéseknek országosan közös vonása a házról-házra járás. A Móri-völgy említett falvaiban ezen kívül teljesen megegyezett a kapott, megszerzett adomány milyensége, elfogyasztásának módja és a napot záró vacsora, régebben táncmulatság lefolyása.

A Móri-völgy két oldalán fekvő falvak farsangi tikverőzésében a felfedezhető különbségek mellett jellemzőbb az azonosság. Ma már joggal feltételezhető, hogy egykor a völgy valamennyi községében gyakorolták ezt a szokást, éppen úgy, mint a lakodalmi tikverőt. A maszkos szokás egyébként beleillik a Kárpát-medence, különösen észak-nyugati felének szokásanyagába.

Bálok

Régtől fogva a társadalom minden rétegének tagjai a közelgő bőjt előtt még egy-két alkalommal kitombolták, kimulatták magukat. A farsangi bálok a 17–18. században a francia és a nyugat-európai udvarokban alakultak ki, hogy azután elterjedjenek az arisztokrácia, majd a polgárság, végezetül a parasztság körében. Nálunk különösen Mária Terézia idejétől kezdtek terjedni a nagyobb városokban (Pozsony, Pest, Nagyszében, stb.) megtartott bálok. Maga a kifejezés az olasz ballare = táncolni szóból származik. S valóban, a bálok megrendezett táncalkalmak voltak, melyek a szórakozás mellett kitűnő lehetőséget nyújtottak az ismerkedéshez, a párválasztáshoz. Hajdan a társadalom minden rétegének fiataljai izgalommal készültek a maguk vigasságára.

A farsangi bálok tehát országszerte évszázados hagyományokkal rendelkeztek, különösen nemesi-főúri körökben. Természetesen a parasztság is megtartotta a maga báljait, melyek területükön a farsang utolsó három napjára vagy azok egyikére estek. Főbb vonásaikban azonos módon zajlottak, egymáshoz nagy hasonlóságot mutattak. Így a sárkeresztesi bál rövid leírásából nemcsak egyetlen közösség, hanem a környékbeli hasonló nagyságú községek fiatalságának mulatozásáról is képet alkothattunk.

Sárkeresztesen a *farsangi bált farsangvasárnap* tartották a *Smid*-, később az *Imrédi-kocsmában*. Rendezői a *sorozat*ra kerűtt *legények*, azaz *regruták*, később az Önkéntes Tűzoltó Egyesület tagjai, a *tűzöttók* voltak. Az utóbbiak ilyenkor egyenruhában, mint *rendfőnntartók* jelentek meg.

A bálba személyválogatás nélkül jöhettek a századfordulón más tekintetben még elkülönülő *a(l)szegie*k és *főszegie*k; a *falubeliek* épp úgy, mint a *cselédgyerekek*. A legények egyedül, de méginkább pajtásaikkal érkeztek. A lányok viszont a század elején csak akkor mentek, ha *ehíták* (elhívták) őket. A szülőktől legtöbbször *szeretőjük* (ami akkor udvarlót jelentett) *kért*e el őket: „Legyenek szívesek eresszék e a Juliskát a bálbo!” Máskor szorosabb érzelmi kapcsolat nélkül elég volt az elhíváshoz az is, ha a fiatalok szerettek együtt mulatni. Ahogy elmentek együtt, úgy a legény haza is *késérte* a lányt. A két világháború között már az anyjával is illett az eladósorba kerülnék bálba menni, de 1945-ig barátnőikkel legfeljebb a *béresleányok* mentek el.

A kocsmajótban *belépődíjat* szedtek. A legény csak magáért fizetett, a vele lévő lány után nem kellett. Amikor viszont anyjával érkezett a lány, köteles volt fizetni. Nem szedtek pénzt az idősebb férfiaktól, asszonyoktól. A lányos szülők ugyanis a legénnyel elengedték gyermeküket, de mintegy óra múlva az anya rendszerint *elóládkodott* utánuk, majd később követte őket az apa is. A nyolc óra körül kezdődő bálba az *öregek* 10 óra tájban értek oda. Mindenkinek ünnepi öltözetben illett megjelenni. A lányoknak világos színű ruhában, amit templomban is viseltek, a legényeknek feketében, csizmában. Az utóbbiak a múlt század végén még *sarkantyúsan* jöttek mulatni. *Háromnegyedes*, azaz combig érő kabátjukat letették, de a kalap tánc közben is a fejükön maradt.

A teremben a lány *leáncimboráihoz*, a legény pedig hasonló korú társaihoz csatlakozott. Az asszonyok körben, a fal mellé rakott padokon ültek. A szomszédos, kisebb helyiségbe mentek a férfiak és az *ivővendégek*. A terem söntés felőli oldalán több kisebb csoportot alkotva állogáltak a legények. A másik oldalon vagy a helyiség közepén a lányok alkottak *koszorut*. Általában egy kört alakítottak, de azon belül

megmaradt a vagyon szerinti elkülönülés. A béresleányokat nem mindig fogadták be, olykor azok külön csoportosultak.

A magyaralmási Dávid-banda szolgáltatta a cigányzenét, melyre *lassu és friss csárdást*, kevesebb *valcert* és *lengyelkét*, újabban *vanszteppet*, (one step) jártak. A századfordulón a legény a lánycsoport felé megindulva ujjával intette magához táncosát. Később már odament a *lány elejbe*, meghajolt s kérdezte, hogy szabad-e egy táncra. A polgári illem hatására szokásba jött a *lekérés*, de ez sokszor adott okot nézeteltérésre. A párok körben táncoltak, körbejárva a termet. Tánc közben csak pár szót beszéltek. A legény, ha akarta, magához szoríthatta a lányt, nem ítélték el érte, bár sok lány nem szerette. Ahogy a legénynek tánc alatt is a fején maradt a kalap, a lány úgy nem vált meg zsebkendőjétől, bal kezében tartotta. A jó táncosok, különösen ha *fűzettek*, ha a *nótájukat huzatták*, a *zenészek előtt* járták párjukkal. Az ilyenek nem mentek körbe, a többiek is kikerülték őket. A zene végeztével a legény megköszönte a táncot a lánynak, de nem kísérté helyére, kivéve ha beszélgetni akart vele. A *mulactság* szüneteiben, míg a *muzsikások* pihentek, a lányok a *kocsmá közepin* összeálltak, összefogódtak, azután *danútak*. A legények mögójük állva segítettek az énekben.

A bálban más falubeliek is jelen lehettek, ha fizettek. De könnyen kívülkerülhettek, pofon is elcsattanhatott, ha nem viselkedtek elég csendesen. Általában nem szívtették a helybeliek, mikor egy idegen valamelyik falubeli lánynak udvarolt. Hamar megverték, különösen ha nem volt rokona, pártfogója.

A táncillem szigorúan kötötte a mulatság résztvevőit. A hagyományt megsértő személyt megbüntették vagy bosszút álltak rajta. Pesovár Ferenc kutatásának kedvelt részterülete volt a *kitáncoltatás-kimuzsikálás*, melynél szemléletesen tükröződik a nők alárendeltsége. A felkérést visszautasító, ám azután mással táncoló leányt a legények megszegyenítették, *kitáncoltatták*. Valamelyik legény felkérte, lassan az ajtó felé táncolt vele, majd a kellő pillanatban hirtelen félreugrott és kipenderítette a lányt. A másik változat a *kimuzsikálás* volt. A zenészek a jelzett időpontban körülvették a lányt és a Rákóczi-induló vagy más mars dallama mellett az ajtóhoz szorították, az utcára lökték. (Pesovár, 1981, 58.)

Sárkeresztesen a *kimuzsikáltatásnak* két eltérő formája élt, egyiknek a megszegyenítés, másiknak a figyelemfelhívás volt jellemzője. A közösség törvénye a század elején még itt is minden lány számára kötelezővé tette, hogy a felkérő legénnyel – bárki legyen az – elmenjen táncolni. Ellenkező esetben valamelyik legény *kivezette* vagy *kimuzsikáltatta*. A többiekkel a megszegyenítésben egyetértve, összebeszélve, felkérte a lányt, az ajtó felé irányítva táncolt vele, majd kipenderítette, esetleg még „szoknyán is rúgta”. Az utolsó ilyen eset a községben az 1920-as években fordult elő. A lányra nagy szégyent hozott, a falu szájára vette, évekig emlegette a történeteket.

A környező községek mindegyikében ismerték, szükség szerint alkalmazták a kimuzsikálás szokását. Csókakón a II. világháborúig ha a lány nem fogadta el a legény udvarlását, az *főszóti* (felszólt) a zenészeknek, hogy a Rákóczi-indulót most melyik lánynak játsszák. A muzsikások – bár nem nagyon szívesen – húzták a marsot. Az érintett leány rendszerint meg sem várta a zeneszót, hanem menekült, hazafutott előle. A dallam első sorából a falu a „vidd haza, vidd haza” felszólítást hallotta ki. Az eset nagy szégyen volt a lányra, de még a legényre is, hiszen abból a falu már tudta, hogy a lány nem állt vele szóba. Mondták is: „minek kapaszkodik oan kocsi után, amellik nem veszi föl!”

Csákberényben szintén *kimuzsikátották* a rátarti lányt. Az ilyenkor szokásos nóta („Nyitva van a kapud Sári...”) dallamára megtáncoltatta egypár legény, pörögtek vele néhányat. Közben kinyitották a kocsmajót, odavezették a lányt, majd kilökték, taszítottak rajta egyet. Az ilyen lány pár hétig, hónapig nem mutatkozott mulatságban, utána pedig másképp viselkedett. A válogatós lánynak az édesanyja sem fogta mindig pártját. Figyelmeztette: „Vagy én adok egy pofont, vagy a legény ád!” Az utolsó kimuzsikáltatás itt az 1950-es évek közepén történt.

Más értelmű volt, ha Sárkeresztesen a hetykébb, pénzesebb legények, különösen ha már udvaroltak és fel akarták hívni a figyelmet magukra, éjfél után, haza indulva a zenészekkel *kimuzsikáltatták magukat*. A Rákóczi-indulót huzatva, a hegedűsökkel a kocsmajótig vagy valamivel azon túl kísértették magukat.

A bálozó idősebb férfiak, asszonyok általában éjfél utánra elálmosodtak, hazatértek pihenni. A fiatalság hajnalig maradt. A legények, a fiatal emberek egy része gyakran még azon is túl, reggel hét-nyolc óráig folytatta a vigadozást. A mulatozást némelykor egyikük házánál zárták, kocsonyát vagy kolbászt fogyasztva.

Néhány szíval kívánunk utalni más falubeli bálok egy-egy jellegzetes mozzanatára. Csákberényben a farsangi bál színtere a *Grünfeld-kocsmá* volt. A vendéglős csak a helyet adta, meg fizetett egy *ádomást* (áldomást) a rendezőknek, kik a fiatalok közül kerültek ki. Ők fogadták zenekarul a falubeli parasztbandát illetve a zámolyi Babai- vagy a bodajki Hitner-bandát. A polgárosultabb Csákváron farsangban *dalköri bál*okat tartottak, külön a reformátusok és külön a katolikusok. Mohán a farsangi bált *hushagyókor*, Söréden *farsangutójján* két nap is, vasárnap és kedden, Iszkaszentgyörgyön *farsangvasárnap* tartották. Csókakón az emlékezet által elérhető legrégebbi időben három napon át báloztak. Vasárnap este kezdték, hétfőn hajnalban mentek haza pihenni. Aznap estétől másnap reggelig folytatták. *Farsangkedd* este újra a bálban mulattak, de csak éjjelig. Akkor a harangozó véget vetett a vigasságnak. Nyomatéku három subába öltözött férfi járta körbe a termet, hangosan kiáltva: „Jaj, hagyjátok abba a mulatozást, mert már bőjt van!” (Pálfi, 1986, 5.) A későbbi időkben éjjélkor a falu bírása jelent meg a mulatozók közt, leintette a cigányokat, végeszakadt a bálnak. Bodajkon ugyancsak az éjjéli harangszó szakította meg a farsangot, vele együtt a bált.

A felnőttek mulatságain a kisebbek, a gyerekek és a serdülők nem vehettek részt. Mivel a szórakozás, a tánc iránti igény bennük is élt, néhány felnőtt segítséget nyújtott nekik, hogy saját mulatságot, *gyerekbált* tartsanak. A farsangi időszakban megtartott gyerekbálok nyomára területünkön Bodajkon, Csókakón és Söréden leltünk. Az utóbbi községben századunk elején minden évben *farsangutójján* rendezték meg. Pénzért vettek ki szobát, ahonnan kirakodtak, s ott gyülekezhetek össze a 10–12 éves kicsinyek. Délután 3 óra tájban kezdték, s este 9–10-ig tartották. Felnőtt zenészüek egy *hermónikás* volt, de szüleik is ügyeltek rájuk. *Friss és lassu csárdást*, *keringőt*, meg *németest* táncoltak. Viselkedésükben követték, utánozták a felnőtteket. Itt és ekkor a világi és egyházi hatóságok még nem léptek fel a gyerekmulatság ellen, hiszen 1900 körül az egyik évben az iskola tantermében rendezték azt, illetve a tanító fia is rendszeres résztvevője volt az eseményeknek. Bodajkon 1945 előtt húshagyókedden este 8–10 óráig tartották az iskolában a gyerekbált. Egy harmónikás zenéjére, a szülők jelenlétében táncolhattak a gyerekek, sokszor körben, *koszoruban*.

Csókakón egészen az 1950-es évek végéig *farsang keddyin* a legények éjjelig *muzsikáltak* maguknak, majd megtörtént a *bóggótemetés*. Mikor a zene leállt, vége

lett a bálnak, a legények tele pohárral a kezükben a kocsmahelyiségből az udvarra, a jégveremhez *kisérték a böggőt*. A temetés rendjét utánozva egyikük elmondta a hangszer verses búcsúztatóját, hogy nyugodjék békében egy ideig, majd mindannyian italukkal megöntözték, végül a sírba, azaz a jégverembe tették. A *böggőt* – a környékben kedvelt bodajki Kacsabanda tagját – pénzzel honorálták. A II. világháború utáni időben a cigányok gyakran még a legényekkel maradtak, s valamelyikük pincéjében vagy házánál tovább mulattak. Igaz a böggő már nem volt velük, azt a kocsmában hagyták. A zenekart reggel kocsival vitték haza – végképp lejárt a farsang. Söréden szintén harangszó jelezte a farsang végét, azután már „megszűnt a böggőnek a hanggya”. Ahogy mondták, „éjfélkor eltemették a böggőt”.

Napjainkban a fiatalok legtöbbször a farsang időhatárait sem ismerik. Húshagyókedden túl, jócskán a böjtben is tartanak „farsangi bálokat”, melyeken a hangsúly kizárólag a szórakozásra helyeződik.

Tavaszi hiedelem és szokáskör

Nagyböjt

A farsang végétől, húshagyókeddtől a húsvétig terjedő időszak a *nagyböjt*. Területünkön elsősorban a katolikus lakosság számára bírt jelentőséggel. A szokásokat alapjaiban a vallási előírások határozták meg. Az öregek által *hét heti böjtnek* tartott terminus valójában 40 napot ölelt fel, *hamvazószerdával* kezdődően. A nagyböjt első négy hetének, illetve vasárnapjának külön nevet nem adtak, az ötödik hétzáró napot *feketevasárnapként* emlegették. Rá egy hétre jött *virágvasárnap*, a középük eső hetet pedig itt-ott *virághétnek* titulálták. A nagyböjti időszakot a *nagyhét* zárta, benne az utolsó három napot külön névvel illették: *nagycsütörtök*, *nagypéntek*, *nagyszombat*.

A nagyböjtben az egyházi és világi hatóságok előírásaival összhangban lakodalmat, bált, tánccal, vidámsággal járó rendezvényt nem tartottak. „Elnémút a muzsika.” (Csókakő) „A böjtöt nagyon megtartották, zene-bona nem vót.” (Magyaralmás) Az időszak a vallásos ájtatoskodásé lett. A szokásos templombajáráson túl Bodajkon a nagyböjt minden péntekjén és vasárnapján körmenet vonult a kálváriára, a századfordulón pedig nagyhéten, esténként, egyedül-párosával mentek az emberek ugyanoda imádkozni.

A korábbi századokban igen szigorú szabályok köteleztek mindenkit a nagyböjti étkezési fegyelem megtartására. Idővel a szabályok enyhültek, ami területünk életében is éreztette hatását, de a katolikus parasztság egy része – e tekintetben is – az új szabályokkal szemben ragaszkodott a korábbi előírásokhoz, szokásaihoz. Kérdés tehát, hogy parasztságunk a korábbi vagy újabb rendelkezésekből mit tartott be, miként alakult étrendje, milyen – sokszor régebbi korokra utaló – ételeket fogyasztott, ízeket élvezett.

A Móri-völgy nyílásánál fekvő Székesfehérvár Felsővárosának katolikusai közt az 1970-es évekig szép számmal voltak, kik *húshagyóvasárnaptól* húsvétig csak növényi eredetű, főzetlen táplálékot vettek magukhoz. Egykor a füstölt húst és a szalonnát a

kemencébe rakták, annak még a száját is betapasztották, s csak húsvétra bontották ki. Voltak akik kanalukat erre az időre a tisztaszoba szent képe mögé dugták. (Bálint, 1976, 185.) A Móri-völgy és a Zámolyi-medence hagyománytartó katolikus családjainál nagybőjtben „minden szerdán, szombaton és pénteken” (ilyen sorrendben említették) bőjt volt, bőjti ételeket fogyasztottak. A bőjti táplálkozás nemcsak a hústól, hanem a zsíros ételtől való tartózkodást is jelentette. („Az anyánk nagybőjtbe mindig köpút vajat, asztán szerdán, szombaton meg pénteken mindig avva főzött. Zsírt nem használt.” – Magyaralmás) A múlt században született öregek viszont még ennél is szigorúbb bőjton tartották magukat, keményen *bűtűtek*. Csókakön a legjámborabbak hamvazószerdától húsvétig minden pénteken csak egyszer ettek, nem többet, mint *egy karé kenyeret* és csak vizet ittak rá.

Területünkön is volt több, általánosan elterjedt bőjti ételféleség, de falvanként, családonként is lehettek eltérések. Leggyakrabban *sóba-vizbe bablevest, tejesbalevest, kukoricakását, tésztaféléket, prószát, pogácsát* ettek. Fehérvárurgón az egyik katolikus családban bőjti ételként rendszeren *vöröshajma salátát* készítettek. A leszelt, megszózott – paprikázott, ecettel öntözött hagymát kenyérral fogyasztották. Máskor a bableves után tejfölt és zsírt nem látott *sópogácsát* ettek. Hamvazószerdát és nagypénteket a katolikusok különösen megbőjtölték, melyről a maga helyén fogunk még szólni. A reformátusoknál az utóbbi napon történt kisebb megtartóztatásra van szép számú adat, de elvétele hallani századeleji öregekről, kik az említett katolikusokhoz hasonló módon éltek: „oanok is vótak, egypár öreg, akik pénteken nem ettek mást, csak kenyeret. Egypár falat kenyeret, azok annyira bőtűtek.” (Fehérvárurgó)

A paraszti hagyomány nemcsak a táplálkozást, hanem a női viseletet is meghatározta a nagybőjti alkalmakra. A hamvazószerdát követő vasárnapokon sötét, nagypénteken pedig kifejezetten fekete ruhában illett járni. Csókakön a katolikusoknál különösen feketevasárnap és nagypénteken öltöztek gyászosan, mintha közeli hozzátartozójuk halt volna meg. A nagyszombati körmenetre viszont levették, mert oda már fehér, világos ruhában mentek. A sárkeresztesi reformátusok a bőjt minden vasárnapján sötét ruhába (a leányok kék-zöld-barna, a férjhezmentek és az idősebbek már fekete viseletbe) öltöztek, csak virágvasárnap világosba. Ilyenkor a leányok, fiatalasszonyok kékbe, rózsaszínbe, míg az idősebb asszonyok csak a fejükre kötöttek egy világosabb kendőt. A nők húsvét első ünnepjén sötét, a másodikon világos öltözetben mentek a templomba. A bodajki reformátusoknál nagypénteken még a fiataloknak is gyászban kellett a templomban megjelenniük, mintha temetésre mentek volna.

Hamvazószerda

Hamvazószerda a nagybőjt kezdete, első napja. A templomokban e napon szenteltek meg az előző évi virágvasárnap barkából vagy nagyszombaton keletkezett hamut, melyet a hamvazás követett, mikor is a pap hamuval keresztet rajzolt a hívek homlokára. Közben figyelmeztetett: „Emlékezzél meg ember, hogy porból lettél és porrá leszel!”

A *hamu* az őskereszténységtől fogva a bűnbánat szimbóluma. A nagy bűnt elkövetők vezeklése a középkorban e napon vette kezdetét. A zsákszerű ruhába beöltözött, mezítlábás bűnös fejére a püspök hamut szórt, s felhívta, hogy bánja meg

vétkei, majd kiutasította a templomból. A nagybójt egész ideje alatt – mint közösségre érdemtelen – csak a templomajtóig mehetett, ott kérhette, hogy a bemenő hívek imádkozzanak érte. Ünnepeyes feloldozása nagycsütörtökön történt. Később a nyilvános bűnösöket követve, hozzájuk csatlakozva, alázatból más buzgó katolikusok is hamut szórattak fejükre. 1091-ben a beneventi zsinat már kötelezővé tette a hamvazás szertartását, mely a 12. századtól általánossá vált.

Az egyházi szertartások számos esetben laicizálódtak, népiessé váltak. Közéjük tartozik területünkön a *hamvazószerdai hamuzás* is, melynek szakrális színezete elhomályosult, illetve egyes helyeken teljes feledésbe merült. A hamuzás népszerűségét, fennmaradását növelhette, elősegíthette a Móri-völgyben, hogy a szokás a hamu és a korom révén kapcsolódott a húshagyókeddi tikverőzéshez. Talán ezért volt része a református közösségek hagyományának. A kapcsolódás legjobban a sörédiek és a fehérvárcsurgóiak hamvazószerda hajnali-reggeli szokásgyakorlásánál mutatkozott meg, melyre a tikverőzésnél utaltunk.

A katolikus Csókakőn előbb „a templomban a pap szép fehér hamuval hamvazott”, mise után pedig a falu népe tette ugyanezt egymással. A templomból kilépve rögvést kezdődött a *hamvazás*. A század elején még a férfiak is az asszonyokat, később már csak a legények a leányokat, a gyerekek a kisleányokat *kenték be*, főleg hamuval, esetleg korommal. A menekülő lányokat megfogták, azután úgy összekenték, hogy „olyanok vótak, mint az ördögök”. A vegyes vallású Csákberényben is *meghamuzták* a lányokat. A legények zsebükben vagy kis zacskóban hamut vittek magukkal, s mikor lányokkal találkoztak – a védekezés dacára – kicsit *megszórták* őket.

A református Mohán a II. világháborúig a férfiak és a gyerekek ha az utcán találkoztak valakivel, *rádobálták a hamut*. Az ugyancsak református Sárkeresztesen az I. világháború körül még általános gyakorlat volt, hogy az iskoláskorú vagy a nagyobb fiúk, leányok az utcán *hamuztak*. Tele volt a zsebük illetve a kötényük, ahonnet a mindkét nembeli fiatalokra, de még a javakorabeliekre is szórtak. A legények persze főleg a lányokra *dobáltak*, azokat *kormozták be*. Az 1930-as években esetenként még egyik-másik fiúgyerek megszórta pajtásait a kályhából kivett hamuval.

Iszkaszentgyörgyön 1945 előtt az asszonyok *beszórták hamuval* az udvarukba lépő férfiembert. Gyorsan markoltak a tűzhely hamujából és azzal hamuzták be. Fehérvárcsurgó reformátusainál a század első évtizedeiben jobbára férfiak *kormoztak*, de ez az egymást felkereső lányoknál is szokásban volt. A református Kiss Lajosné (sz. 1894.) így emlékezett: „Mink nem mentünk templomba hamvazószerdán, de nem is dőgoztunk. Csak ementünk egyik a másikhoz, asztán jáccottunk. Avvót a játékunk, hogy valami ruhát, ruhadarabot megkentünk a sparhettné korommal, papirosba tettük, akkor ementünk. Ott kivettük a papirosbú, azza kentük be egymást.”

A hamuval szórás nem ismeretlen a magyar nyelvterület más részein sem. Apátfalván és Szajánban (Csongrád m.) régebben hamvazószerdán férfiak jártak házról-házra, s egyikük hamuzott. Fáradságukért jutalom járt. (Bálint, 1976, 187.)

Amint utaltunk rá, a hamvazószerdai táplálkozásnak is voltak jellegzetes bőjtös ételei. Csókakőn a két világháború között semmilyen húst, zsíros ételt nem fogyasztottak e napon. Reggelire egy bögre üres kávé ittak, ebédre *sóba-vizbe bablevest* és tejfellel gyúrt *sóspogácsát*, vacsorára aludtetejet ettek. (A bőjtös eledel a

szegénység képzetét is keltette, ezért kerülhetett be a csókakői átokba: „Adjon az Isten sóba-vízbe babot, adósságotokban pedig nyakig maradjatok!” – Pálfy, 1986, 5.) Sőrédén mivel legtöbb háznál fejtek, reggelire kávéfőztek. Napközben bablevest meg tésztát ettek, de zsírosat semmiképpen nem fogyasztottak.

A hamvaszószerdával kezdődő időszak, a fél hét kivételes jellegére utaltak Fehérvárcsurgón. „A katolikusok mindig nagyon tartották ezt a hetet, hamvaszószerdát tartották a bójtot.”

Torkoscsütörtök

A hamvaszószerda és a nagybójt első vasárnapja közé eső *torkoscsütörtökön* – ahogy országszerte – egy napra felfüggesztették a szigorú bójtot, elfogyasztották a farsangi ételmaradékot, hogy kárba ne vesszen. Sőt, megfigyelhető, hogy húshagyókedden már tudatosan úgy főztek, csütörtökre is kellő mennyiség jusson. Csókakőn és Csákberényben így azután a húshagyóra készített és megmaradt tyúk került a csütörtöki asztalra.

Az elfogyasztás kötelezettsége különösen a húsféleségekre vonatkozott. „Katolikusoknál akkor vót utójára hus, bújtbe nem lehetett ennyi.” (Iszkaszentgyörgy) „Ami hus hushagyókeddrű megmaratt, azt ekkor köllött megennyi, mer gyütt a nagybójt.” (Magyaralmás) De ekkor fogyasztották el a maradék fánkot is.

Fehérvárcsurgón a katolikus Gángó Imréné (sz. 1905.) ekképp adott számot családjá ünnepi táplálkozásáról. „Hushagyókedden ehettünk fánkot. Abbul a fánktésztabul három ágot összefonva csinátunk kalácsot, tepszibe tettük, megsütöttük. Hamvaszószerdán azt ettük üressen. Nem ettünk hust, meg fánkot se, mer az zsírba sūt. Torkoscsütörtökön megin vót fánk, mer melegítettük a sütőbe, azt ettük. Meg ha vót valami husmaradék, azt ettük, mer utáno péntek, aztán megin nem lehet ennyi.” A bodajki katolikusok ilyenkor a maradékot úgyszintén megették, „azután kezdődött a bab, a prósza, meg a kukoricakása evés”, azaz jöttek a hétköznapiabb, bójtösebb ételek.

A katolikus vallás előírásai a reformátusok körében is hatottak. Asárkeresztesiek ennek megfelelően a húshagyókeddi fánkot nem szerdán ették meg, hanem hagytak belőle torkoscsütörtökre, amikor felmelegítve fogyasztották. Egyes csákberényi református családok forgácsfánkot készítettek torkoscsütörtökre.

Bodajkon a torkoscsütörtöki *cigánybál* keretében történt a *bőggötemetés*. A cigányok, főleg az asszonyok és leányok éjfél körül a kocsmá közepére, az asztalra helyezett – esetleg lepellel letakart – nagybógot körülfogták, s mint a halottat, keservesen siratták. A bőggötemetés ugyanis a mulatozás, ezzel együtt a pénzkeresés végét jelentette számukra. Az utolsó bőggötemetésre 1953-ban került sor.

Gergely (márc. 12.)

A Móri-völgy és a Zámolyi-medence általánosan elterjedt szólása szerint, ha ezen a napon esik a hó, akkor „rázzo a vén Gergő a szakállát”. Másképp: „Ha megrázza Gergő (vagy Gergely) a szakállát, akkor esik a hó.” Idős fehérvárcsurgóiak szerint gyorsan ki kell az ilyen havat használni, mert varázslatos erejű. „A márciusi

hóba meg köll mosakodnyi, hogy aki szeplős, leviszi a szeplőjét.” A kislibákat is megittatták a márciusi hóval, hogy gyorsabban nőjenek.

De mivel *Gergely* már csaknem a két évszak határára esik, mikor nagyobb a felmelegedés, így „hamar el is óvatt ilyenkor a hó.” A bodajkiak ezért mondták, hogy *Gergely* rázza utoljára a szakállát, utána már nem szokott hó hullani. A melegedő földdel, a javuló idővel függött össze, hogy a sárkeresztesi öregek véleménye szerint *Gergő napkor* már lehetett vetni, földbe is került ilyenkor az árpa.

Sárkeresztesen időjósítás is fűződött *Gergely* naphoz: „Szent *Gergő* – Szar Sándor!” Tehát, ha *Gergely* napkor jó idő volt, csaknem egy hétre rá, Sándor napkor az ellenkezőjére kellett számítani.

A középkori kultúra nagy előkészítője, a bencés szerzetes, majd pápa I. Szent *Gergely* (megh. 604.) tiszteletére IV. *Gergely* pápa 830-ban ünnepeket rendelt el. Szent *Gergely* akkortól az iskolák, diákok egyik védőszentje lett. Emlékét évszázadokon át dramatikus játék, köszöntő és adománygyűjtés idézte, amit országunkban *gergelyezésnek* vagy *gergelyjárásnak* neveztek. A Dunántúlon és a palócnál elterjedt szokás keretében *Gergely* püspököt (pápát), káplánjait és katonáit viseletük révén is megszemélyesítő iskolásgyerekek jártak házról-házra, s kisebb társaikat toborozták az iskolába, másrészt tanítójuknak természetbeni adományokat gyűjtöttek. A szent ünnepe egyidejűleg a diákok tavaszi félélének kezdete volt.

Területünkről nincs adat a *gergelyjárásra*, ám elképzelhető, hogy Sárkeresztesen a gyerekjátékok egyik *kióvasója* (kiolvasó, kiszámoló) kapcsolatba hozható vele.

„Gyertek gyerekek iskolábo,
Ötözzetek papruhábo!
Inc-pinc, Lőrinc,
Te vagy odakinn!”

Sándor, József, Benedek (márc. 18, 19, 21.)

Az országszerte ismert időjárési regulát a Bakony és a Vértes vidékén is mindenütt mondogatják:

„Sándor, József, Benedek,
Zsákbo hozza a meleget!”

Bár ekkor még fújhattak a *büti szelek*, de már mindenki bizakodott az idő melegebbre fordulásában.

Itt említjük, hogy a fehérvárcsurgóiak szerint a márciusi sokvirágú kökény után nem lesz jó borteremés. (Vargha, 1975, 4.)

Gyümölcsoltó Boldogasszony (márc. 25.)

Szerte a magyar nyelvterületen ezen a napon szemezték, oltották a gyümölcsfákat, hiszen az egyház tanítása szerint Szűz Mária is ekkor fogant meg a Szentlélektől. A gyümölcstermesztéshez környékünkön leginkább értő csókakőiek mind a vallási hagyomány, mind a természet törvényei nyomán ezt a napot tartották a legalkalmasabbnak az oltásra. A földjeikben jól megtermő körte-, alma- és barackfákat ekkor

kezdtek *ojtanyi*, mivel vélték, így biztosan megered. E napon az esőt nem tartották szerencsésnek, mert akkor férges lesz a gyümölcs.

Magyaralmáson *Gyümölcsóttó Boldogasszon* az *ágbeszedés* napja volt. A gyümölcscsel foglalkozó, oltani kívánó gazdának a hagyomány szerint ekkor kellett *bevennyi* az *ojtóágot*. A fedél alá vitt, vízbetett ágat olyan helyen tartotta, hogy az fejlődésben a kinti fák mögött maradt. Mikor az oltandó alanyban már megkezdődött az éltető nedvkeringés, a „gyümölcsfa lébe gyűtt”, akkor az oltóágot kicsit melegebb vízbe rakta, meghajtatta, azután olthatott vele.

Bodajkon szintén ezen a napon oltottak, mert akkor jobban *megerett a szem*. „A fák akkor vannak az első lében, akkor indulnak meg. Ha az ember beoítja, akkor általában megered.” Sokan még napjainkban is eszerint cselekednek. A bodajkiak emellett Gyümölcsóttó Boldogasszonykor megrázták a fákat, hogy bő termés legyen.

Székesfehérvár–Felsővárosban is ezen a napon, a déli Urangyala-harangszó idején rázták sorra a gyümölcsfákat, ugyancsak azért, hogy bőven teremjenek. (Bálint, 1977, I. 272.)

Virágvasárnap

A húsvét előtti utolsó vasárnap, *virágvasárnap* (Bodajkon másképp *barkaszentölő vasárnap*) az egyház szerint Jézus diadalmas jeruzsálemi bevonulásának emlékét őrzi. Az ünneplő sokaság a városba számárháton érkező Krisztust az útra hintett faágakkal és hangos üdvözléssel tisztelte meg. Ennek nyomán került a vallási szertartásokba a *pálmaág*, (mely a királyok és győztesek jelvénye volt), illetve Európa mérsékeltébb éghajlatú tájain a *barkaág*. A jeruzsálemi bevonulást felidézõ *körmenet*, továbbá a *barkaszentelés* az ünnep fontos mozzanatát képezte.

Területünkön a katolikus és református lakosság egyaránt jeles napként tartotta számon és megünnepelte virágvasárnapot. Mindkét felekezet vidám ünnepnek tekintette, hiszen Jézus bevonulása fényesen sikerült. Magyaralmáson a katolikusok ekképpen foglalták össze a megemlékezés lényegét: „Minálunk körmenet vót, barkaszentelő. Annak az emlékire vót, mikor Jézus Jeruzsálembe bevonút, asztán zöd ágakkal fogadták. Mi megkerütük a templomot énekszóval.”

A *barkaszenteléshez* használatos ágak gyűjtése egykor a gyerekek vagy az egyház (Söréden pl. a *segrestyés*) feladata volt, újabban mindinkább a hívek viszik a templomba. Bodajkon régebben a hívek maguk is gyűjtöttek, de a templom is szedetett. Az oltár közelében lerakott ágakat a pap megszentelte, s azután ki-kí vihetett haza belőle.

A magyarok a korábbi századokban is gyűjtötték, szenteltették e napon a korán bimbózó ágakat. Mikes Kelemen Rodostóban 1735. április 8-án kelt levelében számolt be ura, II. Rákóczi Ferenc fejedelem nagypénteken bekövetkezett haláláról. Ennek kapcsán írta, hogy pár nappal korábban a fejedelem még átvehette a szentelt ágakat. „Virágvasárnap a gyengeség miatt nem mehetett a templomba, hanem a közelvaló házból hallgatta a misét. A mise után amely pap odavitte neki a szentelt ágat, térdenállva vette el kezéből, mondván, hogy talán több ágat nem fog venni”. (Mikes, 1978. 234.) Pár esztendővel később Bod Péter, erdélyi református prédikátor rosszállóan írta, hogy virágvasárnap az emberek „valami berkeket vagy zöld ágakat szednek, melyeket azután egy más babonára vissza élnek.” (Bod, 1757. 27.)

46. ábra. Templomból jövet, virágvasárnap barkával. Bodajk. Gelencsér József felvétele, 1986.

Bod Péter nem véletlenül említette a szentelt ágakhoz fűződő babonákat, melyek szívósan, századokon át tovább éltek. A virágvasárnap szentelményekhez vidékünkön is több hiedelem tapadt. A barkát falvainkban mindenekelőtt orvosságul használták. Csókakón a templomból hazaérve a hagyományörző családokban betegség ellen mindenki elcsipekedett egy barkaszemet és lenyelte. A sörédi Lendl Józsefné (sz. 1893) mesélte, hogy kisleánykorában, mikor testvéreivel a virágvasárnap barkát hazavitte, édesapjuk mindegyikőjükkel egy-egy szemet megetetett, mondván, így nem fog fájni a gyomruk.

A szentelt barka puszta jelenlétével is megvédhette a házat a veszedelmektől. Csókakón ezért a legutóbbi időkig a lakáson belül jeles helyekre, a kereszt vagy szentkép mellé tűzték, újabban virágcserepbe, vázába, ablaksarokba, kredencsarokba tették. Ugyanitt régen betűzték az épület nád tetőzetébe, hogy le ne égjen a ház. Volt olyan csókakói vélekedés, mely szerint a virágvasárnap szentelt barkát nem szabad a lakásba vinni, mert bemennek rá a hangyák. (Gémes 1960. 10.).

Égiháború, ennek veszedelmei ellen különösen hathatósnak vélték a szentelt barkát. Magyaralmáson a padlásra a tetőzet *ollófájába*, a *szalufába* tűzték, vagy

nádtetőnél az eresz alá az *esztergyébe*, hogy a villám ne csapjon az épületbe. Bodajkon azonos célzattal szintén az *esztergyébe*, Fehérvárurgón a cserép mellé, a szalufához rakták. Csókakőn azt mondták: „Ahun barka van, oda nem vág a ménkű” (mennykő), azaz a villám. Itt vihar, ézengés alkalmával egyesek a barkát szenteltvízbe mártották, kiálltak az eresz alá és *szentöltek* vele, mivel a régi öregek azt tartották, így elmúlik a veszély. Mások egy darab ágat törtek le, azt meggyújtották vagy a tűzre vetették, hogy a füstje a kéményen kijutva védje a házat. Volt aki a tetőbe tűzött barkából égetett el egy kicsit, mert az elhajtja a vihart. Bodajkon a barkaágot szintén elégették, rátették a tűzre, hogy ne csapjon oda a villám.

Söréden ugyancsak a *sporthejbe* (tűzhely) tették égháború alkalmával a barkát. Még érthetőbb a szokás, ha megemlítjük, hogy Szeged környékén azt tartják, a barka felszálló füstje eloszlatja a rossz felhőket, megakadályozza a villámcsapást. (Bálint, 1976. 199.).

A hiedelmek európai összefüggésének érzékeltetésére szólunk a német bölcseész, Sebastian Franck (1599–1642) tudósításáról. Leírta, hogy ezen a napon a hívők telehordták a templomot összekötött ágakkal, megszenteltették azokat, aztán zivatar, villámcsapás és tűz ellen használták.

A Móri-völgy és a Zámolyi-medence katolikus templomaiban virágvasárnap napjainkban is szentelik a barkát. A növény népszerűsége díszítő szerepe miatt továbbra sem csökkent, ám a hozzá kapcsolódó hiedelmek egyre halványodnak. Újabb – valószínűleg németajkúaktól átvett – szokásként az figyelhető meg, hogy mind többen néhány ágat kivisznek a temetőbe, és az elhunyt hozzátartozók sírjára helyezik.

A magyarságnál meglévő virágkultusz különböző hiedelmekben is megmutatkozott. Egyes vidékeken a violát, hogy *teljes* legyen, virágvasárnap hetében kellett a lányoknak vagy a menyecskéknek vetni – hajnalban, meztelenül. (Újváry, 1980. 392.).

Iszkaszentgyörgyi hagyomány szerint a virágot *virághéten*, tehát a virágvasárnapot megelőző héten kell vetni, hogy sokat nyíljon. A csókakőiek szintén úgy tudják, hogy *virágvasárnap hete* az alkalmas időpont. A csákerényiek virágvasárnap vagy *újján* (újholdkor) ültették. A bodajkiak szerint akkor szép a virág, ha *virághetében* vetik el.

Nagyhét

A nagybójt utolsó hete, mely főleg az ünnepi készülődéssel tellett. Az emberek testben-lélekben megtisztultak, környezetüket is igyekeztek kitakarítani. Szükség szerint mostak, a ház, a lakás falait, a helyiségek föld padozatát kijavították, majd meszelték, a lakással együtt a gazdasági épületeket is alaposan kitakarították, és ha az idő engedte a ruhákat, az ágyneműt, a bútorokat kirakták, szellőztették. Az emberek a vallás, a néphit és a szokások által meghatározott cselekedeteikkel a húsvétra készültek. Közülük az asszonyok a bójtöt követő ünnepre sütöttek-főztek nagy igyekezettel.

A tavasz- és az ünnepvárás érződik a bodajki Horváth János önkéntes néprajzi gyűjtőnek gyermekkorát idéző leírásában. „A következő nagy ünnep Húsvét volt. Akkor már a télnek vége. Kezdték már a fák rügyezni, az ibolyák nyílani... Amikor a

nagyhét ideért, megkezdtük a nagytakarítást a meszeléssel. Három-négy személynek is munkát adott. Kiraktuk a bútorainkat, lemostuk, a szalmazsákokban szalmát cseréltünk, kiporoltuk az ágyterítőket, székeket. A nagymama meg meszelt. A mennyezetet lemostuk a portól. A mennyezet gerenda és deszka volt. A meszelés után következett a nagymosás. Nagycsütörtökön az utcát, udvart összetakarítottuk. Nagypéntek szigorú böjt. Reggelit nem kaptunk. Délben ettünk egy kevés sós vízben főtt bablevest. Délután meg rostán kukoricát pattogtattunk. Így telt el a nagypéntek. Nagyszombat reggel minden szegény család süttött egy tepsi mákos kalácsot. Aki vágott disznót, egy sonkát abált meg. Nagyszombaton megszólaltak a harangok, melyek csütörtökön elnémultak. Nagyszombaton még az uradalmi cselédek is csak délig dolgoztak. Sok lány szolgált Budapest és Székesfehérvár városában, az ünnepre azok is hazajöttek. A sorozott katonák is jöttek haza. Minden üzlet zárva volt délután. Este ötkor volt a feltámadási körmenet. A Fő utcán szokott a menet elhaladni. Az ablakokban gyertyák égtek, még a más vallásúaknál, az üzletablakokban és a községháza abalakaiban is.” (Horváth, 1984. 14–15.)

Bizonyos mezőgazdasági munkákat kifejezetten a nagyhétre időzítettek. Az analógiára alapozva Sárkeresztesen, Mohán, Csókakőn, Bodajkon, Csákváron „a krumpli ütetés mindig nagyhétbe vót, mer akkor nagy krumplik lettek”. Csákerényben úgy mondták *husvét hetibe*; az iszkaszentgyörgyiek szerint *nagyhéten* vagy *nagypéntek hetibe* kellett vetni.

A hét második felétől egyenként sorra véve a napokat, a hiedelmek, szokások még gazdagabb világa tárul fel.

Nagycsütörtök

A *nagycsütörtöki* nagymisén még megszólaltak a harangok, hogy azután nagyszombati elnémuljanak. Közismert szólással azt mondták: „Nagycsütörtökön a harangok ementek Rómába”; „Ement a harangok hanggya a pápához kegyelmet kérnyi”. Más megfogalmazás szerint *elálltak a harangok*, hallgattak. Helyettük *kerepiüt*, *kereplöt* használtak, melynek helye a templomban, illetve annak a tornyában volt. Gyakori megoldásként mise alatt is, a templomban a csengőt a *kiskerepiü*, a toronyban a harangot a *nagykerepiü* helyettesítette. A kereplők hajtása a harangozó, a sekrestyés vagy a ministránsok (öreg sörédiek és fehérvárcsurgóiak *segrestyésnek*, illetve *ministernek* mondták) feladata volt. Hangjuk csak a közvetlen környezetet töltötte be, a szertartáson kívül jelezve az idő múlását is.

A *kerepiülés*, *kelepiülés* a híradás mellett nyilván eredetileg gonoszúzó szerepet is játszott.

A magyar nyelvterületen több helységben a gyerekek kézi kereplőjükkel a falut végigjárva adták a szükséges jelzéseket, tudatták a napszakot, illetve hívogattak a templomba. Egyszerre szertartás és játék volt ez számukra. A szokás a kötöttségektől független játékká is válhatott. Egykor majd mindegyik sörédi kisgyerekeknek készített apja kereplőt. A gyerekek azután egész nagyhéten azzal játszottak, *hajtották* az utcán, egyik jobban, mint a másik. Bodajkon ugyancsak játszottak a gyerekek a kereplőjükkel, mind a katolikusok, mind a reformátusok, egyformán nagy zajt csapva.

Nagypéntek

Az egyház tanítása szerint Jézus halálának, keresztfeszítésének napja, mely területünk katolikus és református lakosságánál egyaránt jeles ünnep volt. A vallási eredetű szokások mellett néhány olyan is felfedezhető, mely még a kereszténység előtti korból vette eredetét, és emellett kapcsolható a tavaszkezdethez.

Közöttük legelső az egészségvarázsló céllal végzett hajnali *mosakodás* illetve az állatok lemosása. A század első évtizedeiben még csaknem mindegyik községben meglévő szokás rövidesen elhalványult. Az ősi tavaszi tisztítás-tisztálkodás hagyományával összhangban az emberek e napon korán reggel a közeli *pataokban, tóban* mosdottak meg.

A pogány és keresztény elemek keveredését, a naív vallásos szemléletet mutatja be a sörédi Lendl Józsefné (sz. 1893.) családjának egykori szokásgyakorlása, melynek fenntartója az 1855-ös születésű édesapa volt. „A kertünk végibe vót a tó, a kertünk szélibe folyott a víz. Nagypénteken reggel monta az édesapám: – Gyertek gyerekek megmosakszunk, hogy ne legyünk lusták. Nem aszt monta, hogy menjetek le, hanem gyertek! Vittük a törüködzt. Asztán a széliben megmosakodtunk, hogy ne legyünk lusták. Hála a jó Istennek, nyócan vótunk testvérek, de minálunk lusta nem vót egy se. Asztán akkor édesapám a kisebbeket fölengette: Menjetek be, aludjatok még vagy feküdjetek le, bujjatok e, mer még korán van! Minekünk meg le köllött térdnyi, kinn az ég alatt és imádkozni Krisztus urunk kínszenvedéseieért öt Miatyánkot, öt Üdvözetet, meg egy Hiszekegyet. Akkor meg a vízbe megholtakért ugyanezt. Eszt térdnéva nekünk e köllött az ég alatt imádkozni. Aszonta édesapám, eszt a jó Isten meghallgatja. Mások is lementek mosakonni, de az imáccság nagyon ritkán vót. Én még a mái napig (1987) se felejtettem e, és mái napig is megteszem. Most ide az udvarra megyek ki imádkozni. Mos má nem tudok letérdnyi, áva mondom. Meg még az uramat is rásegíttem, montam neki, hogy mit mondott édesapám, mit köll imádkozni.”

Fehérvárscurgón hajnalban vagy korán reggel már *mentek ki* a lányok a vízre *mosakonni*. Azt is tartották, hogy a nagypénteki mosakodás a fájós lábra nagyon jó, azt gyógyítja. Mohán „nagypénteken pár leán leszaladt a folyóra (Gaja patak) megmosdanyi, hogy frissek legyenek egész évbe”. Magyaralmáson *napfőkelet előtt* a lányoknak a falubeli tóban vagy legalább az itatóvályuban kellett megmosakodni, hogy ne legyenek szeplősek. Itt azt is tartották, hogy aki *lencseharmatban* fürdik meg, az szép lesz. Bodajkon a falu közepén a Nagy-tóban mosakodtak meg korán reggel a lányok. Úgy vélték, aki legelőször megmosdik benne, az nagyon szép lesz. A nagypénteki *tésztalében* is megmosakodtak szépségük érdekében. Több sárkeresztesi gazda az 1930-as évekig családjának gyermektageit nagypéntek hajnalban – reggel leküldte a közeli patakra, hogy mosakodjanak meg *szótalan vízben*. A falubeli asszony nép és a nagylányok mosakodása is gyakorlat volt ekkor. Az utóbbiak azért végezték, hogy szebbek legyenek, múljon el a szeplőjük. A legkisebb gyerekeknek egy pohárban vittek haza a vízből, azzal mosdatták meg őket, hogy frissek legyenek.

Zámolyon a lányok a falun átfolyó pataokban mosták meg magukat, hogy egész évben egészségesek legyenek. Csákváron a Dó-kút kifolyó vizéhez szaladtak mosakodni, hogy egész esztendőben szépek legyenek.

Némelyik településen a *lovakat is megusztatták* a pataokban, vagy megittatták a vízből. Sárkeresztesen egy-két hagyománytartó gazda nagypénteken napfelkelte

előtt, titokban, hogy senki ne lássa, levezette lovát a *folyóra* (Cene patak). Belevette a vízbe, megforgatta, megúsztatta, hogy friss legyen. A század elején ugyanabból a célból nagypénteken reggel a csikót nevelő gazdák a falu alsó végén, a pataknál futtatták meg állataikat. A csikókkal kapcsolatban itt még egy szokás kialakult, ekkor heréltették a gazdák állataikat. Mohán és Csákváron ugyancsak nagypénteken *heréltek*, hiszen ekkor már jobb idő járta, az állat nem fázott meg, de még legyek nem voltak, a seb nem fertőződött. Fehérvárcurgón a nagypénteki vizet a rühesség ellen is hasznosnak vélték. Akinek *rühes* lova volt, hajnalban levezette a patakra, ott *mosta meg*. A nagypénteki lóúsztatás a magyar nyelvterületen egykoron viszonylag elterjedt volt. A rá vonatkozó legkorábbi adat 1767-ből ismert. (Szendrey, 1986. 173.).

A kereszténység előtti elemeket magában hordozó másik szokás a *féregűzés*. Szinte országszerte elterjedt, hol lármával, hol szóttanul, eszközzel vagy anélkül, sőt meztelenül végezték. A nagyheti külső és belső megtisztulással is összefüggésben állt a kártevők elűzése.

Fehérvárcurgó egykor gyakorolt archaikus szokása szerint nagypénteken végig az udvaron *láncot zörgettek* vagy *kolompot ráztak*, mert akkor máshová mentek a békák. Gyakoribb volt a csúszó-mászók *söpréssel* történő űzése. Söréden mire a nap felkelt, a gazdaasszonynak vagy lányának már mindent, a szobát, a konyhát, a gádort, az udvart végig kellett söpörnie, hogy ne legyen csúszó-mászó állatuk. A falu melletti tó, a benne élő állatok miatt különös jelentőséget tulajdonítottak a féregűzésnek, s a legidősebb korosztály máig hisz az elhárító cselekmények hatásosságában („Mindent kisöpörtünk, minálunk nem is lehetett látnyi békát!”) Sárkeresztesen úgy vélekedtek, nagypénteken annak érdekében kellett kitakarítani, hogy ne legyenek férgek. Egyesek szerint korán kellett kelni, s akkor elsöpörni a férgeket. A legutóbbi időkhöz ért az a hiedelem, miszerint nagypéntek reggel nem szabad elsőnek *begyújtani*, mert ahol először láng lobban, a bogarak oda mennek. Az utcára ki-ki szaladva figyelték a lányok-asszonyok, hogy máshol füstöl-e már a kémény. Mohán, Fehérvárcurgón, Bodajkon szintén úgy tudták, a legkorábbi, legelső *füst* odavonzza a bogarakat, férgeket. Csákberényben nagypéntek hajnalban szólt a lánynak az édesanyja: „Nagyon gyorsan söpörd körül a szobát, konyhát, asztán modd: – Tücskők, pókok, bogarak menjetek arra, ahun füstöt láttok először!” Göcsejben hasonló szavakkal küldték el a férgeket, mely alapján Bálint Sándor feltételezte, hogy a mondás ősi hagyományt tükröz. Egykor nagypénteken, az Üdvözítő halála emlékezetén a tűz minden házban kialudt, aki vakmerőségből mégis begyújtott, megérdemelte, hogy ellepjék a férgek. (1976. 219). A zámolyi katolikusok szerint nagypéntek reggel csak azután lehetett tüzet rakni, ha a pap a Credot (Hiszekegy) elmondta.

Nagypéntek ünnepnek számított, amikor általában nem dolgoztak. A bodajki reformátusoknak „még otthon se vót szabad semmiféle oan munkát végezni, ami talán nem az ünnephez való. Pihenőnap vót. A mindennapi munkát el köllött végezni, de délutáni időben a férfiaknak is csak az vót az elfoglaltságuk, elmentek ki a határba megnézni a buzát, hogy fejlődik a buza, meg a rozs. Határjárásra mentek, mer nem vót munka. Séta közben meg lehetett szemlényi a határt.” A sárkeresztesiek – ha nagyon muszáj volt – legfeljebb kora reggel kimentek földjeikre, elvetették az árpát. Az iszkaszentgyörgyiek szerint az árpának nagypéntekre már a földben kellett lenni. A nagypénteki munkatilalom megszegőjéről a közeli Csóron monda élt. „A csoóri határban a Leányvágó nevű szőlőhegy alatti szántóföldön lencsealakú és nagyságú mészkövecskék találtaknak, ezekről regéli a nép, hogy egy földműves

nagypénteken lencsét vetett, s ezek váltak kővé és hevernek itt intő példaul, hogy az ünnepeket szenteld”. (Zách, 1863. 100.).

A nagypénteki esőt a vizsgált területen általánosan károsnak tartották, mert akkor *férges* lesz a gyümölcs, a bodajkiak szerint főleg a dió, a magyaralmásiak és sárkeresztesiek szerint pedig a mák is. A csókakóiek mindezzel összefüggésben úgy gondolták, hogy a nagypénteki szép idő bő gyümölcsstermést hoz.

Nagypénteken a katolikusoknál általános volt a szigorú böjt. Területünkön a század első harmadában az akkori idősebb korosztály egyes tagjai semmit sem ettek vagy csak a csillagok följötte után, s akkor is csak tojást. A nagypénteki ételek alapanyagából hiányzott a hús és a zsír. Leggyakrabban a rántás nélküli, fokhagymával ízesített, *sóba-vízbe bablevest* és zsír nélküli, vízzel készült *sóspogácsát* ettek. Gyakran főztek héjában krumplit, amit megpucoltak, vöröshagymával, ecettel salátának készítették el. Voltak, akik *sútkrumplin* kívül mást nem ettek e napon. Mások *öregbabból* főztek *tejeslevest*, ami után *mákos-* vagy *turóstésztát* ettek. Magyaralmáson mondták: „Nálunk nagypénteken szározbbleves meg mákostészta vót a nemzeti eledel.” Vidékünkön újabban terjedt el, hogy böjti ételként sajtot, vaját esznek kenyérrel vagy heringet, ruszlit fogyasztanak.

Székesfehérvár-Felsőváros igen hagyományörző katolikus parasztjai a legutóbbi időkig nagypénteken reggel és este főtt tojást fogyasztottak. Ebédre itt is sóban-vízben bableves készült „egy szikra zsír nélkül”. Többeknél tejjel gyúrt kalács követte. Sokan a laktató tejeles halat ettek. Az idősebb korosztály egyes tagjai még az utóbbi évtizedekben is nemcsak nagypénteken, de egész nagyböjtben távol tartották maguktól a húst.

A reformátusok számára a vallás tanítása szerint nagypéntek a húsvétnál is jelesebb ünnep volt, mivel a megváltás már Jézus keresztfeszítésével megtörtént. A század elején ennek megfelelően különös buzgalommal ülték meg. Ezen a napon *bőjtűtek* (régiesen *bütűtek*, *bütőtek*), *büties ételeket* fogyasztottak. A múlt hagyományait leghűebben követők, rendszerint az öregek, az első csillag feljötteig nem ettek. A kevésbé szigorúak délig nem fogyasztottak semmit. Csákváron az idősebbek így regulálták meg a fiatalokat. „Ezt a kálomista bütöt meg tudjátok tartany! Mára nem esztek mást, mint főtt tojást, babot, pattogatott kukoricát! Nem ha(l)tok étlen!” Az általános gyakorlatot a fehérvárcsurgóiak ekképp foglalták össze: „Tartottuk mink is, a reformátusok is bötűtek. De annyira nem tartottuk, hogy egyáltalán nem ettünk. Zsírosat nem ettünk, nem főztünk zsírral akkor.” Egy másik vélekedés utalt a változó időkre: „Eleibe (t. i. a század elején) mink is megbütűtük, asztán nem.” Jellemző példaként hivatkoztak egyik községben az 1930-as évekbeli református papra. Nagypénteken sonkát evett, mondván: „Nem az a bűn, ami a szájon bemeget, hanem ami onnan kijön!” Hús nélküli, sovány ételeken tengődtek e napon, melyek jelentős részben megegyeztek a katolikusokéval. Nagyszemű babot, *öregbabot*, főztek sós vízben vagy *tejesbalevest* készítettek. Voltak akik csak a babot főzték meg, mások tésztát is tettek bele. Iszkaszentgyörgyön a nagyszemű, barna héjú *lóbabot nagypénteki babnak* is nevezték. Területünkön a legtöbb háznál külön is főztek tésztát, amit túróval vagy mákkal szórtak meg. Igen népszerű eledel volt nagypénteken a *gyümölcsleves*, másképp *aszalékves* vagy *aszaltleves*. A hozzávalót az előző év nyarán-őszén aszalták. A gyümölcsöt a kenyérsütés után a kemencébe tették vagy edényekben a tetőre, a napfényre rakták. Az *aszatt meggyet*, *cseresnyét*, *szívát* esetleg *körtét vászonzacskóban*, *acskóban* a padláson tárolták. Az *aszalékot* télen a gyerekek

és a felnőttek nyersen, csemegeként egyaránt rágták, de nagypénteken levesnek főzték meg, kevés cukrot tettek hozzá. Magyaralmáson, Bodajkon *lencselevest* is ettek e napon. Általános volt, hogy a tejet és a tojást bőjti eledelként ugyancsak fogyasztották, bár az utóbbit sokan inkább húsvétra hagyták vagy aprópénzt hozó haszna miatt a piacra tartogatták. Az 1930-as évekig Sárkeresztesen nagypéntekre *málét* készítették. Már nagycsütörtökön megsütötték a kemencében. Kukoricaliszt és kevés daraliszt kellett hozzá, melyek keverékét vízzel forrázták le. Rövid ideig állni hagyták a fazékban, majd tepsiben megsütötték. Később kiszorította a *fonyott diós-mákosrétes*. Elmaradhatatlan és kedvelt nagypéntek délutáni csemeg volt területünkön a *pattogatott kukorica*.

Nagypénteken a katolikus templomokban mindenütt megcsinálták a *szentsírt*: Jézus-szobrot fektettek le, környezetét székfűvel, fehér jácinttal, újabban hortenziával díszítették. A templomokat egész nap nyitva tartották, hogy a sír látogatható legyen, s a hívek, főleg az asszonyok annál imádkozni tudjanak. Bodajkon e napon a templomból különösen nagy körmenet indult a kálváriára.

Országunkban többfelé szokásban volt, hogy nagypénteken a református falvakban felkeresték a temetőbeli sírokat, meglátogatták a család halottait. Csákberényben az 1950-es évekig 5–10–20 *fekete füstő* (kékfestő) *szoknyába* öltözött asszony ment ki a temetőbe. A síroknál nagypénteki énekeket énekeltek, Jézus halála napján így emlékezve meg saját halottaikról.

A nagybőjt, különösen a nagyhét időszakában csendes maradt a falu. A fiataloknak viszont nagyon hiányzott a felüdítő, jókedvre derítő együttes szórakozás. Ennek érdekében alakult ki Sárkeresztes, Moha, Fehérvárcurgó református fiataljainál néhány, nagypéntektől kezdődő közösségi játék. Sárkeresztesen „nagypéntektű husvétig vót ördöglő”. A *szűrűskertben* vagy nagyobb térség közepén egy földbevert faoszlop közepébe a *gurgó* (henger) *serpenyőjét* tették. Ebbe jó erős rudat (pl. vendégoldalt) raktak, melynek két végén, a lelógó kötélre tett deszkán egy-egy gyerek foglalhatott helyet. A többiek hajtották, s az *ördöglő* ment körbe, mint a ringlispil.

Egy fehérvárcurgói visszaemlékezésből a századforduló idejének szórakozása bontakozik ki. „Minálunk, a mi kertünkbe vót leállítva az ördöglő. A bátyám meg a barátai csinálták. Egy duc vót, vendégoldalt szoktak körösztütenyi rajta. Két végire lókisafát tettek lánkra, asztán arra útek rá, úgy fogóztak. Asztán ottan jácottunk. Odagyütt az egész falubú a fiatalság, asztán aki fő mert únyi, fölút. Két leány fölút, két legén meg hajtotta. Vót ugy hogy, annyira meghajtották, ugy rikótoztak a leányok. jobban se köllött.”

Mohán a legények nemcsak ördöglovat, hanem *szerencsekereket* is állítottak fől. A földbe ugyancsak faducot vertek, rá kocsikereket tettek. A küllőkre lehetett felülni, azután jól meghajtották. Mind az ördöglőnek, mind a szerencsekeréknek a *szűrűskertben* volt a helye.

Sárkeresztesen a II. világháborúig a nagyobb lányok, esetleg legények nagypénteken sokat *köteleztek*. A játék résztvevői összekötötték a hosszú *rudazókötelet*, s kört alkotva maguk előtt fogták. Egy lány került középre, kinek célja az volt, hogy valakit megüssön, az a helyére kerüljön. A kör, a játékosok ennek megfelelően mozogtak, futottak, közben tartották, vitték a kötelet. Más játékok is népszerűek voltak. („Tütüssen játszottunk, meg párossan.”)

Nagyszombat

A reformátusoknál a nagyszombat az ünnepi előkészületekkel telt. Takarítottak, sütöttek-főztek. Sárkeresztesen előbb az ünnepi *kalács* és *lepén(y)* kemencebéli megsütésére került sor, majd kimeszelték, kitakarították az utoljára hagyott konyhát. A ház, a lakás többi részét ugyanis már a nagyhét előző napjaiban kimeszelték.

A katolikus lakosság számára nagyszombat a tűz és keresztvízszentelés, az ismét felhangzó harangszó, továbbá a feltámadási körmenet élményét jelentette. Bodajkon Németh Béla (sz. 1920.) ekképp látta az eseményeket: „Nagyszombat napján kora reggel volt a tűzszentelés. A templomudvaron egy szögletben tüzet raktak. A hívők, de legtöbbször a gyerekek 4–5 darab tűzifát hoztak magukkal hazulról, azt a tűzre tették. A pap a tüzet megszentelte és megáldotta. Ezután mindazok, kiknek fadarabjai félig leégtek, megszenesedtek, a tűzből a drótnál fogva kivették és hazavitték. Ezt eltették és vihar alkalmával egy darab megszenesedett fát a tűzre tettek, hogy az Úr haragja térítse el a vihart a fejük fölül, miközben imádkoztak.” (1988. 65–66.) A tűz hamuját az egyház eltette a következő évre, s a pap hamvazószerdán azzal hamvazott. A tűzszentelés nem véletlenül került e napra, a kialvó, majd újra fellobbanó tűz az életét áldozó, majd feltámadó, Krisztust jelképezi. A nagyszombati tűzszentelés kapcsolatban áll a pogány germánok tavaszi tűzgyújtogatásával is, akik ezáltal a telet, a sötétet kívánták elégetni, elűzni. Országunkban sokfelé csodatevő erőt, különös hatást tulajdonítottak a nagyszombati szentelt víznek. A bodajkiak az ekkor szentelt keresztvízből ugyancsak vittek haza. Amint Barabás Istvánné (sz. 1926.) elmesélte, főleg súlyos beteg újszülöttnél használták. Ha már nem maradt idő papot hívni a gyerekekhez, akkor ezzel a vízzel bárki keresztelhetett otthon. Így a kicsi nem *köröszütlelenül* húnyt el. Minden egyházi tilalom ellenére, a nagy búcsúhely árnyékában is a legutóbbi időig élt tehát ez a paraszti szokás.

Magyaralmáson, Söréden, Csókakön, Bodajkon, Csákváron a nagyszombati harangszót meghallva sokan kiszaladtak a kertbe, *megrázták a gyümölcsfákat*, hogy minél többet teremjenek. „Mikor meggyűtt a harangok hanggya nagyszombaton, akkor a gyümölcsfákat köllött rázni. Gyerekek vótunk, asztán kiabáták: – Gyorsan rázzátok a fákat! Odaszaladtunk minden egyes fához, egy picikét megráznai, mer akkor lesz jó termés.” (Csókakő) „Nagyszombaton délután reggel, mikor visszajött a harangok hangja, akkor szalattunk ki a kertbe megráznai a fákat. Minden fát gyorsan, mer nem sokáig harangoztak. Gyorsan montuk: – Sokat teremjél!” (Magyaralmás) Egyes nagylétszámú bodajki családoknál minden fához állítottak ilyenkorra egy-egy gyereket. Rázták is, hogy jó termés legyen. Egyes vélemények szerint e cél érdekében, addig kellett rázni, amíg a harang szólt. Csákváron úgy mondták, mikor a *harangok szava* megjött Rómából, akkor ráztak.

A nagyszombat esti feltámadási körmenet szakrális célzata mellett nyilvánvalóan egy tavaszkezdő szokásnak, a határjárásnak átmentése. Általa az ember közvetlen környezetéből zárta ki a gonoszt. Ugyanebben a szemléletben gyökerezett a Márk napi búzaszentelő és az úrnapi körmenet is. (Bálint, 1976, 275.)

A katolikus községekben általános *föltámadási körmenet* hagyományait napjainkban is igen élénken őrzik Bodajkon és Csókakön. Mindegyik községben egykor is, az utóbbi években is a körmenettel érintett utcákat tisztára söpörték, a házak ablakait tavaszi virágokkal díszítették, s ugyanott Krisztust jelképező szentelt gyertyákat égettek. Bodajkon elmondták, hogy régen még a más vallásúak is feldíszítették,

47. ábra. A feltámadási körmenet Bodajkon. Gelencsér Ferenc felvétele, 1987.

kivilágosították ily módon ablakaikat. A II. világháború előtt itt a feltámadási körmenetben minden hívő katolikus részt vett. Ünnepi ruhában mentek a templomi szertartásra, majd vonultak a menetben. Mindig nagy sokaság jött össze. A harangszó közt, zászlók alatt, énekel haladó körmenet élén a gyerekek álltak, akiket a felnőtt férfiak követtek. Mögöttük, a *baldahin* előtt egy idős, tisztelereméltó férfiszemély haladt a feltámadt Krisztus szobrával. A felnőtt emberek által tartott baldachin alatt a pap ment az oltáriszentséggel. Oldalról négy további férfi kísérte, kezükben réz gyertyatartó, melyben húsvéti gyertya égett. A menetet a lányok és az asszonyok zárták, ők voltak legtöbben. A körmenet részét képezte a 18 tagú tűzoltó fúvószenekar, mely a „Feltámadt Krisztus e napon” zenéjét játszotta.

A II. világháború előtt Csókakón a három utcát bejáró menet élén ugyancsak az iskolásgyerekek haladtak a kereszttel és két kis zászlóval. Utánuk a férfiak (köztük a legények 6 *nagy zászlóval*) majd a plebános a négy férfi képviselőtestületi tag által vitt *baldahin* alatt. Oldalt 3–3 ugyanilyen tisztségben lévő férfi a *lámpát* (benne égő gyertya), előtte pedig egy Jézus szobrát vitte. Végül 3 *csipke* és 5 *nagy zászlóval* a lányok, majd az asszonyok következtek. A nők a feltámadásra világos színű ruhába öltöztek.

A bodajki és csókakói körmenetben napjainkban is sokan részt vesznek, az lényegében hagyományos módon, de zeneszó és zászlók nélkül, rövidebb útvonalon

48. ábra. Indul a feltámadási körmenet. Csókakő. Gelencsér Ferenc felvétele, 1987.

zajlik le. Az utcai ablakokat a közvélemény elvárásának megfelelően ma is kivilágítják, virággal díszítik.

Húsvét

A tavasz legjelentősebb ünnepe, mellyel az egyház tanítása szerint Jézus feltámadásáról emlékeznek meg. Mozdó ünnep, melyet a niceai zsinat 325-ben hozott döntése értelmében a tavaszi napéjegyenlőséget (márc. 21.) követő holdtölte utáni első vasárnap ünnepelnek. Így módon március 22. és április 25. közé esik. Magyar neve jelzi, hogy véget ér a hústól tartózkodás, a nagybójt időszaka, az emberek ismét húst vehetnek magukhoz.

A már idézett Horváth János így írt az 1920–30-as évek bodajki húsvétjairól. „Húsvét vasárnap reggel kalácsot, sonkát, kis tormát és sőt vittünk fehér szakajtóban

49. ábra. A feltámadási körmenetben a kereszt után a férfiak vonulnak. Csókakő. Gelencsér Ferenc felvétele, 1987.

50. ábra. Feltámadási körmenet. Csókakő. Gelencsér Ferenc felvétele, 1987.

(konyharuhában) 6 órára a templomba. Az esperes úr megszentelte a húsvéti ételeket. Mikor hazaértünk a nagymama elosztotta. Az asztalon kellett megenni, még a morzsára is vigyázni kellett. Délután labdáztunk a Keselő alatt, vagy mentünk az erdőbe ibolyát szedni. Húsvét hétfőn vártuk a piros tojást. Az 1920-as évben az unokatestvérem nagy örömmel hív át, és mit látok meglepetve? Az orgonabokor tövében szénából fészket, a fészkekben lila és rózsaszínű tojásokat, melyek a kis nyúl hozott nekünk. Nagyon örültünk, féltettük. Sokáig játszottunk velük, míg eltörtek.” (1984. 15.)

Az idézetből is kitűnően a katolikus templomokban a *húsvétvasárnapi* szertartás rendjébe tartozott az *ételszentölés*. A korábban általános gyakorlat több faluban napjainkig megmaradt. A templomba vitt különféle ételek eredetileg jelképes értelmet hordoztak. Az asszonyok, nagyleányok vagy a gyerekek vitték kosárban, fonott csuhészatyorban, másutt tányéron (szakajtóruhával, szalvétával letakarva) a főtt vagy kövesztett *sunkát*, a főtt *tojást*, a *húsvéti kalácsot*, a *kenyeret*, a *sót*, esetleg a reszelt *tormát*. Csókakőn a tojásnak mindenképpen nagycsütörtökinek kellett lennie.

Szemléletesen mesélték el Fehérvárcsurgón az ételszentelés előkészületeit, lefolyását és a szentelmények elfogyasztását. „Eső innep regge aki akart szentőtetnyi vitte a templomba hét órára. Kosárba, egy szakajtóruhába. Egy darab sunkát má előtte megfőztünk, aszt tettük bele, meg annyi szem tojást, ahányan vótunk. De azt monta az anyósom, nem ez az igazi, csak fél tojás járna mindenkinek. Ekészítettük a tojást megpucóva, asztán a vizeskalácsot, meg egy kis só papirba. Vót aki vitt gyümöcsöt is. Az oltárná a pap megszentöte. Addig nem ettünk, míg nem hozták meg a szentőttet a templombú. A szakajtót, amibe be vót csomagúva, leterítettük az asztalra, még a morzsát se vót szabad földre leejtzeni, csak azon a szakajtóruhán ettünk. Aszt meg az anyósom összefogta, asztán a tűzbe öntötte, hogy arra nem szabad rátaposni.”

A szentelményeket, azok egy részét a magyar nyelvterületen sokfelé mágikus erejűnek tartották. A Móri-völgyben a karácsonyi almához hasonlóan a szentelt tojás különös erejében hittek.

A fehérvárcsurgóiaknál éppen ennek kapcsán járt személyenként fél tojás. Az azt elfogyasztó családtag ugyanis a későbbiekben, élete során ha *elbódult*, eltévedt, de eszébe jutott, hogy kivel ette együtt a szentelt tojást, újra visszatalált a helyes útra. A magyaralmásiaknál hasonló okból feleztették meg a gyerekek közt a tojást: akárhová *keverednek*, így majd megtalálják egymást. Csókakőn is összevágták kettőbe a tojást. Felét az egyik, felét a másik családtagnak adták, mert ha valamelyikük eltéved, így azzal fog találkozni, akivel közösen ette. (Gémes, 1960, 9–10.) Ez a hiedelem egyébként a magyarok körében különösen az Ipoly mentén élt.

A bodajki és a fehérvárcsurgói elbeszélés utal a húsvéti ételmaradékra a karácsonyi morzsához hasonló megbecsülésére. Csókakőn szintén nem eshetett le a földre a szentelt étel morzsája, s különösen nem volt szabad rálépni. A tojáshéjjal együtt eltűzelték, hiszen szentelt volt.

Területünk lakossága az utóbbi évtizedekben már mit sem tudott az ételek jelképes szerepéről, melyről azonban érdemes pár szóban megemlékezni. A sonka a Jézust is szimbolizáló bárány helyére lépve a paraszti élet gazdasági rendjéből következően vált jellegzetes húsvéti étellé. A tojás az újjászületés, az élet szimbóluma, mely a természet ébredéséhez, a tavaszhoz és Jézus feltámadásához egyaránt kapcsolható. Az egyház tanítása szerint a feltámadó Krisztus jelképe, de kultikus

céllal már a kereszténység előtt használták. A kenyér és a kalács Jézus keresztáldozatát jelképezi. A sónak és a tormának egykor gonoszűző erőt tulajdonítottak.

Területünkön napjainkban is a húsvét elmaradhatatlan kelléke az ajándékozásra vagy fogyasztásra kerülő *föstött tojás*, *pirostojás*. Különböző technikákkal történő hímzése, írása itt nem terjedt el, Nyugat-Európa nagyobbik részéhez hasonlóan egyszínűre festették. Sőt, Sárkeresztesen úgy tudják, a tojások illetően *föstése* is csak a századforduló után, az I. világháború körül jött szokásba, előtte festetlenül ajándékozták. Falvanként, vallásonként, családonként eltérően a *nagypéntektől húsvéthétfőig* (öregesen *második innepig*) terjedő időszak valamelyik napján *föstötték*. A családi asztalra kerülő, a gyerekeknek, locsolóknak, köszöntőknek adott festett tojást a környezetben található, összegyűjtött növényi részek főzetével, forrázatával színezték. A többször idézett fehérvárcsurgói Kiss Lajosné (sz. 1894.) a növényi festékek hajdani, ma már ismeretlen felhasználására is jól emlékezett. „Régen bizon nem vettünk föstéket, hanem kimentünk a kerbe, szettünk egy fé(l) marok lóhert, aszt megfőztük. Azután meg vót sáfrány. Úgy a házná termetük a sáfránt, asztán aszt ettünk hozzá, annak a virágyát. Avva föstöttük szép sárgára a tojást.”

Legáltalánosabb volt a vöröshagymahéj-főzet használata. Csákerényben egyes családoknál egykor már januárban elkezdtek gyűjteni a *vöröshajma haját*. Húsvét előtt megfőzték, s mikor forrt, belerakták a tojást. Attól függően, hogy mennyi ideig hagyták benne, a sárga szín különböző árnyalatait nyerték. Rendszerint három árnyalatot csináltak. Az érett *vöröshajma héjával* több faluban azért is szívesen festettek, mert az izlésüknek megfelelően szép sárgára fogta a tojásokat.

Csákváron korábban, szegényebb körülmények közt ugyancsak *hagymalével* festettek, melytől szerintük pirosas lett a tojás. Máskor a *diófa levelét* használták, mely barnára fogott. A batikolás kezdetlegesebb megoldásának tekintjük, hogy a tojásra szappannal írtak, ábrát, díszet rajzoltak, mely fehéren maradt, a festék nem fogta meg.

Az anilin festékek vagy ahogy nevezték, a *bóti tojásföstékek* az 1930-as években elterjedtek, a szegényebb családok körében is egyre általánosabbá váltak. Főleg pirosra és kékre festettek velük. Amint a tojás megszáradt, zsírral, szalonnadarabbal bedörzsölték, hogy fényes legyen. A vöröshagymával végzett bedörzsölés nemcsak fényt adott, hanem barnított is rajta. A két világháború között színezésre használták a piros *krepp-papírt* is. Megnedvesítették, s azzal *kenték meg* a tojást, végül kicsit megszírozták.

A húsvét hétfői locsolkodás termékenységvarázsló szokás. Országosan ismert annak ellenére, hogy nem mindenütt gyakorolták. A Dunántúlon csak szórvány adatok jelezték létét. Ezzel összhangban területünk egyes községeiben az utóbbi időben terjedt el.

Mohán a század elején még nem jártak a legények, gyerekek locsolni, s csak az 1920-as évektől kaptak rá. Söréden a századforduló körüli adatok szinték negatívak, hogy azután az 1910-es évektől előbb ritkán, majd egyre jobban és jobban megjelennek. A századfordulón született sárkeresztesi asszonyok emlékezete szerint „azelőtt nem vót divat a locsolás.” Sőt, leányaik is megnőttek úgy, hogy senki nem ment hozzájuk *locsúkonny*. Ugyanezt erősítették meg az 1920 körül született férfiak: „Én nem vótam se magam, se a barátokkal locsúnyi.” 1945-ig csak elvétve történt itt locsolás, inkább azután kezdett meggyökeresedni.

Iszkaszentgyörgyön, Bodajkon, Magyaralmáson, Csákberényben, Csókakőn viszont hosszabb ideje az utcán, az udvarokban egy-egy vödör vízzel *locsúták*, *burogatták* a legények a nagylányokat. Fehérvárcsurgón már a század elején is vödörszám öntözték a lányokat vízzel. A *locsulásért* – a napszaktól függően – esetleg pálinkával vagy borral kínálták őket. Az említett falvakban a két világháború között kezdett terjedni újabb, városias jellegű szokásként a *szódavízzel*, *szagosvízzel* (*szappanyosvízzel*), s különösen 1945 után a *kölnivel* történő locsolás. Előbb csak a kisebbek, a gyerekek használták a szagosvizet, a kölnvizet, melyet maguk csináltak szagosszappanból, készítették a helybeli borbéllyal vagy vettek a boltban. A házakat sorra felkeresve párt cseppet öntöttek a lányra vagy a gazdaasszonyra, de előbb még elmondták az országosan ismert, nem népi eredetű locsolóverset („Zöld erdőben jártam...”), melynek Bodajkon helyi változata is kialakult:

„Kis kertbe jártam,
Rózsafákat láttam,
Azok ekeztek hervannyi,
Szabad-e locsúnyi?”

Csákváron így köszöntöttek:

„Ennek a ház udvarába,
Szép kis bimbót láttam.
Vizet hoztam a tövére,
Szájjon áldás a fejére?
Szabad-e locsúnyi?”

Igyekezetükért pár fillért, forintot vagy tojást kaptak. Bodajkon a kedvesét meglocsoló legény szintén tojást és egy csokor virágot kapott. A tojás mágikus erejére és a húsvéti reggelire visszautalva említjük, hogy Csákváron a locsoló közeli ismerősnek e szavakkal adták oda a tojást: „Ezt azért adom, hogy el ne tévedj!” Napjainkban a szokás – amennyiben megmaradt – a gyerekeknél kifejezetten pénzügyűjtő jellegűvé vált.

Fehérvárcsurgón egykor a *locsulóktól* megkülönböztették a *köszöntőket*. Az utóbbiak kisebb gyerekek voltak, kik versükért tojást kaptak.

Csákberényben húsvéthétfő reggel a rátarti lányt a legények nem locsolták, hanem szalmával, törekkkel, trágyával szórták fel a háza előtti járdát.

A húsvétot legtöbb községben a *második ünnepen* tartott bál zárta le. Sárkeresztesen húsvét másnapján *rótak* a pásztorok. Házról-házra járva összeírták ki mennyi állatot fog kihajtani. A gazdaasszonyoktól mindenütt tojást kaptak.

Húsvét vasárnapot egy hétre követte *fehérvasárnap*, mely Bodajkon az elsőáldozás napja volt.

Hugó nap (ápr. 1.)

Az esztendő negyedik hónapjának, áprilisnak neve a latin *aperire* azaz megnyitni, kinyitni kifejezésből származik, utalva rá, hogy egy enyhébb, a természet megújulását eredményező időszak kezdetéről van szó. Vizsgált területünk lakói természetesen nem ezt, hanem inkább a bolondos, változó, kiszámíthatatlan időjárását

tekintik április jellemzőjének. A hónap kezdő napját pedig kifejezetten a *bolondok napjának* tartották, amikor az emberek megtréfálták, rászédték egymást, hogy azután a póruljártakat jól kikacagják.

Máig sem tisztázott, hogy miért éppen e naphoz kapcsolódtak a beugrató szokások, bár több magyarázat ismeretes. Az egyik elképzelés szerint ősi kelta gyakorlat maradványával állunk szemben, mert ez a nép április kezdetén vidám ünnepet ült. Vannak akik római eredetűnek tartják. Mások IX. Károly francia király (ur. 1550–1574) rendeletére hivatkoznak, aki 1564-ben az év kezdetét április 1-ről január 1-re tette át. Így április 1-én elmaradt a szokásos újévi ajándékosztás, helyére különféle tréfálkozások léptek, illetve az emberek januárban az áprilisi, áprilisban a januári ajándékokkal hitegették egymást. A keresztény vallással összefüggő magyarázat szerint az április 1-jei küldözgetés Jézusig vezethető vissza, kit egyik főpaptól a másikhoz, Ponciustól Heródeshez (!) irányítottak.

A paraszti hágyományok sorában az április 1-i elbolondítást, az április járatást újabb keletűnek tekintik. Az utóbbi évszázadban azonban a falusi emberek is mind gyakrabban rászédték egymást ezen a napon. A Móri-árok községeiben legtöbbször azzal küldték el a másikat a szomszédba, vagy a harmadik-negyedik házhoz, hogy menjen, mert hívatják. Ott persze semmiről sem tudtak, csak néztek a hívatlan vendégre, így a tréfa kitalálói hiszékeny áldozatokon jót nevetettek. Másokat a boltba küldtek, hogy siessenek, mert éppen valami különlegességet vagy hiánycikket lehet kapni.

A tréfa célpontjául gyakran szemelték ki a gyerekeket, kiknek teljesíthetetlen megbízást adtak. Elküldték őket a boltba biciklimagért, gereblyemagért, talicskamagért, kakaskurjantásért. Pénzt is adtak nekik a nagyobb meggyőzés érdekében. A gyerekek azután pajtásaikat is becsapták. A rászédettek hallgathatták, hogy „április bolondja, május számára” lett belőlük vagy a széles körben elterjedt csúfolódó verset kiabálták nekik:

„Április bolondja,
Fölmászott a toronyba,
Mekérdezte hány óra,
Fél tizenkettő,
Szamár mind a kettő!”

A magyar nyelvterület egyes részein április elsejét szerencsétlen napnak, rossz kezdőnapnak is tartották. A hagyomány szerint ugyanis ekkor született Júdás. Mások úgy tudják, e napon akasztották föl. A közeli Vértesboglár németjei szerint saját magát akasztotta fel e napon. (Tafferner, 1914, 119.)

Vizsgált területünk községeiben egységesen április elsejét, *Hugó napját* tartották a szőlőmetszés kezdő időpontjának. Az előző nemzedékek szigorúan betartották: „Az én apám mindig Hugó napkor kezdte a szőlő meccsét.” A gyakorlat nemcsak a paraszti gazdaságokban, hanem az uradalmakban is élt. „Az urak szöllejébe a meccsét nem kezdték előbb, csak Hugó naptyán. A vincellér sose kezdette előbb, akármilyen jó tavasz vót.” (Fehérváracsurgó) Racionális oka is volt a nem túl korai időpontnak: ilyenkorra egyértelművé vált, hogy a vesszőn melyik szem egészséges, melyik fagyott el, illetve melyik nem fakadt. Ezekre figyelemmel kellett metszeni, amint a magyaralmási rigmus mondta:

„Metszésed fogyjon,
Borod meg szaporodjon!”

Csókakón sok szőlőföldet a móri németajkúak birtokoltak. Ők szokták figyelmeztetni a helybéli magyarokat: ha Hugó nap előtt kizöldell a bodza, akkor el fog fagyni a szőlő. A korán kihajtó bodza után ugyanis még várni lehetett a szőlőnek ártó fagyos időjárást.

A nagyállatok kihajtása rendszerint április végére esett. Többféle megemlítették viszont, hogy egykor a kihajtás április 1-jén kezdődött. Amikor nem volt elég jó a legelő, csak megjáratták az állatokat.

Száznap (ápr. 10.)

Az esztendő századik napja. A kerek számnak a népi képzelet különös, bűvös erőt tulajdonított. A csákváriak szerint ennek megfelelően az uborkát nemcsak Hugókor, hanem *század napján* is jó vetni, mert akkor sok terem. A sárkeresztesiek egy csekélyebb része azon a véleményen volt, hogy Hugó mellett *századnapkor* is célszerű nekilátni a szőlőmetszésnek.

A magyarlásnál néhány nappal később, április 13-án volt az uborkavetés ideje, náluk „így maratt firú fira”.

Szent György (ápr. 24.)

A korábbi évszázadokban Európa jelentős részében a tavasz kezdeteként jegyezték Szent György napját. A hagyomány úgy tartja, hogy az ókorban Diocletianus császár idejében (ur.248–305) élt és szenvedett vértanúságot az előkelő kisázsiai családból származó római tiszt, Georgiosz azaz György. A legenda szerint abban az időben egy halálos leheletű sárkány tartotta uralma alatt Lybia tartományának egyik városát. A lakosság hogy magát megoltalmazza, minden napra két állatot ígért a fenevadnak. Az állatok fogytával az emberek kerültek sorra. Egy idő után pedig a királynak lányát kellett volna feláldoznia. A halálra készülő, ékes ruhába felöltözött királylányt azonban az arra járó György vitéz megoltalmazta. Lóhátról vívott meg a tóból kilépő állattal, előbb lándzsájával szúrta át, majd nyakát szegte.

György vitézt a kereszténységgel történt azonosulása, mártíromsága nyomán az egyház szentté avatta. Tisztelete keleten és nyugaton egyaránt elterjedt. Egykor Magyarországon is nagy népszerűségnek örvendett, számos település viselte nevét. Pozsonyszentgyörgy (v.Pozsony m.) és Bátya (Bács-Kiskun m.) népe pedig úgy tartotta, hogy a vitéz lovas küzdelme településük határában zajlott le, erről részletes történetekben szóltak.

Az egyházi legenda tehát folklórizálódott, a nép saját gondolkodás szerint átalakította, kiszínezte és lokalizálta a történetet. A vizsgált területre eső Iszkaszentgyörggyel kapcsolatosan egy változatot a sárkeresztesi Horváth Józsefné (sz. 1904.) mesélt el. „Az öregapám monta. Iszkaná nagyon régen, a kisközség határába nagy kiterjedésű nádos vót. Abba egy hatalmas sárkán tanyázott. A sárkán rettegésbe tartotta a falu lakosságát, mer nem csak háziállatot, de nem egyszer gyereket is ragadott el. Vót a faluba egy bátor kovácslegén, aki a lova hátára egy kohót szerkesztett, abba egy láncot tüzesített. Magáho vette a hosszú lándzsáját, úgy indút a sárkán keresésire. A sárkán nemsoká várotott magáro, kítátotta hatalmas szájját, a

legén meg beledobta a torkába a tüzes láncot. A lándzsájába meg körösztü szúrta a hatalmas állatot. De az haláltusájába a legént farkába agyonvágta. A bátor legént Györgynek hiták, azóta nevezik Iszka kiskösséget Iszkaszentgyörgynek.” Az iszkaszentgyörgyiek tudni vélik, hogy György vitéz a mohai bejárónál, a kőhíd mellett verte le a sárkányt, hol emlékére *kápónya* (kápólna) is állt.

Szent György napja hosszú időn át a paraszti kalendáriumok egyik legjelesebb napja volt. Általában kezdő, különösen tavaszkezdő napnak számított. Április 24-e határszerepe nyilvánult meg abban a hiedelemben, mely szerint „ha Szent György nap előtt megzördül az ég, akkor jó év lesz”. Legalábbis így vélekedtek a csákberényiek. A sárkeresztesiek, a fehérvárcsurgóiak, a csákváriak és a bodajkiak szerint az ilyenkor megdördülő ég jó terméssel biztat. A magyaralmásiak azt állították, a Szent György nap előtti égzengés jó búzatermést ígér. Az égháborúság ugyanis a korai tavasz jele, minek várható következménye a bőséges termés. Idős sörédiek így fogalmaztak: „Korai égzörgés – kései éhség”, azaz sok termés, kellő mennyiségű élelem remélhető, mely elhárítja az éhezés veszélyét. A csókaköiek egy része is azon a véleményen volt, hogy a jelzett nap előtti égzörgés kedvező hatású, gazdag temést sejtető, de ugyanitt – az előjelre hivatkozva – elhangzott olyan vélekedés is, hogy az adott évben sok jégverés lesz.

Gyanítható, hogy a változatokban megjelenő hiedelmek azonos tőre, kalendáriumi, csízióbeli eredetre vezethetők vissza. A feltevést igazolja, hogy az 1909-es kiadású Csízió Szent György havánál, azaz áprilisnál azt írta: „Ha e hónapban mennydörgést hallasz, jó esztendőd jegyez”. Másutt még hozzátette a kiadvány összeállítója, hogy az ilyen dörgés „jó és használatos időket” jelent. (98-99, 137.)

A Szent György nap előtti égzörgéshez fűződően Csákberényben, Csókakón, Magyaralmáson, Csákváron még egy hiedelem élt szinte napjainkig. Kinek sokat fáj a dereka vagy ezt meg akarta előzni, annak amint *megzördült az ég*, a földön *henteregnyi* (hemperegnyi) kellett. Az egészségvarázsló hiedelemben vetett hit komolyságát, hosszú ideig tartó fennmaradást bizonyítja, hogy Csákberényben a termelészövetkezet megszervezése után, az 1960-as években az egyik korai mennydörgés alkalmával az együttesen hagymát ültető asszonyok közül három hempergett meg a földön.

Időjósuló jellegű volt a csókaköiek egy másik megfigyelése. Söréd mellett, közvetlenül a falu alatt korábban kisebb tavacska nyújtzott, vizében, partján rengeteg békával. Brekegésük a szomszédos Csókakőre is jól áthallatszott. Ott azt tartották, ha Szent György nap előtt megszólalnak a békák, akkor később még ugyanannyi ideig hallgatni fognak. Azonos hiedelemről hallottunk a távolabbi Csákvárról. Alapja az, hogy a korai, a békákat koncertre ingerlő kellemes időt mindig hűvösebb követte. Hasonló hiedelem élt a palócok körében és a vérteshoglári németeknél. (Tafferner, 1941, 119.)

A búza április végi állapotából következtetni lehetett a várható termésre. A bodajkiak szerint, ha a varjú Szent György napkor nem tudott elbújni a vetésben, akkor rossz termés volt várható.

Parasztságunk a mezőgazdasági munkák esedékességének idejét a könnyebb fejbentartásért szívesen kötötte egy-egy jeles naphoz, mindez természetesen összhangban állt az ésszerű gazdálkodással. A Móri-völgy falvaiban Szent György napján, illetve hetében hagyományosan több terményt is vetettek.

A krumpit *Szen Győr nap hetiben* ültették, s ugyanakkor kezdték a kukoricavetést is, de ezt sokan inkább a következő hétre hagyták. A tököt a kukoricával azonos

időpontban juttatták a földre. Szent György napkor már az uborkát is lehetett vetni. Többen a környéken híres móri vásár időpontjához kötötték az uborkavetést, márpedig azt Szent György napkor tartották. Söréden azt is mondták, „hozzák a vásárosok az uborkát, lesz rengeteg”. Bodajkon pedig azt tartották, azon a hétfőn kell elvetni az uborkamagot, amikor Móron a vásár van. Ugyanis „a vásárban sok nép fireg-morog”, ezért sok uborka terem majd. Mind a sörédi, mind a bodajki hiedelem analógikus jellegű. Érdemes megemlíteni, hogy a dunántúli református népiskolák számára 1844-ben Pápán kiadott „Gazdaságtudomány alapszabályai” c. könyv szerint az „ugorka mag a neki szánt kerti ágy közepén Sz. György nap körül... sorban vették el.” (Mórocza, 1844, 57.)

A babot ugyanekkor, Szent György hetében *rakták* földre, annál is inkább, mivel április 30-át, Sienai Szent Katalin (népünk nyelvén *Széna Kata*) napját különösen kedvezőtlennek vélték. Némelyik csókakői asszony Szent Györgykor „ütette a borsó sullyát” (döntő részét), mert így szerintük bő termést hozott. A csákerényiek azt tartották, az árpát Szent György nap előtt, a zabot utána kell elvetni. A friss vetésre azután rögvést kérték is az esőt, ami igencsak használt neki. A csókakőiek és a fehérvárcsurgóiak szerint „aranyat ért a Szen Győr napi eső”.

A Szent György napi eső eredetéhez magyarázatok is fűződtek. A mohaiak szerint mikor a törökök elhagyták országunkat, megátkozták a magyarokat, de tévedésből hasznos átkot is szórtak ránk. Azt kívánták: „Verjen meg az Isten benneteket Szent György napi esővel, májusi harmattal és rossz szomszédal!” Az öregek szerint az átok inkább a káros részében fogott a magyarságon, mert a rossz szomszéd mindig megvan, de a másik kettő gyakran hiányzik. A magyaralmásiak szerint a törökök tévedésből azt kívánták: „Verd meg Isten a magyart Szen Győr napi esővel meg jó szomszédal!” Mert az április végi eső mindig nagyon kell, a jó szomszéd pedig többet ér, mint egy rossz testvér. Idős fehérvárcsurgóiak mondták, hogy a „Szen Győr napi eső a török átko Magyarországon”.

Szent György napra, annak éjszakájára a népi hitvilág szerint az ártó lények felfokozott tevékenysége jellemző. Igencsak óvni kell ilyenkor a szerencsét. Csókakőn ezért nem adtak ki e napon illetve ezt megelőzően a házból tojást, mert vele együtt a kérő a szerencsét is elvitte volna. Szent György éjszakáján bizonyos ismeret, tudás birtokába is lehetett jutni. Gémes Balázs csókakői gyűjtése szerint a lány ezen az éjszakán megálmodhatta, hogy melyik legény lesz a férje (1960, 6.). A Szent György éjszakáján szedett harmat a régi néphit szerint a föld erejét, hasznát hordozta magában, több tekintetben bűvös erejű volt. Más földjéről, asszony által, lepedővel összeszedve a bőség elvonását, a saját célra történő felhasználás lehetőségét eredményezte. Zala megyében *szentgyörgyharmat* néven is emlegették. Hajnalban benne mosdottak, hogy szépek, egészségesek legyenek. (Bálint, 1977, I. 309.). Öreg csókakőiek hiedelme szerint a szeplős lányoknak a Szent György napkor szedett harmatban kellett megmosakodni, hogy szeplőjük eltűnjön. (Gémes, 1960. 9.) Szent György nap táján a gazdagsághoz, a bőséghez más úton is hozzá lehetett jutni. A jeles nap előtt megfogott gyík farkát a bodajki hiedelem szerint le kellett csípni, pénztárcába tenni, s így sok pénze lett a cselekmény véghezvívójének. A Szent György előtt fogott gyíkhoz többfelé fűződik – igaz más tartalmú – hiedelem: torokfájás ellen mágikus cselekedetet végeztek vele. (Szendrey, 1986, 180.)

Az ókori rómaiak április 24-én tartották Pales pásztoristen ünnepét, a Paliliát. A pásztorok az istállókat kisöpörték, vízbemártott babérágakkal meghintették. A

jószágokat szalmalánggal megfüstölték, majd tűzön hajtották át, melyen maguk is háromszor átugráltak, hogy a boszorkányoktól, megmeneküljenek. Végezetül áldozatot mutattak be Palesnak, és kezet mostak a reggeli harmatban.

A katolikus egyház a pogány pásztorünnep helyett keresztény ünnepet kívánt tartani, ezért tette e napra sárkányölő Szent György névünnepét. Törekvése csak részben járt sikerrel, hiszen a szokások, hiedelmek a legutóbbi időig emlékeztettek a római pásztorünnepre.

Mindenekelőtt e napon hajtották ki első alkalommal a mezőre az állatokat, ami sokfele zöld ággal történt, füstölés, tűzön áthajtás kíséretében. Vidékünkön is Szent György nap volt a *kihajtás ideje*. A bodajki Kovács Károlyné (sz. 1922.) mesélte, hogy mindig *zöld ággal* hajtották ki a teheneket, hogy temékenyebbek legyenek, száraz ággal nem is volt szabad. Zámolyon a *parasztok* (református nagygazdák) az első kihajtáskor törtek egy zöld ágat, azzal legyezték, hajtották ki az állatokat az utcára. A csákberényiek Szent György napkor még a kislibákat is kihajtották a rétre. Gyakran azonban az időjárás nem tette lehetővé az április végi kihajtást, ám május elsejétől mindig a mezőn tartózkodtak az állatok. Kint is maradtak sokszor mindaddig, míg a hó le nem esett.

Magyaralmáson a Szent György napi pásztorünnep nyomait is megleltük. Az 1950-es években a falubeli juhász a *tavaszi számadás*, a gazdáktól történő állatátvétel után ekkor herélték ki a bárányokat. A sikeres műveletet követően barátaival a juhásztanyán tort tartott. A kiherélt szerveket előbb vízzel leforrázta, majd tojást ütött rá, s ezt ették. Bort ittak, úgy mulattak. A kisbárányokra pedig az esetenkénti hívós idő mellett az operáció miatt is ráfért a gyermekmondókaként is ismert hívogató:

„Süss, föl nap,
Szen Győr nap!
Kertek alatt a kisbárán,
Majd megfagy!”

Az órák, a napszakok múlását jelző harangozás időpontja is országosan megváltozott ekkor. Ezt nevezték *Szen Győr napi harangváltásnak*. Április 24-től Szent Mihályig (szept. 29.) reggel egy órával előbb, este egygyel később harangoztak, mint a téli időszakban.

A nappalok hosszabbodásával Szent György naptól a cselédeknek is kijárt a fél nyolc körül megtartott, reggelizésre szánt munkaközi szünet. A csákberényiek szerint pedig a napszámos embert Szent Györgytől Szent Mihályig megillette az uzsonna.

Április 24-e a közéletben, a szolgálatok megújításában, a szolgáltatások teljesítésében is kiemelkedő időpont volt. A középkori Budán nagy külsőségek közepette Szent György napján választották meg a bírót. Székesfehérvár 1703-as privilegialis oklevele értelmében a városbírót ugyancsak e napon kellett megválasztani, a tisztújítást megtartani. Korban közelebbi, paraszti példát idézve, Csákberényben a múlt század végén Szent György napkor fogadták fel az éjjeliőrt. (Vadász, 1982, 66.)

Mária Terézia úrbéli rendelkezése értelmében a jobbágyok Szent Mihálytól Szent György napig árusíthatták borukat.

A cselédek mindenszentekkor (nov. 1.) nyilatkoztak gazdáiknak, hogy maradnak-e vagy máshova szegődnek. Költözésük az 1930-as évek végéig január elsején

történt. A sok szenvedéssel, megpróbáltatással járó téli költözés helyébe ekkortól a Szent György napi *hurcúzkodás* lépett. „Szen Győr napkor má mentek a helükre a cselédemberek, kocsiszámra vitték őket.”

A sárkányölő vitéz nevét viselte az 1901-től működő vármegyei Szent György Közkórház, hová területünk lakói tartoztak.

Szent Márk

Szent Márk evangélista napja országszerte a búzaszentelés ünnepe. Eredete minden valószínűség szerint az ókorba nyúlik vissza, ugyanis április 25-én a rómaiak körmenetet tartottak és állatokat áldoztak, hogy vetésüket a rozsdától megóvják. A búzaszentelés az egész keresztény világban elterjedt.

Parasztságunknak a búza a legszükségesebb terményt, a megélhetést jelentette. Az aszálytól, a jégtől, a rozsdásodástól, az üszögtől, vagy egyéb csapásoktól történő megóvását különösen fontosnak tartották. Vizsgált területünkön mivel hivatalos egyházi ünnep volt, a katolikus községekben mindenütt megtartották a búzaszentelést.

Mivel az ünnep *dologidőbe* esett, inkább az asszonyok vettek rajta részt. A körmenet, a *prosekcio* harangzúgás közben, zászlókkal, énekelve ment *buzaszentőnyi*, ekképp ért ki a zöldelő vetéshez. A közelebbi, faluvégi, szebb termést mutató búzaföldeket keresték fel. Így Csákváron az Eszterházy grófok Újmajor illetve Móricmajor felé eső földjét, vagy a gazdák területére mentek, a Nagymalomhoz. Bodajkon a faluvégi, búzaföldek melletti négy keresztből minden évben másikat látogattak meg. A helyszínen a plébános elvégezte a szertartást, imádkozott, a négy égtáj felé *megáldotta, megszentötte a búzát*, közben a hívek *énekültek* is. Emellett szemrevételezhatték a vetést, amiről Magyaralmáson azt tartották, ha ilyenkor a varjú már elbújik benne, akkor jó termés lesz. A résztvevők a *szentőt búzából* néhány szálat téptek, amit otthon elcsipkedtek és a baromfiaknak, (különösen a kacsáknak, libáknak) rajtuk kívül esetleg a disznóknak és tehéneknek adtak. Csókakői vélekedés szerint az állatok így védelmet nyertek, nem pusztultak el. A szentelmény megbecsülését az is mutatja, hogy egy-egy letépett búzaszálat *az imakönvükbe* tettek, s ott sokszor éveken át őrizték. Szokásban volt, hogy a körmenet keresztjét, zászlóit búzából font kis *koszorúkkal* díszítették. A szertartás után visszatértek a faluba, az ünnepet legalább délig mindenféleképpen megtartották.

Pár évtizeddel ezelőtt valamennyi községben elmaradt a körmenet, a szentelés a templomban történik. Márk evangélista napja utáni vasárnap a hívek valamelyike visz be búzát, melyből a szentelést követően lehet elvenni.

Szent György nap szomszédságában – azzal megegyezően természetesen több terménnyel kapcsolatban tartották, hogy ilyenkor van a vetési ideje. A mohaiak, csákerényiek, csókaköiek, csákváriak véleménye, hogy „Márk evangélistakor köll rakni a buborkát” (uborkát). A fehérvárcsurgóiak szerint az uborka mellett a tököt is. A csákvári öregek egykor szigorúan tartották magukat a búzaszentelés idejéhez: „Mikor az utcán mentek a katolikusok a köröszthöz, a búzát szentöni, az öreganyám szaladt ki a kertbe, vetni az uborkát.”

Sineai Szent Katalin (ápr. 30.)

A középkor egyik legnagyobb hatású női alakja volt (1347–1380), aki Nagy Lajos királyunkkal is levelezett. (Bálint, 1977. I. 320.). Valószínűleg kalendáriumi hatásra alakult ki népies neve: *Széna Kata*. Területünkön is így ismerték. Ünnepét a népi hiedelem kizárólag a természettel kapcsolta össze.

A napján vagy hetében elvetett babból nem lehetett jó termést várni. „Szénás Kata hetibe nem jó babot útetnyi, mer akkor csak virágzik, nem terem.” (Söréd) „Szénai Szent Katalinkor nem jó babot raknyi, mert csak széna (t.i. szára) terem.” (Fehérvárcsurgó) „Április harmincadikán van Széna Kata, akkor nem jó a babot elvetnyi, mer csak a szára nő, hüvelye nem.” (Csókakő) „Széna Kata hetibe nem szabad babot útetnyi, mer akkor csak virágzik, nem terem.” (Bodajk)

Vizsgált területünkön rendszeresen említést tettek *Szalma Katáról*, *Szóma Katáról* is, kit hol Széna Katával azonosítottak, hol megkülönböztették tőle. Ám ez utóbbi esetben napját pontosan meghatározni nem tudták. A hiedelmek mindkét esetben azonos töről fakadtak. „A bab ne Szóma Kata hetibe, hanem Széna Kata hetibe legyen elvetve. Szóma Kata van előbb.” (Csákberény) „Szóma Kata hetibe nem szabad babot vetnyi, mer csak szára meg levele lesz.” (Csákberény) „Szóma Kata hetibe babot nem szabad vetnyi, mer csak szóma lesz belülle.” (Iszkaszentgyörgy) „Szalma Kata napján babot nem szabad vetni, mer szalma lesz csak, bab nem. De abban a hétben szabad.” (Csákvár) „Babot Szóma Katakor nem köll raknyi, mer akkor nem lessz.” (Fehérvárcsurgó) „A babot nem Szóma Kata hetibe köll vetnyi, mer akkor csak szára nyól, nincs rajta termés, szem. Előtte, utánna lehet.” (Sárkeresztes) Az idősebb asszonyok némelyike e regulát napjainkig betartotta, de már ez a korosztály is példakkal emlegeti, hogy mennyire „nem lehet rá annyi”, nem lehet benne hinni.

Május 1.

Az év ötödik, Maia római istennőről elnevezett hónapja a tavaszt, a természet teljes megújulását hozza magával. Az európai népek évszázadok óta megünneplik, örömmel köszöntik érkezését. Magyar nyelvterületen a tavasz eljöttét a *májusfa* vagy ahogy területünkön nevezik, a *májffa* megjelenése hirdeti. A felállított májusfa az ifjúság tavaszi szokásainak szimbolikus kelléke. Eredetét az egyszerű zöld ágakban, zöld lombokban kell keresnünk, melyekkel a középkortól május elsején a kerítéseket, kapukat, házakat díszítették. Általában május elsejére virradóra emelték, s mivel az egyház tanítása szerint ez a nap Fülöp és Jakab vértanúk ünnepe volt, a székelyeknél *hajnaljának* vagy *jakabjának* nevezték. Nyelvterületünk északi és nyugati részének egyes településein viszont más időpontban, május első vasárnapján vagy pünkösdkor állították a májusfát.

A felállítást a hatóságok nem mindig nézték jó szemmel, mivel az esemény kapcsán nem kevés illetlenség történt. Így azután az 1753-as háromszéki és 1773-as kézdivásárhelyi statutum (szabályrendelet) is tiltotta azt. Tessedik Sámuel (1742–1820), a jeles pedagógus és gazdász Szarvason a haladás nevében harcolt és ért el eredményt a szokással szemben.

Századunkban az általunk vizsgált vidékeken a májfa állításának két formáját

lehetett elkülöníteni. Egyrészt a falu fiatalsága a legények összessége vagy egy csoportja, rétege a közösség számára egy nagyobb fát emelt, rendszerint a falu központi helyén, nevezetesebb épülete előtt. A kocsmák elé már hosszú ideje, s napjainkban is állítanak, emellett az 1950-es, 1960-as években a tanácsháznál, kultúrháznál, tsz-irodánál is emeltek. Ide sorolhatók a község vezetői (uraság, jegyző, pap, tanító, bíró, a II. világháború után a tsz-elnök és a tanácselnök) tiszteletére állított fák is. Másrészt a falvakban szerteszét, a lányos házak elé emeltek fát az udvarló legények barátaikkal. 1945-öt követően az előbbi forma bizonyult maradandóbbnak a Bakony és a Vértes vidékén, míg a másik változat inkább a Mezőföldön élt tovább.

Az 1960-as évekig legtöbb községben a kocsmá előtti májusfa állítás a sorozás vagy a bevonulás előtt állók (az utóbbiak a *regruták* vagy *regluták*) előjoga volt, s egyben ez jelentette a kis közösség, az egykorúak, az *egybeliek* erőpróbáját. Magyaralmáson a sorozatra menők évfolyamát *e(l)ső legényeknek* is nevezték. A kisebb községekben (Sárkeresztes, Moha, Söréd, Csókakő) rendszerint egy, kivételesen kettő fát emeltek. „Ha sok volt a falu fiatalsága, kétfelé szakadt, mindegyik csapat külön állított májfát”, amiből nézeteltérések is támadhattak. Magyaralmáson mivel három kocsmá volt, mindegyik külön kapott egyet. Bodajkon a három kocsmán kívül az uraság, a jegyző és a tanítók portájánál díszelgett fa. Fehérvárcurgón rendszerint hármát-négyet tettek le: kocsmákon kívül a községháza elé is. Legnagyobb számban Csákváron emeltek a legények, kik melyik kocsmába jártak, oda állítottak. Márpedig a két világháború közt kilenc kocsmá működött, melyek törzsközönségét az egyes falurészek illetve rétegek adták. A faluközpontban lévő *Bozori* és *Héring kocsmát* a gazdalegények szállták meg, a periferián lévők a szegények látogatták. A két *Molnár kocsmába* jártak az iparosok, de külön volt kocsmájuk a bányászoknak és az erdészeknek.

Több helyen említették, hogy a múlt században, a századfordulón a legények még úgy lopták a fát, s az éjszaka sötétjében általában gyalogosan, nagy erőfeszítés mellett, távolról, nehéz terepen keresztül hozták meg. Sárkeresztesen az 1910-es években a mohai határban lévő savanyúvizes kút mellől lopták a nyárfát, a sötétben két patakon is át kellett kelniük. Volt eset, hogy útközben levágtak a fa végéből, mert súlya miatt nem tudták átvinni a vízen. A magyaralmási legények a századfordulón a fenyőfát a *Burgyáni erdőből* lopták, s vállukon vitték a kocsmáig. Elöl a nehéz törzset az erősebb, magasabb legények vitték, hátul a koronát a kisebbek. Egy alkalommal megtörtént, hogy az apróbb legények nem tudván elég magasra emelni a koronát, azt a földön csúsztatták, s mire nagy fáradozás után hazaértek, az szégyenszemre félig elkopott.

Később már az uraságtól kapták ajándékba, illetve jutányos vagy teljes áron vették, melyet a legények, egy-két helyen a kocsmáros fizetett ki. A lopott fát még gyalog, de ezt már kocsin szállították. Rendszeresen ugyanabból az erdőből hozták a fát. A mohaiak a *Mellári-*, később a *Csurgai-*, az iszkaszentgyörgyiek a *Tamási-*, vagy a *Gyóni-erdőből*, a sörédiek a pusztavámi fenyvesből, a csákerényiek a *Csókakői-erdőről*, a csókakőiek pedig a *Nánai-erdőről* vagy *Kápolnáról*. A sárkeresztesiek szintén a *Csurgai-erdőben* vágják ki a két világháború között a kedvezményes áron vett fekete, esetleg lucfenyőt. Májfául ugyanis a Móri-árok és a Zámolyi-medence falvaiban a természet adta lehetőségekkel összhangban *fenyőt* választottak, bár szórványosan találtunk *nyárfára* utaló adatot is. Bodajkon pedig úgy tartják, hogy az

51. ábra. Májfa állítás. Moha. Gelencsér Ferenc felvétele, 1985.

52. ábra. Májfa állítás – létra és ollófák segítségével. Moha. Gelencsér Ferenc felvétele, 1985.

1930-as évek legelejéig a fehér héjú, zsenge zöld levelű *nyírfa* volt a tavasz jelképe. Csak azután szorította ki a fenyő májfa. Mivel a Mezőföldön és Székesfehérváron nyárfát állítottak, így a megyeszékhelyt és közvetlen környékét kell a fa fajtája szempontjából határvonalnak tekinteni. Az utóbbi évtizedben területünkön is mind gyakoribb, hogy *jegenye*, nyárfa, esetleg *kőrís* törzsre fenyőkoronát tesznek, úgy állítják fel a májfat. Összehasonlításul említjük, hogy a mezőföldi Sárkeresztúron nem a fenyőt, hanem a nyárfát tartják igazinak. Könnyebb lévén, a fiatal legények ma is úgy lopják az erdőről, kézben, vállon hozzák, s a kocsmá elé állítják.

Minden közösség igyekezett lehetőleg nagyobb fát emelni, mint a másik kocsmá legénycsapata vagy az előző évfolyam, illetve a szomszédos község. Így a munkára alaposan fel kellett készülni. Május elseje előtti nap délutánján az állításra jogosult legények a kocsmában gyülekeztek. Néhány pohár bor elfogyasztása után nagyobbik részük kiment az erdőre, kivágni a fát. Devizsonokban, esetleg kis hordókban bort vittek magukkal. A hazaszállításához a lovakat és a fogatot a kocsmáros adta vagy valamelyik legény apja ment velük. A múlt század végén az is megesett, hogy a legények nem tudtak fogatot szerezni, ezért egyikük udvaráról az apai tilalom ellenére szétszedve, egyenként lopták ki a kocsi részeit, a lovakat pedig a kert felé vezették ki.

A kivágott fenyőnek ágait levágták, csak egy kb. 2 méteres koronarészt hagytak neki. A gyakran 20–40 m-es fát *hosszira eresztett tengelű pórekocsival*, *három kocsitengelőn*, *hat keréken*, *óda(1) nékünn* hozták haza, koronáját összekötötték, nehogy kár érje az úton. A kocsit, előzőleg már orgonavirággal, szalaggal, újabb krepp-papírral feldíszítették, a lovak nyakába *csöngőt* tettek, számszámjukra szalagot kötöttek. A távoli és fárasztó útról alkonyattájban, a hosszú fát végigülve, nagy énekszóval, virágos jókedvvel, a kezdeti siker ízét érezve érkeztek meg a faluba. Ahogy *éneköttek*, a falu népe kiszaladt az utcára, a házak elé, s nézte, hogyan *hozzák a májfat*.

A legények kisebbik része ezalatt a falut egymás közt felosztva, a lányos házakat kereste fel, *slingőt zsebkendőket*, *szallagokat* kértek. Különösen ott fogadták őket örömmel, hol a lány először adhatott díszet a fára. A folyó évben férjhez ment asszonyoktól is kértek, mégpedig *menyecskekendőt*, *piros bécsi kendőt*. A faluba maradó legények feladata volt a májfa gödrének kiásása is. Sárkeresztúron viszont sohasem végezte *álító* ezt a munkát, hanem megfogadtak valakit, aki 2 liter borért kiásta az egyik oldalán lépcsőzetes gödrot.

Az *állítás* idejére valamennyi legény együtt volt, sőt, segítség is érkezett, fiatalabb vagy középkorú férfiak adták a további szükséges erőt és irányítást. A szokás lényege, hogy a fa emelése titokban történjen, ezért csak a teljes besötétedés után láttak hozzá. Lányok, asszonyok nem lehettek jelen, csak legények és férfiak. Csákberényben, Csókakőn, Csákváron cigányzene hangjai mellett tevékenykedtek. Csákberényben az 1940-es évek elején maradt el a cigánybanda muzsikája.

Legelőször a kocsiról levett fát *fődtésztették*, koronájára rákötötték a kendőket, a szalagokat, s az I. világháborút követően a literes üveg bort. Ezután kezdődött a nagy erőt, ügyességet kívánó állítás. Segédeszközként x alakban, kötéllel összekötött *vendégodalakat* és *hosszilétrákat* használtak. A vaksötétben 20–30 ember dolgozott együtt, egy idősebb férfi irányítása mellett. A gödör lépcsőzetesen mélyülő része felé feküdt a fa, amit együttesen emeltek, nyomtak fölfelé. Mind fontosabb eszközzé váltak a hosszúlétrák és vendégodalak. Éjfélre, némelykor hajnalra *főlállt a májfa*. A

másik oldalra átdőlni nem tudott, a merőleges oldalfal megtartotta. Az állítóknak a kocsmáros – akárcsak a megérkezéskor – *ádomást* adott. Sárkeresztesen a kocsmasz-
talon a legényeket ilyenkor mindig 20 liter bor várta.

A májfaállítás tehát az egyidős legények jogosultsága, egyben erőpróbája volt, de a háttérben ott lehetett találni – a kidöntés kapcsán a bevétel révén érdekelt – kocsmárost. Épületénél állították fel a fát, melyet esetenként ő maga is szorgalma-
zott. Szükség szerint a szállításhoz lovakat, a vételhez anyagi segítséget nyújtott. Kocsmájából indultak, ide tértek meg a legények, bora mellett pihentek, jobban összekovácsolódtak.

Az 1950-es évektől nemcsak a felállítás helye, hanem egyéb körülmények is éreztették, hogy változások következtek be a szokásban. 1957-ben Csókakőn a kocsmá-
s, a tanácsához és a kultúrház elé emeltek fát. Az állítók már nem mindig a legények, hanem esetenként 30–32 éves fiatal emberek voltak, s a döntésre sem a hagyományos időpontban, hanem előbb került sor. (Pesovár, 1957. 1–2.)

Az 1960-as évek második felétől mind nagyobb gondot jelent a fa megszerzése, a szállító fogat kiállítása. A gazdaságok nem rendelkeznek a szükséges méretű, erős-
ségű segédeszközökkel, s legfőképpen hiányzik a falvakból a kellő fizikai erővel bíró, a hagyomány folytatására magát elkötelezettnek érző, közösségi érzéstől áthatott le-
gényréteg. Ennek következménye, hogy a fák magassága egyre csökken, a szokásból mind több hagyományos mozzanat hull ki. A megmaradtaknál is több a változás: az állítók bor helyett sört fogyasztanak, énekükben egyre több a könnyűzene, a fa díszíté-
se újfajta zsebkendővel, menyecskekendő nélkül, krepp-papírral, pezsgősüveggel tör-
ténik, stb. Több helyen említették, hogy a fát még felállítják a fiatalok, de a hagyomá-
nyos módon történő kidöntése elmarad. Bodajkon pedig 1980 óta már fát sem emelnek.

Egyik-másik faluban viszont még igen élő szokás. 1985-ben Mohán voltunk tanúi egy hagyományörző állításnak. Április 30-án délelőtt fél tizenegy tájban indult el két lovas kocsival a legénycapat a Sárkeresztes és Magyaralmás közti erdőbe fáért. A 20 m-es nyárfatörzset és a 2 m-es fenyőkoronát további 4 kisebb, lányoknak szánt fenyőfával együtt estére tudták meghozni, mivel útközben két kocsikerék is eltörtött, az utolsó kilométereket szükségmegoldásként *csuszóval* kellett megtenniük. Listár János helybeli ács a törzset és a koronát két nagykarikával, ékeléssel és szegezéssel illesztette egymáshoz. A legények sötétedés után zsebkendővel, szalagokkal, krepp-papírral díszítették fel a fát. A két méter mély gödröt a kultúrház és a kocsmá-
s közti területen ásták ki. A legények az egész est folyamán többször betértek a kocsmába pihenni, sört fogyasztani. Fél tíztől tizenegy óráig 22 felnőtt részvételével, tradicionális módon folyt az állítás. A férfiak mintegy fele már idősebb korú, meglelt ember volt, kiknek tapasztalata, állóképessége, nyugalma nagyon kellett. Először a fa töve került a gödörbe, de vele szemben egy másik fát is lehelyeztek, hogy a májfa ne a gödör falát nyomja, hanem a helyére csússzon.

A férfiak a fa koronájához közelebb, egymástól egyenlő távolságra helyezkedtek el, és vezényszóra kezdtek emelni. A kemény munkát végig Listár János irányította. Az emelés nyomán egymás után a fa alá kerülhetett a három x alakú ollófa és a három létra, melyekkel mind magasabbra tudtak nyomni, emelni. Amelyik segédeszköz a korona közelében már nem tartott, nem emelt, azzal előrementek a fa töve irányában és ott újra emeltek. Listár János folyamatosan figyelte, hogy áll a fa törzse a gödörnél, azaz párhuzamos-e a két oldalfallal; melyik létra vagy ollófa nem fog már, melyikkel

kell előremenni; elég ember van-e egy-egy ollófánál, létránál. Mindenben ő határozott, kizárólag az ő szavára cselekedtek, ő *vezénylő*, de őt terhelte a felelősség is. Rendszeresen csendre intette a résztvevőket, hogy mindenre figyelni tudjon, a veszélyt előre jelző esetleges recsenéseket meghallja. („Csönd! Csönd legyen!”) Szükség szerint adta ki utasításait és vitette a fát valamilyen irányba vagy emeltetett rajta. „Most a Gaja felé vigyék!” „Most a dülő felé vigyék!” „Most a középső létra gyün előre!” „Emeld meg!” Rendszeresen figyelmeztetett a helyes tartásra: „Lenn legyen a földön az ollófa ajja! Szorítsd össze az ollófát!” Parancsszavát, szakszerű irányítását elfogadták, senki nem vitatkozott vele, figyelmét csak esetenként hívták fel arra, hogy mit lenne célszerű cselekedni.

Az állítás kb. 40 fokos szög elérése után vált igazán nehézé, sőt veszélyessé. A támasztólétrák megtartó foka kétszer is recsenve tört szét, ilyenkor megfordították az eszközt. Az egyik törésnél a fa megingott, ettől megijedve hárman-négyen kiszaladtak alóla, de a többiek nyugalmukat megőrizve megtartották a májfát. Az elfutók szégyenkezve oldalogtak vissza. A csoport egyenletesen elosztott tagjai eszközeikkel fokozatosan emelni tudták a fát. Ezalatt mind közelebb kerültek a fa tövéhez és egymáshoz, mind kisebb területen fogtak, tartottak. Végül szinte körbefogták az ollófákkal, létrákkal a májfát, mely fölállt, egyenesbe került. A gödör betemetése már rutinművelet volt. A látványos, lenyűgöző esemény végeztével újra a kocsmába tértek be.

A májfaállítás elsősorban a fiatalok ünnepe, szokása lévén, jelentőséggel bírt a lányok-legények kapcsolatában, az udvarlásban is. Ezzel összefüggésben – mint utaltunk rá – a legrégebbi szokásnak azt kell tekinteni, mikor a legény zöld ágat, gallyat vitt a lánynak, rakott háza kerítésére. A századfordulón született sárkeresztesi asszonyok említették, hogy lány korukban kerítésükbe nekik is tűztek egy-egy *zöld ágat*. Csákerényben szintén zöld ágat, *orgonazódet* szúrtak a kerítéshez az 1900-as évek elején, esetenként szalagot is kötöttek rá. Fehérvárurgón az *ágot*, mely leginkább orgona volt, de lehetett fenyő is, az utcai kisajtóhoz szorították be. Söréden szintén *szelencét* (orgona) tettek a kerítésekbe. Magyaralmáson aki számított a lányra vagy kedvelte, az este ugyancsak *zöld ágat* tett a kapujába, kisajtájába. Mohán és Csókakőn mikor hozták a legények az erdőről a májfát, akkor dugdoztak a lányos házak kerítésébe orgona- és fűzfa- illetve a májfaról tört ágakat.

A májfaállítás másik formájaként az udvarló legény barátaival éjszaka, titokban a lányos ház elé, a kiskertbe, az udvarba, tehát kapun belül; vagy a kapun kívül szokott kisebb méretű, lopással szerzett fát letenni. A fenyő mellett itt már gyakran feltűnt a *jegenye* és a *nyár*. Iszkaszentgyörgyön kisebb lányoknak szépen megnyúlt orgonával is kedveskedtek. Az egy társaságba tartozó legények előre megbeszélték, hogy mindegyikük *szeretője* házában emelnek fát. A 3–6 méteres fákra sokszor szalagot is kötöttek. Némelyik községben egyik-másik csinos lány több fát is kapott. Megesett az is, hogy a később érkező legények a korábbiak májfáját eltávolították. A nagy ritkán más faluból érkező, az éjszaka sötétjében májfát állító legényeknek arra is kellett számítani, hogy a helybeliek akadályozni fogják ténykedésüket, netán megverik őket.

A mezőföldi falvakban (Tác, Sárkeresztúr, Sárszentágota, stb.) napjainkban is igen élő a lányos ház elé, a kiskertbe történő májfaállítás. Éjjel után, titokban emeli az udvarló legény barátaival, krepp-papírral, rákötött orgonavirággal díszíti. Akad olyan lány, aki két-három fát kap. Itt is van példa rá, hogy a már felállított fát a másik udvarló legénybarátaival ellopja, azután vagy eldobja vagy újabb háznál sajátjaként

állítja fel. Egy-egy faluban harmincnál több fa is díszíti május elsejére az utcákat. A nagylány a fán kívül reggelre, az ajtaja elé egy csokor virágot (tulipán, orgona) is kaphat. Az utóbbi időben ez a szokás Magyaralmáson szintén meghonosodott.

A szerelmi ajándéknak számító májfát a lányos háznál némelykor visszataszító formában, rongyokkal, dögökkel feldíszítve készítették el, nyilvánosan kicsúfolva ezzel a lányt, vagy bosszút állva valamiért a családon. Iszkaszentgyörgyön, Fehérvárcsurgón, Bodajkon, Magyaralmáson, Söréden, Csókakón a haragra, megcsúfolásra okot adó lány vagy apa háza elé emelt fára dögölt kislibát, csibét, kacsát, rossz éjjeliedényt, cipőt, bakancsot tettek. Csókakón ilyen rútol feldíszített fát a kémény mellé is dugtak, esetenként egyenesen kukoricaszár volt a májfa, akárcsak Fehérvárcsurgón és Csákváron.

A legények tréfából vagy megtorlásként Iszkaszentgyörgyön, Fehérvárcsurgón, Csókakón, Csákberényben, Zámolyon, Csákváron május elseje éjszakáján leszedték a házak utcai kapuit, kiskapuit, több portával vagy utcával arrébb vitték, kicserélgették. Másoktól ellopták a kocsikereket, némelykor az egész szekeret, lovasszánkót, sőt, fölrakták a háztetőre. Nem egyszer napokba telt, míg ki-ki megtalálta a maga tulajdonát vagy rendet rakott. Csoóri Sándor is írt az effajta mulatságról. „Zámolyon nemcsak tornyokkal vetekedő fákat állítottak a legények, hanem a fa fölállításának az éjszakáján izgalmas és csiklandós éjszakai előadásokat is rögtönöztek. Például, ha a legények közül valaki meg akart bosszulni egy lányt, mert megsértette, mert a felhők közt hordta az orrát, vagy még inkább ha a lány rátarti szüleit akarta csúffá tenni, ezen az éjszakán engedte szabadon láncrakötött képzeletét. Megtörtént, hogy az egyik Öreg utcai nagygyzda lány házának a tetején egy trágyával megrakott szekeret bámulhatott másnap kárörömmel az egész falu. Még a vasvella is bele volt szúrva élethűen a fölpúpozott ganyé oldalába. Hogy kerülhet föl egy dögnehéz parasztszekér a háztetőre? Úgy, hogy a legények előbb szétszedték darabjaira, és fönt, a ház gerincén összerakták: a trágyát pedig vékákkal, pokrócokkal hordták föl halálos csöndben.” (1978, 359–360.)

Az összetartozás, a szerelem jelzésére Bodajkon az 1930-as években még szokásban volt május elseje éjszakáján a *hintés*, a *polyvahintés*. A legények a lányos ház előtt búzapolyvával vagy törekkkel felhintették az utcát. Azt tartották, „nem is leán, akinek nem hintettek polyvát!” Az illem szerint viszont reggelre el kellett söpörni, hogy tiszta legyen a ház eleje. Néhol a leány a fél éjszakát az ablakban töltötte, s leste vagy a polyvahintést, vagy a májfaállítást. Gyakran a legényes háztól a lányos ház ajtajáig hintették fel az utat, kifejezve, hogy kik az egymáshoz tartozók. Tréfából egy-egy idősebb, nőülési kort meghaladott legény házatól valamelyik öregleány vagy vénasszony házáig is hintettek. Söréden május elsejére virradóra az utcákat ugyancsak végigszórták polyvával, reggelre mindenki seperhetett. Csákberényben annak az eladó lánynak udvarára, háza elé az utcára szórtak szalmát vagy trágyát, akire magatartása, rátartisága miatt haragudtak. Iszkaszentgyörgyön ezen okból a *ház elejébe* polyvát, Csákváron *tolicsutát* meg polyvát hintettek. Mohán, ha a lány apjára haragudtak, akkor szórták fel polyvával a ház előtti térséget. A mezőföldi Sárkeresztúron viszont az idősödő, még el nem kelt lány háza, ajtaja elé dobálnak napjainkban is *szalmát*.

A *májfa kidöntésére* általában pünkösd második ünnepén került sor Iszkaszentgyörgyön egy héttel később, mivel a templom búcsúját is akkor, sz. ...romság vasárnap tartották. Amelyik faluban több fát emeltek, már pünkösd előtt egy héttel is

szoktak dönteni, hogy ne essen minden egybe, még egy alkalom legyen a mulatságra.

A májfa kitáncolásáig terjedő időszakban virtusból többen is megpróbálkoztak a fa koronájára akasztott borosüveg lehozatalával. 1945 előtt, mikor még valóban magas fákat emeltek, keveseknek sikerült. Egy-egy bravúros tettet évtizedekig emlegettek.

Sárkeresztesen a II. világháborút megelőzően május elsejétől pünkösdig, amíg a fa állt, az állításban részes legények vasárnaponként, illetve harmadnaponként este mentek a kocsmába, *egészíteni*. A májfaállítás után elfogyasztott bormennyiséget ilyenkor *kiegészítették*, azaz még ittak hozzá. „Megbeszétük, hogy mondjuk a húsz litert kiegészítjük huszonötre.” Legközelebb harmincra, vagy harminckettőre egészítették, mikor mennyi borfogyasztáshoz volt kedvük. Így tartott ez pünkösdig. Tartozásukat a kocsmáros fölírta, s csak a májfa kitáncolása után kellett az egésszel elszámolniuk. A középkor irányába mutató szokás közel áll az iparos céhek, legénycéhek tagjainak együttes mutalozásához, lakozásához.

Bodajkon a kitáncolás előtti vasárnap este a májfat *fölkoszorúzták, megkoszorúzták*. A fiatalok délután kimentek az erdőre, hol a lányok tölgyfaágakból, levelekből, továbbá virágokból, különösen pünkösdi rózsából *koszorút fonytak*. A legények vállukon hozták a faluba a spirális alakú, mintegy 20 méter hosszú koszorút. Egy vállalkozó legény létrán, majd a fa törzsén kúszva vitte fel a májfa koronájáig. Ügyességéért őt illette az odakötött borosüveg is. Lefeje a spirálalakú koszorút körbetekerte a fa törzsén. A helybeliek szerint ezzel jelezték, hogy a következő vasárnap lesz a fa döntése.

Szent György nap mellett május elseje volt az állatok *kihajtásának* másik fő időpontja.

Flórián (máj. 4.)

A vértanúságot szenvedett római katonatiszt napjához fűződő hagyományanyag területünkön igen szerény. A sárkeresztesiek – többek közt – *Flórián napját* tartják alkalmasnak az uborkamag elvetésére.

A Móri-völgyben a szentnek emlékműve ugyan nem állt, de vásáros napokon vagy ügyes-bajos dolgait intézve a környék népe Móron láthatta az 1844-es évszámú – mostanság sérült állapotú – Flórián-szobrot.

Fagyosszentek (máj. 12, 13, 14.)

A népi megfigyelés szerint május közepén – esetleg egy héttel korábban vagy később – mindig hidegebbre fordult az idő. Így *Szervác, Pongrác, Bonifác*, a május közepi *fagyosszentek* sokszor tettek kárt a termést ígérő növényzetben. Területünk lakossága nagy aggodalommal várta e napokat.

Nepomuki Szent János (máj. 16.)

Csehország patrónusának, a jezsuiták mennybéli pártfogójának tisztelete a

53. ábra. Nepomuki Szent János szobra. Bodajk. Gelencsér József felvétele, 1987.

magyarságnál a barokk kortól különösen nagy. A Móri-árok két végpontját jelölő városban, Székesfehérváron és Mórton – döntően a német eredetű lakosság nyomán – jelentős kultusza alakult ki a szentnek. Fehérváron a Március 15-e utcai tekintélyes barokk – népiesen egykor *németnek* is nevezett – templomot a jezsuiták 1745 és 1751 között építették, s neki szenteltették. Oltárképpen megdicsőülése látható. A templom melletti köz a nevét viseli. Ugyancsak oltárképe van a Kossuth utcai Karmelita templomban. A Lépcső utca 1. sz. alatti manzárdtetős 18. századi sarokház homlokzati falfülkéjébe barokk szobrát helyezték. A Móri úton áll áhitatos, égre tekintő kőszobra, melyet még 1705-ben a kuruc csapatok kiverésének emlékére az akkori labanc városparancsnok emeltetett. Mórton szintén 18. századi kőszobor – gyerekekkel és kereszttel – hirdeti emlékét.

Területünkön legnagyobb tisztelete Bodajkon alakult ki, ám századunkban ez is egyre halványult. Itt a katolikus templom homlokzatát Szent Fidél és Nepomuki Szent János szobra díszíti, mindegyik 1768-ból való. Az egymáshoz közeli templom és az egykori Nagy-tó között áll az 1803. május 16-án a „Bodajki M (mező) V (város) Buzgóságával Fölemeltetett” Nepomuki János szobor, ahová az 1930-as évek közepéig a falu katolikus népe körmenettel járt ki, s ott imádkozott. Három egymást követő esten mintegy 30–40 fő vett részt a *nepomuki litánián*. Akkor még a szent szobrát évente megújították, újrifestették.

Valószínűsíthetjük, hogy a településen korábban még élénkebb kultusza volt a szentnek. Tisztelete nyilván összefüggésben állt azzal, hogy a községen keresztül folyt

a Bodajki- és Móri-víz, a Gaja-patak, melegvízű források fakadtak itt, a falu közepén álló Nagy-tavat fürdőként is használták, továbbá a településen, illetve határában szépszámú malom (1791-ben 7, 1930-ban 4) működött. Ugyanis Nepomuki János vízbevetése nyomán különösen a víz mellett és vízből élők körében örvendezett nagy népszerűségnek, azok védőszentje volt.

Iszkaszentgyörgyön a falun keresztülfolyó patak partján állt egykor a szent szobra. A közeli utcát ezért nevezték korábban *Szent János utcának*.

Orbán (máj. 25.)

A Móri-völgy és a Zámolyi-medence népe *Orbánt az utolsó fagyosszentnek* tartotta, mely elhüvösödő időjárásával mindig veszélyt jelentett a termésre. Különösen a szőlőt féltették tőle. Az óvatos öregek rendre figyelmeztették a fiatalabbakat: „Várgy csak, még esztán gyün Orbán!” (Sárkeresztes) Az idős sörédiek szerint Orbán a legjobban fagyos, aki gyakran leszedi a szőlőt. A csákberényiek – mint mondták – nagyon várták, hogy elműljön, s vele vége legyen a fagyosszenteknek. Területünkön fokozottan figyelték e nap időjárását, hőmérsékletét. Az alacsonyabb fekvésű, lapályosabb helyeken fagyveszély esetén füstölték a szőlőt, hogy ne érje kár. A csókakóiek szerint, ha nem fagyott el a szőlő Orbánkor, akkor már „a kádár is jobb kedvvel csinálta a hordókat”, tudta, hogy lesz kereslete árujának. Fehérvárcurgón mondták (Vargha, 1975,5.):

„Ha Orbán nap tiszta,
Bort az egész nép issza.”

Sok helyen jól ismerték a móri német szőlősgazdák Orbán napi szokását, de nem követték.

Keresztjáró napok

Az áldozócsütörtök előtti három napot nevezik a katolikusok *körösztjáró napoknak*. Kereszténység előtti, tavaszi, a járványos betegségek elleni védekezést szolgáló körmenet továbbéléséről van szó, melyet a kereszténységbe plántálódása után a hagyomány szerint még I. Szent Gergely (megh. 604). szabályozott. Azóta az áldozócsütörtök előtti napokban a járványtól, betegségekktől való oltalomkeresés érdekében könyörögtek a hívők.

Vidékünkön a plébániatemplomokból körmenet indult a faluban, illetve annak közelében álló kereszttekhez. Minden nap másikat kerestek fel és ott nyilvánosan könyörögtek. Sajátos vonásai miatt különösen figyelemre méltó volt a csókakóiek szokása, melyet az 1950-es évek elejéig megtartottak. A *prosekcio* zászlókkal, meghatározott rendben, minden nap másik utcán lévő keresztet kerestek fel. A kertekből összegyűjtött virágokból a soron következő kereszt utcájának lányai előző nap délutánján a legények és hozzáértő asszonyok segítségével a keresztre nagyméretű *koszorut* kötöttek. Ennek első sora vadgesztenye virágja, a második piros tulipán, a harmadik pedig fehér tubarózsa lett. A kereszt díszítése mellett a nagyleányok feladata volt, hogy alá tetszetős oltárt készítsenek. Fehérvárcurgón főleg asszonyok vettek részt a reggeli szertartáson. Itt azt is tartották, hogy

54. ábra. Bodajk látképe. Rohbock Lajos metszete, 1860. Gelencsér Ferenc reprodukciója.

keresztjáró napkor kell az uborkát vetni, hogy sokat teremjen. Bodajkon ugyanígy vélekedtek, azzal a kiegészítéssel, hogy csizmában kell a munkát végezni, akkor sok és jó uborka lesz.

Áldozócsütörtök

Jézus mennybemenetelének, ennek nyomán sok régi templomunk búcsújának napja. Számos búcsújáró helyen (pl. Mátraverebély, Máriagyüd) áldozócsütörtök az évkezdő nagy ünnep. A Móri-völgy távoli vidékeken is híres kegyhelyére, Bodajkra szintén ezen a napon érkeztek az év első processziói.

Bodajk szép fekvése, jó megközelíthetősége, bő vizű forrásai révén hosszú idő óta vonzza a zarándokokat. A hagyomány szerint igen ősi búcsújáró hely, mert

55. ábra. A bodajki kegytemplom főoltára. Gelencsér Ferenc felvétele, 1985.

gyógyító erejű forrása mellé még Szent István építtette az első kápolnát, Szűz Mária tiszteletére. Államalapító királyunk maga is gyakran megfordult, imádkozott itt családjával, különösen Imre herceggel együtt. A községben máig elevenen él első királyunk emléke. Úgy tartják, a mintegy 20 km-re eső Fehérvárról némelykor csónakon, máskor mezítláb, gyalog tette meg a zarándokutat, s imádkozott a szent forrásnál a magyarok Nagyasszonyához, Máriához. Egy alkalommal áhitatoskodásában megzavarták a közeli Nagy-tó kuruttyoló békái, melyeket ezért megátkozott. Azóta nem élt béka a tóban. A hagyomány szerint Szent Gellért püspök és Szent László király szintén járt Bodajkon.

Állítólag a megszálló törökök is használták a forrás vizét, kötelező napi imáik előtt abban végezték a rituális mosakodást.

Valószínű, hogy a kápolna a mohamedán uralmat átvészelte, s csak a 17. század második felében rombolták le – a reformátusok. A török kiverését követően a móri kapucinus szerzetesek építették újjá, felszentelésére 1697. július 2-án került sor. Nem véletlenül Sarlós Boldogasszony ünnepén, mivel a római szentszék e napra engedélyezte a teljes búcsút. Székesfehérvárról, Veszprémből, Várpalotáról, Tatáról több száz hívő csatlakozott a környék mintegy 5–6000 fős seregéhez. Bodajknak később további – elsősorban Mária – ünnepekre is sikerült elnyernie a búcsú jogát. A kegyhely népszerűségét növelte, hogy a hagyomány szerint az ide zarándoklókkal – a Szűzanya közbenjárása – csodálatos gyógyulások történtek, imájuk meghallgatásra talált.

A kegytemplom mai formájában a 18. század első felére készült el. Kegyképe

1695-ből való, a Segítő Szűzanyát ábrázolja, s a passai kegykép másolata. A közeli Kálvária-hegy műves kőkeresztjét 1736-ban faragták, ugyanebből az időből való az itt látható Szűz Mária, Szent János és Magdolna szobor, melyeket Székesfehérvár város készíttetett. A Kálvária-hegy kápolnája, „az Úr tömlőcze” szintén ebben az évben épült, akárcsak az eredeti stációk, melyek azóta jócskán kicserélődtek.

A búcsújáró hely közkedveltségéről a múlt század közepétől többen megemlékeztek. Jordánszky Elek 1836-ban kiadott művében közölte a Mária kegykép rajzát, s szólt annak tiszteletéről: „Ezen kép előtt mindjárt kezdetek ájtatoskodni a nemrégiben a Török járomból megszabadított hívek: megújítattak a Magyarok nagy Asszonyához való ősi birodalom: ennek mértékéhez képest megnyúltak a végtelen irgalmú Istennek könyörületességei: meghallgattak a testi és lelki sanyar szükségekben keservesen sinlők buzgó kérelmei: ennek bizonyítására felfüggesztettek az Oltár körül számos emlék jelek: szaporodott évről évre az oda zarándokolóknak sokasága.” (1834, 7374) Fényes Elek 1851-ben azt írta, hogy Bodajk katolikus anyaszentegyházában „tartatik a boldogságos Szűz Mária képe, melyhez népes búcsújárások történnek.” A kálváriát is ritka szépségűnek minősítette. (1851. I. 140.) Mintegy évtizeddel később Hunfalvy János könyve szöveges részében ugyancsak Bodajk mezőváros Kálvária-hegyét említette, de ugyanebben a műben még figyelemreméltóbb Rohbock Lajos metszete. A Kálvárián kívül a kegytemplom felé zászlóval vonuló zarándokok, továbbá imádkozó parasztok láthatók rajta. (1851–64. II. 330–331.) 1863-ban Zách János szinte megismételte Fényes Elek szavait: „Bodajk maga búcsúhely, hová a Boldogságos Szűz Mária kegyelemképéhez máriaünnepeken ájtatos keresztények zarándokolnak.” (1863, 73.) A századfordulón Wekerle Sándor, a szomszédos Mór szülőtte rögzítette Bodajk nevezetességeit: „Mária-templom a papkert melletti Mária forrással. Ez a templom nagy környéknek búcsújáró helye, hová májusban, de különösen szeptember hónapban a papság vezetése alatt nem csak a szomszédos községekből, hanem távoli vidékekről is ezrével sereglik a hívők ájtatos csoportja. A templommal szemben álló magas hegyen van a kálvária.” (1896. 558.)

Áldozócsütörtök az év első búcsújáró napja volt Bodajkon, de nem a legnépszerűbb. A hagyomány úgy tartja, hogy a múlt században még számosan zarándokoltak ekkor a kegyhelyre, ám századunk első felében már csak néhány processzió. Közöttük mindig megérkeztek a megyehatáron túlról a tataiak, a környékből pedig a csákkberényiek.

Pünkösöd

Az ősi, pogány eredetű tavaszi ünnepek sorába tartozik, melyet az egyház kiírtani nem tudván, keresztény tartalommal töltött meg; a Szentlélek földreszállásának napja lett. Húsvéthoz az ötvenedik napra esik, így mozgó ünnep május 10. és június 13. között.

A húsvétól pünkösdig terjedő időszakot a magyar nyelvterület egyes vidékein (pl. Szegeden és Zenta környékén) *zöldfarsang* néven emlegették. Sárkeresztesen a mindennapi használatból már régen kikopott ez a szó, de egyesek még emlékeztek rá, hogy öreg nagyszüleik egykor emlegették: „Mikor emulik a nagybójt, zódfarsang van.” Ebben a húsvét utáni időszakban ismét szabad volt a mulatság, a lakodalom, ezért is biztatták valamikor a farsangba el nem kelt, szomorkodó nagylányt, hogy

majd férjhez megy *zöldfarsangban*. Az elnevezés magyarázatául említjük, hogy a zöld, a zöld ág a magyar népszokásokban a természet tavaszi megújulásának színes jelképe volt.

A Szent György napnál és május elsejénél közölteken túl pünkösdi kapcsán külön kell szólni a zöld ágakról, azok hordozásáról. A szokásnak a tavasz megjöttét jelző, nyárhívogató szerepe volt, egyúttal szórakozási alkalmat teremtett. Csókakőn lányok-legények énekes felvonulását jelentette, mégpedig keresztül az egész falun, zölddel, virágokkal. Énekükben az ismert gyermekjáték szövege műdalokkal keveredett.

Az 1910-es évekig pünkösdi napján a csókakői fiatalok a vár alatti domboldalra mentek fel. Zöld ágakat vágtak, melyeket a magukkal hozott pünkösdi rózsákkal díszítettek fel. A felvirágozott ágat hol leány, hol legény vitte, úgy vonultak le nagy énekszóval a faluba. Egy-egy helyen megálltak, ketten kaput tartottak, a többiek pedig átbújtak rajta. Közben énekelték: „Bujj, bujj zöld ág...” De közbeszúrtak újabb eredetű nótákat is. (Diószegi, 1961. 8.)

Pünkösdi korábban kétnapos ünnepet hozott. Területünk népe az ünnep jellegének megfelelően mind *pünkösdivasárnap*, mind *pünkösdhétfőn* buzgón ment a templomba. A bodajki búcsújáró helyet ekkor főleg a német ajkúak keresték fel, mert a település a közelebbi, távolabbi vidék németjeinek is lelki központja volt. Már előző nap megérkeztek a zsámbékiak (Pest m.). Lovas kocsikkal jöttek, két-háromszáz fős csoportjuk csak a zarándoklat utolsó néhány száz méterét tette meg gyalog, fúvós zenekartól kísérve. Németül énekeltek, imádkoztak, akárcsak a *pünkösdi másnapján* bevonuló móriak. Jellegzetes népviseletbe öltözött, ezer főt is meghaladó menetük nagy port vert. Ugyancsak rézfúvósok kísérték őket. (Németh, 1988. 72.) Kilenc óra tájban, több mint 3 óras gyaloglás után érkeztek meg a 15 km-re fekvő Pusztavám németjei. A keresztet követve a legények 5 zászlót hoztak. A résztvevők száma rendszerint meghaladta a százat, de a plébános nem mindig tartott velük. A II. világháború után pár évig még gyalogosan zarándokoltak, azóta busszal.

Sárkeresztes református lakossága pünkösdhétfőn *bucsut* tartott. Természetesen ezalatt nem a templom ünnepe vagy búcsújárás értendő, hanem családi összejövetel, a falu ünnepe, mutatványosok, árusok jelenlétében. Azonban „a pünkösdi bucsu uan szegényebb vót, mer má a közmondás is ez vót: Karácsonkor kalácsot, husvétkor hust, pünkösdkor kenyeret, de azt is csak ha lehet! Mer má májusba vót, meg junius elejin, akkor sehun semmi nem vót, sok helen. Vót aki mónárhó ment e (kérni lisztet), hogy valamit süthessen”.

Az ünnepre érkezett rokonok tiszteletére lehetőleg tyúkot vágtak, lepényt, kuglófot sütöttek. Délelőtt együtt vettek részt az istentiszteleten, majd az ebéd elfogyasztása után megnézték a búcsút. A század elején már kirakodtak a különböző árusok: *vacakos*, *cukros*, *siflis* (mézeskalácsos), *márcos* (édes frissítő ital árusa). Az I. világháború után állították fel a *ringliszpicket* és a *hinnákat*, az 1930-as években jelentek meg a *cellövöldék*. A gyerekek már reggeltől az árusok, mutatványosok körül bámszkdoktak, örültek ha sok sátrat emeltek. A ringliszpílt kezdetben a tulajdonos kézzel hajtotta, s ebbe a gyerekeket is bevonta: tíz hajtás után egyszer ingyen fölülhettek. A kisebb gyerekek a felnőttektől már reggeltől várták az ajándékokat, de ők inkább csak délután sétáltak el a sátrak közé. A saját illetve a rokon gyerekeknek rendszerint vettek valamit, azután beszélgettek, nézelődtek, bementek a közeli kocsmába. A látványosságnak számító *májfadöntésre* délután került sor, estétől pedig a fiatalság a bálban mulatott.

Területünk községeiben általában pünkösdhétfőn, 1945 után pünkösdvasárnap *táncúták ki a májfát*. A fiatalok cigányzenére előbb táncoltak a fa alatt, majd kidöntötték. Magyaralmáson szigorúan csak a katolikusok délutáni vecsernyéje befejeztével zendíthettek rá a cigányok, kezdődhetett a kitáncolás. Itt amelyik lány először kérték fel táncolni, elsőnek ropta a fa alatt, az lett az esti bál királynője. Azt a lányt viszont, aki a fára nem adott díszet, a *májfótáncolás* alatt a legények a Rákóczi-indulóra *kizsuppóták*, kitáncoltatták. A döntés a felállítással azonos irányban történt. A fa kiásására a legtöbb faluban egy-két liter borért akadt vállalkozó. A félig kiásott gödörből rudazókötelek, láncok segítségével emelték ki a fát. A májfa közelébe ekkor már csak azokat engedték, kik az állításban részt vettek, arra zsebkendőt, szalagot adtak. A *kidöntött fát* a legtöbb helyen igencsak megrohanták, sietve leoldották, lekapkodták, sőt, bicskájukkal levagdosták díszzeit. Mindenki lehetőleg szeretője, kedvese hímmzett, monogramos zsebkendőjéhez igyekezett hozzájutni, ezért utólag cserélgették is a kendőket. Volt aki ezután megtartotta magának, mások visszaadták a lánynak. A májfadöntést estétől reggelig tartó bál követte, melyet jóidőben a kocsmá udvarán, különben tető alatt, a *kocsmában, lábaspajtában, fészerben, kocsiszínben* tartottak. A kidönt fát a legények a következő napokban eladták, árát elmulatták.

Szentháromság-vasárnap

A katolikus egyház a háromszemélyű egy Isten ünnepét a pünkösöd utáni első vasárnapra helyezte. Az iszkaszentgyörgyi katolikus templomot *szenháromság* tiszteletére szentelték fel, ennek megfelelően ezen a vasárnapon tartották itt a búcsút. A vallási vonatkozásoktól eltekintve ugyanazt jelentette katolikusoknak és a reformátusoknak. Itt a májfát sem pünkösdkor, hanem szentháromság-vasárnap döntötték. Az ünnep utáni hétfőn a falu népe a szőlőhegyen, a pincéknél mulatott.

Csókakőnek egykor fogadalmi búcsúja volt a *szenháromság-vasárnap* búcsúja, azonban idővel ellaposodott, majd elmaradt. A csókakőiek e napon nagy *prosekciónal*, az összes *ászlókkal* (zászlókkal) a plébános és a kántortanító vezetésével tavaszi zarándoklatként felkeresték a pár kilométerre eső bodajki kegyhelyet, honnét a közelség miatt már délután meg is térhettek. A sok zászlóra különös gondot fordítottak, mert dicsőségnak tartották, ha valamelyik falu népe több zászlót vitt, mint a másik.

Bodajkot szentháromság-vasárnap a közelebbi és távolabbi környékről egyébként is igen sokan felkeresték, mivel századunkban a *Mária nevenapi* (szept. 12.) mellett a legnépszerűbb búcsúnappal volt.

Úrnapja

A szentháromság-vasárnapot követő első csütörtök *úrnap*, a Krisztust jelképező oltáriszentség ünnepe. Kötelező megtartását IV. Orbán pápa rendelte el 1246-ban, s az adatok szerint negyedszázad múltán már a magyarságnál is megünnepelték.

Idővel úrnapja a legnagyobb egyházi ünnepek közé emelkedett. Leglátványosabb, legreprezentatívabb részét a dramatikus elemekkel is színezett, a magyaroknál

a 13. század vége óta megtartott *körmenet* alkotta, az oltáriszentség körülhordozásával. Egykoron ennek – a más alkalmakkor végzett oltáriszentség hordozásokkal együtt – embert, állatot, természetet megóvó, bajt elhárító szerepet tulajdonítottak.

Úrnapi területünkön is – az országos gyakorlattal egyezően – a négy égtáj irányában négy *sátrat* állítottak fel. Ezeket az építményeket fa vázból, zöld ágakból a község négy sarkán vagy különböző pontján, rendszerint minden évben ugyanazon a helyen, utcán, házak kapuja elé emelték. Elkészítésében a közelben lakók, az utcabeliek vettek részt: a férfiak lovas kocsikon az erdőről zöld gallyakat, főleg tölgy- és cserfaágakat hoztak, ráfonták, ráterítették a vázra; a fiatalasszonyok pedig az éppen nyíló virágokkal tűzdelték tele. A sátor elejére ugyancsak zöldből, virágokból, így futórózsából font koszorút akasztottak. Minden kis építményben oltárt emeltek, asztalt vittek be, rá szobrokat, szentképeket, gyertyákat tettek.

A lányok és asszonyok feladata volt, hogy az ünnepet megelőző napon a mezőn kosárszámra *füvet*, *virágokat* gyűjtsenek. A szénával, fűvel előre felszórták a körmenet útvonalát. A leszedett pipacsot, búzavirágot, margarétát, szarkalábat, a kertekből származó rózsaszirmmal együtt a templomban és a sátraknál helyezték el, hogy a lányok a processzió alatt majd ebből tudjanak meríteni, aztán szórni.

A körmenetben a katolikus hívők szinte teljes számban vettek részt. Egykor ugyan a másvallásúak is kötelezve voltak a felvonulásra, de az emlékezet mára ebből semmit nem őrzött meg. A vegyes lakosságú községekben a reformátusok, mivel számukra nem volt ünnep, inkább korán kihajtottak a határba, a körmenet ideje alatt kocsikkal nem jártak, nem zavarták az ünnepet.

A templomból induló *prosecció* zászlókkal, énekkel, harangzúgás közepette haladt egyik sáttortól a másikig. A menetben a baldachin, az ég alatt helyezkedett el a pap, ki a monstanciát, benne az oltáriszentséget vitte. Az eget régebben idősebb *előljáró emberek*, utóbb fiatal férfiak emelték a feje fölé. Több faluban oldalról további négy férfi, égő gyertyájú *lámpával* kísérte a menetet.

Magyar nyelvterületen általános volt a fehér ruhás *mária-leányoknak* a szentség előtti sziromszórása. Vidékünkön is az *e(l)sődöző leányok* hintették az útra kis kosaraikból a már említett mezei virágféleségeket és a rózsaszirmot. Ha kifogyott, a sátraknál megtöltötték nekik. A szokáscelekmény igen régi múltra tekint vissza; II. Lajos király (1506–1526) fényes úrnapi körmeneteiben már hintették a rózsát és más virágokat.

Bodajkon a két világháború közt a kántor vezényletével a helybeli tűzoltózenekar kísérte az éneket. A muzsikálás az úrnapi körmenetben a magyaroknál megint csak régi gyakorlat. Pozsonyban a 15. század végén a menetben trombitások játszottak (Bálint, 1976. 350.), Komáromi Csipkés György (1628–1678) pedig saját korából a trombitálás mellett dobolásról, muzsikálásról is említést tett. (Csefkó 1931. 152.)

A körmenet mindegyik úrnapi sáttornál megállt, ott a pap áldást osztott, végezettül valamennyien a templomba tértek vissza. Az 1940-es évek végétől az úrnapi körmenet a templom közvetlen környékére szorult vissza.

A néphit a sátorbéli és az elhintett ágakhoz, füvekhez, virágokhoz különféle hiedelmeket fűzött. Az oltáriszentséggel megáldott növényeket sokra tartották, szenteltnek tekintették. Mindenekelőtt a körmenet végeztével, a templomból kijövet, a sátraknál tördeltek ágakat; némelyik építményt szinte meglepték, a gallyakat,

56. ábra: Úrnap körmenet. Bodajk, 1940. Gelencsér Ferenc reprodukciója.

virágokat gyorsan szétkapkodták, majd vitték haza, s a virágvasárnapi barkához hasonló módon használták fel: villámcsapás ellen betűzték a ház ereszébe vagy a padláson a szalufába. Volt aki azután vihar esetén tűzre vetette, elhárító célzattal. Magyaralmáson így vélték, hogy a tetőbe dugott sátorbeli ág nál még az állathullás veszélye sem környékezi meg a gazdaságot.

A népi gyógyászatban igen sok virágnak fotos szerep jutott. Részben mint klasszikus ókori örökséget vették át a középkori kolostorok, továbbá a nemesség és a városi polgárság közvetítésével jutott el a parasztsághoz. (Ujvári, 1980. 389–332) Gyógyító erejükben méginkább bíztak, ha egyházi áldásban részesültek. A Hortobágyon, Szilágyságban, a bukovinai magyaroknál, Sióagárdon (Tolna m.) és még többfelé ismeretes az úrnap virágok felhasználása betegség ellen. Csókakőn az úrnap sátor oltárja alá tettek *ezerjőfüvet* és *kakukkfüvet*, mely így meg lett áldva, s különösen teaként volt hasznos. (Mindkettő ismert gyógynövény. Az előbbit azért is célszerű volt megáldatni, mivel a csókakőiek szerint hegyét a boszorkányok mindig lecsípték. A kakukkfüvet pedig a magyarok sokféle mágikus erejűnek tartották.) Iszkaszentgyörgyön fölszedték azt a füvet, pipacsot, búzavirágot, szarkalábat, melyen a processzió elhaladt, s otthon megszáritották. Ha valamelyik kisgyerek *verésbe vót*, azaz szemmel megverték, e növényekből készített főzetet öntöttek fürdővizébe, a beteget így *föröszötték* meg.

Sokhelyütt az úrnap virágot körmenet után kivitték a családtagok sírjára. Hasonlóan cselekedtek a fehérvárcurgói katolikusok is.

Csornáról (Győr-Sopron m.) eucharisztikus időjárési regulát közölt Bálint Sándor (1976. 359.):

„Ha fényes az úrnappa,
Buzakereszttel telik meg a pajta.”

Hasonló időjóslás lapul meg a bodajkiak hiedelmei közt. „Ha urnapi körmenetkor főszarott (felszaradt) a pap lábo alatt a széna, akkor jó széna és jó betakarított idő lesz. De ha esett az esső, ottrohatt renden a takarmán, a gabona is kicsírásodott.”

A jeles egyházi ünnep megtartását külső körülmények nem zavarhatták meg. Bodajkon egykor az úrnapi körmenet ideje alatt idegen lovaskocsi sem vonulhatott át a falun. Ellenkező esetben ugyanis hiedelmük szerint jég verte el a határt. Biztonság okából kirendelték ilyenkor a csószöket órségbe a falu végére, s ők kötelesek voltak leállítani a más községbeli kocsikat. Mégis történhetett baj: „Vót ám oan eset, hogy gyütt a gonosz lélek. Nem ám idegen kocsi vót, hanem gonosz lélek. Körösztüment a falun, asztán everte a jég a határt.” Csókakón úgy vélték, „ha úrnapiján a körmenet kocsival találkozik, abban az utcában tűz lesz, ahol találkoztak vele.” (Gémes, 1960. 2.)

Nyári hiedelem- és szokáskör

Medárd (jún. 8.)

Ahogy szerte Európában, úgy vidékünkön is *Medárd*, régiesen *Médárd napjához* időjárési hiedelem fűződött. Ha ezen a napon esett az eső, akkor a következő negyven napban hasonló időjárásra számítottak. Megfordítva pedig: ha nem hullott az égi áldás, ugyanilyen hosszúságú szárazságot, aszályt lehetett várni. Legtöbben csak ennyit mondtak: „Médárdkor ha esik, akkor negyven napig esik.” A fehérvárcsurgóiak – nyilván kalendáriumi eredet nyomán – versbe foglalták a regulát:

„Ha Médárdkor esik,
Szénád úszik, veszik.”

Csákváron emiatt vélekedtek úgy, hogy Médárd napig a szénát fel kell gyűjteni. Szent Médárd püspöknek (megh. 560) semmi köze nincs az időjósláshoz, mely feltehetően sok évszázados népi megfigyelésen alapul. A negyvennapos eső hiedelme a magyarok közt már a 16. század közepén élt. (Takáts, é.n. I. 28.) A már többször idézett Bod Péter korában olyan jóslatot ismertek, hogy az esős Medárd napot harmincnapos esős idő követi. Az utóbbi évszázadban viszont mindig negyven napot említett parasztságunk. A negyvenes szám előtérbe kerülésében nyilván szerepet játszott, hogy bibliai szent szám. Ráadásul a bibliai özönvíz idején is negyven nap és éjjel esett a földre az eső. (Mózes I. 7. 12.)

Barnabás (jún. 11.)

A sárkeresztesiek szerint *Barnabás* a szénakaszálás napja, ekkor fogtak a munkához.

Szent Iván (jún. 24.)

Szent Iván, másként Keresztelő Szent János napja az egyházi év egyik legjelesebb ünnepe. (A Szent Iván név továbbélése a görögkeleti egyház egykori befolyására utal.)

A nyári napforduló időpontjára helyezett ünnep szokás- és hiedelemanyaga területünkön feltűnően szegényes. Jószerivel csak néhány termény érési idejével hozták kapcsolatba. Az igen nagy forgalmú, a környékbeli nép számára oly fontos székesfehérvári *Szent Ivány napi vásárt* is ezért titulálták a század elején *cseresnyevásárnak*. A korai termésű, így kedvelt *szentiványi óma* (alma) ugyancsak június végétől volt szedhető. (Egyébként a magyar nyelvterület több pontján Keresztelő Szent János ünnepén a szokások és hiedelmek közt jelentős szerepet kapott az alma.) A *János napi káboszta* szintén a népszerű termények közé tartozott, s mivel a nyár elejétől fogyaszthatták, a parasztcsaládok ételmezésében sokat jelentett.

Keresztelő Szent János nevét vette fel a legrégebb és leghíresebb egyházi lovagrend, a *Johannita rend*. Eredetileg a szentföldi zarándokok testi és lelki ápolása volt kötelességük, majd hadi szolgálatot is elláttak a keresztény hit védelmében. A rend magyarországi jelenléte a 12. század közepén vette kezdetét. Székesfehérvár Sziget nevű külvárosában állt templomuk, monostoruk, ispotályuk. Egy 1193-as keltezésű oklevél szerint ehhez 55 birtok tartozott, köztük területünkről Borz (Sárkeresztes határában), Zoboca (Fehérvárcsurgó és Iztimér közt), Izca (Izka-szentgyörgy része), Bodogth (Bodajk). Borz a későbbiekben Barch, Zenth Barbara azaz Szent Borbála, majd Kerezthaws-maiora, tehát Keresztes-major néven szerepelt. A lovagrend tagjait nálunk a középkorban nem johannitáknak, hanem inkább keresztéseknek nevezték. (Érszegi, 1971. 177–264.)

Sárkeresztes nemcsak a falunévben őrizte meg a johannitákat, hanem lakói körében is igen elevenen él a lovagrend emléke, 1865-ben a község jegyzője és bírója arról tájékoztatta Pesthy Frigyest (1823–1889), a kiváló történettudóst, a magyar helynevek kutatóját, miszerint „Keresztes nevét hihető, hogy a régi keresztés barátoktól nyerte. Az idős emberek meghallgatás után az mondatik, hogy a jelenlegi falutól délnek még mindég található régi épület alapkövei. Úgy adják elő, hogy ez valamikor a keresztés barátoké volt.” (Pesthy, 1977, 263.) A hagyomány e helyet ma is számon tartja, a *Kismalom-vögygyénél* jelöli meg. Egy helyi eredetmonda szerint ezt a völgyet a keresztések azért hozták létre, hogy a közelben folyó Cene-patakot összekössék az ugyancsak nem távoli Csermellyel, másképp Érrel. Ilyen módon akarták körülárkolni magukat, hogy védve legyenek a mohai Listár család támadásaitól. Azt is számon tartja a község emlékezete, hogy az egykori falu, mely a *keresztés barátoké* volt, mégsem itt, hanem távolabb terült el. A Borbálai-szőlőktől észak-nyugatra eső szántóföldben, mintegy 10 km-re rendszeresen találtak köveket, épülettörmeléket, tehát itt kell a régi falu nyomait keresni.

Péter–Pál (jún. 29.)

Péter és Pál apostolok a keresztény ősegyház kiemelkedő személyiségei voltak, akiket apostolfejedelmeknek neveznek. Hozzájuk kapcsolódik a legismertebb nyári jeles nap: *Péter–Pál*, másképp *Péter és Pál napja*.

Népünk számára országszerte, így területünkön is a szálasgabona levágásának, az aratásnak kezdő időszaka. Mint mondták „Péter és Pálkor megszakad a buzának a tüve, a gyökere, ezután már éjjel-nappal érik.” A racionálisabban gondolkodó gazdák ez idő tájt az érést folyamatosan figyelték. „Mikor lehajtotta a kalász a fejét, akkor érett vót a buza.” Más módon a kalász összemorzsolásából, a búzaszemek keménységéből győződtek meg az érés állapotáról.

Sárkeresztesen ilyenkor, illetve valamivel később, Ézsaiást, a bibliából ismert nagy zsidó prófétát (i. e. 8. sz.) valamint nevenapját (júl. 6.) is említő kalendáriumi rigmussal bíztatták magukat:

„Elmúlt már Ézsaiás
Vágd a buzát pöre gatyás!”

Csákerénynek Péter–Pál napja fogadalmi ünnepe. 1843-ban s 1844-ben június 29-e táján a községet több természeti csapás érte: elpusztult gabonája, szőlejét jég verte, szarvasmarhái közt villám tett kárt. Az egyházközség elöljárói ezért határozták el, hogy a jövőben a két apostol ünnepén a világi örömöktől, a zajos mulatságtól távortartják magukat, imádsággal töltik az időt; a falu fiataljai és öregjei a lelkipásztor vezetésével a temetőbe és vissza áhitatos zárandoklatot tesznek; az oltár elibe alamizsnára szánt fillérekkel járulnak. A sokáig megtartott, majd pár évtizedig szünetelő szokást az utóbbi időben felújították. A Péter–Pál hetébe eső vasárnapon a plébános az egykori gyakorlatnak megfelelően felolvassa a régi fogadalmat, emlékezteti az utódokat őseik – kiknek nevét is felsorolja – vállalására. A hívek ezután körmenettel kimennek a régi temetőbe, annak keresztjéhez. Ott az ősök sírja közelében, de már új szöveggel erősítik meg, hogy elődeik fogadalmát megtartják, a katolikus valláshoz hűek maradnak, gyermekeiket is így nevelik. Kérik egyben a pusztító viharok, a villámlás távortartását. Az ájtatoskodás után ki-ki felkeresi elhunyt közeli hozzátartozóinak sírját.

Bodajkon a nyári vásárt Péter–Pálkor tartották. Az *állat* –, azon belül főleg a *marhavásár* bírt jelentőséggel.

Sarlós Boldogasszony (júl. 21.)

Az elnevezés a többi Boldogasszony ünneptől történő megkülönböztetés végett utal az aratással való kapcsolatra. Ám területünk népe a gabonavágás kezdetét – mint láttuk – Péter–Pálhoz fűzi.

A bodajkiak hagyománya szerint *Sarlós Boldogasszony* hajnalán a nap gyönyörű színekben kel fel, csodálatos látványt nyújt. A képzet mögött nyilván Szűz Mária Napbaöltözött Asszonyként történő leírása (János Jelenések 12.), és számos ábrázolása, megjelenítése keresendő.

Sarlós Boldogasszony időjóslo napnak számított. Az Ipoly vidékén ha ekkor esett az eső, úgy negyven napos folytatását lehetett várni. (Csáky, 1987.177.) A bodajki eredetű időjósolás szerint „ha Sarlós Boldogasszony vazel, akkor sokáig vazel”. Azaz, ha ünnepén esik az eső, akkor utána még sokáig fog esni. Fehérvárscurgón ezzel egybehangzóan akként vélekedtek, a sarlós boldogasszonyi eső négy hétig tart.

Jakab (júl. 25.)

Az első vértanúságot szenvedett apostol ünnepe. (A régi naptár szerint július Szent Jakab hava volt.) Időjósoló napnak számított. Tápén (Csongrád m.) a szél irányától függően vártak hideg vagy enyhe telet. A székelyeknél a fényes idő nagy hideget, az eső meleget jelzett előre. A székesfehérváriaknál ha e napon sok a fehér fülleg, virágzik a hó, azaz a télen is sok lesz belőle. (Bálint, 1977.II.84.) Fehérvárcsurgón hitték: „Szár az Jakab, hideg tél.” (Vargha, 1975,5.) Sárkeresztesen egy régebben termesztett korai szőlőfajtát *jakabszőllőnek* neveztek.

Anna (júl. 26.)

Szent Anna ünnepe az asszonyi kendermunkára figyelmeztető nap. Hódmezővásárhely környékén a gazdaasszony parancsára aratás után, Anna napján nyútte a kisbéres kendert. (Kiss, 1981.I.97.) A székely asszonyok is ekkor láttak a munkához.

Területünkön a sárkeresztesiek szintén *Anna napkor* húzták ki a földből, *nyútétk* a kendert. A vászon alapanyagául szolgáló növényt maguk dolgozták fel, de részben helyi, részben zámolyi takácmesterekkel szövették meg. A kender termesztése itt a termelészövetkezet megalakulásáig (1959) folyt.

Csákváron a nyári vásárt Anna napkor tartották.

Péter (aug. 1.)

A sárkeresztesiek szerint a *kerékrépa* vetésének napja. A tarlóba vetett répaféleség október végére érett meg, ökölnyire nőtt. A múlt században azt ajánlották a gazdaasszonynak, hogy Szent Jakab (júl. 25.) nap körül vesse az üres ágyásokba a kerékrépát és a téli retket. (Nagyváthy, 1820, 21)

Úr színeváltozása (aug. 6.)

Az országban sokfelé vélekednek úgy, hogy e napon kapja meg színét, kezd szinesedni a szőlő. Az általunk vizsgált területen is általánosan ismert, hogy az Úr színeváltozáskor változik a szőlő színe. Más vélemény szerint e napon fordul meg a tőkén a szőlőfürt, a *fej*, s kezdődik az érés.

Donát (aug. 7.)

Donát vértanú valószínű ókeresztény püspök, esetleg katona volt, akit a szőlősgazdák és a szőlőskertek védszentjének tartanak. Nyelvterületünkön a jeles borvidékeken alakult ki a Donát-kultusz; így a Balaton-felvidéken, Somlóhegyen, Pécsen, Gyöngyösön, Egerben, Szerencsen, Tokajban, Kolozsváron emeltek a szentnek szobrot, kápolnát (templomot). Nem véletlen tehát, hogy a nagy bortermelő Csókákó templomát 1772-ben Donát tiszteletére szentelték fel. Acsókákóiek *Dónátot*

a szőlők és a gyümölcsösök védszentjének tekintik, aki távoltartja az égháborút és a jégesőt.

Donát mellett a szőlőtermelők Európa-szerte a harangok csodás, viharelhárító erejében is bíztak. A harang szavával akarták a jégverést hozó felhőket eloszlatni, a pusztító zivatart eltéríteni. Sok harang feliratában szerepelt: „Fulgura frango” – „Megtöröm a villámokat”. (Patay; 1977.44.) Egy múlt század végi hírlapi tudósítás szerint a felhők elleni harangozás általános gyakorlat volt Fejér megye községeiben és székvárosában is. Sőt, Székesfehérváron 1880 körül elcsaptak egy szőlőhegyi kerülőt, mert nem harangozott a veszélyesnek mutatkozó felhők elébe. (SZ. 1885. júl. 14.) A csókakői katolikus egyházi iskola rektora (tanítója) kötelességei közé tartozott 1783-ban az is, hogy szüret idején a vihar ellen harangozzon. (Záborszky, 1983.189.) Csókakőn jóval később is megkondították a zivatáros idő közeledtével a *viharharangot*. Különösen az észak felől érkező felhőket tartották veszélyesnek, jégesőt hozónak. A harangszóra a hívek Donát tiszteletére szentelt gyertyákat gyújtottak, imádkoztak, s könyörögtek a szentnek, hogy távolítsa el a jégesőt.

A csókakőiek képzeletében Donát személye, ünnepe – melyen búcsújukat tartják – szorosán összefonódott az esővel, a viharral. A július végi szárazság idején, mikor a kukoricának különösen kell a csapadék, bíztatták egymást: „Gyün a csókai bucsu, maj lesz esső!” Van aki úgy tartja: „Dónát hetibe mindig vihar szokott Csókára gyünnyi. Vagy jégeső, vagy hatalmas zápor. Búcsú hetibe mindig gyün. A búcsúsok azt mondták, ha búcsú szombatján nem gyün meg az esső, akkor egy hónapig nem lesz!” Ellentétes a szomszédos község hiedelme. A bodajkiak szerint falujukat július végén, augusztus elején azért kerüli el az eső, mert a *bucusok*, a zarándokok mind hozzájuk, a szent helyre viszik el bűneiket.

1900-ban a móri szőlősgazdák 43 viharágyut szereztek be a jégverés elleni védekezésre. (Farkas, 1977.275.) A viharágyuk csókakői működéséről is tudunk. Az emlékezet szerint a *Látóhegyen* felállítottat *Szent Vendel*; a *Magyaroson* lévő, a viharveszélynek jobban kitett *Szent Dónát* néven tisztelték. Emlegetik, hogy a csókakői *Öreghegyen* egykor *Dónát-köröszt* is állt.

Donátot ma is kétnapos *bucsuval* ünnepli meg falu. A község legnagyobb ünnepére általában az augusztus 7-e utáni vasárnap és hétfőn kerül sor. A meghívott vendégek, rokonok gyakran már szombat este jönnek. Vasárnapra a más településről érkezettek szinte ellepik a falut. Ekkor van a *vidékiek bucsuja*, azok vendégül látása. (Másképp a *templom bucsuja*.) Tíz órakor ünnepi mise, utána ünnepi ebéd parasztos ételekkel (*husleves, baromfihus, rántott csibe, pörkött, tőtött paprika, sütt liba, sütemén*), este bál. *Bucsuhétfőn* van a *csókaiak bucsuja*, a *falu bucsuja*. A vendégek távoztával megtartják maguknak az ünnepet, épp úgy, mint karácsony vagy húsvét másnapját. A munkahelyekre sem mennek be, szabadságot vesznek ki.

Lőrinc (aug. 10.)

Zámoly katolikusai templomukat *Lőrincnek* szenteltették. Amint az 1753. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv bizonyítja, már az egykori – földbevert karók közé rózsából font sövényfalú, nádfedelű – templomban megtalálható volt Szent Lőrinc képe. (Biczó, 1836, 13.) A búcsút a szent névünnepeként tartották.

Göcsejben úgy vélték, ha Lőrinc napján bőven esik, sok bor lesz (Bálint, 1377.

II. 171.) Fehérvárurgón ezzel ellentétesen a Lőrinc napi szép idő után vártak jó bort, szép őszt. (Vargha, 1375.5.)

Nagyboldogasszony (aug. 15.)

Mária mennybemenetele napja, *Nagyasszonnap* területünk katolikus lakosságának egyértelműen ünnep volt. A reformátusok is számon tartották, valamelyest meg is ünnepelték. Jellegéből következően egyesek asszonyi dologtíltó napnak tekintették. A fehérvárurgóiak mondták: A régi időkben még folyóvízben szoktunk mosni, de ezen a napon vigyáztunk arra, ne kelljen a vízbe menni, a folyóban mosni. Aki mégis megtette, az megbetegedett.

Bertalan (aug. 21.)

Székesfehérváron az ugyancsak nagy forgalmú *bertalani vásárokat* ekkor, *Szent Bertalan* napján rendezték. Másképp *dinnyevásárnak* is nevezték.

Két Boldogasszony köze (aug. 15–szept. 18.)

Nagyboldogasszony és Kisasszony ünnepe közé eső mintegy három hetes időszakot sok helyen a gazdasági élet szempontjából szerencsésnek vélték. Különösen az asszonyi munkával, a baromfiakkal kapcsolatos tevékenységek jártak sikerrel. Az iszkaszentgyörgyiek szerint azok a jó *csibék*, melyek ebben az időszakban, *Nagyasszon meg Kisasszon* között kikelnek. A csókaköiek mondták: a *kétasszony közti csirke* a legjobb, mert abból nem pusztul el olyan sok és hamar nő. (Gémes, 1960.12.) Sárkeresztiesen azt tartják, hogy a *két asszon nap között* kelt tyúk „jó tojó, jó kotló”. Magyaralmáson a két asszony nap között ültetett vagy kelt baromfiakat *asztagajji csibéknek* nevezték. Akkorra ugyanis már betakarodtak, behordták a gabonakévéket, s az *asztag* alatt, a búzaszemeket csipegetve könnyen felnőttek az állatok.

Vizsgált vidékeinken általános volt, hogy a *két asszon nap közti tojást* eltették télre, mert úgy vélték, jobban eláll. Az eltevésnek különböző módzatai alakultak ki. Legegyszerűbb eljárás az volt, hogy a tojásokat kosárba, ládába, fazékba helyezték. Sokan a tojássorok közé papírt raktak. Azután hidegebb vagy levegőjárta helyre, a pincébe, a kamrába vagy a padlásra vitték. A sörédi asszonyok szerint csak úgy állt el hosszú ideig a tojás, ha *hegyivel* rakták el, így nem *üregesedett*, nem *apadt meg*. Tehát semmi baja nem lett, karácsony utáni egészséges maradt. Mások a padláson kiöntött gabona, különösen az árpa és a búza közé dugdozták. Ismerték azt a módszert is, hogy fazékba egy sor búzát, egy sor tojást váltogatva raktak. Többen hígabb, oltott mészbe is tették, bár elhangzott olyan vélekedés, hogy ez nem jó megoldás, mivel a tojás a héjon keresztül beveszi a mész ízét. A jelzett időszakból származó tojások félrerakása máig élő gyakorlat.

A múlt század elején már ugyanezekkel a módszerekkel éltek a Dunántúlon, ezt bizonyítja Nagyváthy János leírása is: „Nagy Asszony nap körül a Tyúkok még egyszer elkezdtek tojni, azért is az ekori, mint késő tojásokat télre el kell tenni búzába, vagy

rozsba, de olyan Szobapadlásra, a mely télbe nem fülk. Itt minden egyéb mesterség nélkül legjobban megmaradnak.” (1820.23.)

Őszi hiedelem és szokáskör

Lőrinc (szept. 5.)

Országos hiedelem, hogy Lőrinc a dinnyét teszi alkalmatlanná a további fogyasztásra: „belepisál a Lőrinc”. (Sokan összetévesztik az augusztus 10-i Lőrinc nappal.)

Kisasszony nap (szept. 8.)

Szűz Mária születésének napja, *Kisasszon nap* szintén elsősorban a katolikusok számára volt ünnep. Persze a reformátusok is jegyezték. Tőlük Iszkaszentgyörgyön ekkor szedték az egyházi adót. A hívek a parókiára vitték a beadandó terményt, hol a gondnok mázsálta, a tanító felírta. Segédkezett a harangozó és a dékán is. A gabonát magtárban helyezték el.

Bodajk 1774-ben a mezővárosi címmel együtt két vásár tartásának jogát is megszerezte: egyrészt pünkösöd harmadnapjára másrészt Kisasszonynapra, pontosabban szeptember 9-re. (Később módosultak a vásártartási napok.) 1775. szeptember 9-én tartották az első országos vásárt Bodajkon. A vásárra és a kisasszony napi búcsúra sok móri, isztiméri és sörédi lakos ment el, tehát főleg a környékről látogatták. A vármegye az alkalmat katonafogdosására használta fel, de a felzendült lakosság kiszabadította a befogott legényeket. (Kállay, 1980. 297–308.)

Mint láttuk, Bodajkra tavasztól őszig tartottak a zarándoklatok, közöttük régebben kedvelt volt a kisasszony napi.

Mária nevenapja (szept. 12.)

Mária nevenapja újkori ünnep, a 17. század végétől vált mind elterjedtebbé, különösen Közép-Európában. Kisasszony nap szomszédságában hagyományképző hatása a magyar nyelvterületen általában csekély, ám ez alól Bodajk kivétel. Itt századunkban a hozzá közelebbi vásárnapon tartott *Mária nevenapi bucsuk*, búcsújárások lettek a legnépszerűbbek, majd napjainkra egyedül ezek maradtak.

Az egyházmegye, sőt, az azon túli területek parasztsága a nagy nyári munkák, az aratás és a cséplés sikeres befejeztével örömmel kereste fel Mária ismert kegyhelyét. A század eleji oly népes processziók száma az I. világháború és a forradalmak időszakában jócskán megcsappant. Az 1920-as évek elejétől azután ismét nőtt a zarándokok száma. 1922-ben a megyei sajtó ekképp írt az ünnepről: „Aki a vásárnapi búcsújárást látta, s aki a többi búcsújárást a régiekkel összehasonlítja, annak a lelke lassan reményre gyúl. Vásárnap annyi ember volt Bodajkon, mint a régi jó időkben. Püspök atyánk nem sajnálta a fáradságot, már szombaton köztük volt, gyóntatta őket, s vásárnap atyai szava eltöltötte a hívek lelkét áhitattal... Mert ilyen gyalogjárt

57. ábra. A sárszentmiklósi processzió érkezése Bodajkra. Gelencsér Ferenc felvétele, 1985.

58. ábra. A sárszentmiklósi legények, Mária szobrával. Bodajk. Gelencsér Ferenc felvétele, 1985.

búcsú igazán lelket emelő dolog. Azok, akik egész nyáron át nehéz munkával vannak elfoglalva, nem sajnálják a fáradságot a hosszú útra, s az egész búcsújárás – igen kevés pihenés kivételével – imátkozásban, éneklésben és ájtatossági gyakorlatokban merült ki.” (FN. 1922. szept. 13.) Tizenöt évvel később „a Boldogságos Szűz Mária kegyhelyére” talán még nagyobb számban mentek, s rótták le tiszteletüket. A megye minden részéből már szombaton megindultak a gyalogos búcsújáró menetek. A megye déli részéből vonaton érkeztek a zarándokok Székesfehérvárra, innét nyolc óra után együtt, egy szerelvényen utaztak tovább Bodajkra. Előttük néhány perccel indult el a fehérvári hívek zarándokvonata. A két szerelvény kb. 2500 főt szállított. A megye felső részéből lovaskocsin vagy gyalog érkeztek a búcsújáró helyre mintegy kétezren. A nagy tömeg egyszerre két külön helyen tartott szentmisén vehetett részt. (FN 1937. szept. 14.)

A fehérvárcsurgói katolikusok saját zarándoklatukat ekképp látták. „Mária nevenapkor vót Bodaikon igen nagy búcsú. Csurgórú a prosekció pappal, négy zászlóval gyalog ment. Két fehér zászlót vittek elő a gyerekek, meg vót két piros zászló, azt a férfiak vitték. Nagyon sok felú gyüttek Bodaikra, az egész templomudvar néppel vót tele, leányi se lehetett. A templom mellett prédikát a püspök, azt hallgattuk. Meg az oltárt köllött megkerünyi, egypár fillért tennyi, Szent István maradványát (t.i. ereklyéjét) megcsókúnyi. Az udvarba a Mária-szobor táján vót a kut. Azelőtt csak egy vödör vót, oda köllött behajúnyi, onnan meritettük a vizet. Ittunk belülle, vót aki haza is vitt. A templom mellett vót a nagy bucsu, ott vettünk valami viciket-vacakat a gyerekeknek.”

A zarándokok nemcsak a kút vizének gyógyító erejében hittek, hanem más módon is orvosságot kerestek. Főleg a nők látogatták meg a Kálvária-hegy oldalában azt a barlangszerű építményt, melyben Szent Péter és a kakas szobra állt. Oda dobtak be pénzt és hajtút. Remélték, így nem fog fájni a fejük. (Horváth, 1984.28.)

A II. világháború időszakának megrázkódtatása, majd az 1950-es évek keménysege után napjainkra újra népszerűvé vált a bodajki búcsú. A gyalogos zarándoklatok az 1960-as években elmaradtak, ám azóta vonattal, autóbusszal, személygépkocsival mind többen látogatnak a kegyhelyre. Az utóbbi években több ezer főt tesz ki a tömeg, s a templom közelében pedig mintegy száz árus veri fel sátrát. 1985-ben a környező településeken kívül többek közt Adonyból, Csórról, Enyingről, Sárszentmiklósról (Sárbogárd része), Székesfehérvárról, Mezőkomáromból (Fejér m.), Tatóról, Tokodról (Komárom m.), Inotáról (Várpalota része – Veszprém m.), Kisdorogról, Pálfáról (Tolna m.), Huguagról (Nógrád m.), Soltvadkertről (Bács-Kiskun m.) jött kisebb-nagyobb processzió. Több autóbusszal érkeztek Csehszlovákia magyarok lakta területéről, különösen Komárom–Érsekújvár térségéből. 1988-ban Dabasról (Pest m.) két autóbusznyi zarándok jött, de érkeztek Szolnok és Zala megyéből is.

Bodajk egykoron is széles körből, lényegében a Tatától Dunaföldvárig terjedő területről vonzotta a híveket. Az utóbbi évtizedekben – mint láttuk – távolabbról is érkeznek, de ezek a zarándokok nem minden évben térnek vissza. Igen nagy számú a közösségtől függetlenül, egyedül vagy családjával érkező, az alkalmat elsősorban kirándulásnak tekintő résztvevő is.

A viszonylag messzebről érkezők közül a Fejér megye déli részének, a Mezőföldre eső Mezőkomárom katolikusainak processziójában máig is több hagyományos mozzanat fedezhető fel. Ők már 1945. előtt is jártak Bodajkra, akkor még

59. ábra. A püspöki misére várva. Bodajk. Gelencsér Ferenc felvétele, 1985.

vonattal. Különösen az utóbbi 10–15 évben keresik fel szívesen, immáron autóbusszal, személygépkocsival. Az autóbusszos zarándoklat keresztrel, két zászlóval *előénekes* vezetésével, plébános nélkül már szombat este megérkezik. Az utat mindig imádkozással énekléssel töltik. Ennek során előénekesük, ki idős asszony, kéziratot könyvének verseit is sorra veszik. Megérkezve előbb a templomot, majd a templomudvaron álló Mária szobrot keresik fel énekkel, imával. Az egész éjszakát a templomban töltik (mely ilyenkorra jócskán megtelik), részt vesznek az éjjeli, majd a hajnali szertartásokon. A reggeli misék után felmennek a kálváriára, melyet követően a székesfehérvári püspök délelőtti nagymiséje végeztével indulnak haza. A hagyomány erején túl – mint elmondották – általában lelkük nyugalmanak megtalálása érdekében jönnek, továbbá fogadalomból, mások testi vagy lelki sérelmük gyógyulásában bízva. Ezért mennek el közülük néhányan a gyógyító erejűnek tartott kúthoz, isznak annak vizéből, s visznek az otthon lévőknak is. A sátraknál gyertyát vesznek, melyet a Mária-szobornál szoktak elégetni. Haza, a *famliának*, különösen a gyerekeknek kicsi szentképet, imakönyvet, rózsafüzért, keresztet, *bábóvasót* (mézeskalács olvasót), mézeskalácsot, gyertyát visznek. Úgy érzik, nemcsak *bucsufiával*, hanem a Szűzanya áldásával térnek vissza falujukba.

A református Sárkeresztesnek is jelentős ünnepe Mária nevenapja, s éppen a bodajki búcsújárás révén vált azzá. A falu e napon ismételen *bucsut* tart – a századforduló óta. Kialakulásáról ezt mondták: valójában a pünkösdi búcsú lenne a

60. ábra. Zarándokok pihenőben, étkezés közben a Kálvárián. Bodajk. Gelencsér Ferenc felvétele. 1985.

61. ábra. Kegytárgyak árusítása. Bodajk. Gelencsér Ferenc felvétele. 1985.

keresztesiek igazi búcsúja. Ám a századfordulón, mikor leégett az uradalmi kocsmá, Schmid Alajos megvette a romot, felépíttette, majd maga nyitotta ki. A falun akkor is rendszeresen keresztülvonultak Bodajk felé a fehérvári búcsúsok, kik elfáradva a kocsmá közelében szoktak megpihenni. Schmid, mint üzletember kitalálta, hogy vasárnap délutánra, mire a processzió jön vissza, muzsikásokat fogad fel, s ezáltal nagyobb haszonhoz juthat. A fehérvári zarándokok így azután méginkább megálltak, elidőztek, egyesek még táncoltak is. Ebből nőtt ki, így gyökeresedett meg a faluban a *Mária nevenapi bucsu*.

A kialakításban ily nagy szerepet játszó processzióval a református falu nem tudott azonosulni, bár érdeklődéssel, de némi ellenszenvvel figyelte. A pajkosabb gyerekek pedig a búcsúsok énekét utánozva csúfolódtak:

„Mária segíts!
Árokba taszíts!”

A falu hiedelemvilágába viszont beépült a zarándoklat. Nagyobb, hosszabb ideig tartó szárazság idején biztatták egymást a község lakói: „Maj hoz essőt a prosekció!”

A vasárnapi búcsú egyébként azonos módon zajlott le a pünkösdivel. Az ebéd viszont *őszi bucsukor* mindig bőségesebb, gazdagabb volt. *Tömött kacsát* vágta, mellé *tőtött paprika*, *kalács*, *lepén* került az ünnepi asztalra. Este bált tartottak, melyet a kocsmáros rendezett.

A sárkeresztesiek a *Mária nevenapi malacot* becsülték a legtöbbre, mert az a télíg megerősödött, a nagy hideg nem vitte el.

Szent Mihály (szept. 29.)

Az egyház tanítása szerint Mihály arkangyal (főangyal) a mennyei seregek fejedelme, az egyház oltalmazója. A sátán illetve a sárkány legyőzője, kit leggyakrabban így ábrázoltak. A Luciferen diadalmaskodó Szent Mihály volt látható az 1813-as építésű sörédi templomnak a II. világháborúban elpusztult oltárképén is. A kép illetve a rendszeres prédikációk, énekek nyomán a sörédi hagyomány ekképp írta körül *Szen Mihály* cselekedetét: „Szen Mihály győzte le a gonoszokat, a gonosz angyalokat. Mer megtámatták az Istent, asztán Szen Mihály át (állt) elejbük és legyőzte őket.” A vallásos sörédiek, mint templomuk védszentjéhez, igen gyakran fordultak Mihály arkangyalhoz, *kismise* után közösen imádkoztak hozzá.

A csákvári katolikus templomot 1783-ban úgyszintén Szent Mihálynak szentelték. Búcsúját az egykori mezőváros katolikus és református lakói egyaránt megülték. Legtöbb helyre ilyenkor az összejött nagy létszámú családnak, rokonságnak, a sok ételnek *dufla terített* asztal kellett. A faluban teret is neveztek el Szent Mihályról.

Söréden a Szent Mihály napi búcsú – a szomszédos községekhez hasonlóan – két napon át tartott. A faluban megtartott vasárnapi ünneplés után hétfőn mindenki kivonult a *Szöllőhegyre*, ott vigadozott tovább. Ennivalót vittek magukkal, bort és társaságot pedig kint találtak.

Szent Mihály nap a feudálizmusban és később is fontos határnap volt, a gazdasági év őszi fordulója. Ennek megfelelően gazdálkodással kapcsolatos szokások, hiedelmek kapcsolódtak hozzá. Összefüggésben a közismert és gyakran alkalmazott *Szent Györgytől Szent Mihályig* terjedő terminussal, egyes helyeken az állatok kihajtási időszakának a végét jelentette. Csákváron is úgy vélték, hogy a pásztorok-

nak csak Szent Mihályig kell kihajtani, de az itteni Eszterházy uradalom pásztorait más kötelezettség terhelte, tovább kellett maradniok. Ezért is mondogatták a műköltészeti eredetű sorokat:

„Szen Mihálykor
Hideg szél fuj, esik is,
Eszterházy gulyásának
Nincsen szüre, fázik is.”

Csókakón Szent Mihálykor megszűnt a *kihajtás*. Utána mentek a pásztorok *kaszérozni*, beszédni a járandóságot, amiért őriztek. Begyűjtötték a gabonát, esetleg az újbort, ha már megforrt.

A behajtásból következően lett Szent Mihály a pásztorok számadásának és felfogadásának napja. Különösen vonatkozott a juhászokra. „Szen Mihálykor vót a számadás, akkor köllött a juhásznak elszámónyi, hogy milyen eredményt ért el. Az uraság vagy a gazda megjutalmazta azt a pásztert, amelyik jól végezte a munkáját.” Az ilyet a következő gazdasági évre is szívesen felfogadták. Sárkeresztesen ezért is említették: „Szen Mihálykor a juhászok vagy marannak, vagy eszegődnek.” Így volt már a múlt század közepén is. Ahogy írták: „A juhászfogadás ideje különösen országszerte Sz. Mihály nap.” (Zsoldos, 1842.108)

Híres volt a juhászok Mihály napi székesfehérvári búcsúja, áldomásívása, mulatozása, melyről másutt részletesebben szólunk. Századunk elejéig nyilván vidékünk pásztorai is erre sereglettek. A két világháború között megyénkben egyes helyeken még megülték a pásztorok Szent Mihály ünnepét. A területünkhöz közel eső Bakonykutiban látott ilyet gyerekkorában a bodajki Györkös Ferenc (sz.1919.) „Avvót a juhászok és egyéb pásztorok ünnepe. Összejöttek és rettentő csete-patét csaptak. Mulattak ami csak belefért, a végtelenségig a kocsmába. Ki-ki az ő szerszámával, kanászustorral, vagy juhászkampóval.” Annak bizonyosságául, hogy a multság a múlt század első feléhez képest alig változott, idézzük a szolgabírák közrendtartási feladatairól 1842-ben Pápán kiadott összefoglaló munka – egyébként igen elítélő – sorait: „A juhászok Sz. Mihálynapkori botránkoztató lakozása – bármi kegyetlenségnek lássék az érzelgők előtt ennek eltiltása – nem egyéb czimborák szövetkezésére való ünnepélyes alkalomnál; a nehezen szereshetett – többnyire orozott – keresmény meggondolatlan elfecsérelésénél.” (Zsoldos, 1842, 113–114.)

A földművesek számára Szent Mihály az őszi kezdetét jelentette. Különösen a vetéssel iparkodtak. Fehérvárcsurgói hagyomány szerint a búzát Szent Mihály hetében kellett vetni, mert akkor jobb lett a termés. Ugyanint és Söréden Szent Mihály napján illetve a következő napokban kezdték a szüretet.

Országszerte emlékeztetések voltak a Szent Mihály napi vásárok. Szeptember 29-e utáni hétfőn Bodajkon is rendeztek állat- és kirakodóvásárt, mely nagy tömeget vonzott, színes forgatagot eredményezett.

Ez a nap is szerepet játszott az időjósulásban. Fehérvárcsurgón tartották, ha Mihály után még itt a fecske, nem lesz hideg karácsony. (Vargha, 1975.6.)

Olvasós Boldogasszony (okt. 7.)

Az olvasó vagy rózsafüzér kultusza a katolikus egyházban a középkortól él. A keresztény Európa a török elleni küzdelem során különösen gyakran vette igénybe

az olvasót, azt imádkozva könyörgött a győzelemért. Századunk első felében a bodajki kegyhelyet *óvasó vasárnap* is felkeresték a zarándokok, különösen a székesfehérváriak.

Teréz (okt. 15.)

Csókakón azt mondták, hogy az uralkodó szőlőfajta, az ezerjő, *Teréz napra* érik be. Tehát a szüret kezdetének időpontja volt. A szőlőhegyek őrzését egész évben végző *hegyőrök* az érés idejére, augusztus 1-jétől Teréz napig fogadtak fel maguk mellé kisegítésül *szöllőpásztorokat*. A Balaton-felvidék számos falujában ugyancsak Teréz napkor vagy hetében kezdődött a szüret.

Dömötör (okt. 26.)

A nyugati és különösen a keleti egyháznak népszerű katonaszentje, vértanuja, a magyarságnál a pásztorok, azon belül főleg a juhászok, továbbá az állatok védőszentje lett. Ennek megfelelően a pásztorélet hagyományaiban kapott szerepet. *Dömötör napot* elsősorban a nyelvterület keleti részén ünnepelték meg. Korábban különösen az Alföldön rendeztek ekkor pásztormulatságokat, összefüggésben az állatok behajtásával, beszorulásával. Több helyen azonban – így a Hortobágyon (Barna, 1979, 117.) – a korábbi kultusz a múlt század végétől mind jobban halványult, korlátozódott, századunkban egyre inkább csak nyomokban volt felfedezhető.

Területünkön több községben is az állatok kihajtásának befejezését jelentette az ókori harcos szent ünnepe. Sárkeresztesen Dömötör napig, alkalmas időben minden-szentekig hajtottak ki a pásztorok. Csákerényben általában április elsejétől Dömötör napig tartott a kihajtás. „A marhákat Dömötörre hozták be. Asztán csak a Káboszta-kertbe hajtották ki őket egy fordulóra. Közel van már, akkor november, de itt még Dömötör után is megjárták őket.”

A népszerű állatpatrónus napjának megünneplése, a *dömötörözés* az Alföldön nagy eseményszámba ment. A juhászok a csárdában vagy a pásztorháznál tartott, sokszor több napon is átnyúló mulatásukra más pásztorokat, sőt pandurokat hívtak. Szegeden a múlt század elején a nagyhírű dömötörözés a juhászoknak a legelőről történő behajtása utáni pásztoráldását, a belvárosi templom búcsújára történő felvonulását, majd vigadozását jelentette. (Bálint, 1977, II. 402–403.) Területünkön Magyaralmáson az 1950-es évek elején pár esztendőn keresztül Dömötör napján a juhász még együtt ünnepelt a birkatartó gazdákkal, kiknek állatait egész évben vigyázta. A jeles napon a juhász előbb elszámolt a birkákkal: a gazdánként eltérő *gyel* (jel) segítségével számbavették, kinek mennyit hajtott ki, mennyi volt a szaporulat, majd a kocsmában vagy a boltban ettek-ittak.

A pásztorok, az állattartó gazdák, de még a cselédek számára is Dömötör nap más vonatkozásban szintúgy jelentőséggel bírt. Az I. világháborút megelőzően Székesfehérváron, az akkor érő termény nyomán *dió- vagy gesztenyevásár*nak nevezett *dömötöri vásár* majd mindig élénk volt. Jelentőségét, funkcióját mutatja a múltbeli nagy forgalmat visszasíró 1922-es újságcikk: „A Dömötöri országos vásár. Hová lettél? A régi Dömötör napi vásárok egy hétig tartottak. Nem csak Fejérvárme-

gye, hanem egész Dunántúl népe itt szerezte be szükségletét téli ruhában, télire való zöldségben, dióban, gesztenyében.” (SZFU 1922.okt.24.)

Szinte egész Európában, s különösen a magyaroknál és a szomszédos népeknél szokásban volt, hogy az ismerkedés, a párválasztás elősegítése céljából a házasodni kívánó fiatalok kiöltözve egy meghatározott helyre sereglettek. Rendszerint búcsújáró vagy vásáros helyeket kerestek fel bizonyos napokon, sokszor távoli vidékekről. A búcsú vagy vásár időpontjával ilyen módon összekötött leányvásárok közül különösen híres volt a zengővárkonyi, vajszlói (Baranya m.), mátészalkai, máriapócsi (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.), zombori (v.Bács-Bodrog m.) Elszórtan találtunk adatot arra, hogy a fehérvári dömötöri vásár a századfordulón *leánníző vásár* is volt. Ilyenkor, az *őszi vásárra*, kiöltözve, lovaskocsin hozták a környékbeli falvakból az eladó lányokat. A legények is ennek tudatában mentek a sokadalomba, keresték a nekik tetsző lányt, kivel megismerkedhettek, akit elvehettek. Több sikeres házasság létrejöttét kötik a dömötöri vásáron történt megismerkedéshez.

Wolfgang-Farkas (okt. 31.)

Magyarországon többfelé a növénytermesztéssel kapcsolatosan tartják számon ünnepét. A fehérvárurgóiak hagyománya, hogy a fokhagymát ezen a napon szabad utoljára eldugdosni. (Hadházy, 1969.43.)

Mindenszentek és halottak napja (nov. 1-2.)

Mindenszentek napján a katolikus egyház eredetileg mindazon megdicsőültek ünnepét tartotta, kikről megszámlálhatatlan sokaságuk miatt a kalendárium külön-külön nem emlékezett meg. Azonban az utána következő halottak napjának vigiliája révén önállóságát, külön rangját elveszítette. A nép gondolkodásában aztán *mindenszentek és halottak napja* egyaránt az elhunytakra történő ünnepélyes megemlékezés időpontjává vált. Vizsgált területünk katolikus és református lakossága egységesen így tartja.

A sírok megtisztítása, virággal diszítése különösen az utóbbi évtizedekben általánosan elterjedt szokás a magyar nyelvterületen. Mészöly Gedeon (1880–1960), a nagy nyelvész és irodalmár szerint a sírok ezen ünnepen való felvirágozása, a sírkeresztek koszorúkkal diszítése a katolikusoknál alig több mint másfél évszázados szokás. A gyakorlatot azután protestáns népünk is átvette, hiába hadakozott ellene – a szokást pápistának minősítve – a múlt század végén több öreg református pap. (Bálint, 1977.II.439.)

Fehérvárurgón a múlt századi öregek úgy emlékeztek, hogy régen a sírok nem voltak rendbetéve. Nagy ritkán egy-egy virágot vagy csokrot lehetett látni rajtuk, de különösebben nem gondozták a halottak nyughelyeit. Legfeljebb mindenszentekre szokták kicsit megpucolni a gaztól, különben egész évben nem. Sárkeresztesen a század elején szintén nem volt különösebb sírkultusz, esetleg egy kevés virágot raktak a testhalomra. A két világháború között már egyre jobban megemlékeztek az elhunytakról. Halottak napjára rendberakták a sírt, maguk kötötte koszorút helyeztek rá, bár még külön formáság nélkül, útközben a munkába menet. 1945 után a sírok

november elejére egyre ünnepibb külsőt kaptak, az egész évi gondozást, virágültetést csokrokkal, koszorúkkal koronázták. A szokás hasonló alakulását figyelhetjük meg a többi községben is.

A halottak lelki üdvéért történő gyertyagyújtás országosan elterjedt. Vidékünk katolikusai máig gyakorolják. A gyertyaégetésre odahaza, de méginkább a sírokon kerül sor. Imádkozni ugyancsak szokás a síroknál. Sörédi hagyomány szerint aki mindenszentekkor a temetőben a halottakért elimádkozik öt Miatyánkot, ugyannyi Üdvözetet, továbbá egy Hiszekegyet, a dicsőségest, az biztosan elnyeri a búcsút.

A magyar nyelvterület némely településén, így a bukovíni Andrásfalván mindenszentek délutánján a pap vezetésével ünnepélyes körmenet vonult a temetőbe, s ott a résztvevők az ősökért imádkoztak. Egykor Mohán a katolikusok ugyanezen este papjuk nélkül, összeszedve magukat, csoportosan mentek ki a temetőbe. A kapuhoz érve köszöntötték az elhunytakat:

„Aggyon Isten jóestét halottak!
Ti is uanok vótatok, min mi;
Mi is uanok leszünk, min ti!”

Azután a temető szép barokk keresztnél gyertyát gyújtottak és imádkoztak, majd ki-ki saját hozzátartozói sírjánál végezte el ugyanezt.

A minden ember számára eljövendő elmúlásra figyelmeztető mohai mondatok változatai a sírfeliratokon hazánkban többfelé megtalálhatók.

Sokfelé élt a hiedelem, hogy mindenszentek éjszakáján a halottak kikelnek sírjukból. Területünkön is több helyen így vélekedtek. Különösen figyelemreméltó egy bodajki hiedelemtörténet. „Mindenszentek estéjén gyázmise van. A végén, mikor harangoznak, jönnek ki a hívek a templombul, ugyanakkor a halottak szellemei mennek be a templomba. A nagyanyám monta, hogy egyszer valaki ilyenkor elalutt a templomba. Ugye még csak gyertyavilágítás vót, nem vette észre a segrestyés mikor bezárta a templomajtót. Az meg ott alutt és arra ébrett, hogy a halottak úgy miséznek, mint előtte az élők. Végignézte a halottak miséjét és sokat fölismert köztük. Másnap reggel, mikor a segrestyés nyitotta az ajtót, már tiszta fehér vót a haja ennek az embernek. Megöszüt a réműlettű, hófehér vót a haja.”

A magyaroknál szokásban volt a halott etetése. A család bőséges lakmározása után éjszakára halottainak is terített, hogy ha éjfél tájt a sírjukból kikelve hazalátogatnak, legyen mit fogyasztaniok. Ezzel a hiedelemmel hozható összefüggésbe egy Söréden feljegyzett történet. „Vót két körösztleányom, má előbb meghaltak. Mindenszentekkor egyikér imádkoztam a templomba misekor, másikér imádkoztam a temetőbe. Asztán azon az éjjelen mind a kettő megjelent. Mintha a konyhábo zörögtek vóna, asztán kimegyek ámomba, asztán terítették föl szépen az asztalra az ujj tányérok. Asztán mondom nekik: – Ó, milyen jó, hogy vettem ezeket az ujj tányérok, mostan fő tuggyatok teregetnyi. Mind a kettő egygy hangon monta: – Mára ilyenbű ebédelünk. És avva én fölébrettem.”

Nyilván a halottaktól, a hazajáró lelkektől való szorongás, az irántuk érzett tisztelet nyomán nem végeztek több vidéken mezei vagy más munkát mindenszentek körül. Erre vezethető vissza az iszkaszentgyörgyi vélekedés: „Halottak hetibe semmit nem szabad eraknyi” azaz elteni. Csákváron azt mondták: *Halottak hetibe* savanyúkásposztát nem tanácsos hordóba rakni, mert *elpuhul*.

Hagyományosan országsszerre mindenszentekkor fogadták fel a cselédeket. Vidékünkön is ez volt a *szógák fogadásának* napja. A cselédek ekkor nyilatkoztak

gazdájuknak, hogy *marannak-e* illetve ekkor *montak föl* nekik. Az új helyre költözés azaz a *másik helre hurculkodás* január elsejével történt. „A szógák ujjévkor vátották a helet így a gazdaemberekné, hát mindenszentekkor mentek szegónnyi. Azután mikor egyik szóga átment a másikó (t.i. gazdához), hogy jobb vóna ott a hel vagy jobb vóna a koszt; mikor má főmondott mindenszentekkor – hogy: Emegyek bátyámuram, hát megpróbállok máshunnan! – azután má nemigen vót anná a házná böcsülete. Se beszétek vele, ippenhogycsak lejárt az idő. Azt szokták mondanyi a szógának: Nem tudom maj megeszed-e a karácsonyi kábosztát?“ Azaz kibírja-e az új helyen karácsonyig. Nemcsak a paraszti gazdaságokban, hanem az uradalmakban is *szólitoták* mindenszentekkor a cselédeket. Amelyik nem tetszett az uraságnak vagy az intézőnek, annak fölmondott. Megkapta a cselédkönyvet, elmehetett. Aztán jöttek valamelyik pusztáról más cselédek, azokat megfogadták helyettük. A költözés újévről később Szent György napra került át.

Zámolyon juhászember leszármazottja említette, hogy a pásztorok a Szent Mihály napi *szólitás* után mindenszentekkor *költöztek*.

Hubert (nov. 3.)

A vadászok és erdészek védőszentje. A magyar arisztokrácia mindig nagy kedvelője volt a vadászatoknak és az erdőknek. Ezzel összefüggésben a Vértes lábánál fekvő Csákváron, a gróf Eszterházy család birtokán *Hubert napján* gyült össze a falu népe az Euszták kápolnánál, hol lövészeti versenyre és mulatságra került sor. Az uradalom ekkor jutalmazta meg legjobb vadászait, erdőkerülőit, hirdette ki az előléptetéseket.

Gelencsér József